

MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA

KRAKÓW, BUKOWINA TATRZAŃSKA
18.-22. OKTÓBER 2006

MÝTY A SKUTOČNOSŤ ZBOJNÍCTVA
NA POĽSKO-SLOVENSKOM POHRANIČÍ
V DEJINÁCH, LITERATÚRE A KULTÚRE

PODHALAŇSKA PAŇSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA
W NOWYM TARGU

WIELKOPOLSKA ILLUSTROWANA KSIĄŻKA
 MITY I SKUTOCZNOŚĆ ZBOJNICTWA NA POLSKO-SŁOWACKIM
 POGRANICZU W DEJINACH, LITERATURZE I KULTURZE

Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997

Mýty a skutočnosť zbojníctva na poľsko-slovenskom pohraničí v dejinách, literatúre a kultúre

Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997

Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997

REDAKCYJA I ORGANIZACJA

Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997

KONKRETNE ORGANIZACJE

Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997

REDAKCYJA I ORGANIZACJA

Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997

REDAKCYJA I ORGANIZACJA

Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997

**MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
„MITY I RZECZYWISTOŚĆ ZBÓJNICTWA NA POGRANICZU
POLSKO-SŁOWACKIM W HISTORII, LITERATURZE I KULTURZE”**

(jako kontynuacja tematyki Konferencji pt. „Góry i góralszczyzna
w dziejach i kulturze pogranicza polsko – słowackiego” 2004 r.)

organizowana w roku jubileuszu 40-lecia Sabałowych Bajań

przez

Podhalańską Państwową Wyższą Szkołę Zawodową w Nowym Targu

oraz Słowacką Bibliotekę Narodową

przy współudziale

Uniwersytetu Jagiellońskiego, Bukowińskiego Centrum Kultury, Euroregionu „Tatry”, Podhalańskiego
Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Nowym Targu

18 – 22 października 2006 r.

Kraków, Bukowina Tatrzańska

Patronat Honorowy:

Ks. Stanisław Kard. Dziwisz – Metropolita Krakowski; Marek Fryzlewicz – Burmistrz Nowego Targu; Wendelin Haber – Prezes Euroregionu „Tatry”; Ivan Horský – Konsul Generalny Republiki Słowackiej w Krakowie; Teresa Jabłońska – Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem; Michał Jagiello – Dyrektor Biblioteki Narodowej; Dušan Katusčák – Generalny Dyrektor Słowackiej Biblioteki Narodowej; Witold Kochan – b. Wojewoda Małopolski; Krzysztof Mikulski – Prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego; Karol Musiol – Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego; Janusz Sepiol – Marszałek Województwa Małopolskiego; Edward Siarka – Posel na Sejm RP; Anna Paluch – Posel na Sejm RP

PRZEWODNICZĄCY KONFERENCJI

Rektor PPWSZ

Stanisław A. Hodorowicz

KOMITET ORGANIZACYJNY

KOORDYNATOR

Kanclerz PPWSZ

Jan S. Gawlik

SEKCJA PROGRAMOWA

Maria Madejowa – PPWSZ – przewodnicząca
Ewa Jaworowska – Mazur – Muzeum w Niedzicy
Augustin Mat’ovčík – Słowacka Biblioteka Narodowa
Anna Mlekodaj – PPWSZ
Antoni Nowak – Euroregion “Tatry”
Maciej Rak – PPWSZ
Jerzy Roszkowski – Muzeum Tatrzańskie

SEKCJA LOGISTYCZNA

Michał Skalacki – PPWSZ – przewodniczący
Bartłomiej Gal – PPWSZ
Konrad Kuźmiński – PPWSZ
Agnieszka Potoczak – PPWSZ
Anna Śmiałkowska – PPWSZ
Tomasz Trancygier – Słowacka Biblioteka Narodowa
Krzysztof Trojan – PPWSZ

Projekt bol realizovaný s finančným príspevkom Európskej únie,
Programu Interreg III A Poľsko – Slovenská republika
a s príspevkom štátneho rozpočtu v rámci mikroprojektov Euroregiónu Tatry

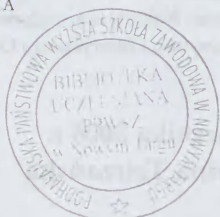

Projekt bol realizovaný s finančným príspevkom Malopoľského kraja

KOORDINÁTOR VYDANIA

Jan S. Gawlik

CZYTELNIA

821.162.1(091)/KR

OBÁLKU NAVRHOJ

Michał Skalački

12 765

SADZBA A ZALOMENIE

PIKTOGRAF

WYDAŁA

Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa v Nowom Targu,
ul. Kokoszków 71, 34-400 Nowy Targ

tel: 018 26 10 700

ISBN 978-83-60621-02-8

Nowy Targ 2007

**Mýty a skutočnosť zbojníctva na poľsko-
-slovenskom pohraničí
v dejinách, literatúre a kultúre**

Kolektívna redakcia

Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie
Krakov, Bukowina Tatrzańska
18. – 22. október 2006

Nowy Targ 2007

Obsah

<i>Od redakcie</i>	11
I. časť	
DEJINY	15
Henryk Ruciński <i>Lúpežníctvo v západných Karpatoch ku začiatku 16. storočia</i>	17
Feliks Kiryk <i>Príspevok k dejinám zbojníctva – beskydníctva v poľsko-slovenskom pohraničí v 15. – 18. storočí</i>	25
Ewa Strauchmann <i>Zbojníckou cestičkou cez Gorce</i>	37
Andrzej Jazowski <i>Zbojníctvo z pohľadu doterajších výskumov a názorov</i>	47
* * *	
Ružena Antolová <i>Jánošík, zbojník popravený v Liptovskom Mikuláši</i>	60
Augustín Maľovčík <i>Oravský zbojník Matej Klinovský</i>	66
Iveta Floreková <i>Sedriálny protokl Oravskej stolice z rokov 1688 až 1735</i>	74
* * *	
Wojciech Gašienica Byrcyn <i>Pokus o porovnanie zbojníctva a pytliactva v Tatrách a v blízkom okolí na prelome 18. a 19. storočia</i>	80
Bronisław Chowaniec-Lejczyk <i>Blumenfeld i Klein – Koniec dejín zbojníctva</i>	87
Tomasz Krzyżanowski <i>Dokument Blumenfelda</i>	93

II. časť

FOLKLÓR	101
Anna Brzozowska-Krajka <i>„Z Bogiem na Luptów”</i> : ľudová filozofia zbojníckeho remesla.....	103
Anna Tyrpa <i>Obraz zbojníkov v ľudových piesňach</i>	113
Urszula Janicka-Krzywda <i>Zbojníci v karpatskom slovnom folklóre – deje a motívy</i>	122
Anna Mlekodaj <i>Motív zbojníka v poézii regiónu Podhalia po roku 1945</i>	131
Artur Czesak <i>Zbojník Proćpak v diele Godzinki zbójnickie Zdzisława Marie Okulja- ra – Jazyk a obraznosť</i>	138
Maciej Rak <i>Zbojnícke a lúpežnícke motívy v świętokrzyskich legendách</i>	146
Tatiana Kwiatkowska, Margita Nadel-Czerwińska <i>Príbehy Ondráša a Jánošíka – porovnávací analýza dvoch cyklov le- giend o zbojníkoch</i>	154
Agnieszka Kruszyńska <i>Poklad ako motív v legendách o zbojníkoch</i>	161
Monika Škvarnová <i>Zbojnícke a jánošíkovské motívy vo výtvarných dielach v zbierke Považ- ského múzea v Žiline</i>	169
Anna Kozak <i>Obraz zbojníka v etnografických zbierkach Tatranského múzea</i>	176
Grażyna Wrona <i>Miestna a regionálna tlač v Podhalí ako zdroj populárnych poznatkov o zbojníctve (do roku 1939)</i>	181
Józefa Kolbrecka <i>Podhalańskie pieśni o Janosiku i zbójnikach</i>	190

III. časť

LITERATÚRA	197
Joanna Goszczyńska <i>Premena jánošíkovského mýtu v slovenskej literatúre 19. storočia</i>	199
Konrad Włodarz <i>O motíve zbojníka v slovenskej literatúre</i>	206
Milada Písková <i>Zbojnícke motívy v české a slovenské literatúre</i>	215

Marta Součková	
<i>K demýtizácii zbojníctva v súčasnej slovenskej próze</i>	222
* * *	
Michał Jagiełło	
<i>Vybrané otázky tatranského zbojníctva v poľskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia (na základe Zbojníckej sonáty)</i>	230
Anna Krysztofiak	
<i>Ako Goszczyński o zbojníkoch spieval</i>	235
Magdalena Sadlik	
<i>Baby za zbojníkov?! – Tetmajerovské výtvary o ženách</i>	246
Ewa Kalus-Korgol	
<i>Tatranské zbojníctvo v poézii Jana Kasprowicza</i>	252
* * *	
Irena Borecka	
<i>Zbojnícky motív v literatúre pre deti a mládež</i>	262
Maria Jazowska-Gumulska	
<i>Mýtus zbojníctva v poézii pre deti ako hodnotiace kritérium</i>	270
Katarzyna Węcel	
<i>Mýt o Jánošíkovi v poľskej detskej literatúre 20. storočia</i>	282
* * *	
Marian Stępień	
<i>»Lesní ľudia« z Huculskej Vrchoviny (Vo svetle Prawdy starowieku Stanisława Vincenza) Mytológia – psychológia – sociológia</i>	289
Wojciech Kudyba	
<i>Mýt o zbojníkoch v Pravde staroveku Stanisława Vincenza</i>	297
Taras Zayats	
<i>Zbojnícke motívy v diele Stanisława Vincenza – Na pastvine vysoko v horách a v príbehoch Hnata Chotkewycza (Dowbusz, Kamenná duša)</i>	304
IV. časť	
JAZYK	315
Jerzy Reichan	
<i>„Dobrzy chłopcy” a iné názvy tatranských zbojníkov vo svetle materiá- lov „Słownika gwar polskich” Poľskej akadémie vied</i>	317
Józef Kaś	
<i>Čo môžeme povedať o zbojníkovi na základe materiálov do „Słownika gwary i kultury podhalańskiej”?</i>	324

Joanna Okoniowa	
<i>Zbojnícka lexika</i>	333
Barbara Zgama	
<i>Obraz zbojníka a zbojníctva v lexikografických zdrojoch z 19. a 20 storočia</i>	340
Jadwiga Kowalikowa, Maria Madejowa	
<i>Kultúrno-jazykový obraz zbojníka z pohľadu študentov</i>	350
Peter Karpinský	
<i>Jazyková analýza historického textu sťažnosti obyvateľa Štítника na zbojníctvo a podvodníctvo obyvateľa mesta Spišská Nová Ves</i>	362
Kazimierz Sikora	
<i>Zbojnícky kapitán pri stánku s pivom</i>	377
Justyna Makowska	
<i>Jazykový obraz sveta v mikroštruktúre „zbojníckych“ literárnych dialógov</i>	385
V. časť	
HUDBA A FILM	395
Zbigniew Jerzy Przerembski	
<i>Zbojnícki muzikanti</i>	397
Anna G. Piotrowska	
<i>Mýtus zbojníctva v poľskej hudbe 20. storočia</i>	406
Peter Cabadaj	
<i>Jánošík vo filme</i>	415

Od redakcie

prekl. Vlasta Juchniewiczová

*Hej, ja musím byť zbojník, bo kriuda velická,
nepravosť u pánov, pravda u zbojníka.*

Táto stará pieseň uvedená v antológii *Pieśni Podhala*¹ obsahuje v sebe všetko, čo spôsobuje, že zbojnícka tematika je nielen naďalej atraktívna, ale aj aktuálna. Folklórne texty však nezachovávajú celú pravdu o zbojníckom remesle, ale len čiastočnú, ktorá je výsledkom jeho sublimácie. Práve vďaka mentálnemu preneseniu inak nevelmi čestnej činnosti do sféry vyšších hodnôt, medzi ktorými dominujú sloboda, pravda, spravodlivosť a solidarita, vznikol mýtus. Na tomto základe sa zrodila tiež myšlienka vzkriesiť zbojnícku tradíciu vo svojej najrýdzejšej podobe. Už koncom 60. rokov minulého storočia sa neoddeliteľnou súčasťou podujatia *Sabatowe bajania* v Bukowine Tatrzańskiej stalo pasovanie na zbojníka. Toto dnes už jednoznačne čestné meno môže získať jedine človek, ktorý svojimi zásluhami v prospech ľudí a krajiny potvrdil, že je ho hoden.

Zbojnícky mýtus pochádzajúci z folklórnych tradícií sa stal vďačnou témou pre literatúru, maliarstvo, hudbu, ale aj film. Ústrednou postavou, okolo ktorej mýtus narastal, bol Jánošík. Význam tejto postavy sa však po oboch stranách Tatier zásadne líšil. Na Slovensku Juro Jánošík získal titul národného hrdinu. Stal sa symbolom boja Slovákov za nezávislosť. Jeho krátkim a tragickým životom sa zaoberali najznámejší slovenskí literárni tvorcovia. Na poľskej strane Tatier si Jánošík tiež získal veľkú slávu, ale bola to sláva mýtického hrdinu, ktorý zosobňuje odvekú túžbu ľudí po pomerne naivne chápanej spravodlivosti.

Hoci je Jánošík aj naďalej naväčším zbojníckym kapitánom, zoznam zbojníkov sa jeho menom nekončí. Každá karpatská krajina mala svojho hrdinu, ktorý zanechal svoje stopy či už v bezduchých súdnych spisoch, alebo clivých ľudových piesňach. Práve ľudovému podaniu vďačíme za to,

¹ *Pieśni Podhala*, red. J. Sadownik, wyd. II, Kraków 1971, s. 46.

že sme nazabudli na Pročpaka, Ondráška, Baczyńského, Dobošovi a iných hôrných chlapcov, ktorí svojho času vyvolávali obavy, ale tiež povzbudzovali na duchu.

Jav zbojníctva inšpiroval a naďalej inšpiruje nielen umelcov, ale aj vedcov. Z ich perspektívy zbojnícke remeslo už nevyzerá tak atraktívne, čo však neznamená, že nie je zaujímavé. Práve naopak. Tento jav, hoci už pomerne časovo vzdialený, naďalej fascinuje historikov, národopiscov, etnografov, literárnych vedcov a jazykovedcov a nabáda ich k výskumu. Neustále sa objavujú doteraz neznáme pramene informácií, ktoré môžu vrhnúť nové svetlo na problematiku (napríklad tzv. *Blumenfeldov fascikel*, ktorému sú venované dva príspevky v tomto zborníku). Hoci sa zbojníctvo dočkalo už niekoľkých komplexných spracovaní, aj naďalej vzbudzuje živý záujem medzi vedcami. Najlepším dôkazom toho je medzinárodná vedecká konferencia *Mýty a skutočnosť zbojníctva na poľsko-slovenskom pohraničí v dejinách, literatúre a kultúre*, ktorej plodom je tento zborník.

Konferencia sa konala v dňoch 18. – 22. októbra 2006 v čiastočne Krakove (prvý deň prebiehal v aule Collegium Novum Jagelovskej univerzity) a v Bukowine Tatrzańskiej, čiže v blízkosti prameňa diskutovanej problematiky. Iniciátorkou konferencie bola Podhalianska štátna vysoká odborná škola v Nowom Targu, ktorá hoci pôsobí len päť rokov, zorganizovala už niekoľko dôležitých vedeckých podujatí. Ich odbornou aj organizačnou prípravou sa zaoberá Humanitný inštitút. K najväčším a najdôležitejším patrila medzinárodná konferencia zorganizovaná pri príležitosti stého výročia regionálneho hnutia na Podhalí (2004) *Hory a goralí v dejinách a kultúre poľsko-slovenského pohraničia (Podhalie, Spiš, Orava, Gorce, Pieniny)*. Toto nesmierne rozsiahle podujatie (odznelo viac ako 100 referátov v štyroch tematických sekciách, simultánne na niekoľkých konferenčných miestach) podporili Jagelovská univerzita a Euroregión Tatry. Konferencia, ktorej zborník čitateľom predkladáme, je prvý z pripravovaných vedeckých podujatí, ktoré pokračujú v problematike hôr a goralov, zúžená na tému zbojníctva. Tentoraz iniciatívu PŠVOŠ v Nowom targu podporila Národná knižnica v Martine.

V priebehu troch dní odznelo 46 referátov venovaných zbojníckej problematike v historickom, národopisnom, literárnom, jazykovednom a umeleckom aspekte. Tento všestranný pohľad obohatili slovenskí vedci, ktorých príspevky boli venované hlavne (hoci nie výlučne) problematike široko chápanej Jánošíkovskej tradície v slovenskej a českej kultúre a literatúre. Musíme zdôrazniť, že konferencie sa zúčastnil aj predstaviteľ Ukrajiny Taras Zayats, ktorý sa venoval problematike huculských lupičských (zbojníckych) tradícií, odvolávajúc sa zároveň na tvorbu Stanisława Vincenza, ako aj Hnata Chodkewycza.

V zborníku sa nachádzajú tematicky usporiadané referáty, ktoré odzneli na konferencii. V prvej časti sú články venované dejinám zbojníctva, jeho

genéze a pramenným materiálom. Druhá časť prezentuje príspevky, v ktoré sa venujú rôznym aspektom zbojníctva z národopisnej perspektívy. Autori sa zaoberali zbojníckymi motívmi v piesňach, legendách a tvorbe ľudových básnikov. Články predstavujú tiež obraz zbojníka, ktorý vystupuje v zbierkach poľských a slovenských národopisných múzeí. Tretia časť sa venuje tomu, akým spôsobom sa zbojnícka tematika odrazila v poľskej, aľovenskej, českej a ukrajinskej literatúre 19. a 20. storočia. Vo sfére záujmu vedcov sa našli aj zbojnícke motívy v detskej literatúre. Zaujímavý je aj trojnásobný pokus o interpretáciu zbojníckych motívov v próze Stanisława Vincenza (*Na wysokiej połoninie*). Vo štvrtej časti sú zhromaždené jazykovedné príspevky, sústredené hlavne na slovnú zásobu spojenú so *zbojníkom a zbojníctvom*, jeho dejinami, súčasným stavom (v aspekte rôznych lexikografických materiálov), ale tiež na životnosť tohto pomenovania u mladej generácie. Pozoruhodný je aj text venovaný mechanizmu využívania stereotypu zbojníka v reklame. Záverečná piata časť sa skladá z troch článkov, ktoré predstavujú spôsob, akým bola o zbojnícke motívy obohatená poľská hudba, ale aj slovenská a česká kinematografia.

Zborník obsahuje 9 slovenských článkov, ktorých preklad bol redigovaný podľa aktuálnych jazykových noriem platných v poľskom jazyku. Treba tiež zdôrazniť, že nárečové texty, ktoré autori využívali, boli pôvodne zredigované podľa pravopisu podhalianskeho nárečia, ktoré navrhuje Józef Kaś a Kazimierz Sikora².

Medzinárodná vedecká konferencia *Mýty a skutočnosť zbojníctva na poľsko-slovenskom pohraničí v dejinách, literatúre a kultúre* ukázala, že kultúrne dedičstvo južnej – slovenskej, ako aj severnej – poľskej podtatranskej oblasti v sebe skrývajú ešte veľa námetov, ktoré si vyžadujú spoločné zamyslenie sa a spoločné bádanie. Ukázalo sa tiež, že perspektívu pohraničia by bolo potrebné rozšíriť aj na iné oblasti Karpát. Rôzne národnosti obývajúce toto územie vytvorili bohatú kultúru, ktorá inšpirovala a naďalej inšpiruje umelcov aj vedcov. Iné nám nezostáva, len dúfať, že ďalšie vedecké konferencie venované otázkam hôr a goralov, sa pričinia k hlbšiemu poznaniu a pochopeniu zložitej reality pohraničia.

² Pravidlá pravopisu podhalianskeho nárečia autori predstavili v článku: J. Kaś, K. Sikora, *Ortografia podhalańska – problemy podstawowe i propozycje rozwiązań*, [v:] *Edukacja regionalna na Podtatrzcu. Ścieżki i manowce*, red. A. Mlekođaj, PPWSZ, Nowy Targ 2004, s. 17-52.

Ujeżdżenie w okupacyjnych Karpatach i w zainicjacji 16. marca

I. część

DEJINY

Przebieg historii ujeżdżenia w okupacyjnych Karpatach i w zainicjacji 16. marca, nie jest jednoznacznie określony. W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, że w tym czasie, kiedy w Karpatach panowała okupacja niemiecka, w innych częściach Polski, w tym w Warszawie, również miały miejsce wydarzenia, które miały wpływ na kształtowanie się historii ujeżdżenia. W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, że w tym czasie, kiedy w Karpatach panowała okupacja niemiecka, w innych częściach Polski, w tym w Warszawie, również miały miejsce wydarzenia, które miały wpływ na kształtowanie się historii ujeżdżenia.

W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, że w tym czasie, kiedy w Karpatach panowała okupacja niemiecka, w innych częściach Polski, w tym w Warszawie, również miały miejsce wydarzenia, które miały wpływ na kształtowanie się historii ujeżdżenia.

12765

Lúpežníctvo v západných Karpatoch ku začiatku 16. storočia

prekl. Kumiria

Príležitostné lúpeže a krádeže sú staré ako svet. Ale aj tak na zorganizovanie lúpeže sú potrebné určité podmienky, rozvoj osád, nárast hospodárskeho potenciálu aj zámožnosti a výmenný obchod na jednotlivých teritóriách. Spiš patril v stredoveku k jedným z miest s najväčšou urbanizáciou v Európe. Cez Spiš prechádzali mnohé obchodné cesty s najdôležitejšou riečnou cestou prechádzajúcou cez Poprad, Karpatskú Kotlinu cez Dunajec až ku Visle. Procesy osídľovania na Spiši, Liptove a v Šariši sa skončili začiatkom 15. storočia. Podobne bolo aj v Sądceczyźnie. Oproti tomu na Podhale osídľovanie v 15. storočí začalo len po prekročení druhej strany Tatier, Čierneho Dunajca a Dunajca. A vlastne tak sa bolo aj na Hornej Orave. Proces osídlenia severných svahov Beskyd bol značne oneskorený položením karpatských hrebeňov na južnú stranu. Len Nowy Sącz od začiatku 16. storočia začal vyrastať na obchodné impérium. Veľa nových mestečiek vzniklo od Żywca po Duklu, spojených cez horské cesty so slovenskými mestami tak, aby mohol výmenný obchod fungovať z obidvoch strán Karpát. Prekážkou však boli ťažko dostupné hory a šíre lesy.

Dokumenty hovoriace o lúpežiach a rabovaniach, výmena korešpondencie medzi poľskými dôstojníkmi pod Karpatmi a vládou z Bardejova začínajú sa objavovať v poslednom desaťročí prvej polovice 15. storočia. To však neznamená, že predtým nebolo lúpeží. Len nie sú písomne zdokumentované. Neslávnu listinu začína v roku 1438 istý Poliak *dominus Churdrihanus*, ktorý so svojou bandou okradol spolok bardejovských kupcov. Od toho momentu sa dokumenty začínajú valiť ako lavína. Zlodeji však neokrádali len kupcov. Mali odvahu napadnúť aj pocestných kráľovských dôstojníkov a poslov. Pred rokom 1479 bol napadnutý Jan Ossoliński, keď sa vracal z návštevy z Rakúska. Jeho správou sa zaujímal sám kráľ Kazimierz Jagiellończyk. Rabovali kostoly aj plebejov, aj bohaté chlapské statky.

Musíme spomenúť feudálov a kastelánov na zámkoch, hlavne v Makowicy, Brzozowicy, Muráni a Muszyny, ktoré stáli pri dôležitých obchodných cestách. Stalo sa, že kasteláni zorganizovali zo svojich sluhov (paholkov) oddiely, pomocou ktorých si vyrovnávali účty s inými pánmi alebo organizovali prepady na susedné poľské zeme. Ale takúto činnosť nemôžeme spájať so zbojníctvom. To sú krásne príklady špinavej práce. Inokedy poskytovali títo ľudia úkryt pre lúpežníkov s tým, že im potom za to zaplatili časťou svojho lupu. Často nimi lomcoval strach z prepadnutia lúpežníkmi. A tak im radšej sami ponúkali úkryt v nádeji, že im nebudú ubližovať. Nemusím dodávať aké morálne úpadky a pocity beztriestnosti spôsobili tieto metódy.

Iným dôvodom expanzie na pohraničí boli vojny. V roku 1401 Žigmund Luxemburský zostal uväznený za spreneveru. Jeho život bol v ohrození a hrozila mu abdikácia. Zjazd uhorskej šľachty v Topolčanoch dosadil na trón Władysława Jagiełła, ale ten ponuku odmietol. Myslel si, že prijatie danej ponuky by mu narušilo politickú avantúru. Žigmund mal veľa dobrovoľníkov na čele so Zygmuntom Ściborem zo Ściborzyc. Okrem toho pokus o odobratie koruny právoplatnému vládcovi by bol zbytočný, pretože by určite padla Jagiełłowi, ktorý na rozdiel od svojej nedávno zosnulej manželky Jadvigi, nemal žiadne právo na uhorský trón, na útoky zo strán iných vládcov, hlavne Križiakov, ktorý mali spojenectvo so Žigmundom a pravdepodobne aj zo strany cirkvi. Niekoľko poľských magnátov na čele s Andrzejem Balickim urobilo nájazd na Šariš proti kráľovi a všetko zničili. Boli porazení šarišským županom Šimonom Rozgonyi. Udalosť vyvolala veľké nepokoje na pohraničí.

O pár rokov neskôr došlo do ďalších vojenských akcií na poľsko-uhorskom pohraničí. Počas veľkej vojny Poľska a Litvy s vládou Križiakov, Žigmund Luxemburský, ako predstaviteľ vlády, prišiel na pomoc Križiakom. Zatiahnutý do konfliktu s Florenciou, nemohol tak spraviť na začiatku vojny a až v jeseni v roku 1410 vyslal svoje vojská pod velením Ścibora proti Poľsku. Ten dotiahol po Nowy Sącz. Zostal zastavený práporom pripraveným na obranu južnej hranice a nakoniec porazený poľskými rytiermi pod Bardejovom. Diverzia uškodila Jagiełłowi. Prúfčka z juhu mala za následok rezignáciu kráľa z boja proti Križiakom a tak odložiť napadnutie Malborku.

V roku 1428 sa začali husitské nájazdy na Horné Uhorsko (Slovensko) a neskôr vystúpenia bratov, ktoré priniesli veľké škody a zmätok v celom kraji. Ale o tom neskôr.

Daňové útlaky a hlavne úsilie vylúčiť staré magnácke rody vyvolali sprisahanie proti Matejovi Korvínovi. Hlavní spiklenci sa obrátili na kráľoviča Kazimierza (neskôr svätého), s návrhom vlády na uhorskom tróne. V roku 1471 Kazimierz vyrazil cez Spiš do Uhorska a dostal sa až do Košíc. Ukázalo sa, že podpora jeho pomocníkov nebola dostatočná a kráľovič prechádzajúce hlavné mesto Budín odtiahol do Nitry, ktorú sa mu nepodarilo ovládnuť, a tak sa vrátil cez Oravu do Poľska.

Po víťazstve nad Kazimierzem, napadol Matej Korvín českého kráľa Władisława Jagiellończyka, aby ho obral o českú korunu. Kazimierz prišiel na pomoc synovi a Poliaci ovládli Wrocław, na Spiši zas zorganizovali druhý front. Snahy však nepriniesli rozhodujúci výsledok a v roku 1474 obidve strany uzavreli mier v Spišskej Starej Vsi. Władisław dostal Čechy a kráľovský titul, Matejovi pripadli Morava, Sliezsko a Lužice.

V roku 1490 Matej Korvín nečakane zomrel. O korunu sa začali uchádzať dvaja synovia Kazimierza Jagiellończyka: Władisław a Jan Olbracht (kráľovič Kazimierz už vtedy nežil). Uhorsko si vybralo Władisława. Jan, ktorý s tým nesúhlasil, vypravil sa do Uhorska, ale bez pomoci nezašiel ďaleko. Władisław mu namiesto koruny ponúkal Głogów. Zároveň bol kráľom Čiech. Janovi Olbrachtovi to aj tak nestačilo a znovu zaútočil. Ale dostal sa len do Prešova. Našťastie sa situácia vyriešila sama. V roku 1492 zomrel Kazimierz Jagiellończyk a Jan Olbracht sa stal kráľom Poľska.

15. storočie nebolo úspešným storočím pre Horné Uhorsko, bolo časom vojen, škôd, anarchie až po nájazd Jagiellonovcov do Levoče v roku 1494. Bol to však ideálny čas aj pre expanziu, potĺkanie sa a zakladanie nikdy netrestaných zbojníckych bánd. Zlodeji nepohrdli ničím, čo malo aj tú najmenšiu hodnotu. Kradli peniaze, kone, dobytok, prasatá, víno, textilné tovary, dokonca železo aj meč, aj ľudí uniesli za výkupné. Neodrádzali ich ani kruté výroky smrti, zaslúženej. V čase najväčšej činnosti bratov, v roku 1455, Prokop Gamrat z okolia Žmigrodu mal spor s poddanými z panstva Makowica – Zborów. Ľudia Gamrata zabil, poddaného z Makowicy a iných zranil. Poddaní z Makowicy v noci zavesili na bránu Žmigrodu horiacu faklu a pod ňou list so žiadaným odškodného. V opačnom prípade by zničili mesto, k čomu našťastie nedošlo. Bola to taktika odkukaná od bratov. Tí varovali miesta, ktoré sa chystali napadnúť. Chaos, ktorý v tom čase panoval na poľsko-uhorskom pohraničí profitoval zosilnením zbojníckych činov od jednotlivých zločincov až po vytvorenie sa početných bánd. Ale tie je ťažké menovať všetky. A tak sa zamerajme na bandu Tomáša z Torysy a Lipian, ktorá zbýjala takmer viac ako 10 rokov (1463 – 1474). Skúšali s ním aj rokovať. Rokovania na tému vojny s lúpežníctvom sa viedli aj medzi poľskými starostami, uhorskými dôstojníkmi a predstaviteľmi Bardejova, ktorí boli najviac ohrozovaní nájazdmi. V dôsledku protichodných názorov, pokiaľ išlo o boj proti lúpežiam, stanovy sa zapisovali na papier.

V roku 1431 sa po prvý raz objavili na Spiši husiti, samozrejme s plnými ústami hesiel o náboženskej reforme, o vyrovnaní spoločenského postavenia, o potrebe trestov a zákaze Žigmunda Luxemburského na český trón, ktorý bol morálne zodpovedný za smrť Jána Husa. V skutočnosti im však išlo o krádeže. Roky sa zaujíjali bojovaním, boli odvyknutí pracovať a tak sa snažili získať čo najviac z nakradnutého, čo by im zaručilo existenciu. Dokonalé, Janom Žižkom zorganizované husitské oddiely premiestňujúcich

táborov s vozmi spojenými reťazami, odolávali všetkým prekážkam. Za obeť padol Červený Kláštor a o dva roky neskôr spustošili Kežmarok. Opúšťajúc ruiny mesta, zajali so sebou kežmarských členov mestskej rady a žiadali za nich výkupné, a potom odpochodovali cez Liptov. Na začiatku mali dobrovoľníkov medzi biednymi z miest. Nasvedčuje o tom príklad z Levoče. Keď poľský šľachtic – husita prišiel pod múry mesta, v meste prepukol požiar, založený pravdepodobne husitskými dobrovoľníkmi. Postupovanie husitov, ktorí koniec koncov nechali v niekoľkých mestách svojich mužov, aby získali informácie od ľudu, a výsledkom bolo, že okrádaní ľudia spoznali pravé tváre husitov. Ich heslá veľmi rýchlo stratili svoj vplyv. Žigmund Luxemburský ovládol hornouhorské mestá až v roku 1435.

V roku 1436 sa Žigmundovi, ktorý panoval už tri roky, podarilo sa ovládnuť český trón s pomocou určitej skupiny husitov. Situácia na Slovensku sa trochu upokojila, nie však na dlho. Už v roku 1437 Žigmund zomrel a uhorský i český trón pripadol Žigmundovmu zatovi, Albrechtovi Habsburgovi. Ten po dvoch rokoch zomrel na epidémiu, zanechal po sebe tehotnú ženu Alžbetu, dcéru Žigmunda Luxemburského. Proti tureckému nebezpečenstvu si Uhorsko zvolilo poľského kráľa Władysława III. Jagiellończyka (Warneńczyka), ktorý sa mal stať Alžbetiným manželom. Jej sa narodil syn Władisław (Pogrobowiec), zrušila svadbu s Władysławem III. Na záchranu práv jej syna, pozvala na Slovensko českého kondotiera Jana Jiskru z Brandysu, ktorý na čele vojsk bývalých husitov ovládol krajinu od Zvolena po Košice. Zastavený až v Poľsku v Podolincy. V jeho vojsku vládla železná disciplína, vďaka ktorej si získal uznanie a náklonnosť miest. Ale na druhej strane, ako zbohatlík, bol nenávidený uhorskými magnátmi, hlavne uhorským národným hrdinom Jánom Huňadym, ktorý proti Jiskrovi podnikol nejednu bojovú akciu. Vojsko pokračovali aj po náhlejšej Alžbetinej smrti (1442) a po warneńskej porážke (1444). Na trón nastúpil neploletý Władisław Pogrobowiec, ktorý nebol pripravený panovať nad situáciou v Ríši. Bývalí vojaci z Jiskrovej armády, ktorému začali chýbať peniaze na žold, vybudovali niekoľko silných táborov a nazvali sa bratmi. Jiskra musel zabojovať so vzbúrencami. Pomohli aj peniaze, ktoré Jiskra získal a s ich pomocou na návrat dostal pod svoju kontrolu bratov. Po návrate Władysława Pogrobowca z Viedne a po jeho uznaní za uhorského kráľa, odsúdil pod nátlakom snemu Jiskru do vyhnanstva. A to bol začiatok nešťastia. Poľsko-rakúske hranice boli teraz pustošené celých desať rokov. Bývalé vojsko Jiskru sa premenilo na oddiely bratov, sídliačich vo vybudovaných táboroch, z ktorých tie najdôležitejšie vznikli na Zelenej Hore okolo Hrabušíc a Haligovciach pri Dunajci. Názov bratia – bračekovci, bol prijatý zákonníkmi žijúcimi v kláštoroch, ktoré koniec koncov ničili tiež. Spoločne si zvolili vodcov a delili sa s lupom. V táboroch vládla rada starších. Bratia zachovávali husitský štafáž, ako prijímanie dvoma spôsobmi, staročeský jazyk v liturgii a vrcholné heslá, ktoré aj tak nikto nebral vážne.

K bratom sa pridávali aj miestni chlapi, s nádejou, že sa im takým spôsobom zlepší život. S časom ubúdalo Čechov, ktorí umierali alebo neboli schopní ísť do boja. A tak na ich miesta prichádzali Slováci a Poliaci.

Kráľ, otrasený zmenou udalostí, po niekoľkých mesiacoch rozhodol zavolať do Uhorska Jiskru, aby zastavil bratov. Po začiatočných úspechoch nebol Jiskra schopný kontrolovať bratov, ktorí boli vedení Petrom Axamitom „najvyšším kapitánom bratov sídliacim v tábore na zámku Plavec“ a Talafúzom. Počet bratov dosahoval 20 tisíc ľudí. Pridali sa k nim aj Peter a Mikolaj Komorovskí¹. Axamit, ale nielen on, vymáhal z Bardejova aj od obyvateľov Spiša a Šariša tzv. „holdy“. Rozumeli sa tým peňažné poplatky, poživeň a služobníctvo.

Po mnohých politických zmenách, ktoré tu nebudem rozoberať, sa situácia zmenila, keď na uhorský trón zasadol syn Jána Huňadyho, Matej Korvín. Už po niekoľkých mesiacoch kráľovské oddiely zničili bratstvo pod Sáraspatak. Axamit zomrel, Talafúz sa dal na útek. Ostatní bratia boli stíhaní Emerykom Zápolyom, túlili sa po Spiši do roku 1463, a potom po prekročení hraníc v počte okolo 2 000 bratov, vydali sa smerom do Nowego Targu a roztrúsili sa po jednom. Väčšina z nich pravdepodobne založila zbojnícke bandy.

Myslím si, že sa oplatilo venovať bratom toľko strán. V ich spoločenstve bolo veľa Poliakov a hlavne Slovákov. Skupiny bratov sa zmenili na pravé zbojnícke bandy bez akéhokoľvek ideologického maskovania. Veľa zvykov, organizačných metód a mentalita prenikli k obyvateľom pohraničia. Tieto modely sa prejavili až keď v 16. storočí vystúpilo zbojníctvo v klasickej forme.

V druhej polovici 14. storočia v Šariši a na prelome 14. a 15. storočia na Spiši objavil sa nový etnický prvok. Išlo o pastierov poddaných (južanov) s ruským pôvodom. Praví Južani zo Sedmohradu prešli v 14. storočí až po rieku Ondavu. Počas migrácie po hrebeňoch Karpát sa k nim začali pridávať Rusíni, Slováci a Poliaci. Rusíni hlavne na južnej strane Karpát, zmajorizovali predstaviteľov iných národov, pretože v prameňoch vystupujú pod názvom *Valachi seu Ruutheni*. Vlna pastierov zasiahla až na Moravu. Podľahli asimilácii, zmene z kočovného na mestský spôsob života, len na severe Šariša a na juhovýchode Spiša zachovali si svoju ruskú a pravoslávnu identitu. V druhej polovici 16. storočia ich prišlo veľmi veľa na sever Oravy, ešte nepošliapanej kolonizáciou.

Na začiatku prevládala nechuť a odpor ku napoly kočovným pastierom. Ale tento postoj sa čoskoro zmenil. Pastieri chovali kozy a špeciálne ovce nazývané valaškami. Zvieratá sa pásli na tráve rastúcej na holiach. Na zimu schádzali doliny. Takýmto spôsobom dovtedy nevyužitá zem, začala byť prí-

¹ Peter bol snemom vyslaný do vyhnanstva. Aj tak prešiel na kráľovskú stranu a stal sa pánom (grófom) na Liptove a na Orave.

nosná. Pastieri za spásanie holí prinášali stanovené poplatky s tzv. *vigesimou*, čiže platili baraním mäsom (5 baranmi zo 100) tých najlepších.

Pastieri veľmi dobre poznali hory, odtiaľ pochádza myšlienka využiť ich na obranu hraníc, ciest a pocestných. V roku 1474 Matej Korvín vedel oceniť pastierov a udelil im špeciálne privilégium. Vyzbrojených v pastierskych bandách bolo ľahké zaučiť ich umeniu boja, a takým spôsobom využiť ich silu. Boli oslobodení od daní a platenia ciel. Naďalej však museli splácať baraním mäsom. Bojovali s kušou (v 16. storočí s puškami). Mali strážiť bezpečné cesty a hranice krajiny. Za stratu zbraní im hrozili peňažné tresty. Mali právo vybrať si kapitána, vojvodu, ktorý nad nimi spravodlivo vládol podľa tradícií práva poddaných. Toto privilégium postupne získali všetci poddaní.

Hory časom prestali byť postačujúcim miestom pre život spomínaných pastierov. Tí vďaka rúbaniu lesov a sťahovania stromov, začínali sa usadzovať a živiť chovom oviec a obrábaním pôdy. V okamihu, keď začala osada naberať reálny tvar a z lesných lánov – vyplatených, vznikli polia, organizátor tohto procesu získal miestne privilégium a funkciu richtára spolu s richtárskym dvorom. Vznikla tak dedina podľa poddanského zákona. Týmto ľuďom boli darované aj dávne, spustošené osady z nemeckých čias. Dediny sa odlišovali hlavne tým, že oproti iným splátkam, títo obyvatelia platili daň formou baranieho mäsa – vigesimu, keďže sa venovali hlavne chovu oviec. Na Podhale až do 17. storočia vládla ambivalencia. Tá istá dedina bola označovaná raz ako založená na magdeburskom práve, inde na poddanskom práve, až kým sa neustálila definícia poddanského práva.

Taká bola teória. V praxi tí, ktorí mali zaručovať bezpečnosť, dali sa zlanáriť na ľahký zisk, zmenili sa na zločincov. To im znemožnilo návrat do normálneho spoločenstva a tak boli nútení prebývať v lesoch, kde, aby prežili, naďalej zbýjali.

V oblasti Šariša boli dediny obývané pravoslávnyimi richtármi. Ich obyvatelia si zachovali ruskú etnickú identitu. Richtári niekedy z provokácií svojich pánov, organizovali zbojnícke bandy pre rýchly a ľahký zisk. Plebejci rabovali okrem iného aj katolícke svätostánky, a brali z nich majetok cirkvi. Môžeme zhrnúť, že pastieri mali veľkú zásluhu na rozvoji zbojníctva.

Zaujímavé odhalenie vykonal v kežmarskom colnom registry prof. Félix Kiryk. Kupci z Kežmarku prinášali na konci 15. storočia z Poľska *cingula barnassy maiora et minora*, čiže zbojnícke opasky, veľké aj menšie. Podľa autora pochádzali z Podhala i spod Karpát (tiež *Studia ...*, 2006, s. 203). V tých opaskoch sa radi parádili vodcovia zbojníkov. Aspoň sú tak znázorňovaní na mnohých obrázkoch. Aj tu nastáva problém so slovom „harnaš (vodca zbojníkov)“. Podľa našich doterajších vedomostí a poznatkov má uhorský pôvod. Táto problematika by si zaslúžila osobitú pozornosť a analýzy. V každom prípade pochádza zo stredoveku. Musíme si uvedomiť, že opasky neslúžili len na ozdobu.

Boli vyrobené zo silnej kože, povybíjané mosadznými ozdobami, chránili brucho aj podbrušie. Možno práve preto boli tak obľúbené a žiadané v Kežmarku.

Vyššie spomínaná výprava kráľoviča do Uhorska a boje medzi Poľskom, Českom a Uhorskom, zapríčinili zosilnenie nepriateľstva medzi Matejom Korvínom a Kazimierzom Jagiellończykiem. Z toho dôvodu sa v 70 rokoch 15. storočia objavili na poľsko-uhorskej hranici spolky poľského rytierstva, nazvané „bratmi“. Podľa Jana Długosza sa usadili na Modrej Hore a v Bukovci, vystavili si tam obranné tábory, z ktorých útočili na okolité osady. Kronika Jana z Turca informuje, že tábory sa nachádzali v Šariši, na Zemplíne, pretože tam mali svoje majetky, podporovali Kazimíra Perényi a Rozgonyi. S „bratmi“ sa rozprával kráľ Matej. Rozdelil ich a prikázal im vrátiť sa do Poľska o žobráckej palici. Pripravil výpravu odvety. Zničil niekoľko osád pod Karpatmi, v Starej Spišskej Vsi v roku 1474 vyformoval okrem iného procesy pohraničia. Akcie spomenutého rytierstva tak skutočne pripomínajú činy bratov.

Po roku 1485 sa na poľsko-uhorských hraniciach zjavili početné, dobre zorganizované bandy, zložené najčastejšie z pastierov. Najviac známa je banda Fedora Hlavatého, ktorá vyčíňala na hraniciach v rokoch 1492 – 1494 na rozľahlom území od Oravy po Přemysl. Z nej vyšla známa listina – ultimátum bardejovským obyvateľom so žiadosťou o vykúpenie štyroch zajatých a stratených členov bandy v Bardejove. A hoci bola táto listina veľa rás publikovaná, aj nami v Poľsku, aj Stanisławom Srokę, nebudeme sa jej viac venovať.

Situácia sedliakov v Uhorsku sa za vlády Mateja Korvína začala zhoršovať. Kráľ potreboval veľa prostriedkov na udržanie svojej slávnej „čiernej armády“, na obranu pred tureckými útokmi a problémovej politiky. Neváhal teda, a začal ešte viac trápiť sedliakov a obyvateľov malých miest s čoraz ťažším bremenom. Najväčšou ranou bola porážka veľkého povstania sedliakov pod vedením Juraja Dózszyho v roku 1514. Sedliakom boli priznané nedoplatky a poplatky ako pánom. Predovšetkým boli sedliaci pozbavení poddanstva a bola im pridelená pôda. Nedostatok pracovnej sily v mestách zapríčinil, že magnáti lanárilí poddaných na svoje majetky alebo sľubovali pomoc, hlavne z majetku šľachty, ktorá nebola v stave protirečiť. Napriek drastickému zhoršeniu situácie poddaných, objavilo sa nové pole bezprávnosti.

V Poľsku sa pritažil život sedliakom zavedením stanov komorowskich v roku 1496. Našťastie neboli presne dodržiavané, zvlášť na Podhale, kde sa osadníctvo začalo dobre rozvíjať. Oproti tomu úplne bezvýznamné bolo objavenie sa poplužných dvorov a upevnenie vzťahov s pánmí (poplužný dvor v Szaflarach vznikol v roku 1494).

Na záver treba zbojníctvo vrátiť prinajmenšom do polovice 15. storočia, kedy nastala výborná situácia pre takéto činy. Časť lúpežníctva a zbojníctva,

ktoré akoby malo existovať v 15. – 16. storočí, je literárnym výmyslom deväťnásteho storočia. V podstate klasické zbojníctvo tiež bolo lúpežníctvom, z dôvodu chtivosti ľahkého zbohatnutia, okrem jeho glorifikácie ľudovou tradíciou a úcty, ktorou obdarovali zbojníkov romantici.

Literatúra

- Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, zv. I (do roku 1450), Kraków 1998, zv. II (do roku 1480), Kraków 2000, vyd. a úprava Stanisław A. Sroka.
- Felczak Waclaw, *Historia Węgier*, Wrocław 1966.
- Kiryk Feliks, *Związki handlowe i kulturalne miast małopolskich ze Słowacją* v knihe *Historické štúdie* 41/2000.
- Studia nad wymianą towarową Polski z Węgrami w XV wieku* v knihe *Studia Historyczne*, Kap. XLIX/2006.
- Mikołajczyk Marian, *Z dziejów zbrodni i kary w dawnej Polsce. Żywot i proces Antoniego Złotkowskiego, zbrojnika z Pcimia*. Katowice 2001 (recit. H.Ruciński, *Wierchy*, 67/2001).
- Piasecki Zdzisław, *Byli chłopcy byli... Zbojnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Kraków 1973.
- Ruciński Henryk, *Ultimatum zbojnickie do mieszczan Bardiowa z 1493 roku na tle stosunków w zachodnich Karpatach*, v knihe *Wierchy*, zv. 54 1987 (tiež text listu – ultimátum).
- Dzieje polityczne Spiszu do końca XV wieku*, v knihe *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, Levoča – Wrocław 2003.
- Sroka Stanisław A., *Rozboje na pograniczu polsko-węgierskim w XV wieku*, v knihe *Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu*, Bydgoszcz 2002.
- List zbojników – dyplomatyczne kuriozum*, v knihe *Szkice bardiowskie*, Kraków 2003 (tiež text listu).

Príspevok k dejinám zbojníctva – beskydníctva v polsko-slovenskom pohraničí v 15. – 18. storočí

prekl. Tomasz Trancygier

Zúčastňujeme sa na niekoľkodennej konferencii, ktorej témou je zbojníctvo. Predstavujú sa na nej referáty zamerané predovšetkým na otázky z oblasti dejín literatúry. Iba málo referujúcich sa totiž upriamilo na problematiku zbojníkov – beskydníkov z historického hľadiska. Nemôžem na tomto mieste prehlásiť, že moje vystúpenie tieto narušené tematické proporcie uvedie do istého súladu. Budem sa však usilovať pridržiavať konkrétnych faktov a nastolovať niektoré podložené námety z bohatých dejín zbojníctva.

Prvý sa týka chronológie zbojníckych hnutí. V doterajších úvahách na túto tému prevláda postava Jánošíka, ktorého krátky život pripadal na obdobie prelomu 17. a 18. storočia a nepríliš dobre známa zbojnícka činnosť prebiehala v rokoch 1711-1713¹. Napriek tomu významne ovplyvnil dejiny zbojníctva a mnohí (osobitne na Slovensku) ho vnímajú ako národného hrdinu. Demytologizácia tejto postavy je dôležitou úlohou bádateľov.

Pritom zbojníctvo ako historický jav jestvovalo už podstatne skôr a navyše vyskytovalo sa aj po Jánošíkovej smrti. Najstaršia doposiaľ známa správa o zbojníkoch sa nachádza v dokumente z roku 1413, ktorým sa dosvedčuje, že przemyský biskup Maciej dal obec Przysietnica pri Brzozowe na doživotné užívanie Zyndramovi z Maszkowic a zaviazal ho ochraňovať život a majetok poddaných pred beskydskými zbojníkmi, ktorí tam často šarapatili². Je to dôležitá informácia, ale štúdiom dokumentov z prelomu 14. a 15. storočia

¹ Pozri S.Sroka, Rozboje na pograniczu polsko-węgierskim w XV wieku. In: Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu. Bydgoszcz 2002, s. 113 a s. 112 (kde sa uvádzajú aj práce iných autorov na túto tému)

² quo villam Przysietnica (juxta Brzozow) Zyndramo de Maszkowice ad dies vitae ipsius cedit cum onere bona episcopalia defensandi. Defensio illam tantumcontra Tartaros necessario fuit, sed et contra latrones B e s k i d e n s e s (in montibus Carpaticis), qui saepius in his submontanis regionibus rapinas exercebant. Premisilia sacra sive series et gesta episcoporum r.k. Premisliensium. Ed. F. Pawłowski. Cracoviae 1869, s. 80. por. A. Fastnacht, Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, 3 č. Kraków 2002, s. 71-72; K. Prieradzka, Na szlakach Łemkowszczyzny. Kraków 1939, s. 37.

azda bude možné získať poznatky týkajúce sa skorších období. Nám ale nejde o presný dátum. Je známe, že zbojníctvo sa spájalo s lúpežníctvom a nezriedka malo aj zločinecký charakter. Podmienky na jeho vykonávanie poskytovala horská príroda, kde bol dostatok lesnatých horských sediel a priesmykov, ktoré poskytovali úkryt a možnosti organizovania nečakaných prepádov. Ďalším faktorom, ktorý napomáhal zbojníctvu, bola slabosť štátnej moci, ktorá nedokázala zabezpečovať ochranu majetku a života ľudí pred zločincami. Lúpežníctvo podporovala aj tá skutočnosť, že v 14. storočí po obchodných cestách začali putovať obyvatelia miest a dedinských osád, ktorí sa zaoberali výmenou tovarov so Slovenskom, teda vtedajším Horným Uhorskom. To ešte neznamená, že dovtedy zbojníctvo nepoznali. To sa na obchodných cestách vyskytovalo podstatne skôr, než vznikli naše mestá, ibaže to bol jav asi pomerne zriedkavý a preto ho pramene neevidovali.

Tým sme sa ocitli pred ďalšou otázkou, tentoraz teritoriálnou. Lúpeže tovarov na obchodných cestách sa v túto dobu vyskytovali nielen v hornatých územiach južného Poľska. Nezriedka sa odohrávali aj v nížinných oblastiach a vlastne všade. Jednako tam nezvykneme hovoriť o zbojníkoch, ale o obyčajných zločincoch. Zbojníctvo je teda fenomén karpatský, tatranský a beskydský. Práve tam sa stalo legendou a významnou zložkou goralскеj tradície oboch národov a tým aj námetom bohatej literárnej a výtvarnej tvorby, rovnako poľskej ako aj slovenskej. Uvedené hnutie sa viaže s Tatrami a obomi časťami Beskýd, je na jednej strane úzko spojené s dejinami južného Malopoľska, čiastočne Tešínskeho Sliezska a Moravou a Slovenskom na strane druhej. A keďže na poľskej strane zbojníci najintenzívnejšie pôsobili v oblasti Beskýd, potom sa zdá, že najpriliehavejší je pre nich názov *beskydníci*.

Ďalší aspekt spomínanej problematiky vyjadruje nasledovná otázka: bolo zbojníctvo – beskydníctvo javom regionálneho, či dokonca miestneho významu, alebo boli jeho rozmery podstatne širšie? Ak zoberieme do úvahy sídla zbojníkov, potom sa nám ponúka záver, že toto hnutie bolo územne ohraničené na hory a Pohorie. Ak sa dívame na zbojníctvo z hľadiska jeho následkov ekonomických a politických, potom musíme uznať, že štátnej moci spôsobovalo ťažkosti a nezriedka sa ním museli zoberať najvyššie mocenské inštitúcie, samotného kráľa nevynímajúc³. Z príkladov, ktoré

³ V roku 1448 sa v Sanoku konal zjazd za účasti kráľovnej Žofie, korunného kancelára Jana Koniecpolského, przemyského biskupa Piotra a ďalších hodnostárov, na ktorom sa rokovalo o bezpečnosti na cestách a boji proti tlupám, ktoré okrádali kupcov, osobitne na cestách do Bardejova. Pozri Dokumenty polskie z archiwów dawnego królestwa Węgier. Wyd. S. Sroka, zv. 1, Kraków 1998 (V ďalšom texte citovné ako Dokumenty polskie), č. 94, por. č. 95, 118; A. Fastnacht, Słownik, zv. 3, s. 126). Koncom augusta roku 1463 sa na zámku v Niedzici pri Czorsztyne konalo stretnutie za účasti generálneho starostu krakovského Jakuba z Dębna so spišským županom a spoluvlastníkom Kežmarku Štefanom Zápoľským, na ktorom sa hovorilo o upokojení situácie v pohraničí. Poľská strana vycítila uhorskej, že

uvádzame v poznámke č.3 vidieť, že je potrebné zreteľne odlišovať zbojnícku a lúpežnícku činnosť tlúp nevyplatených žoldnierov a šľachtických lupičov od lúpežných prepadaní, podpálení dedín a mestečiek zbojníkmi –beskydníkmi, ktorí sa prevažne regrutovali z dedinského obyvateľstva (valachov, goralov, sedliakov pohraničných obcí). Dôvodom, pre ktorý sa vydali na zbojnícke a lúpežnícke chodníčky nebola vždy (či len) snaha zmocniť sa cudzieho majetku. V pramenných dokumentoch nachádzame totiž príklady, ktoré nasvedčujú, že išlo o akty pomsty ľudí, ktorým ukrivdili zemepáni⁴. Mohlo ísť o oberanie poddaných o kvalitné poľnosti, zvyšovanie poddanských dávok a dokonca aj osobné záležitosti ako bolo zvedenie manželiek, dcér a pod. Takéto dôvody vonkoncom neboli zriedkavé a zbojník – pomsti-

povoľuje prepady, lúpeže a ničenie poľských dedín a miest, osobitne starostom na zámku v Lipanoch Tomášom Tarczom, ktorý v ostatnom čase vyplienil obce muszynského pohraničného panstva. Dokumenty polskie, zv. 2, č. 191-192. Tlupy uhorských žoldnierov, ktorí už nemali dôvod sa podieľať na vojnových aktivitách, prepádali južné poľské kraje a tam ničili dediny a mestecká, pričom najväčšie škody spôsobil už spomenutý vpád Tarczu v roku 1474. (porovnaj F. Kiryk, Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka, Wrocław 1967, s. 66 a iné; K. Bacykowski, Najazd węgierski na Podkarpacie. Rocznik województwa rzeszowskiego, zv. 9, :1978, s. 130-131); M.Antoniewicz, Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej.Kielce 1998,s.162-187.Taktiež bratovražedná vojna o uhorský trón spôsobila, že nájomní vojaci, ktorí nedostali svoje peniaze, sa dali na lúpeže a rabovanie. (F. Kiryk, Związki handlowe i kulturalne miast małopolskich ze Słowacją w XV i XVI stuleciu.Historické štúdie41. Bratislava 2000, s. 22, pozn. 92; K. Baczkowski, Walka o Węgry w latach 1990-1992. Kraków 1995, s.95-98 a ďalšie). Obdobné nepokoje sa vyskytovali po porážke pri Moháči vo vojne s Turkami a v období bojov o trón v rokoch 1526-1532 v Uhorsku, keď skupiny žoldnierov a sedliakov lúpili a pálili obce poľského pohraničia. Obdobné udalosti sa vyskytovali aj neskôr, vrátane zbojníckych prepadov, na ktoré reagovali najvyšší štátni činitelia. V roku 1549 kráľ Zygmunt August uzavrel s Habsburgovcami dohodu o vzájomnej pomoci pri potlačovaní vzbúr poddaných, vrátane beskydníkov(Historia Polski, zv. 1, 2 časť, pod red. H. Łowmiańskiego.Warszawa 1957, s. 226). Z roku 1626 a rokov nasledujúcich (1642-1643, 1647, 1649, 1650, 1658, 1659) pochádzajú uznesenia šľachty miestneho snemu zatorského o potieraní zbojníctva (Materiały do dziejów zbojnictwa góralskiego z lat 1589-1782. Lublin-Łódź 1952, s. 172.) Aj Konstancja, manželka kráľa Zygmunta Tretieho vydala 5. mája 1626 nariadenie pre mesto Zywiec, v ktorom sa píše, že mešťania sa majú podrobiť kastelánovi miestneho zámku v otázkach boja proti zbojníkom v blízkom okolí (tamže, s. 189). Jánovi Grockému, kastelánovi z Biecza vydali na jeseň roku 1656 písomné povolenie nezúčastniť sa na vojnovom ťažení a súčasne ho zaviazali potierať zbojníctvo (tamže, s. 187).

⁴ Ako príklad zo 16. storočia možno o.i uviesť obec Nowotaniec v sanockej zemi, majetok Hieronima Stano, ktorá často bola sužovaná vpádmi beskydníkov z okolitých valašských dedín, medzi ktorými boli aj poddaní oného zemepána. Tieto prepady sa spájali s rabovaním dobytká, s podpalovaním príbytkov. Pozri Regestr złoczyńców grodu sanockiego 1554-1638. Lwów 1891, č. 10, 17, 18, 31, 38; W. Sołtys, Stosunki ziemi sanockiej z południowym sąsiadem w świetle Regestru złoczyńców grodu sanockiego. Rocznik Sanocki, zv. 2: 1967, s. 71-74; porovnaj aj F. Kiryk, Bukowsko i Nowotaniec pięćset lat sąsiedztwa. Rocznik Sanocki, zv. 9:2006 (v tlači).

teľ získaval sympatie pastierskeho a roľníckeho obyvateľstva pohraničných oblastí na oboch stranách Karpát.

Jednako dôvodom, pre ktorý sa väčšina zbojníkov – beskydníkov zaoberala zbíjaním a lúpežníctvom, bola chamtivosť a snaha si prilepšiť prostredníctvom zhromažďovania materiálnych prostriedkov, ktoré brali druhým, hoci to nie vždy boli len bohatí páni zo šľachtických dvorov a majerov, ale aj sedliaci a farské kostoly a kláštory⁵. Neboli zriedkavé lúpežné prepadnutia kostolov ani plienenie majetku farností. V polovici 15. storočia bolo ohrozené mesto Žmigród. V roku 1455 poddaní zámku v Makovici pri Bardejove vyvesili na mestskej bráne výhražné oznámenie o poprave ich druha z obce Komlošov, vyhrážajúc sa podpálením mesta žiadali zadostučinenie⁶. Táto hrozba sa naplnila v roku 1474, ale vykonali ju nájazdníci pod velením starostu Makovice Tomasza Tarczu a zbojníkov (*malefactores*). Títo nielen že zničili mestskú osadu, ale obrali aj kostol o liturgické nádoby a náradie a pri hľadaní relikvií neušetrili dokonca ani len menzu oltára⁷.

V roku 1484 vrátili kostolu v Niedźwiedzi strieborný kríž *et aliarum rerum et ecclesia Niedzwezensiolim amisarum*, šťastlivo znova získané⁸.

⁵ O mnohých takých prepadoch dedinských príbytkov a o ich oberaní o domáce náčinie a o dobytok hovorí korešpondencia miest (a niektorých obcí) s Bardejovom. Ako príklad možno uviesť list Lazara Miejského z roku 1600, ktorý ako šoltýs Miastka a súčasne richtár *krisu muszyńského* informoval Bardejovčanov, že z tohto Miastka uniesli vola, ktorý bol vlastníctvom Semena Septaka a žiadal, aby dolapeného páchatela tuho pripiekli, a tým dostali od neho vedomosť, kde sa zdržiavajú ostatní zbojníci, bo za wiele ich, że nie wiemy, jako przed nimi statki chować, bo nas barzo kradną (OAB, č. 2391, 2392); porovnaj F. Kiryk, Miasta kresu muszyńskiego w okresie przedrozbiorowym. *Przemyskie Zapiski Historyczne*. R. 4-5: 1987, s. 11). Početné príklady takéhoto *zbójowania* uvádza už citovaný Rejestr zloczyńców grodu sanockiego (passim) a Chronografia albo Dziejopis Zywiecki (Wyd. S. Grodziski i I. Dwornicka. Zywiec 1987). Napríklad druhý z uvedených prameňov zaznamenal, že istý Samuel Chrapkowski z Gierałtowic bol v roku 1616 odsúdený na smrť, *lebo kravy kradol a zabíjal, každú odrel z kože a tieto kože predával* (s. 130). Obdobne si počínala kompánia Sebastiana Burého, ktorý kradol dobytok, bral sedliakom odevy, a buv a iné imanie, dokonca (v roku 1624) vykrádal med takým spôsobom, že pre ulahčenie lúpeže rúbal stromy aj s brtami (s. 240, 249). V roku 1626 prepadli zbojníci obec Siekierzyna pri Limanowej, ktorá patrila Tobiaszovi Jaklinskému a hľadali tam peniaze; krátko na to zaútočili na dvor v Barciciach, ale zvonením na poplach ich vyplašili. Zbojníci si spomenuli na dvor Jaklińského, a ten pod velením Szarka a Czarnotu dôkladne vyrabovali a vypálili. Zo Siekierzyny sa pobrali do Nového Sącza, miestni ich však zbadali a začali zvoniť na poplach, preto sa vzdali svojho úmyslu a odobrali sa smerom do Tymbarku (E. Długopolski, Z życia zbójników tatrzańskich. Pamietnik Towarzystwa Tatrzańského. Rok 1912, s. 39-48). Existuje veľa príkladov lúpežníctva beskydníkov v dávnom okrese szczyrzyckom a na zemi bieczskej. (Vo vzťahu k bieczskemu okresu tieto dôkladne zozbieral T. Ślawnski vo svojej štúdií *Beskidnicy ziemi bieckiej*. In: *Biecz. Studia Historyczne*. Wrocław 1963, s. 413-428, vo vzťahu k zemi sanockej už citovaný W. Sołtys, *Stosunki ziemi sanockiej*, s. 76-79 a nasledujúce).

⁶ Dokumenty polskie, zv. 2, č. 135.

⁷ Tamže, č. 260; por. K. Baczkowski, *Najazd węgierski na Podkarpacie*, s. 130-131.

⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie (Apkr), *Consularia Cracoviensia*, 430, s. 52.

V roku 1492 zbojníci spustošili Piwnicznú, z tohto dôvodu ju kráľ na osem rokov oslobodil od daní⁹, čo možno súvisí s vojnou Jana Olbrachta, ktorú o uhorský trón viedol proti svojmu bratovi Ladislavovi. Vojny totiž vytvárali priaznivé podmienky pre zbojníctvo, pretože uľahčovali vyhnutie sa zodpovednosti za lúpežné a zločinné skutky. O viac než sto rokov neskôr podobný osud postihol Muszynu, ktorú beskydníci vypálili do tla a kostol načisto vyrabovali; aby sa zmocnili relikvie Sv. Petra a Pavla dokonca rozbili veľký oltár¹⁰. Viackrát prepadli a olúpili kostol v Rymanove. Beskydníci ho vydrancovali v rokoch 1635 a 1647¹¹, pričom využili zmätok v tej časti Poľska, ktorý spôsobili sedliacke vzbury na Ukrajine. Popravde však toto mesto v priebehu 16. a 17. storočia sa neprestajne obávalo zničenia príbytkov a o imanie a životy jeho obyvateľov. V roku 1571 zaznamenali, že *tu, v Rymanowe, zločinci kradnú a veľké škody páchajú*. Oni predones Ungaricales tam nielenže vo veľkom kradli dobytok, ale aj šatstvo, obuv, zariadenia domácností, dokonca (1597) dávali do obehu falošné peniaze¹². Čiernym dňom pre Rymanów bol 3. máj 1677, keď zločinci z Uhorska a Bieščad vylúpili kostol, mnohých ľudí pozabýjali, poranili (dosekali), vrátane mestských strážnikov¹³. Ukoristené a ukradnuté veci predávali na druhej strane Karpát, na Slovensku a na miestnych trhoviskách a jarmokoch. V spisoch kriminálneho súdu muszynského obvodu v roku 1649 zaznamenali, že zbojníci-beskydníci predávali ulúpené predmety a dobytok na jarmoku v Grybove. Tam zbojník Tymko Nichniak ukradol v roku 1719 o.i. kontuš patriaci grybovskému mešťanovi¹⁴.

Beskydníctvo oberalo dediny nielen o drahocenné predmety, peniaze, kone, dobytok a iné veci, ktorých bolo možné sa poľahky zmocniť a odviezť si ich. Brali aj dokumenty osvedčujúce vlastnícke práva, mestské výsady, vrátane zakladacích listín. V roku 1448 zbojníci súrodenci Ryczo a Hinc sa zmocnili mestských výsad Žywca a odviezli ich na zbojnícky zámok Lednica v slovensko-moravskom pohraničí dúfajúc, že ich mesto vykúpi¹⁵, zasa v polovici 15. storočia odcudzili výsadnú listinu šoltýšstva v obci Szulin pri Forbasoch na Spiši, pričom z šoltýskeho dvorca odniesli aj *rozličné veci domáce*¹⁶. Iný zbojnícky prepad mesta Żywiec sa odohral 17. septembra 1625, keď beskydníci vylúpili podzámocký mestský mlyn a dom Szymona

⁹ MS č. IV.

¹⁰ F. Kiryk, *Miasta Kresu Muszyńskiego*, s. 33.

¹¹ Tenže, *Rymanów. Dzieje miasta i Źdroju*, s. 29.

¹² Tamže.

¹³ Tamže.

¹⁴ *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, zv. IX. Kraków 1889, s. 25, por. s. 62.

¹⁵ E. Janota, *Wiadomość historyczno-jeograficzna o Żywiecczyźnie. Cieszyn 1859*, s. 6.

¹⁶ *Lustracja województwa krakowskiego 1659-1664*. Wyd. A. Falniowska-Gradowska a F. Leśniak, 2 zv. Warszawa 2005, s. 722.

Namyslowského v prímestskej osade Rudza, zastrelili meštana Jana Bielowicza a pod rúškom noci nikým nerušení beztrešne ušli¹⁷. Podľa miestnej tradície sídlami zbojníkov boli vrchy Pilsko, Syfron alebo Tanečník pri Jeleśni a Biała nad obcou Cisiec¹⁸.

Súdne knihy zachytili mnoho informácií o skupinovo organizovanom zbojníctve, ktorým sa zaoberali lúpežné skupiny zločincov. Na ich čele boli preslávení vodcovia, ktorých nazývali harnasi alebo hajtmani. Zachovali sa aj správy o zbojníctve individuálnom, praktizovanom jednou osobou poprípade dvomi – tromi jednotlivcami¹⁹.

Už sme spomenuli, že veľké zbojstvá a lúpeže sprevádzali vojnové konflikty poľského kráľovstva s Uhorskom, švédsku potopu či sedliacke vzbury. Na základe richtárskej knihy mesta Biecz z rokov 1549-1693²⁰ sa podarilo vypočítať, že počas vyšetrovania mučení zločinci prezradili viac než 170 mien a priezvisk svojich kumpánov, pričom z nich vyše polovica boli beskydníci z južného Poľska, v menšom počte zbojníci slovenskí²¹. V roku 1662 živecké panstvo terorizovali tri kompánie beskydníkov. Rozbil ich rotmajster kráľovského vojska Stefan Bidziński a kapitánov tých tlúp (Klimczaka, Mizia, Lyśniowského) vedno s ich druhmi popravili²². V roku 1680 do južného Poľska prenikol známy zbojnícky kapitán Marcin Portasz (alias Dzigozzyk), ktorý pochádzal zo slovenskej obce Bystrzyca (Bystrica?). Drancoval a vypaľoval dediny a mestečká v Uhorsku, Rakúsku, Čechách, Sliezske, južnom Poľsku, pričom sa osobitne zameriaval na šľachtické dvory a kúrie. Spoznali ho a zajali, keď predával zlomkové striebro v Krakove, podarilo sa mu však ujsť, no nie na dlho, pretože strážcovia zákona ho dolapili v Žywci, kde ho aj popravili. K tomu dodávame, že popravu vykonal majster kat z Krakova menom Jurek. Ten pred zrakmi obyvateľov mesta zodral odsúdenému z chrbta dva pásy kože, utal mu ruky a nakoniec ho ako zbojníckeho hajtmána obesil za rebro na háku²³. Lenže zbojníci šarapatili aj naďalej. V tom čase popravili v Žywci Mateja Wakulu, zbojníckeho desiatníka, ktorý slúžil pod

¹⁷ Chronografia albo Dziejopis, s. 257-258.

¹⁸ Tamže, s. 7-8, s. 247; porovnaj Materiały do dziejów zbójnictwa góralskiego z lat 1589-1792. Spracoval S. Szczerbka. Lublin – Łódź 1952, s. 11.

¹⁹ Z informačne obsažnej a konkrétnej výpovede známeho zbojníka Józefa Baczyńskiego z roku 1736 vyplýva, že svoju činnosť vykonával v štvor- až sedemčlennej skupine, ktorá pôsobila hlavne v regióne Zywcza, Wadowic, Nowého Targu a Myślenic (Dobczyce). Vyhybal sa kláštorom a kostolom a vykrádal najmä šľachtické dvory a majere, berúc z nich peniaze, šatstvo, obuv, kovové načynie a nádoby zo vzácnych kovov. Pozri S. Szczołka, *Zywoť zbójnicki Józefa Baczyńskiego zwanego Skawickim (Separát z Kwartalnika Etnograficznego Lud, t.v. 34:1936)*. Lwow 1937, s. 3-16.

²⁰ *A chiwum Państwa w Krakowie (APKr) (Štátny archív v Krakove) rks dep. 6.*

²¹ T. Ślowski, *Beskidnicy ziemi bieckiej*, s. 419.

²² Chronografia albo Dziejopis, s. 206.

²³ Tamže, s. 246.

velením hajtmána Marcina Portasza. Za krádež panského pokladu na žiwec-
kom zámku stali v roku 1693 zbojníka Pawła Kupczaka, o tri roky neskôr
(1696) deviatich zbojníkov za prepádnutie a vydrancovanie mesta v roku
1695²⁴. Vodcu tej skupiny Tomasza Maśného mučili na námestí tak, že mu
zodrali z chrbta dva pásy kože, nato mu na vrchu Grójec odťali obe ruky
a narazili ho na kôl; jeho druhov pribili a rozštvrtili pri pranieri na námestí.
Dolapili aj spomínaného Wojciecha Klimczaka aj s jeho druhmi a popravili
v Osviencime, až na to, že Klimczaka ako hajtmána obesili na háku a jeho
druhov rozštvrtili²⁵. K tomu ešte dodávame, že 13. februára 1705 sa podarilo
ôsmym beskydníkom ujsť zo zámockej väznice v Żywci, ale strážami vybur-
covaní mešťania pomohli väčšinu z nich pochytat'. Tých potom popravili
v Żywci a v Tešíne. Bol medzi nimi aj chýrny zbojník Kazimierz Gradek
z Lipowej. V roku 1726 beskydníci prepádli zámok v Ślemeni, kde ulúpili
panské peniaze. Zosilňovali sa ochranné opatrenia, intenzifikovali pátracie
akcie po beskydníkoch, ale ich prepady a lúpeže neprestávali. V roku 1729
lapili ďalších desať beskydníkov pochádzajúcich z okolitých dedín. Verejne
ich popravili na hlavnom námestí v Żywci²⁶.

Postrachom kupcov prevádzajúcich tovar a obyvateľov obcí na Podkar-
patí bola kompánia Fedora Hlawatého (Głowatého), zložená zo sedliakov
pochádzajúcich z valašských dedín. Tento hajtmán v poslednej dekáde 15.
storočia terorizoval aj mesto Bardejov. Popravili tam niekoľkých jeho druhov,
ľudí dobrých a nevinných, preto ako náhradu žiadal Hlawatý od Bardejovčanov
400 florenov v zlate.

Vyhrážal sa, že ak jeho žiadosti nevyhovejú, mesto zničí. Pre jeho
nezvyčajne napísaný výhražný list, ktorý sa zachoval v bardejovskom archí-
ve, sa o zbojníčenie Hlawatého zaujímali viacerí bádatelia. O vyčerpávajúce
spracovanie tejto epizódy z dejín zbojníctva sa zaslúžil už nežijúci slovenský
historik Alexander Húščava²⁷. Hlawatého hrozby boli myslené vážne. V roku
1499 obral mešťanov o peniaze, vnútil im kontribúcie a ďalším prepádom na
prelome júna a júla spálil cele mesto²⁸.

Hlawatého beskydníci najviac nenávideli oblasti a mestá ako bola Ora-
va, Muraň, Dunajec (Nowy Targ), Rymanów, Sanok a Przemyśl. K nim ešte

²⁴ Tamže, s. 247, 258.

²⁵ Tamže, s. 258 a porovnaj s. 260.

²⁶ Tamže, s. 296, 560, 645.

²⁷ O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci XV. stor. Barde-
jovský výhražný list vo svetle histórie. Historické štúdie, zv. 2: 1956, s.181; porovnaj T. Ślawski,
Beskidnicy ziemi bieckiej, s. 414. Zaoberal som sa ním aj pri spracovaní dejín Rymanowa
(op. cit. s. 29) a v ostatnom čase tento zvláštny list pripomenul S. Sroka, Szkiece bardziowskie,
Kraków 2003, s. 65-71 (je tam aj zobrazenie historickej pamiatky a vyčerpávajúci zoznam
literatúry).

²⁸ A. Huščava, tamže; F. Kiryk, Rymanów, s. 29.

treba prirátat Żmigród, Biecz, Muszynu, Nowy Sącz, Żywiec a Oświęcim. Väčšina týchto miest mala právo meča, teda v nich verejne súdili zbojníkov a verejne ich aj popravovali. Bol to starý stredoveký zvyk, isté *theatrum*, ktoré organizovali štátne a mestské orgány a na ktorom sa zúčastňovali mnohí obyvatelia.

Zbojníkov za ich vyčíňanie usilovne naháňali. Mali ich plné zuby kráľovské, šľachtické a cirkevné dvory a majery, mestečká aj obyčajné dediny. Hrozba prepádov sa zvyšovala najmä v období vojnových výprav, keď na zámkoch a v mestách nebol dostatok ozbrojencov na ich ochranu. Tento stav veci nútil obyvateľstvo k získavaniu informácií o hrozbe prepádov, mobilizovaniu do domobrany tak šľachty (napríklad už v 15. storočí šľachty *szczyrzyckej*), ako aj mešťanov a sedliakov²⁹. V roku 1645 na oblastnom sne-me šľachty krakovského vojvodstva v Proszowiciach ustanovili daň, ktorú mali platiť mestá a obce okresu Biecz na vydržiavanie 20 harníkov – ozbrojencov, ktorých úlohou bolo chytať a zneškodňovať zbojníkov³⁰; v roku 1647 krakovský biskup Piotr Tylicki na základe nariadenia svojho predchodcu biskupa Jakuba Zadzika z roku 1638 vydal obdobný predpis pre mestá Muszyna a Tylicz. Tento každému mešťanovi ukladal, aby v súvislosti so zvýšenou aktivitou beskydníkov, ktorí prepádali vozy obchodníkov, lupili a podpaľovali domy, mal vojenskú výzbroj, menovite mušketu, ručnicu, šablu, nábojnicu a sekeru, čeladník zasa kosu s hrotom osadeným dohora. Taktiež obom uvedeným mestečkám uložil povinnosť vydržiavať harníkov, ktorých úlohou bolo chytať zbojníkov a na náklady týchto miest mali desiat sluhovia plniť strážnu službu na muszynskom zámku³¹. Muszynu beskydníci nenávideli, pretože toto mesto malo právo meča a zločincov popravoval kat z Bardejova, o čom informuje list muszynského starostu Jana Wolského z apríla 1463³². K povinnostiam poddaných dediny Królowa Ruska v regióne Sącza patrilo vykonávanie strážnej služby trikrát do týždňa, chytenie zbojníkov a zaistenie bezpečného pohybu na ceste z Noweho Sącze do Łabowej

²⁹ Chronografia albo Dziejopis, s. 39. V roku 1537 takéto informácie poskytoval mestu Bardejov Andrzej Studnicki, zemepán Zmigrodu a žiadal mesto o pomoc, lebo mnoho zbojníkov tiahne s nájomnými žoldnieri (OAB, č. 8508). Už v roku 1454 Krzesław Wojszyk, zemepán zo Zmigrodu orodoval v Bardejove za šľachtica Jerzyho Thuczkeho, ktorého zbojníci zajali aj s tovarom (OAB, č. 737); v roku 1459 vdova po krakovskom podkomorníkovi Krzesławovi sa prihovárala za vyslobodenie zo zbojníckeho zajatia mešťana Lukasa Wilusza z Krosna, (OAB č. 1135 a 2464, pozri aj Dokumenty polskie, 2 zv. č. 119, 122, 151). V sedemdesiatych rokoch a na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 15. storočia, ako aj v rokoch 1514-1530 sa pohraničie len tak hemžilo zbojníkmi (OAB, č. 4521, 4552, 4587). V roku 1588 ďalší zemepán Zmigrodu informoval Bardejov o zbojníckych tlupách, ktoré prepádali kupecké karavány (OAB, list z 25. mája, bs).

³⁰ T. Ślawski, Beskidnicy ziemi bieckiej, s. 418.

³¹ F. Kiryk, Miasta kresu muszynskiego, s. 29.

³² Dokumenty polskie, zv. 2, č. 190.

a ostatných obcí muszynského pohraničného panstva³³. Taktiež aj mesto Poprad malo povinnosť vydržiavať jazdcov (harníkov) na *potieranie samo- pašných ľudí a zbojníkov*³⁴. Preto sa domnievame, že táto boja proti zbojníctvu bola na všetkých mestských a dedinských osadách v pohraničí, že to bola povinnosť nákladná a ťažká, ale nutná pre normálne fungovanie tamojšieho obyvateľstva³⁵. Je totiž známe, že valašským osadníkom už od lokácie dávali za úlohu starať sa o bezpečnosť cestujúcich, poskytovať im ochranu pred zločincami a so zbraňou v ruke podporovať výpravy, ktoré starostovia a kasteláni zámkov a strážnych hradov organizovali proti zbojníkom a ostatným zločincom, ktorí sa dopúšťali prepádov a preto boli nepriateľmi monarchie. Preto mali valasi zbrane a ich bojovú pripravenosť z času na čas kontrolovali³⁶. V krátkom čase sa táto pripravenosť stala problematickou. V 17. a 18. storočí sa väčšina beskydníkov Pohoria regrutovala práve z valašského obyvateľstva³⁷.

Za účasť na zbíjaní, lúpežiach a podpaľačstve hrozili tvrdé tresty. Iba málokto z chytených zbojníkov si zachránil život, žiaden sa nevyhol mučeniu a keď prežil, odchádzal z väznice zmrzačený. Existoval tichý súhlas v tom, že takýto zločinec si zaslúži najvyšší trest. Bezpochyby samotné súdne pojednávanie a vykonanie rozsudku boli verejným predstavením a to najmä kvôli odradeniu prípadných ďalších záujemcov o zbojnícky chlebiček. Nikto proti tomu nič nepodnikal a ani sa tomu nikto nečudoval. Cirkev sa starala iba o to, aby sa odsúdený po vyšetrovaní, ktoré sa zakladalo na mučení, vyspovedal.

Vykonanie rozsudku, ktorým spravidla obvineného odsudzovali na smrť, bolo organizovaným predstavením, ktoré sa odohrávalo na verejnom priestranstve, spravidla na hlavnom námestí. Prizerali sa tomu davy ľudí. Po celé storočia jeho režisérom a vykonávateľom bol majster mučenia, teda kat. Nie každé mesto malo takéhoto odborníka na mučenie a vykonávanie rozsudkov smrti. V literatúre sa uvádza, že kata mali mestá ako bol Krakow, Oświęcim, Żywiec (tam niekedy dopravovali majstra z Tešína), na Podkarpattí zasa mestá Biecz, Sanok a Przemyśl. Kata nemal Žmigrod, ktorý podistým využíval služby kata z Bieca, nemala ho ani Muszyna, o ktorej je známe, že ho dopravovala z Bardejova.

³³ Lustracja województwa krakowskiego 1659-1664, zv. 2, s. 557

³⁴ Tamže, s. 743.

³⁵ Porovnaj F. Kiryk, Miasta kresu muszyńskiego, s. 29.

³⁶ Pozri Inwentarz zamku, folwarków i młynów starostwa sanockiego z r. 1558. Wyd. A. Fastnacht. Warszawa 1948, s. 37. O vojenských povinnostiach valachov pozri G. Jawor, Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. Lublin 2004, s. 59-77.

³⁷ W. Sołtyś, Stosunki ziemi sanockiej, s. 70-73, 89.

Zachované pramene hovoria, že najúspešnejší na Podkarpattí bol kat z Biecze. V mestskej knihe Czchowa z rokov 1426-1560 sú záznamy o tom, že czchowský mestský úrad si vypožičiaval kata z Biecze, aby popravoval zločincov, osobitne zbojníkov – beskydníkov, ktorí prepádali kupecké vozy. V roku 1426 mu zaplatili za *unúvanie sa a prácu* štyri hrivny, v roku 1428 jednu, v 1436 dve; okrem toho mesto znášalo trovy jeho stravovania, dovozu a odvozu³⁸. Dopravovali ho aj do Wojnicza a ostatných okolitých miest. V archívnych dokumentoch Wojnicza sa zachoval súpis výdavkov na kata z Biecza, ktorý tam vtedy hostoval. Z tohto zoznamu sa dozvedáme, že trvalým bydliskom tohto majstra bol Biecz, ale na jeho vydržiavanie sa skladali (po 18 grošov) okolité mestá, a keď niektoré mesto tento poplatok neuhradilo, katova služba sa mu neposkytla. Kat veľa pil (pálenky, vína, piva), čo naznačuje, že pri plnení svojich povinností nebol celkom triezvy. Mal aj pomocníka. Cesty do miest, ktoré si u neho objednávali *robotu*, zvyčajne podnikal pomerne neskoro, koncom dňa, v noci sa aj vracal domov³⁹. Bol potrebný, možno sa však domnievať, že žil osamelo a ľuďom nebol sympatický. Títo sa ho viac báli, než rešpektovali.

Katovské remeslo mohol vykonávať iba človek fyzicky zdatný, bez zábran, so srdcom tvrdým ako skala. Musel to byť aj odborník. A. Komoniec-keého opisy popráv, ktoré kati z Krakowa, Oswiecima a Tešína vykonávali v Zywcí dokazujú odbornú úroveň a rafinovanosť katovských služieb. Takto v roku 1623 sa Krzysztof Rychalski, bývalý dvoran Mikolaja Komorowského, stal obávaným zločincom a prenasledovateľom prevažne sliezskych kupcov. Odhalili ho a zajali na námestí v Tešíne, odviezli do Karniowa. Tam zomrel *vozený na žeravom medenom koní*. Ďalší zbojnický kapitán, ktorého lapili v roku 1630 zomrel v Zywcí obesený na háku a jeho siedmich druhov rozštvrtili. Wojciecha Miczka zo Slotwiny za lúpeže stali a rozštvrtili. Vykonali to v roku 1688 štyria kati dopravení do Zywcá, za čo si pýtali odmenu 60 zlatiek. Túto čiastku A. Komonieccki považoval za prehnanú, pretože kat z Oswiecimu by za túto *robotu* žiadal 10 zlatiek. 27. novembra 1694 zomrel katovou rukou Malcher Talik za lúpežné prepady dvorov a fár tak, že na zyvieckom námestí zodrali z neho dva pásy kože a na vrchu Grójec ho lámali na kolese; 29. dňa v tomto mesiaci za krádež obilia obesili v Jelesni Jana Kožlika. 11. augusta 1705 sa v Zywcí konala *nezvyčajná poprava*. Za zbojníčenie a lúpeže mužovi menom Malcher Motyka najsamprv ruku a neskôr nohu pod kolenom odsekli, nato šibenicu mu na čele vypálili a tak ho pustili. Tieto hrozné muky prežil, lebo ho za peniaze liečil kat v Oswie-

³⁸ APKr., rps AD 514, l. 8, 12, 40.

³⁹ J. Szymański, Biecki kat w Wojniczu. In: Ojczyzna bliższa i dalsza (Księga 60 lecia F. Kiryka). Kraków 1993, s. 180-181.

cimi. Jeho druha Kazimierza Stolarczyka na vrchu Grójec narazili na kôl⁴⁰. Uskutočnenie takéhoto rafinovaného mučenia a hrôzozstrašných, pritom na realizáciu náročných popráv, si vyžadovalo veľkú zručnosť a solídne znalosti. Kati sa vyznali v anatómii, preto niet divu, že dokaličených ľudí vedeli liečiť.

Obraz zbojníctva, ktorý sa vynára z týchto úvah, je negatívny, pretože vytvárajú ho nešťastia tisícok ľudí, stovky vylúpených a vypálených osád, muky dolapených páchatelov lúpeží a zbojstiev. Je to obraz pochmúrny, vzdialený romantickým predstavám, ktoré ponúkala krásna literatúra. Nie je to tak dávno, čo v zbojníctve videli formu sedliackeho vzdoru voči ťažkému jarmu poddanstva⁴¹. Lenže väčšinu prepadov, lúpeží a zbojstiev sotva možno vysvetliť triednym bojom, ktorého isté znaky badať v zbojníckom hnutí. Išlo teda o hnutie, ktorého pohnútky neboli jednoduché, medzi nimi však prevládali tie zločinné. Odkiaľ sa teda berie oná legendárna tradícia zbojníkov, ktorí brali bohatým a následne dávali chudobným? Nie je jednoduché kompetentne zodpovedať túto otázku. Možno sa vyskytovali aj takí zbojnícki kapitáni, ktorým nebola ľahostajná ľudská krivda. Takýchto ľudových hrdinov sme však v pramenných dokumentoch ani v štúdiách o zbojníctve nenašli.

Iba krásne legendy o nich rozpovedajú. Dve z nich sa týkajú založenia mesta Biecz a mesta Bardejov. Z Uhorska pochádzajúci zbojnícky hajtman menom Becz, ktorý šarapatil v zemiach sanockej, bieczskej a sądeckej, ležiacich v pohraničí s Uhorskom, zhromaždil veľké poklady. Kráľovskí strážnici ho dolapili a hrozilo, že príde o hlavu. On však si vyprosil milosť zaväzujúcu sa, že založí mesto. Svoj sľub dodržal. Vďační mešťania ho pomenovali po ňom: Biecz. Dvaja bratia, Roman a Krzysztof, ktorí mali svoje útočisko na Kamennej hore pri Bardejove, taktiež zbíjaním nadobudli obrovské imanie. Roman sa rozhodol použiť svoj poklad na založenie mesta. Zo spomínanej Kamennej hory s celou silou hodil svoj topor, čiže *bardu*, a dole, kde sa zarazil do zeme, založil mesto nazvané *Bardo-fo*, čo znamená Toporis-ko⁴². Azda by mohli takéto legendy vzniknúť v atmosfére nenávisťi, či aspoň nevráživosti voči všetkým zbojníkom?

Na záver môjho vystúpenia uvediem údaje z knihy colných záznamov mesta Kežmarok na Slovensku z rokov 1480-1498. Sú tam o.i. zmienky o vyvázaných „harnasiových opaskoch“, a to väčších aj menších. Z toh-

⁴⁰ Chronografia alebo Dziejopis, s. 139, 140, 159, 206, 243, 147, 256, 257, 560, 645.

⁴¹ Pozri S. Szczotka, Materiały do dziejów zbojnictwa, s. 5.

⁴² S. Udziela, Z podań i dziejów ziemi bieckiej. Kraków 1926, s. 5; pozri aj W. Fusek, Biecz i dawna ziemia biecka na tle swych legend, bajek, przesądów i zwyczajów. Biecz 1939, s. 131 (je tam aj podanie o Sypkovi a o drábovi, sympatické historicky o dávných ruvačkách s vykorisťovateľmi a utlačovateľmi prostého ľudu). Tieto legendy uvádza (alebo sa o nich zmieňuje) aj T. Ślawski, Beskidnicy ziemi bieckiej, s. 416.

to zaujímavého prameňa vyplýva, že ich vyrábali na poľskej strane, kupci a obchodníci vo veľkých množstvách ich dodávali do slovenských miest. Na základe uvedeného je možné sa domnievať, že ich zvykli nosieť nielen *harnasi* - vodcovia zbojníckych tlúp, ale aj naši a slovenskí gorali⁴³. Istotne je to prvá pramenne podložená správa o „*harnasioch*” a oných „*harnasiotých* opaskoch”.

⁴³ F. Kiryk, *Studia nad wymianą towarową Polski z Węgrami w XV wieku. Studia Historyczne*. R. XLIX, z. 2:2006, s. 203, s. 203 a ďalšie.

Zbojníckou cestičkou cez Gorce

prekl. Kumiria

Od konca 16. až po 19. storočie, v časoch, keď boli v Karpatoch zaznamenané prepady a rabovania, pusté Gorce boli dokonalým miestom pre zbojníkov. V ich pásme cez úsek Mszana Dolna – Niedźwiedź (Medveď) – Stare Wierchy (Staré vrchy) – Obidowa –Klikuszowa viedla stredoveká obchodnícka cesta, tzv. kráľovská cesta. Na poľane Starých Vrchov stál hostinec, v ktorom odpočívali pocestní. Hostinec aj pocestní kupci predstavovali ľahký cieľ. Nedostupné, zalesnené hory, skaly a jaskyne poskytovali dobrý úkryt, kde sa mohli členovia zbojníckej bandy bezpečne stretávať bez toho, aby ich niekto nepovolný sledoval. Početné skrýše im zabezpečovali ideálnu úschovu nakradnutých pokladov. Les im stačil na požíveň. Letné úkryty boli vysoko na poľanách salašov. Obyvatelia zrubov vzdialených od dediny pomáhali ranným spoločníkom prežiť zimu a starali sa o nich. Bieda, ktorá panovala v dedinách, ale aj túžba ujsť pred zverbovaním do armády boli príčinami toho, že ku zbojníkom sa pridávalo čoraz viac mladých mužov.

Gorce nevydali svojho zbojníka. Ako povedal Stanisław Przybytek, obyvateľ Veľkej Poruby, o ktorom napísal povesť Tadeusz Malicki v roku 1938 ... „*tu u nás v Gorcach tak po pravde nebolo zbojníkov. Bolo o nich počuť, ale o iných zo sveta, od Tatier i od Oravy*“...¹. Z historických spisov však bolo zaznamenané zbojníctvo aj v tejto časti Beskýd.

Obyvatelia niektorých dedín v Gorcach zásobovali a pomáhali ľuďom aj za Gorcami. Koncom 16. storočia v obci Wasyla z Łabowej boli: Kłab z Ochotnice a Bródka z Tylmanowej². V prvej polovici 17. storočia v skupine okolo 50 osôb vedených Gregorzom Kępom, krčmárom (hostinským) zo

¹ T. Malicki. W kolibie na Jaworzynie. Wierchy t. 16, Kraków 1938 (T. Malicki, V kolibe na Javorine. Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

² J. Reychman. W sprawie nowych badań nad przeszłością ruchów społecznych na Podhalu. Wierchy t. 20, Kraków 1950 – 1951 (J. Reychman, V procese nových bádaní o minulosti spoločenských dianí na Podhale. Vrchy zv. 20, Kraków 1950 – 1951).

Záhorskej Woli, prebývali dvaja synovia ochotníckeho starostu obce Chlipowczyka, Blažej Jančura a Martin Rusnak, ktorí tiež pochádzali z obce³.

Niekoľko ráz tu odpočíval aj hajtman Józef Baczyński so svojimi spoločníkmi, aktívny v 30tich rokoch 18. storočia, zajatý v roku 1735. Ako prezradil počas výsluchu – z Oravy, kde sa ukrýval pred trestom po prepadaní pivovaru vo Wadowicach a Dobczycach, odišiel do dediny Ochotnica na územie poľského czorsztyňského panstva, v ktorej prečkal zimu. Celý ten čas nikomu *neukrivdil*⁴. Po ďalších napadnutiach, aj na židovský pivovar v Szleszowicach a na dvory v Łętowni a Sidzinie spolu s pomocníkmi, opäť prišiel k porubským lesom, do Ochotnice. Miesto ponúkalo dlhší odpočinok – zbojníci tam sedeli sedem týždňov, každý v inej chalupe⁵. Jediný prípad Baczyňského, ktorý bol zaznamenaný na území Gorców, súvisel s kňazom kaplánom z Mszanej Dolnej⁶. V blízkych dedinách narodili sa kumpáni hajtmána – v Ochotnicy Jakub Jancura, v Tylmanowej Bartołomiej Paluch, v Kamienicy neznámy s menom Lasak. Na výprave v okolí Myślenic sa zúčastnili traja neznámi muži z Tylmanowej, ktorým neboli zverejnené mená⁷. Odtiaľ pochádza aj Łazarczyk – plniaci funkciu zástupcu hajtmána, neskorší nástupca Józefa Baczyňského⁸. V Ochotnici bol chytený jeden z jeho spoločníkov – Wojciech Niżnik⁹.

Pod Gorcami, v Nowom Targu, bola naplánovaná poprava dvoch zbojníckych kapitánov: Vasila Čepca z Hrfbova, zvonárovhov syna a Andreja Savka z Oravy. K poprave nakoniec nedošlo – obaja boli odvedení do kráľovského vojska¹⁰.

O Gregorzu Dzielskim, starom richtárovi na Čiernom Dunajci, ktorý žil v 17. storočí, písal okrem iných aj Bronisław Gustawicz¹¹. Dva razy so spoločníkmi prepadol dvor Tobiasza Jaklińskiego v Siekierzynie pod Limanowou. Potom sa postavil proti novotargovskému starostovi Mikołajowi Komorowskiemu.

³ S. Czajka. Ochotnica, dzieje gorczańskiej wsi 1416 – 1986. Prace Karkonoskiego Towarzystwa Naukowego 29, Jelenia Góra 1987. (S. Czajka, Ochotnica, deje gorczańskiej dediny 1416 – 1986. Práce Krkonošského Vedeckého Spolku 29, Jelenia Góra, 1987).

⁴ St. Szczotka. Żywot zbójnicki Józefa Baczyńskiego zw. Skawickim. Lud r. 1936 (St. Szczotka, Zbojnícky život Józefa Baczyňského nazývaného Skawickim. Lud 1936).

⁵ vid. hore.

⁶ vid. hore.

⁷ vid. hore.

⁸ vid. hore.

⁹ St. Szczotka. Żywot zbójnicki Józefa Baczyńskiego zw. Skawickim. Lud r. 1936 (St. Szczotka, Zbojnícky život Józefa Baczyňského nazývaného Skawickim. Lud 1936.)

¹⁰ B. Gustawicz. Wycieczka w Czorsztyńskie, Warszawa 1881 (B. Gustawicz, Prechádzka po Czorsztyńskie, Warszawa 1881).

¹¹ B. Gustawicz. Wycieczka w Czorsztyńskie, Warszawa 1881 (B. Gustawicz, Prechádzka po Czorsztyńskie, Warszawa 1881).

V rozprávaniach obyvateľov Lubomierza vystupuje aj postava zbojníka Siarki. Avšak chýbajú dôkazy o jeho živote.

Zbojníkov sa všetci obávali, ale zároveň si ich vážili. Člen zbojníckej bandy bol považovaný za hrdinu. Boli mu pripisované rôzne prednosti, fyzické aj duchovné. Vyznačoval sa obvykle veľkou postavou, neobyčajnou silou a šikovnosťou. Charakterizovala ho: odvaha, ľahostajnosť k smrti, hrdosť, láska k slobode.

Už v 19. storočí, v „*Denníku prechádzok po Tatrách*“, Severyn Goszczyński napísal: *Piesni vytvorených zbojníkmi je tu veľa: nasvedčujú o veľkej záľube Goralov v ich spôsobe života, o silnom vnútornom sklone k nemu ...*¹².

V podobnom duchu sa vypovedal aj kňaz Józef Tischner vo svojom kázaní vyhlásenom pod Turbacom v roku 1987: *zbojník, to nebol obyčajný zlodej. Zbojník mal silu, smelosť a žil preto, aby menil svet na lepší. Zbojník bol slobodným človekom. Bol akoby nositeľom slobody pre ľudí. Zbojníci nosili po tých horách ľuďom slobodu. Pravdou je, že niekedy zle užil svoju silu, na zbraň odpovedal zbraňou – a za to zbojníkov nechválime. Ale chválime ich za to, že prinášali ľuďom slobodu, že si tú slobodu vedeli vážiť viac ako život. A preto tak spievame o zbojníkoch: „Nebanbite sa, ľudia, že máte zboja v rode. Zbojník pôjde do neba hneď prvý v rade“ ...*¹³.

Podľa obyvateľov hôr, život zbojníka a jeho spoločníkov bol pestrý, plný príhod a nebezpečenstiev. Preto sa ich príhody stali témou mnohých povestí a legiend.

Aj keď existuje pár historických dokumentov so zbojníckou tematikou v Gorcach, svedectvo o nich sa zachovalo vďaka ľudovej tradícii. Z ich príhodami sú spojené názvy štítov, polianok, skál a jaskýň. Niektoré kaplnky a kostolíky a zachované nápisy na skalných tiež svedčia o prebývaní zbojníkov v tých miestach. Legendy hovoria o miestach, kde boli ukryté poklady, o poprave odsúdených ľudí.

Ludové povesti so zbojníckou tematikou

Obyvatelia dedín v Gorcach rozprávajú príbehy, v ktorých vystupovali zbojníci. A hoci sa nikdy neudáva čas, vždy je určené miesto deja.

Najznámejšia je legenda o bačovi, ktorý sa uvaril v žinčici. Salaš jedného baču stál priamo na zbojníckom chodníčku, preto ho niekoľkokrát navštívili a prosili o syr. Bača plakal, ale dal – čo mal robiť, keď tamti boli silní a mali zbrane. Po určitom čase sa preniesol na iné menej viditeľné miesto

¹² S. Goszczyński. Dziennik podróży do Tatrów. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1958 (S. Goszczyński, Denník prechádzok po Tatrách. Národný inštitút Ossolińskich – Vydavateľstvo, Wrocław 1958).

¹³ red. K. Tischner. Słowo o ślebobdzie. Kazania spod Turbacza 1981 – 1987. Wydawnictwo Znak Kraków 2003 (red. K. Tischner, Slovo o slobode. Kázania spod Turbacza 1981 – 1987. Vydavateľstvo Znak, Kraków 2003).

na polane. Jednak, aj tam ho našli. A keď poslali mladého pomocníka po požíveň, bača ho zabil a zakopal pri salaši. Za odvetu ho zbojníci hodili do kotla, v ktorom sa hotovala ovčia srvátka (žinčica). Príhoda je spojená s dvoma miestami: s polanou Limierze, položenou na hrebenu, ktorý spája Czoło (Čelo) Turbacza a Turbaczykom¹⁴, alebo s polanou Wolnica, ktorá leží pod štítom Turbacza na východnej strane¹⁵.

Ďalšia povest hovoriť – **o chodiacej hlave** spod polany Jaworzyna Kamienicka ... *Kapitán jednej zbojníckej bandy mal zástupcu, ktorý bol od neho urastenejší, lepšie strieľal, skákal, rýchlejšie behal, vo všetkom bol lepší: z toho zrodila sa voči nemu taká nenávisť kapitána, že ten ho zabil, potom mu stal hlavu a zahodil ju obďaleč. Ale čo nevidieť, tá hlava sa objavila znovu na polane, kde bola vykonaná vražda, a nechce odtiaľ odísť. Kolko ráz ju zahodia niekam do priepasti, tolko ráz sa vráti na svoju polanu. Znamená to, že má nesmierne dlhý vlas*¹⁶.

Zbojníci vystupujú aj v povestiach **o hostinci pod Starými Vrchmi**. Hostinského rodinu navštívili dvaja muži. Rozkázali si jedlo a pitie a pozorne sa okolo seba rozhliadali. Po zaplatení sa vydali smerom k Turbaczu. A keďže zdali sa mu podozriví, vydal sa za nimi až na polanu Rozdziele, kde si vypočul ich rozhovor o prepadnutí hostinca. Jedinou záchranou pred vykradnutím bolo pozamykať dvere a okná a skryť sa dnu. Keď sa zbojníci vrátili na Staré Vrchy a pokúsili sa vlámať do hostinca, jeden z nich zostal zabitý. Hostinského neminula krvavá pomsta¹⁷.

Názvy miest spojené so zbojníctvom

Na mapách¹⁸ územia Gorce možno nájsť názvy, ktoré dokazujú súvislosti medzi oblasťou a tradíciou zbojníctva. Patria k nim:

¹⁴ K. Sosnowski. Gorce. Pamiętniki Towarzystwa Tatrzańskiego 33, Kraków 1912 (K. Sosnowski, Gorce. Pamätníky Tatranského Spolku 33, Kraków 1912).

¹⁵ J. Nyka. Gorce – przewodnik. Sport i Turystyka, Warszawa 1959 (J. Nyka, Gorce – sprievodca. Šport a Turistika, Warszawa 1959).

¹⁶ S. Goszczyński. Dziennik podróży do Tatrów. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1958 (S. Goszczyński, Denník prechádzok po Tatrách. Národný Inštitút Ossolińskich – Vydavateľstvo, Wrocław 1958).

¹⁷ T. Malicki. W kolibie na Jaworzynie. Wierchy t.16, Kraków 1938 (T. Malicki, V kolibe na Javorine, Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

¹⁸ Gorczański Park Narodowy. Mapa udostępniania GPN skala 1:25 000, Wydawnictwo Compass, Kraków 2004.

Gorce. Mapa turystyczna skala 1: 75 000, Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. E. Romera, Warszawa – Wrocław 1995.

(Gorczański Národný Park, Mapa sprístupnenia GPN mierka 1: 25 000, Vydavateľstvo Compass, Kraków 2004.

Gorce, Turistická mapa mierka 1: 75 000, Spolek Polských Kartografických Vydavateľstiev E. Romera, Warszawa – Wrocław 1995).

- Zbójecka Jama (Zbojnícka Jama) – jaskyňa umiestnená na severných úbočiach Jaworzyny Kamienickej. Súvisia s ňou rozprávania o ukrytých pokladoch¹⁹. Tiež bola považovaná za skryšiu zbojníkov²⁰.
- Zbójecki Plac (Zbojnícky Plac) – na poľane Średniak, na hlavnom hrebene Gorców, je to zvláštna nížina, často zaliata vodou. Plac mali „vytancovať“ zbojníci²¹.
- Zbójeckie Dziury (Zbojnícke Diery) – malé jaskyne ukryté v oblasti Lubania. Mali byť skryšou pokladov Józefa Baczyńskiego. Legendy hovoria o podzemnom prepojení jaskýň s korytom Dunajca. Na tomto mieste sa ukryval sám hajtmán²².
- Zbojnickie Stoły (Zbojnícke Stoły) – zosuv skál pod štítom Lubania²³. Miesto často navštevované zbojníkmi.
- Siarkowe – osada v Lubomierzu, pod Kráľovskou Horou. V osade mal žiť Siarka. Cesta okolo osady dostala názov „Na Zámok“²⁴.
- Poľana Siarkowa – položená na svahoch Kudłonia, nad Lubomierzem. Mala patriť zbojníkovi Siarkowi alebo jeho rodine²⁵.

Skrýše ukrývaných pokladov

Po zboji sa zbojníci ukrývali v nedostupných horách. Rozutekali sa po jednom alebo po dvoch. Ťažko im bolo niesť nakradnuté peniaze so sebou, tak ich museli zakopať. Často ich skryli pod žialkrížom (t. j. pod veľkým ploským kameňom) alebo pod jedľou. Miesto si dôkladne označili a peniaze zaklínali²⁶.

- Také skryše sa nachádzajú aj v Gorcach. Sú s nimi spojené rozprávania o ukrytých pokladoch. Najčastejšie sú umiestené blízko skalných východov so štrbinami. Patria k nim:

¹⁹ K. Sosnowski. Gorce. Pamiętniki Towarzystwa Tatrzańskiego 33, Kraków 1912 (K. Sosnowski, Gorce, Pamätníky Tatranského Spolku 33, Kraków 1912).

²⁰ T. Malicki. W kolibie na Jaworzynie. Wierchy t. 16, Kraków 1938 (T. Malicki, V kolibe na Javorine, Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

²¹ J. Nyka. Gorce. Sport i Turystyka Warszawa 1965 (J. Nyka, Gorce, Šport a Turistika, Warszawa 1965).

²² vid. hore.

²³ vid. hore.

²⁴ Z. Stieber. Nazwy miejscowe pasma Gorców w Beskidzie Zachodnim Lud Słowiański t. 3 z. 2 (Z. Stieber, Miestne názvy v pásme Gorców v západných Beskydách, Lud Slovanský zv. 3 z. 2).

²⁵ vid. hore.

²⁶ T. Malicki. W kolibie na Jaworzynie. Wierchy t. 16, Kraków 1938 (T. Malicki, V kolibe na Javorine, Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

- Lysa Góra (Lysá Hora) – lesy a stromy na juhu od osadlosti pracujúcich ľudí z Nowego Targu, pozostalosti po kameňolome, ktorom sa pracovalo v 18. storočí. Viazu sa s ním aj príbehy o zbojníckych jamách²⁷,
- Borsuczyny – hrebeň nad Hornou Ochotnicou, medzi údoliami potokov Jaszczce a Forędówki, poklady sa ukrývali do borsucznych jám²⁸,
- Rozdziele – štít na hlavnom hrebeni Gorców, s pieskovcovou cestičkou. Blízko štítu bola jedľa, ktorá mala v koreňoch ukrytý kotlík so strieborniakmi. Na tomto mieste sa stretávali zbojníci pred prepadnutím hostinca na Starých Vrchoch²⁹,
- Połana Jaworzyna Kamienicka – v jej okolí mal bača Tomasz Chlipała, nazývaný Bulanda, násť zbojnícky poklad ukrytý pod kameňom³⁰,
- Złotnice – hrebeň zo severnej strany masívu Kudłonia nad Lubomierzem. Na tomto hrebeni v dvoch pivniciach mal zbojník Siarka z Lubomierza ukrývať nakradnuté zlato³¹,
- Czoło Turbacza (Čelo Turbača) – menší skalný východ, pár metrov pod štítom. Pod ním mali byť zakopané zbojnícke poklady³²,
- Kudłoński Baca (Bača) – niekoľko sto metrový pieskovcový skalný východ, na severnom svahu Kudłonia – miestni gorali s týmto miestom spájajú legendy o zbojníkovi Siarkowi, ktorý mal pod ním zakopať zlaté dukáty³³,
- Ludové rozprávania hovoria, že zbojnícke poklady zakopané v zemi možno získať len na Palmovú Nedelu, keď sa v kostole číta evanjelium.

²⁷ J. Nyka. Gorce – przewodnik. Sport i Turystyka Warszawa 1965 (J. Nyka, Gorce – sprievodca, Šport a Turistika, Warszawa 1965).

²⁸ vid. hore.

²⁹ T. Malicki. W kolibie na Jaworzynie. Wierchy t. 16, Kraków 1938 (T. Malicki, V kolibe na Javorine, Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

³⁰ J. Nyka. Gorce – przewodnik. Sport i Turystyka Warszawa 1965 (J. Nyka, Gorce – sprievodca, Šport a Turistika, Warszawa 1965).

³¹ Z. Stieber. Nazwy miejscowe pasma Gorców w Beskidzie Zachodnim Lud Słowiański t. 3 z. 2 (Z. Stieber, Miestne názvy v pásme Gorców v západných Beskydách, Lud Slovanský zv. 3 z. 2).

³² J. Nyka. Gorce – przewodnik. Sport i Turystyka Warszawa 1965 (J. Nyka, Gorce – sprievodca, Šport a Turistika, Warszawa 1965).

³³ vid. hore.

Miesto popravy zbojníkov

V Gorcach sú podľa ľudovej tradície dva miesta, kde bola vykonaná poprava: štít Turbacza a Bucholowy Wierch (Vrch) nad Porębą Górną (Hornou Porubou). Kazimierz Sosnowski opisujúc Gorce zaspomínal, ... *v Nowom Targu hovoria, že miestom, kde boli vešaní zbojníci bol samotný štít Turbacza*³⁴. Stanisław Przybytek doplnil, že na Bucholovom Vrchu bolo obesených 12 zbojníkov. *Zboji boli tunajší, zálesáci, vyrabovali niekomu kasu v Krakowie*. Poprava sa konala veľmi rafinovaným spôsobom – každý deň obesili jedného. Po poprave postavili šibenicu, z podarovaného dreva od boháčov, tak to videl jeho ujček. Podľa zbojníckej tradície, zbojníci boli pochovaní vedľa ich miesta smrti (popravy)³⁵.

Zbojnícke kostolíky

V ľudových rozprávaniach je živý motív o tzv. zbojníckych kostolíkoch. Zbojníci veľakrát darovali nakradnuté peniaze na činnosť kostolov. Mali predstavovať zadostučinenie za hriešny život a zaručiť zbojníkom vykúpenie po smrti a zdary na zemi.

V Gorcach je to okrem iných kostol Sv. Anny, na cintoríne v Nowom Targu.... *velmi starožitný. Stojí za mestom, smerom na sever. Povráva sa, že ho zbojníci postavili, a že obraz na veľkom oltári je ukradnutý z Maďarska*³⁶. Motív Sv. Anny, patrónky zbojníkov, použil Władysław Orkan v povesti „Kostka Napierski“. Pred popravou v Nowom Targu sa odsúdení, odriekajúc slová nádeje, obracajú vlastne k nej ... *By dal Boh, svätá Anna, patrónka naša. Zapálil by som jej aj desať sviečok na oltári a drahý hodváb na sukienku z prvého prepadu z Liptova*³⁷.

Ľudová tradícia spája so zbojníkmi aj vybudovanie kostolíka pv. Sv. Kríža na Piątkowej. Na mieste, kde je vystavený, bol napadnutý kupec. Zbojníci ho nechali na pokoji, keď sa na nebi zjavil kríž. Zachránený, v údive, vystavil kaplnku³⁸.

³⁴ K. Sosnowski. Gorce. Pamiętniki Towarzystwa Tatrzańskiego 33, Kraków 1912 (K. Sosnowski, Gorce, Pamiętniki Tatrzańskiego Spółku 33, Kraków 1912).

³⁵ T. Malicki. W kolibie na Jaworzynie. Wierchy t. 16, Kraków 1938 (T. Malicki, V kolibie na Javorine, Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

³⁶ S. Goszczyński. Dziennik podróży do Tatrów. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1958 (S. Goszczyński, Denník prechádzok po Tatrách. Národný inštitút Ossolińskich – Vydavateľstvo, Wrocław 1958).

³⁷ Wł. Orkan Kostka Napierski, powieść z XVII wieku. Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska” Warszawa 1925 (Wł. Orkan, Kostka Napierski, povest zo 17. storočia. Vydavateľský inštitút „Polská knižnica“ Warszawa 1925).

³⁸ Gorce przewodnik dla prawdziwego turysty. Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków 2004 (Gorce – sprievodca pre skutočného turistu. Prvotina Vydavateľstva Rewasz, Pruszków 2004).

Za patróna zbojníkov bol považovaný sv. Ján Krstiteľ³⁹. V Gorcach je len jediný kostol zasvätený Krstiteľovi, nachádza sa v Olszówce, ale chýbajú akékoľvek informácie o jeho „zbojníckom“ vybudovaní.

Symbody na skalách

Zdzisław Stieber skúmal symbody na skalách v Gorcach. Napísal ... *Všetky znaky v Gorcach sú len na hlavnom alebo bočnom brebení, čo si môžeme vysvetliť ako fakt, že keď bolo v horách ešte málo ciest, brebeň predstavoval prirodzenú cestu. Ide o to, ako a odkiaľ sa tam tie znaky dostali. Môže byť, že viedli z rôznych strán do jedného spoločného bodu v strede Gorców Možno ním bola „Zbojnícka diera“ pod Javorinou v Gorcach ...*⁴⁰, pri sugescii, že nájdené nápisy napomáhali zbojníkom.

Spolu s kolegami našli niekoľko symbolov na skalách:

- pod štítom Gorcov zo strany Ochotnice – na kameni dva kríže a IHS,
- medzi Przysłopem a Średniakiem – dva kríže vyryté v ploskej skale,
- pod Kudloniem – symbol s dĺžkou asi pol metra, predstavujúci kruh s krížami v strede,
- na pn. stokoch Kudlonia – kombinácia krížov,
- pod Mostownicą – symbol IHS.

V 80. rokoch 20. storočia pri Zbojníckej Jame a pri poľane Jaworzyna Kamienicka bol nájdený ďalší kameň so symbolmi⁴¹. Pôvod nápisov nie je známy.

Zvečnený kameň z povesti „V roztokoch“ od Władysława Orkana, s tajomnými nápismi, umiestnený na Čele Turbacza, na skalnatom úseku pod poľanou Turbacz, ľudová tradícia spája s gorczańskimi zbojníkmi⁴².

Iné miesta spojené so zbojníkmi

V Gorcach sú aj iné miesta, ktoré tradícia spája so zbojníkmi. Ide o zbojnícke chodníčky alebo miesta, kde sa zbojníci stretávali. Stanisław Przybytek hovorí, že*Zbojníci mali svoje chodníčky – priesmyky, najviac ich bolo pod*

³⁹ U. Janicka – Krzywda. Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie. Wydawnictwo PTTK „Kraj” Warszawa – Kraków 1986 (U. Janicka-Krzywda, Nespokojné Karpaty alebo reč o zbójníctve. Vydavateľstvo PTTK „Kraj” Warszawa – Kraków 1986).

⁴⁰ Z. Stieber. Zabytki po poszukiwaczach skarbów w Beskidzie zachodnim. Wierchy t. 2, Kraków 1924 (Z. Stieber, Pamiatky po hľadačoch pokladov v západných Beskydách, Vrchy zv. 2, Kraków 1924).

⁴¹ Plán ochrany Gorczańskiego Národného Parku, Poręba Wielka (Velká Poruba) 1997.

⁴² Wł. Milewski. O napisie na Czole Turbacza, Wierchy t. 16, Kraków 1938 (Wł. Milewski, O nápise na Čele Turbacza, Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

*Turbaczom ...*⁴³. Ďalším miestom, ktoré používali bol prechod Borek, ktorý oddeľuje masív Turbacza od Kudłonia⁴⁴.

Na Strednom Vrchu, hrebeni ťahajúcom sa od Turbacza do strany Obidowej, stretávali sa pred napadnutím na dvoru Jaklińskiego v Siekierzynie v roku 1627⁴⁵.

Vymyslené alebo tiež prikrášené príbehy o udalostiach a miestach spojených so zbojníkmi sú súčasťou kultúrneho dedičstva tejto oblasti. Nepredstavujú len zaujímavosť pre znalcov krajín, ani predmet bádania pre historikov a etnografov, ale sú tiež inšpiráciou pre umelcov opisujúcich krásu hôr.

Literatúra

- S. Czajka, *Ochotnica, dzieje gorcezańskej wsi 1416 – 1986*, Prace Karkonoskiego Towarzystwa Naukowego 29, Jelenia Góra 1987.
- Gorce. Mapa turystyczna skala 1: 75 000*, Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw.
- Kartograficznych im. E. Romera, Warszawa – Wrocław 1995, (*Gorce, Turistická mapa mierka 1: 75 000*, Spolek Poľských Kartografických Vydavateľstiev E. Romera, Warszawa – Wrocław 1995).
- Gorce. Przewodnik dla prawdziwego turysty*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków 2004.
- Gorceński Park Narodowy. Mapa udostępniania GPN skala 1:25 000*, Wydawnictwo Compass, Kraków 2004, (*Gorceński Park Narodowy (Národný Park). Mapa sprístupnenia GPN mierka 1: 25 000*, Vydavateľstvo Compass, Kraków 2004).
- B. Gustawicz, *Wycieczka w Czorszyńskie*, Warszawa 1881.
- S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1958.
- U. Janicka – Krzywdą, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa – Kraków 1986.
- J. Nyka, *Gorce – przewodnik*, Sport i Turystyka, Warszawa 1959.
- Wł. Milewski, *O napisie na Czołe Turbacza v knihe Vrchy zv. 16*, Kraków 1938.

⁴³ T. Malicki. W kolibie na Jaworzynie, Wierchy t. 16, Kraków 1938 (T. Malicki, V kolibe na Javorine, Vrchy zv. 16, Kraków 1938).

⁴⁴ vid. hore.

⁴⁵ J. Nyka. Gorce – przewodnik. Sport i Turystyka, Warszawa 1959 (J. Nyka, Gorce – sprievodca. Šport a Turistika. Warszawa 1959).

- Plan ochrony Gorczańskiego Parku Narodowego, Poręba Wielka 1997, (Plan ochrony Gorczańskiego Parku Narodowego (Národného Parku), Poręba Wielka (Velká Poruba) 1997).*
- Wł. Orkan, *Kostka Napierski. Powieść z XVII wieku*, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, Warszawa 1925.
- J. Reychman, *W sprawie nowych badań nad przeszłością ruchów społecznych na Podhalu* v knihe *Wierchy* zv. 20, Kraków 1950 – 1951.
- K. Sosnowski, *Gorce* v knihe *Pamiętniki Towarzystwa Tatrzańskiego* 33, Kraków 1912.
- Z. Stieber, *Zabytki po poszukiwaczach skarbów w Beskidzie Zachodnim* v knihe *Wierchy* t. 2, Kraków 1924.
- Z. Stieber, *Nazwy miejscowe pasma Gorców w Beskidzie Zachodnim* v knihe *Lud Słowiański* zv. 3 z. 2.
- St. Szczotka, *Żywoť zbójnicki Józefa Baczyńskiego* zv. *Skawickim* v knihe *Lud*, 1936.
- red. K. Tischner, *Słowo o slobodzie. Kazania spod Turbacza 1981 – 1987*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2003.

Zbojníctvo z pohľadu doterajších výskumov a názorov

prekl. Tomasz Trancygier

Zbojníctvo patrí k tým javom v Strednej Európe, ktoré už boli rozoberané z viacerých hľadísk a to nielen v poľskej spisbe. Jednako naše vedomosti o ňom sa naďalej zdajú byť neúplné a nejasné. Z toho dôvodu sa znova a znova ozýva volanie po ďalších výskumoch tohto zaujímavého a pozornost priťahujúceho javu, čo jasne dokazuje aj táto medzinárodná konferencia. Prítom je treba mať na pamäti, že nie je prvým podujatím tohto druhu, pretože v 70. rokoch minulého storočia akadémie vied socialistických krajín, vrátane poľskej, sovietskej a slovenskej, rozbehli kolektívne spracovanie problematiky karpatského zbojníctva. Výsledkom tejto bádateľskej práce poľských a slovenských vedcov je antológia podanú o Jánošíkovi z oboch strán Tatier, ktorá má názov *Zbojnicki dar* (1976). Nezávislé na týchto medzinárodných iniciatívach sa o zbojnícku problematiku zaujímali viacerí bádatelia a vedecké pracovníci. Potvrdením tejto skutočnosti sú mnohé publikácie vydané v posledných rokoch. Z nich spomenieme aspoň štúdiu Milady Piskovej *Zbojnickie variácie* (1977), Joanny Goszczyńskiej *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku* (2001), Andrzeja Jazowského *Imię Janosika..Zbojnictwo karpackie*, (2002), Michała Jagiełły *Zbojnicka sonata* (2 wyd. 2004).

Takmer celá literatúra o zbojníctve pochádza z 19. a 20. storočia, ale anonymné dumky a záznamy o zbojcoch a lotroch nachádzame v dokumentoch omnoho skoršieho dáta¹. Podľa Stanisława Ochmańského najstaršia zmienka o goralskom zbojníctve pochádza z roku 1529 a vyskytuje sa v pamätiach Jana z Pilzna pod názvom *O różnych rzeczach i gadaniach nowych w Sarmacji*. Autor tohto textu žiada trest smrti pre zločincov, ktorí prepadli „milého” Bernarda s úmyslom ho olúpiť a potom zabiť.

¹ A. Jazowski, *Wokół początków literatury o zbójnictwie*. In: *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego. Literatura i język*. Nowy Targ 2005, s. 85-93.

Ochmański správne konštatuje, že žiadosť Jana z Pilzna vypovedá o tom, že už v začiatkoch 16. storočia dolapených zbojníkov mučili a že zbojníčenie nebolo pre goralov potupným remeslom².

Z uvedenej správy sa taktiež dozvedáme, že zbojníctvo už v jeho začiatkoch prostý ľud vnímal inakšie než veľmoži, ktorí si ani nepripúšťali, že by svojim poddaným mohli krivdiť. Túto skutočnosť potvrdzujú aj ďalší autori, ktorí boli očitými svedkami sedliackych vzbúr v 17. storočí. Napríklad pamätopisec Stanisław Oświęcim vidí príčiny povstania z roku 1651 v tom, že jeho organizátori pozberali sedliakov z hôr, ktorí majú povahovo vždy sklon k buričstvu³.

Obdobnú predstavu mal o goraloch historik Joachim Pastoriusz, ktorý ich považoval za ľudí divokých a so sklonom k lúpežníctvu⁴.

Je samozrejmé, že tieto názory sú zjednodušené a nijako nepomáhajú lepšie spoznať jav, akým je zbojníctvo a to navzdory skutočnosti, že v neskoršom období si ich mnohí bádatelia osvojili a rozvíjali. Napokon sotva možno považovať Pastoriusza za nestranného dejepisca, keďže sa nevráživo a ironicky vyjadruje o Kostkovi Napierskom, ktorý si ako druha a pomocníka v organizovaní vzbúr získal Łętovského, prezývaného *Marszałek* z toho dôvodu, že dokázal pre svoju vec získať veľké množstvo sedliakov⁵.

Po roku 1846 začali na jednej strane umiestňovať v literárnych dielach goralov – vlastencov, ktorí bránili Poľsko pred nájazdníkmi (najčastejšie Švédmi), na druhej strane začali minimalizovať sedliacke hnutia, hľadať ich príčiny v psychofyzických sklonoch goralov, alebo označovať skupiny rebelujúcich sedliakov za bandy zbojcov. Okrem iného sa to odzrkadlilo v beletrizovanom rozprávaní Szcześného-Morawského z roku 1871 pod názvom *Rozruchy ludu podgórskego 1651. Świątek boży i życie na nim*, ktorého témou bolo povstanie Kostku Napierského. Zdá sa, že Morawski vidí súženie utlačovaného ludu, ale sa ho nezastáva: podľa neho sa Komorowski „skutočne pustil bojovať proti zbojníčeniu a zbojcom“⁶.

V rovnakom duchu písal o Kostkovi Napierskom aj Ludwik Kubala vo svojej známej práci *Szkice historyczne*. V Łętowskom videl prvú autoritu „všetkých zbojníkov a považoval ho za vodcu všetkých vzbúr v horách“. Kubala priznáva, že šľachta „porušovala“ privilégia šoltýsov, no na druhej strane akoby vyčítavo poznamenáva, že „horský ľud bol hrdý a nepoddajný,

² W. Ochmański, *Zbojnictwo góralskie*, Warszawa 1950, s. 22. Dielo Jana z Pilzna sa nezachovalo.

³ S. Oświęcim, *Diariusz 1643-1651*. Wyd. A. Czerniak, *Scriptores Rerum Polonicarum*, zv. XIX, Kraków 1907, s. 326.

⁴ J. Pastoriusz, *Historiae Polonae Plenioris partes duae*, Dantisci 1685, s. 227; por. tenže *Bellum Scythio-Cosacicum*. 1652, s. 208.

⁵ Cit. dielo.

⁶ S. Morawski, *Rozruchy ludu podgórskego 1651 r. ...* Rzeszów 1871, s. 138.

miloval slobodu, ťažko znášal poddanstvo a 30 rokov sa uvzato sporil so šľachtou". Ďalej sa zmieňuje, že „na malej podhorskej ploche krakovského vojvodstva bolo viac zbojcov a zbojníčenia, než inde v celom Poľsku”⁷.

Väčšina bádateľov z 19. storočia ako keby nechápala podstatu zbojníctva a vinu za tento potupný jav zhadzujú na goralov. Napríklad August Bielowski považuje východokarpatské lúpežníctvo za veľkú porážku Pokucia, ktorá podľa neho má blízko k bežnému zlodejstvu a banditizmu, ktoré sa zvyčajne vyskytujú počas vojen a náboženských nepokojov⁸. Walery Elias Radzikowski považoval podhalianskych zbojníkov za hroznú pliaгу podhorských krajov, za nebezpečných zlodejov a lupičov, ktorých sa goralí obávali a netrúfali si postaviť sa im na odpor⁹.

Ďalší doboví cestovatelia a bádateľia ľudovej kultúry nadväzovali na myšlienky Stanisława Oświęcima a Joachima Pastoriusza. Takto Seweryn Goszczyński hľadal príčinu vzniku a rozvoja zbojníctva v okolí Tatier hlavne v špecifickej povahe goralov, ľudí prudkých a temperamentných, zamilovaných do „sľebody”, ktorí sa nikdy nenechali plne spoločensky podmaniť. Samotné zbojníctvo napokon považuje za svojho druhu rytiersku školu, ktorú goralí radi absolvujú, osobitne v svojom mladom veku¹⁰.

Analogický obraz goralského ľudu vykresľuje aj Wincenty Pol, ktorý sa veľmi približuje názorom S. Goszczyńskiego, keď píše:

(..)dnes takmer v každej rodine niet „šumného“ chlapa, ktorý, ako sa to tu uraví, by nebol v mladosti behal ako „veselý“ po vrchoch a salašoch na poľskej a uhorskej strane(..).Skoro každý mládenec, keď sa k mužnému veku približuje, začína divieť a ide k „veselým”¹¹.

„Opryšek” je niečo ako zbojník, ale každý Hucul ním musí byť aspoň niekoľko mesiacov alebo aj rokov, lebo by ho žiadna dievčina nemilovala a nevážili by si ho v dedine, keď sa už ako gazda na otcovom statku natrvalo usadí¹².

⁷ J. Kubala, *Szkice historyczne*, zv. 1., Warszawa 1901, s. 320. S týmito názormi nesúhlasí W. Ochmański. V práci *Zbojnictwo góralskie* konštatuje, že otázku lúpežníctva na Podkarpatsku možno uznať za približujúcu sa norme a šírené názory o goralskom zbojníctve ako o jave neobvyklom a inde sa nevyskytujúcom, za veľmi prehnané (s. 108).

⁸ A. Bielawski, *Pokucie „Czas. Dodatek Miesięczny“*, Kraków (II), zv. VI, s. 703.

⁹ W. Eljasz-Radzikowski, *Szkice z podróży w Tatry*, Poznań 1874, s. 52.

¹⁰ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, (1853), s. 256.

¹¹ W. Pol, *Z Tatr In: Obrazy z życia i natury*. In: *Dzieła*, zv. IV, s. 465. Citované podľa Piasecki, *Byli chłopcy, byli...* Kraków 1973, s. 17.

¹² Cit. dielo.

Rovnako chápe a prezentuje zbojníctvo Lucjan Siemieński. Pre neho je „výstrelkom“ goralskej povahy a prirodzeného sklonu Podhalanov „preve-trávať sa po svete“. Novinkou je u neho presvedčenie, že „chudobní poľskí gorali si svoju veľkú biedu kompenzujú v bohatom Maďarsku, kde rabujú víno a zlato a užívajú si slasť, ktorých im nedopriali chudobné koliby, kde niet ničoho okrem ovsených posúchov, bryndze a žinčice“¹³.

Rovnako čudesné a objektívnej pravde vzdialené predstavy nachádzame u vedca a folkloristu Ludwika Zejsznera, pre ktorého zbojníci sú zdivo-čení valasi¹⁴.

Na začiatku minulého storočia badať v poľskej spisbe isté zmierňova-nie vulgárnych a pejoratívnych pomenovaní zbojníctva spojené so snahou o zmysluplné usporiadanie poznatkov o tomto neustále fascinujúcom histo-ricko-spoločenskom jave. Je to vidieť u popredného znalca a milovníka goralov a ich kultúry Stanisława Witkiewicza, ktorý zdôrazňoval, že:

Je potrebné odlišovať zbojníka od lúpežníka a zlodeja. Tí druhí sú obyčajní lupiči, ktorí kradnú peniaze, vraždia ľudí pre korisť, sú podlí a bez akýchkoľvek kladných vlast-ností. Na drubej strane, zbojník je brdina, ktorý stelesňuje všetky najkrajšie príznaky rytierskosti; je vzbúreným juná-kom, ktorý sa stavia proti sile, pre ktorého je vražda čosi odporné, čoho sa dopúšťa iba v krajnom prípade – pre záchranu života¹⁵.

Lenže veľmi by sa mýlil ten, kto by sa domnieval, že premeny vtedajšej historiografie boli hlbšie a snahy spoznať skutočnú genézu a obraz karpat-ského zbojníctva úprimné. Inakšie povedané, naďalej prešlapovali v okruhu dovtedajších fantastických a čudесných predstáv, prezentovali goralá ako člo-veka divokého, so sklonmi k lupičstvu, pričom ich zdôvodnenie nachádzali v dobovom naturalistickom zameraní. Rozšírili sa aj úlohy goralá – patrio-ta, ktorému po sedliackej rebélii v roku 1846 kázali brániť Jana Kazimíra; teraz ten goral mal chodiť zbíjať aj do Uhorska, okrádať zámožných Liptákov a zvädzať s nimi boje o ulovenú zver. Tam počas práve takejto výpravy končí svoj život v plameňoch obrovského požiaru Kazimierzom Tetmajerom vydumaný poľský Jánošík Nędza Litmanowski, hlavná postava jeho románu *Legenda Tatier*.

Gorali, z ktorých sa v tom čase kreovali zbojníci, majú iba máločo spoločné so zbojníctvom v jeho historickom chápaní. Jednoducho, sú to

¹³ L. Siemieński, *Wieczornice. Powiastki, charaktery, życiorysy i podróże zebrane przez (...)* Wilno 1854, zv. III, s. 90.

¹⁴ L. Zejszner, *Podhale i północna pochyłość Tatrów...* In „Biblioteka Warszawska” 1852, II, s. 126.

¹⁵ S. Witkiewicz, *Na przełęczu* (1891), In *Pisma tatrzańskie*, Kraków 1963, zv. I, s. 168.

iba literárne postavy, ktoré hlasno akceptovali dobovú poľskú „goralomaniu“. Ich názory boli najvyčerpávajúcejšie odzrkadlené v tvorbe Kazimierza Przerwu – Tetmajera, ktorý bol silne ovplyvnený Stanisławom Witkiewiczom a považoval ho za najvyššiu autoritu v otázkach goralov a ich kultúry¹⁶. Nie je nič čudné na tom, že Tetmajer nedokáže zaujať samostatný postoj v otázke zbojníctva; obdobne ako pre mnohých ďalších je ono pre neho rytierskou školou, v ktorej sa namiesto rytierskeho remesla goralský zbojník cvičí v skákaní, behaní a narábaní s toporom¹⁷. Samozrejme, pre Tetmajera je to človek divoký a so sklonomi k lupičstvu, čo spomínaný autor vyjadril vo svojej tatranskej próze a dokonca jednej zo svojich poviedok dal názov *Dziki Jubaś*.

Z rozsiahlejších dobových hodnotných pramenných štúdií o Podhalí je potrebné pripomenúť úvahy Edmunda Długopolského pod titulom *Rządy Mikołaja Komorowskiego na Podhalu* uverejnené v „Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańského“ z roku 1911 (zv. XXXII). Pozoruhodný je fakt, že autor zozbieral obsírný pramenný materiál¹⁸, lenže vo svojej štúdiu neprekročil rámec teoretických úvah, kladenia otázok, na koho strane bola väčšia vina – na strane opovážlivých sedliakov alebo „vydriducha a ukrutníka“ (Komorowského), alebo nakoniec ospalo fungujúcich referendárskych súdov. Długopolskému, ktorý uplatňuje takýto model analýzy, ako keby uniká zo zreteľa priebeh a rozsah povstania podhalianskych sedliakov proti novotargskému starostovi, považuje ho za vzburu, ktorá sa ponáša na tie, ktoré sa vyskytovali v Podhalí v predchádzajúcich obdobiach (prepadnutie sídla cisterciánov v Ludzimierzi).

Na tomto mieste sa žiada uviesť v tej dobe pomerne známe štúdie o Podhalí, ktorých autorom bol Józef Rafacz¹⁹, hoci v podstate vidieť na nich kompilačný prístup a tradičnú povrchnosť. Obdobne ako mnohí jeho predchodcovia, aj Rafacz vidí pramene podhalianskeho zbojníctva vo fyzickej energii goralov, ktorá sa musí nejako vybiť a v chudobe obyvateľov podhorských oblastí, v chronickom nedostatku prostriedkov na obživu, osobitne v období predjarí (poľ. przednowek); šíreniu zbojníctva mal napomáhať ťažko dostupný horský terén ako aj blízkosť uhorskej hranice.

Obdobné činitele ovplyvňujúce karpatské zbojníctvo uvádza aj Zdzisław Wróbel, ktorý spája začiatky zbojníctva s obdobím kolonizácie Podhalia²⁰. Podľa autora tejto, v poľskej historiografii prvej rozsiahlej štúdiu o zbojníctve

¹⁶ A. Jazowski, *Złoty okres literatury podbalańskiej 1890-1918*, Warszawa 1980, s. 163.

¹⁷ K. Tetmajer, *Bajeczny świat Tatr*, Warszawa 1906, s. 65, 91.

¹⁸ Długopolski pripomína výber daní na najímanie ozbrojencov na potlačanie zbojníctva, pritom sa dokonca odvoláva na spisy snemov Krakovskej zeme (s. 39).

¹⁹ J. Rafacz, *Z dziejów zbójników podtatrzańskich*, „Lud“ 1914-1918 (XX), s. 303-310; tenže *Dzieje i ustrój Podhalu za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1935.

²⁰ Z. Wróbel, *Zbójnictwo na Podhalu*, Częstochowa, 1929.

ve, sa tento jav rozširoval v dôsledku vyhýbania sa Podhaľanov povinnej vojenskej služby v cisárskej armáde. Napomáhal mu priaznivý ráz krajiny a pohraničie; bol aj následkom sporov a nerovného boja sedliakov proti starostom. Na obranu svojej ohrozenej slobody a práv sa spájali s bandami horských lupičov, ktoré boli zložené z Maďarov, Čechov, Slovákov a Nemcov. Vedno s nimi prepádali nenávidené panské dvory a zámky.

V medzivojnovom období sa objavujú publikácie, v ktorých sa zbojníctvo opätovne redukuje na zlodejstvo a obyčajné lupičstvo. Trocha to udivuje a prekvapuje, pretože autormi takého hodnotení boli ináč poctiví a zaslúžilí zberatelia pramenných dokumentov. Tak napríklad, dlhoročný riaditeľ Tatranského múzea Juliusz Zborowski, ktorý sa zoberal dokumentmi Pročpakovej bandy šarapatiacej koncom 18. storočia v regióne Zywca, sa dopracoval k záveru, že zbojníci boli smelými a trúfalými lúpežníkmi, ktorí mali v dedinách svojich utajených spoločníkov. Žili v lesných úkrytoch a boli „veľkým postrachom pre sedliacke gazdovstvá, salaše, kostoly a židovské krčmy“²¹. Možno takéto hodnotenie vystihovalo charakter Pročpakovej bandy, no neplatilo pre zbojníctvo ako celok.

Pre tých, ktorí zastávali idealizovaný „ľudový“ názor na zbojníctvo, bola bezpochyby veľkým prekvapením a dôvodom na zamyslenie stať Józefa Krzyżanowského *Proces Janosika*, ktorá vychádzala zo súdnych spisov. Krzyżanowski vyvracia ľudovú apoteózu Jánošíka a konštatuje, že zo svojej podstaty karpatské zbojníctvo malo znaky obyčajnej zločineckej činnosti, na jednej strane bolo trápením tamojšieho obyvateľstva, na strane druhej reakciou dedinského obyvateľstva na jeho neustále sa zvyšujúce zatažovanie robotovaním, stelesnením „nespútanosti a slobody, bolo vzbúrou silnej individuality proti šedivosti pracovných dní, dávalo pocit života naplno vyžitia sa a uspokojovalo hlad dedinských junákov po dobrodružstvách“²².

Na tomto mieste sa hádam patrí pripomenúť, že obdobné kritické hodnotenie Jánošíka vyslovil slovenský bádateľ Pavol Sochán na základe rozboru súdnych spisov. Tento autor konštatoval, že v Jánošíkových procesných výpovediach nie je ani zmienka o tom, že by bol pomstiteľom niečích krávd, obhajcom pravdy a zákonnosti, bojovníkom za slobodu a nedá sa to povedať ani na základe jeho skutkov a previnení. Preto Sochán všetkých prekvapil, vyhlasujúc slovenského národného hrdinu za obyčajného zbojcu²³.

Opatrnejší a miernejší sa zdá byť iný slovenský bádateľ z medzivojnového obdobia, Ivan Houdek. Svoje hodnotenia nezakladá iba na súdnych spisoch „zbojníka nad zbojníkmi“, lež zohľadňuje aj ľudové legendy, piesne a rozprávania. Uplatnenie týchto dvoch zdrojov s krajne odlišným obrazom

²¹ J. Zborowski, *Pieśń o stangrechcie i Pročpakowej bandzie w r.1975.*, „Lud“ 1929, s. 71.

²² J. Krzyżanowski, *Proces Janosika*, „Przegląd Współczesny“ Kraków 1936, zv. II a III.

²³ P. Sochán, *Zbojník Juro Jánošík, akým bol v skutočnosti*, Bratislava 1924, s. 3.

Jánošíka vedie Houdka k záveru, že hoci súdne protokoly naznačujú, že junák z Terchovej bol obyčajným zbojníkom, akých bezpočet nachádzame v starých súdnych spisoch, predsa len Jánošíka nemožno považovať za obyčajného zbojníka. Musel sa odlišovať od bežných raubšicov, akých tisícky boli pred ním a po ňom, keďže si ho ľud zvolil za svojho hrdinu²⁴.

Koncom 19. storočia sa zbojníctvom na území Ukrajiny zaoberal o.i. Julian Celewicz, autor štúdie *O Oleksie Dubowszczyku, jego poprzednikach i następcach*. V nej nachádzame pomerne dôkladnú charakteristiku „opryškov“ vrátane ich odevov, výzbroje a úskokov. Celewicz nepopiera, že títo zbojníci sa dopúšťali aj odsúdeniahodných skutkov (vrážd, lúpeží), ale dokiaľ takýto „opryšek“ vystupoval na obranu svojho a cudzieho práva a odplácal sa za svoju a cudziu krivdu, taký lupič nebol ľuďom vnímaný ako lupič, ale ako *opryšek* v najlepšom zmysle tohto slova²⁵.

Mnoho zaujímavých a hodnotných informácií o zbojníctve možno nájsť aj v publikáciách ďalšieho ukrajinského bádateľa Vladimira Hnatiuka, autora etnografickej štúdie *Slovačkij opryšok Janoszyk w narodnij poeziji*²⁶ a vydavateľa rozsiahlej zbierky poviedok o ľudových zbojcoch s názvom *Narodni opowidania pro opryškiv*²⁷. Podľa Hnatiuka veľký vplyv na vznik a rozširovanie zbojníctva mali neustále vojny, presuny armád medzi krajinami, ničenie majetku dedičanov a ich násilné odvody do armády, feudálny útlak, brutálne vymáhanie robotných povinností, daní a dočasných oslobodení od poplatkov, opovrhovanie správcov panského majetku voči pospolitému ľudu. Jednou z často sa vyskytujúcich príčin, pre ktoré sa ľudia dávali na zbojníčenie, boli súkromné vojny medzi páňmi, do ktorých povinne zatahovali sedliakov, ktorých následne víťazi prísne trestali. Tieto vojny, ktoré medzi sebou viedli páni z rodov Potockých, Jablonowských, Stadnických a ďalších, mali veľmi negatívny účinok na pospolitý ľud, lebo mnohokrát poskytovali príklady brutality a neľudského zaobchádzania. Hnatiuk taktiež súhlasí s názorom, že činnosti „čiernych chlapcov“ napomáhala priaznivé tvarovanie krajiny, nedozerné bôry, obrovské skalné úvozy, karpatské pahorkatiny, v ktorých bolo možné sa skrývať celé mesiace bez obáv, že sa tam stretnú so strážcami zákona.

Tesne pred 2. svetovou vojnou ohlasovali v Poľsku vydanie obširnej publikácie Stanisława Szczotku o goralskom zbojníctve, ale zhromaždené

²⁴ I. Houdek, *Jánošík vo svetle súdnych spisov a podľa ľudového podania*, „Slovenské pohľady“ 1929, s. 48-49.

²⁵ J. Celewicz, *O Oleksie Dobowszczyku, jego poprzednikach i następcach*. Prednáška. Preložil B. Szopiński, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego“ 1887, s. 4.

²⁶ Uverejnil ho v „Zapyskach Naukowego Towarzystwa im. Szewczenka“, Lwiv 1889, s. 1-50.

²⁷ Zaradil ho do XXVI. zväzku publikácie „Etnograficzny Zbirnyk Nauk. Tow. im. Szewczenka“, Lwiv 1910.

materiály sa autorovi počas vojny stratili a kniha nevyšla. Na druhej strane, v roku 1952 vydal *Materiały do dziejów zbrojnictwa góralskiego z lat 1589-1782*, kde prevládajú opisy bežných kriminálnych činov (takto ich pomenovali obecní pisári) ako sú pouličné lúpeže a krádeže, pričom tam dokonca sa vyskytujú záznamy o cudzoložstvách, vraždách detí a čarách.

V období takzvaného socialistického realizmu podstatne obmedzili interpretačné možnosti vedcov. Napríklad o zbrojníctve sa takmer výlučne písalo ako o prejave triedneho boja. Takúto marxistickú interpretáciu už v roku 1948 prezentovala sovietska historička Eva Drakochrust vo svojej štúdií Haličské Podkarpatsko v 16. storočí a hnutie *opryškov*²⁸. Vo svojej práci predostrela tézu, že pôdou zbrojníctva boli sociálne rozdiely a že jestvuje úzka súvislosť medzi vznikom hnutia opryškov a vytváraním šľachtických majerov na úkor sedliackych poľností.

Z poľských autorov tohto obdobia si zaslúži pozornosť Jan Reychman, autor článku s názvom *Zbrojnictwo karpackie w nowym oświeceniu* a niekoľkých zaujímavých štúdií o Podhalí²⁹. Spomínaný autor zastával názor, že ľudové zbrojníctvo malo povahu živelného protestu obyvateľov podkarpatských dedín proti sociálnej skrivodlivosti a vykorisťovaniu, mnohokrát bolo spontánnou sebaobranou goralov.

O niekoľko rokov neskôr v Poľsku a v Československu vydali viaceré publikácie, ktoré boli napísané práve v tomto duchu. Patrí k nim kniha A. Melicherčička *Jánošíkove tradície na Slovensku* (1952), toho istého autora *Hrdina protifeudálneho odboje slovenského ľudu* (1956); Alojza Sivka *Ondras z Janovic* (1958); Władysława Ochmańskiego *Zbrojnictwo góralskie. Z dziejów walki klasowej na wsi góralskiej* (1950).

K najlepším z uvedených publikácií nepochybne patrí práca W. Ochmańskiego. Napriek obligatórnemu vyhláseniu o triednej interpretácii rozoberaného javu autor medzi riadky prepašováva viaceré objektívne poznatky o zbrojníctve. Okrem iného konštatuje, že sa zbrojníctvo vyskytovalo na území obývanom goralmi, že do zbrojníckych kompánií patrili aj urodzené osoby a že tieto kompánie nosili bojové zástavy. Sme presvedčení, že W. Ochmański prispel k poznaniu zbrojníckej problematiky mnohými dobre podloženými zisteniami a vo svojej dobe získala jeho publikácia uznanie širokej verejnosti.

Veľa cenných postrehov a zistení pre poľskú vedu o zbrojníctve nachádzame aj u Adama Przybosia, ktorý obdobne ako W. Ochmański³⁰ a J. S. Mil-

²⁸ Publikované v „Voprosy Istorii” 1948, č. 1.

²⁹ J. Reychman, *Zbrojnictwo karpackie w nowym oświeceniu*, „Kuznica” 1948, č. 48. *Tenże Peleryna, ciupaga i znak tajemny*. Kraków 1971.

³⁰ W. Ochmański, *Zbrojnictwo góralskie*, Warszawa 1950.

ler³¹ sa nebál konštatovať, že v Podhalí v 17.storočí boli nielen sedliacke vzbury, ale aj organizované sedliacke povstania. Vo výskumoch zbojníckej problematiky to bola príznačná metamorfóza a čas jej dal za pravdu. Adam Przyboś, ktorý bol autorom mnohých už citovaných pramenných publikácií o dejinách Podhalia v 17. storočí, opierajúc sa o zhromaždené materiály dokazoval, že boje v Podhalí mali povahu národných povstaní, lebo v nich išlo o také otázky ako „ozbrojené prepady z úkrytu, tajné schôdzky, voľby delegátov, konšpiračné dane, spojenie so zbojníkmi, ničenie hraničných štíпов, kopanie šiancí a napokon aj boje s vojskami starostu“³².

V tejto súvislosti je taktiež žiadúce spomenúť štúdiu slovenského bádateľa Emiliána Stavrovského *Spoločné ľudové tradície poľského, západoukrajinského a východoslovenského ľudu od 16. až do prvej polovice 18. storočia* (1960), v ktorej autor nechápe sedliacke vzbury iba ako prejavy „triedneho boja“, ale medzi nimi vidí aj zápasy náboženské a politické. Stavrovský síce hľadá základné príčiny zbojníctva vo feudálnych pomeroch, v čoraz väčšom zatažovaní dedinského obyvateľstva, je však presvedčený, že v porovnaní s obyčajným lupičstvom bolo zbojníctvo iba v malej miere negatívnym spoločenským javom³³.

K najobširnejším prácam o zbojníctve v poľskej spisbe minulého storočia nepochybne patrí monografia Zdzisława Piaseckého *Byli chłopcami...byli. Zbojnictwo karpackie*³⁴. Piasecki zozbieral a podrobil rozboru nezvyčajne veľké množstvo materiálov o karpatskom zbojníctve osobitne prevzatých z krásnej literatúry. Bezpochyby kladnou stránkou uvedenej štúdie je skutočnosť, že autor analyzuje otázku karpatského zbojníctva aj z hľadiska historických dokumentov (pamäte, záznamy v kronikách, zápisnice zo súdnych prejednávanií kriminálnych deliktov, drobné tlačky) a týmto obohacuje doposiaľ jestvujúce poznatky o zbojníctve. Žiaľ, analýza jednotlivých dokumentov bez potrebnej nadväznosti na ich historické pozadie, najmä v odtrhnutí od príčin a následných súvislostí, môže priniesť iba málo a je to zreteľne vidieť aj na predmetnej štúdií. Nepochybne veľkým prínosom Piaseckého je, že nerozširuje počet čudесných a nepodložených názorov na zbojníctvo, ale doterajšie vedomosti o ňom sa usiluje usporiadať z hľadiska obširného dôkazového materiálu z rozličných odborov písomníctva.

V posledných rokoch veľký záujem o zbojnícku problematiku javí Urszula Janicka-Krzywda. Vydala také publikácie ako *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbojnictwie* (1986) a *Poczet harnasi karpackich* (1988). Aj keď

³¹ J. S. Miller, *Powstanie chłopskie na Podhalu w 1651 r.*, Warszawa 1952, s. 37.

³² Citované podľa: A. Jaszczolt, cit. dielo, s. 116.

³³ E. Stavrovský, *Spoločné ľudové tradície*. In *Príspevky k medzislovenským vzťahom v česko-slovenských dejinách*. „Slovanské štúdie“, Bratislava 1960, (III), s. 269-357.

³⁴ Z. Piasecki, *Byli chłopcami, byli...* Kraków 1973.

jej práce majú populárno-vedecké zameranie, predsa sa patrí ich spomenúť na tomto mieste.

Stále veľký záujem o zbojnícku problematiku je na území bývalého Československa. V roku 1997 na Morave vydali knihu Milady Pískovej *Zbojnícké variácie*³⁵. Monografia je pozoruhodná tým, že jej autorka sa pokúša nazerať na zbojnícku problematiku v širšom kontexte. Jánošíkovu dejovú líniu rozoberá z hľadiska súčasných výskumov ľudovej literatúry (slovesnosti), slovenskej a českej krásnej literatúry a vedeckej literatúry o zbojníctve. Okrem toho sa usiluje podchytiť odlišnosti prístupov k zbojníckej tematike v slovenskej a v českej literatúre, čo považujeme za zaujímavý moment. Takéto komparatistické rozboru vedú Pískovú k záveru, že záujem o zbojnícku problematiku v Česku je menší než na Slovensku, je menej emotívny a v istom zmysle sekundárny. Práca Pískovej je pozoruhodná aj tým, že autorka – obdobne ako Z. Piasecki – k nej pripojila rozsiahlu bibliografiu.

Pred niekoľkými rokmi sa objektom záujmu poľskej bádateľky Joanny Goszczyńskiej stal *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*³⁶. V tejto práci autorka o.i. sledovala proces vzniku legendy spojenej s Jánošíkom ako spravodlivým zbojníkom, ktorý *rovnal svet*, a časom ho začali vnímať ako symbol národa.

Napokon rozsiahlu publikáciu o zbojníctve s názvom *Imię Janosika... Zbójnictwo karpackie* vydal v roku 2002 Andrzej Jazowski. Pokúša sa vypátrať genézu tohto javu a vymedziť jeho povahu. Cestou komparatistických a interdisciplinárnych bádání, hľadajúc vysvetlenie tohto nezvyčajného javu v kontexte európskych udalostí sa Jazowski dopracúva k podobným záverom, aké formuloval ukrajinský vedec W. Hnatiuk. Vyslovuje presvedčenie, že zbojníctvo bolo súčasťou bojov zvädzaných v 16. až 18. storočí, v ktorých išlo o nástupníctvo na trón a o náboženské otázky a že banditizmus a zlodejstvo sa na Podkarpatsku nevyskytovalo vo väčšom rozsahu než inde. V porovnaní s dovtedajšími názormi a predstavami prináša predmetná monografia nové a objavné zistenia aj v oblasti dejín Poľska a strednej Európy. Z tohto hľadiska je to hodnotné a pútavé čítanie nielen pre milovníkov goralov a ich kultúry.

V ostatnom čase sa do predaja dostalo druhé vydanie populárno-vedeckej publikácie Michała Jagiełła *Zbójnicka sonata*³⁷, v ktorej autor pod vplyvom fascinácie popularitou zbojníckej problematiky sa pokúša dopátrať k príčinám tohto fenoménu.

³⁵ M. Písková, *Zbojnícké variácie*, Slezská univerzita, Opav 1997.

³⁶ J. Goszczyńska, Goszczyńskiej *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*, Warszawa 2001.

³⁷ M. Jagiełło, *Zbójnicka sonata*, Warszawa 2004.

Náš prehľad významnejších prác a názorov na zbojníctvo by nebol úplný, ak by sme doňho nezahrnuli práce aspoň niektorých zberateľov ľudových piesní či záznamov o ľuďoch, ktorí ako S. Witkiewicz (viď. pozn. č.15), považovali za potrebné odlišovať zbojníka ako povstaleca – rytiera od obyčajného lupiča a zlodēja, prípadne priamo poukazovali na to, že sa goralí nepovažovali za zlodějov a vedno s úradmi prenasledovali bežných zločincov a kriminálnikov. Napríklad Ludwik Pietrusiński vo svojich *Wspomnieniach z Wenecji...* (čo je názov priam barokový) konštatuje:

*Jednako ku cti rodu goralského slúži, čo mi jednohlasne vyhlásili rozliční obyvatelia z rozmanitých oblastí regiónu Wadowického a Sądeczského, že krádeže sú u goralov neporovnateľne zriedkavejšie než na rovinách*³⁸.

Juliusz Zborowski zaznamenáva, že sa „ľud goralský uráža, keď ho niekto v hádke nazve Jánošíkom alebo zbojníkom. Raz som kdesi čítal, že (citujem z pamäte) goralí – zbojníci o sebe hovorili *chlapci*, čo potvrdzujú aj ľudové piesne“³⁹.

Obdobne sa vyjadroval aj známy zakopanský rezbár Wojciech Brzega, ktorý vo svojich spomienkach uvádza, že obyčajného zbojníka prenasledovali rovnako úrady ako gazdovia⁴⁰.

Na záver tejto časti ešte stručne spomeniem spisy krajských snemov šľachty Malopoľska, kde sa nachádza veľké množstvo hodnotných informácií o zbojníctve.

Takto sme uviedli prehľad názorov na zbojníctvo za posledné dve storočia. Nechceli sme, aby boli prezentované len vo všeobecnej rovine, preto sme sa usilovali podchytiť aj to nové, čo do tejto vzrušujúcej problematiky prinášali jednotliví autori. Je na škodu vecí, že obmedzený rozsah tejto state nedovolil širšiu charakteristiku prezentovaných názorov, pričom našej pozornosti podistým unikli viaceré cenné detaily. Dúfame však, že aj tento zbežný prehľad prác a názorov pomôže čitateľovi sa zorientovať, v ktorej etape a v akom stave je naše poznanie tohto fenomenálneho javu.

Všeobecne vzaté, názory na zbojníctvo boli často určované ideovo-umeleckými princípmi toho-ktorého obdobia. Napríklad v hlbokej minulosti až do, povedzme, poslednej svetovej vojny nechceli vidieť príčiny zbojníctva vo feudálnom útlaku a arogancii rozličných pánov a „pánkov“; len veľmi zriedkavo sa pripúšťala myšlienka, že zbojníctvo malo povahu náboženskú alebo národnú. Preto sa prezentovali také nezmyselné názory, že zbojníctvo

³⁸ L. Pietrusiński, *Wspomnienia z Wenecji, kolei żelaznej lipnicko-wiedeńskiej, Karpat Wadowickich, Frankfurtu nad Menem i przelotu z Krakowa do Tatr Spiskich*, Warszawa 1845, zv. 1, s. 452.

³⁹ J. Zborowski, *Ludoznawcze przyczynki z góralszczyny*, Lwów 1933, s. 29 a ďalšie.

⁴⁰ W. Brzega, *Zywoť górala poczciwego*, Kraków 1969, s. 31.

je dôsledkom neskrutného temperamentu goralov, ich neodolateľnej túžby „prevetrávať sa“, že je to „škola“, ktorú goral musí absolvovať, lebo v opačnom prípade by ho dievča nemilovalo (S. Goszczyński, W. Pol, L. Zejszner, S. Witkiewicz, K. Tetmajer).

Po 2. svetovej vojne zbojníctvo obligatórne skúmali ako prejav triedneho boja a iba okrajovo hovorili o atribútoch tohto javu (W. Ochmański, A. Melicherčík, A. Sivek). Je príznačné, že v predmetnom období – hoci sa to vyskytovalo už aj skôr (J. Celewicz, W. Hnatiuk, E. Stavrovský), sa začalo čoraz častejšie hlásať, že to, čo bolo označované za zbojníctvo, malo povahu hromadného hnutia, že nezriedka to boli povstania, na ktorých sa zúčastňovalo niekoľko, dokonca niekoľko desiatok tisíc sedliakov (Przyboś, Miller) a ktorých velenie sa uskutočňovalo podľa vojenských pravidiel. Jedine v obdobiach relatívneho pokoja, v ojedinelých konfliktoch medzi zemepánmi a sedliakmi z tej – ktorej dediny počet účastníkov odvetného prepadu zriedkavo presahoval 1000 osôb. Oddielom buričov spravidla velili šoltýsi, ktorí počas aktivácie domobrany mali právo používať hodnosť maršalov; vyšší velitelia, ktorí riadili vzburu alebo odvetné kampane, pochádzali zo šľachtických alebo dokonca aristokratických rodov. Nezriedka sa malé spoločnosti buričov pohybovali behom dňa so svojimi znakmi – zástavami. Na úhradu nákladov spojených s bojmi sa vyberali dane a mnohokrát účasť šoltýsov a sedliakov na domobrane bola povinná.

V takto zameraných výskumoch pokračuje v poslednom čase A. Jazowski, ktorému je blízky názor, že genézu a povahu zbojníctva je treba hľadať v náboženských zápasoch a vojnách o nástupníctvo trónu, ktoré boli vedené v období protireformácie.

V doterajších výskumoch zbojníckej problematiky vzniklo veľa rozporných a vzájomne protichodných názorov. Mnohokrát boli následkom triedneho a nacionalistického prístupu bádateľov k tejto téme; nemožno v tejto súvislosti vylúčiť ani obyčajnú ignoranciu či bezmyšlienkovité opakovanie cudzích, dokonca aj absurdných názorov.

Súčasná veda viaceré takéto nezmyselné predstavy už zavrholá. Preto sa zdá, že výroky ako ten, že goralí na holiach divejú, majú prebytok energie a musia sa „prevetrávať“, že zbojníctvo je pre nich „rytierska škola“, ktorú musia absolvovať, aby o nich dievčatá mali záujem, sa vedome vyrábali na zahmlenie skutočného obrazu zbojníctva, preto nijaký bádateľ ich nemôže brať vážne. Navyše sú to insinuácie urážajúce dôstojnosť goralov, u ktorých sa oddávna zdôrazňuje prítomnosť najvyšších ľudských hodnôt.

Zmylil by sa však ten, kto by sa domnieval, že v doterajších názoroch na vznik a povahu zbojníctva nastal akýsi zasadný prielom, že goralskú kultúru už prestali považovať za nezvyčajný prípad v dejinách zbojníctva a goralá za človeka zdiveného, ktorý má povahové predpoklady k k lúpežníctvu a zlodejstvu; po celé desaťročia fixovaný stereotyp goralá – zbojníka naďalej

prežíva a má sa dobre. Taktiež stále pretrváva neodolateľná snaha namiesto historickej pravdy hľadať v dejinách zbojníctva dobrodružstvá a zábavu.

Napokon ešte jeden, podľa mňa, vcelku dôležitý postreh, ktorý vyplýva z predostretého prehľadu publikácií a vyjadrení o zbojníctve. Totiž, už od začiatkov opisovania zbojníctva, vodcov mnohých povstaní a tých málo ich účastníkov, ktorým sa podarilo prežiť, hádzali do jedného vreca s nápisom **zbojník** vedno s obyčajnými zločincami a kriminálnikmi. Dodnes sa nevykonali nijaké výskumy zamerané na vyjasnenie tejto otázky na odčlenenie zbojníkov – povstalcov od zločincov a zlodejov a to napriek tomu, že sa toho už pred sto rokmi dožadoval v tomto texte spomínaný S. Witkiewicz. Preto budúcich bádateľov zbojníckej problematiky, ktorí budú chcieť lepšie spoznať pravdivý obraz zbojníctva, ako ešte stále pôsobiaceho na predstaviťosť javu, čaká ešte dlhá a namáhavá cesta.

Jánošík, zbojník popravený v Liptovskom Mikuláši

Juraja Jánošíka z Terchovej pokrstil vo varínskom katolíckom kostole 25. januára 1688 miestny kňaz Michal Smutko, rodák zo Smrečian v Liptove. Túto udalosť zaznamenal vo varínskej matrike. My môžeme preto povedať, že Lipták ho do života vítal a práve Liptov sa mu po štvrtstoročí napokon stal aj osudným. Čo sa dialo o dvadsaťpäť rokov po krste?

Zimu začiatkom roka 1713 Jánošík trávil v Kokave a blízkom Klenovci u priateľa Tomáša Uhorčika, ktorého tu poznali pod menom Martin Mravec. Pravdepodobne začiatkom marca 1713 asi tridsať drábov liptovskej sedrie pod vedením zemana Andreánskeho prišlo do Klenovca. V noci obklúčili Mravcov dom a Jánošíka spolu s Mravcom zlapali. Netušili, že zlapali zbojníka Uhorčika.

Mravcov dom sa nachádzal na kopci nad Klenovcom. Dnes po ňom niet ani stopy. Miesto však dostalo pomenovanie *Mravcov vršok*.

Zlapaniu Jánošíka predchádzalo polročné intenzívne pátranie liptovskej sedrie, ktorá mala veľký záujem na zlapaní Jánošíka, ktorý v Liptove uskutočnil dva veľké prepady. Jedným z nich bolo ozbísanie grófkky von Schardon medzi Východnou a Važcom pri Garajovom potoku. Grófgka bola manželkou vyššieho cisárskeho dôstojníka a tento čin mohol mať pre Liptovskú stolicu vážne politické následky, keďže sa to udialo po podpísaní satmárskeho mieru. Litpovská stolica musela za ozbísanie grófke platiť náhradu, keďže sa to stalo na jej území. Aktivitu liptovskej sedrie vystupňoval ďalší prepad v liptovskej stolici, keď Jánošík so svojimi druhmi prepadol v Svätoanenskej doline oravského zemana Ladislava Zmeškala. Liptovská sedria vyslala zveda Emericha Kubínyiho do Malohontu, aby pátral po stopách Juraja Jánošíka.

Jánošíka a Uhorčika zlapali liptovskí drábi a oboch odviekli do Liptova. Tu ich uväznili v Palúdzke pri Liptovskom Mikuláši v palugyayovskom kaštieľi Vranovo.

Súd

K právomoci Liptovskej stolice patrila aj výkon súdництва. Súdnu právomoc vykonávala stolica prostredníctvom sedrie /sedes indiciaria/. Stoličný súd sa skladal z predsedu, slúžnych, župných prísazných a notára. Predsedom býval najčastejšie podžupan. Sedria bola kompetentná súdiť všetky civilné spory a trestné záležitosti. Súдили na podklade práva, uloženého v známom spise Štefana Verboczyho Tripartitum z r 1515, doplneného neskôr kráľovskými dekrétmi z r. 1625 a 1655.

Stoličný súd proti Jurajovi Jánošíkovi zasadal vo Svätom Mikuláši v dňoch 16. a 17. marca 1713. Súdu predsedal podžupan Liptovskej stolice Ladislav Okoličányi. Prokurátorom bol Alexander Čemický, úradne prideľným obhájcom Baltazár Palugyay. Prísediacimi boli zástupcovia Liptovskej a Trenčianskej stolice.

Jánošíka obvinili ako buriča spojeného s povstalcami, za zbíjanie v Trenčianskej, Nitrianskej, Turčianskej, Liptovskej, Oravskej stolici a v Sliezsku a zabitie domanižského farára.

V prvý deň súdu Jánošíka podrobili riadnemu vypočúvaniu na otázky zástupcov Liptovskej a Trenčianskej sedrie. Na väčšinu otázok odpovedal nejasne alebo vyhýbavo prípadne vôbec neodpovedal.

Po vypočúvaní prokurátor Čemický vystúpil so žalobou, v ktorej žiadal pre súdeného trest smrti.

Cit. **...A ponevác naše krajinské zákony, ...prísne zakazujú podobné zločiny... aby tí zbojnici a lotrovia na hrdle prísne boli trestaní, pak takoví obzvláštni zbojnici kolom, kolesom alebo hákom trestaní boli...**

Po ňom nasledoval s obhajobou Baltazár Palugyay. Poukázal na poľahčujúce okolnosti, na mladý vek obvineného, na skutočnosť, že nikoho nezabil ani nezranil, na zboj ho nahovoril Uhorčík. Uviedol, že pri prepade domanižského farára nebol prítomný. Žiadal jeho oslobodenie.

Cit.: **...Preto prosím, prepustiť obžalovaného z pút a žalára, jemu vinu odpustiť a udeliť mu slobodu.**

V druhý deň súdu obžalovaného v zmysle VIII. Kapitoly, hlavy 6. podľa Kitoničovho Directio metodica /Civilného a trestného pravotného poriadku/ Jánošíka podrobili trpnému vypočúvaniu, ktoré bolo spojené s mučením. Najprv ho podrobili ľahšiemu, potom aj ťažkému. Mučenie spočívalo v postupnom spaľovaní pokožky, v zapichovaní žeravých hrotov pod nechty, v drvení údov a končilo sa natiahnutím na škripec. Záznam o útrpnom vypočúvaní obsahuje sedem odpovedí. O svojich tovarišoch hovoril veľmi málo, i to všetko tak, aby zmiatol súd. O Uhorčíkovi, ktorého zlapali spolu s ním, vypovedal, že zahynul v Kremnických horách.

Potom už stoličný súd vyniesol hrdelný rozsudok.

Z navrhnutých spôsobov popravy vybrali ten najhorší, obesenie na hák. Práve spôsob popravy ho približuje k zbojníckym kapitánom, ktorých takto popravovali na poľskej strane Karpát.

Popravu mladého dvadsaťpäťročného zbojníckeho kapitána vykonali ešte toho dňa v podvečer na mikulášskom popravisku „Šibeničky“.

Uhorčík

O mesiac neskôr, 19. apríla 1713, stoličný súd zasadal opäť. Tentoraz súdili Jánošíkovho priateľa Martina Mravca, ktorého zlapali spolu s Jánošíkom v Klenovci. Počas druhého dňa súdu odhalili pravú totožnosť obžalovaného. Až vtedy sa začal proces proti zbojníkovi Tomášovi Uhorčíkovi, krorý zbíjal už od roku 1704. Obžalovali ho, že zbojníckym spôsobom vyrabovával kaštiele, naviedol Jánošíka na zboj a aj inakšie ohrozoval verejný pokoj. Podrobili ho dobrovoľnému vypočúvaniu a v ďalší deň aj mučeniu. Odsúdili ho na lámanie v kolese od hrdla. Podiel na miernejšom spôsobe popravy mal podžupan malohontskej stolice Pavol Láni, ktorý sa za Uhorčíka pri súde prihovárал. Popravili ho 21. apríla na tom istom mieste ako Jánošíka.

Miesto zasadania súdu

Traduje sa, že Jánošíka súdili v prvom mikulášskom stoličnom dome, známom ako Illešházyovská kúria, dnes sídlo Múzea Janka Kráľa.

Tento dom v roku 1713 však adaptovali pre účely prvého mikulášskeho stoličného domu, ktorý pre účely župy rok predtým zakúpili. O tejto skutočnosti svedčí kruhová tabuľa, umiestnená za vstupnou bránou do budovy.

Z uvedeného vyplýva, že v roku 1713 stoličný dom prestavovali, ale nemáme presné informácie, kedy túto prestavbu ukončili a odkedy tento dom pre potreby liptovskej stolice skutočne využívali. Súd nad Jánošíkom sa konal v dňoch 16. a 17. marca tohoto roku, je veľmi pravdepodobné, že Jánošíka súdili na inom mieste v Liptovskom Mikuláši. Historici sa prikláňajú, že to mohlo byť v blízkej Pongrácovskej kúrii. Keďže však tieto informácie chýbajú, môžeme nanajvýš hovoriť o pravdepodobnom mieste súdu.

Popravisko

Traduje sa, že Jánošíka popravili pri Mýte sväto-mikulášskom na ostrove medzi bijárňou a mostom. Je to miesto, poryše ktorého dnes stojí hotel, ktorému dali pomenovanie Jánošík. Nenašiel sa však žiaden písomný dokument svedčiaci o poprave na tomto mieste.

Existujú však písomné doklady o tom, že za feudalizmu boli zemepáni i podľa mečového práva trestaní na mikulášskom námestí a príslušníkov ostatných vrstiev trestali na východnom okraji mesta, medzi Vrbicou a Okoľičným. Miesto je známe ako **Šibenice** či **Šibeničky**.

Starí Vrbičania i Okoličianci si to miesto pamätajú. Pred viac ako štedesiatimi rokmi tam údajne stáli tri staré stromy /lipy, duby/, na strednom z nich bola tabuľa, ktorá mala toto miesto označovať za miesto popravy Jánošíka. Túto tabuľu mal osadiť potomok Jánošíkovho súdca, Ladislava Okoličaniho. Keďže to bolo v čase Rakúsko-Uhorska, v maďarčine. Pred stavbou mikulášskej textilky, stromy vyrúbali, keďže stáli na jej pozemkoch a vznikli tam záhrady pre jej zamestnancov. Na niekoľko desaťročí toto miesto upadlo do zabudnutia a za miesto popravy bolo považované miesto, kde stojí hotel Jánošík.

Po Jánošíkovi a Uhorčíkovi sa mikulášske Šibeničky stali miestom popravy mnohých ďalších zbojníkov. Ešte v tom roku tam svoj zbojnícky život skončil aj Ján Krútnica, ktorého obesili, Ján Sabler a Ján Šurjak /Turjak/, ktorého stáli.

16. augusta 1741 tam popravili Juraja Klanicu z oravskej Krásnej Hôrky. Patril k Surovcovej zbojníckej skupine. Odsúdili ho na popravu statím a jeho telo potom zaplietli do kolesa. Po ňom tu stáli aj bačov Martina Krátkeho a Martina Lopusiaka. Všetkých ich chytili pri ozbíjaní salaša pri obci Lazisko.

9. marca 1781 popravili vodcu zbojníkov Michala Mlynarčíka, v júli 1796 tu bolo popravených desať zbojníkov s povestným vodcom Rukavicom.

Posledným známym zbojníkom popraveným na mikulášskych Šibeničkách bol zbojnícky kapitán Matej Tatarka, ktorý pochádzal z Rabčíc na Orave.

Tatarkova zbojnícka družina pôsobila v Liptove, Spiši, Gemeri a Zvolenskej župe. Prvýkrát Tatarku, prezývaného aj Poláček, chytili s niektorými druhmi už koncom roka 1824 a 3. januára 1825 ho na župnom súde vypočúvali. Súdny proces proti Tatarkovi a jeho spoločníkom začal koncom mája 1825 a viedol ho právny zástupca Liptovskej stolice Peter Pongrác. Vtedy sa im nepodarilo dokázať jeho činy, ktoré by viedli k odsúdeniu na smrť.

Medzi Tatarkovými spoločníkmi bol aj Michal Šabla, ktorého chytili spolu s Michalom Vdovcom /známym Vdovčíkom/ z Henckoviec, v ktorého družine istý čas pôsobil. V marci 1829 sa Tatarkovi a Šabľovi podarilo z väzenia utiecť. Koncom leta ich znova zlapali v Gemerskej župe a priviedli do Liptovského Mikuláša. 22. októbra 1829 Mateja Tatarku stáli mečom a telo potom vplietli do kolesa. Popravil ho prešovský kat, ktorému stolica vyplatila odmenu 40 zlatých. Deň pred popravou mikulášsky katolícky farár Juraj Bartoš a stoličný archivár Ján Andaházy nadiktovali Tatarkovi testament, ktorý on podpísal krížikom.

Od zbojníka Tatarku ku Jánošíkovi

Poprava Mateja Tatarku bola nepochybne nevšednou udalosťou, keď ju vo svojom vlastnom životopise spomína Gašpar Fejerpataky Belopotocký, významná osobnosť mikulášskeho kultúrneho života, cit.:

22. októbra 1829 na chotári medzi Vrbicou a Okoličným videl som ako zbojníkovi Matejovi Tatárikovi / Tatárkovi/ kat hlavu mečom sťať.

V roku 1831 uverejňuje vo Vlasteneckom kalendári výťah z testamentu Mateja Tatarku. V tom istom roku a na pokračovanie aj v roku 1832 a 1833 píše článok **O zbojství Jura Jánošíka, jináče**, v ktorom prvý podrobne uverejňuje takmer celý materiál zápisnice z vypočúvania Jánošíka. Odvoláva sa pritom na pôvodné pramene v liptovskom stoličnom archíve, ktoré tam študoval.

Mikulášsky rodák Janko Král mal iba sedem rokov, keď na Šibeničkách popravili zbojníka Tatarku. Nevedno, či sa jej aj on prizeral. Jeho matka a stará matka mu však iste o nej rozprávali popri rozprávaní o zbojníkovi Jánošíkovi. Ten už celé storočie mal svoje miesto v piesňach a povestiach ľudu. Nepochybne aj tieto zážitky na vnímavú detskú dušu silne zapôsobili.

Na podnet Belopockého, dvadsaťdvaročný mikulášsky básnik Janko Král študoval písomností zo súdu nad Jánošíkom a Uhorčikom. Chodil po stopách Jánošíka, navštívil Gemer, zapisoval piesne, povesti a písal básne o zbojníkoch, predovšetkým o Jánošíkovi. Pre budúcnosť bolo dôležité, že počas štúdia v mikulášskom archíve urobil odpis súdnych písomností, ktorý s originálom porovnal, opravil a svojim podpisom overil G.F.Belopotocký. Dosvedčuje to jeho vlastnoručná poznámka: **Collatum cum originale die 15. Septem. 1844 per G. Fejérpatky.**

Časť týchto súdnych spisov – **Fassio Janossikiana**, zápisnica z dobrovoľného a trpného vypočúvania Juraja Jánošíka sa koncom 19. storočia stratila. Odpis, ktorý urobil Janko Král spolu s jeho ďalšími vzácnymi rukopismi neskôr odovzdal do zbierok Matice slovenskej zberateľ slovenských povestí a rozprávkar Pavol Dobšinský.

Druhý odpis **Fassio Janosikiana**, vyhotovený neznámym autorom, sa dostal do zbierok Liptovského múzea v Ružomberku.

Časť autentického znenia spomínaného dokumentu, časti, ktorá sa týka otázok predložených Jánošíkovi Trenčianskou stolicou, objavil neskôr v okresnej pobočke Pôdohospodárskeho archívu v Trenčíne Andrej Melicherčík, etnológ a autor publikácie Juro Jánošík, hrdina protifeudálneho odboja.

G. F. Belopotocký i básnik Janko Král poznali povesti, piesne, aj historické fakty o Jánošíkovi a písali o ňom. Ovplyvnili aj ďalších súčasníkov: Jána Bottu, Michala Miloslava Hodžu, Sama Bohdana Hroboňa, Janka Čajaka. Práve pre romantikov zbojnícka tématika bola príznačná. Bolo to obdobie veľkého rozkvetu jánošíkovskej tématiky v literatúre.

Jánošík v expozíciách Múzea Janka Krála

Postava legendárneho zbojníka Juraja Jánošíka je jednou z dominantných, na ktorú svoju pozornosť už od počiatku svojej činnosti upriamuje

naše múzeum. V roku 1963, pri 250-tom výročí Jánošíkovej popravy bola v Mikuláši slávnostná premiéra dvojdielného farebného filmu Jánošík. Vtedy bola v priestoroch múzea otvorená dlhodobá výstava **Jánošík v histórii a tradícii**, ktorej autorom bol Slávko Churý, riaditeľ múzea, neskôr riaditeľ archívu v Bytči. Pre veľký záujem verejnosti bola v roku 1977 obnovená. Viaceré z vystavovaných exponátov boli rekvizity z filmu o Jánošíkovi, ktoré múzeum zakúpilo do svojich zbierok. Výstava mala veľký ohlas u návštevníkov, a tak v roku 1981 vytvorili podľa scenára Jozefa Kasanického, novú, už stálu expozíciu **Jánošíkovské tradície v Liptove a na Slovensku**. Nachádzala sa v kaštieli Vranovo, v mieste Jánošíkovho väzenia. Osud tejto atraktívnej expozície bol však spečatený, keď múzeum bolo z reštituovaného kaštieľa vystahované v roku 1997.

V roku 1994 sme sprístupnili stálu expozíciu **Kapitoly z histórie mesta Liptovský Mikuláš**, ktorej súčasťou je aj kapitola Jánošík.

Doteraz najnovšia expozícia **Mikulášska mučiarenň** má podtitul **Fragmenty z trpného vypočúvania Juraja Jánošíka** bola verejnosti predstavená v decembri 1999. Obe tieto expozície budete mať možnosť navštíviť v posledný deň tohto podujatia, pri návšteve Liptovského Mikuláša.

V roku 2000 múzeum vydalo malú publikáciu **O zbojstve Juraja Jánošíka**, ktorej časť bola preložená do poľštiny. Je vypredaná, preto plánujeme urobiť doplnené vydanie k začiatku roku 2008.

V súčasnosti pripravujeme slovensko-poľskú výstavu **Jánošík, karpatský zbojník**, financovanú z projektu slovensko-poľskej cezhraničnej spolupráce Inttereg III, ktorej prvé uvedenie bude v našom múzeu v Liptovskom Mikuláši 24. novembra, potom bude uvedená na území Poľska v Nowom Targu, ďalej na Morave v Opave. Potom bude k dispozícii ďalším záujemcom.

Oravský zbojník Matej Klinovský

Téma zbojníctva na Slovensku od stredoveku až po novodobé podoby lúpežníctva a pašeráctva do polovice 20. stor. nie je v slovenskej literatúre komplexnejšie spracovaná, s výnimkou jánošíkovej legendy, hoci sa o tejto problematike zachovali pramenné materiály v našich archívoch, ba mnohé historiky a legendárne príbehy dodnes kolujú v ústnom podaní. Týka sa to aj „prípadu“ dosiaľ málo známeho oravského zbojníckeho náčelníka Mateja Klinovského.

Literatúra a pramene

K poznaniu životných osudov a zbojstiev Mateja Klinovského v minulosti najviac prispel znaleci dejín Oravy Matúš Pajdušák v príspevku: Matej Klinovský (Pútnik svätovoješský, 1917) a Andrej Kavuljak v práci Hrad Orava (1948). Z poľských autorov v minulom storočí pramenné materiály a príspevky k tejto téme uverejnil významný bádateľ Władysław Semkowicz v dvojzväzkovej edícii Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa górnej Orawy (1932, 1939), ako aj v knihe Słowacja i Słowacy (1938). V tom istom čase historik Stanisław Szczotka zaradil informáciu o prepade a olúpení kráľa Jána Kazimíra zbojníckou skupinou Mateja Klinovského v decembri 1655 v práci Udział chłopów w walce z potopem szwedzkim (1939), ktorá vyšla neskôr v rozšírenom vydaní pod názvom Chłopi obrońcami niepodległości Polski w okresie potopu (1946), na ktoré neskôr reagovali ďalší poľskí bádatelia Olgierd Górka, Władysław Czapliński a Marian Gotkiewicz. Zmienky o zbojstvách M. Klinovského a jeho družiny nachádzame aj v najnovších regionálnych monografiách oravských obcí, napr. Klin, Zubrohlava, Rabčice a i. Cenné archívne materiály o zbojníctve na hornej Orave sa nachádzajú vo fondoch Štátneho archívu v Bytči, v Štátnom archíve – pobočka v Dolnom Kubíne, ale aj v archívoch v Poľsku a inde.

Zbojníctvo na slovensko-poľskom pomedzí

Vznik a rozšírenie zbojníctva v karpatskej oblasti, vo výraznejšej miere datované od začiatku 16. stor., má hlbšie korene vo vtedajších neutušených hospodárskych a sociálnych pomeroch a biednych podmienkach života poddaného ľudu, trpiaceho nielen feudálnym útlakom, ale aj vojnovými udalosťami, pustošivými tureckými výbojmi, neskôr reformačnými a protireformačnými zápasmi a stavovskými povstaniami. Zbojníctvo v karpatskej oblasti v 17. – 18. storočí malo medzinárodný charakter, ako konštatuje W. Semkowicz: „Zbehovia všelijakého druhu, Poliaci, Slováci, Moravia, Slezania, Maďari, ba aj kozáci tvoria bandy voľných vtákov, pre ktorých nejestvujú štátne hranice, ktoré lietajú slobodne po rozľahlých krajoch, nachádzajúc ochranu pred ostrážitosťou úradov v lesných húštinách a skalných jaskyniach. Najpočetnejší kontingent do týchto bánd však dodávali Poliaci a Slováci a zachované súdne spisy o zločinných záležitostiach, tak poľské ako aj uhorské, hemžia sa priezviskami poľskými a slovenskými“ (Słowacja i Słowacy, s. 224 – 225).

Mnohé doklady o rozšírení zbojníctva sa zachovali z najsevernejšieho kraja Slovenska na Orave v okolí Babej hory a blízkyh poľských lokalít, ktoré sa stali strediskom zbojníckych bánd. Prvé zmienky o zbojníkoch pod Babou horou koncom 16. a v prvej polovici 17. stor. zaznamenali poľskí bádatelia. Tak napr. r. 1589 súdili v Žywci istého Gregora Knota, ktorý zbíjal s akýmsi Jurkom z Turca; r. 1593 vyšetrovali Štefana Tomczyka alias Butorczyka z poľskej dediny Rabka, ktorý so spoločníkom okradli baču na oravskom salaši; r. 1599 súdili Šimona Czarnieckého, ktorý pri mučení priznal, že zbojnil s ďalšími slovenskými kumpánmi (Ján z Papradna, Ján z Podhradia) v okolí Žywca i v moravských horách. V roku 1623 skupina zbojníkov prepadla richtára v Lokci a v Breze; r. 1630 popravili v Žywci zbojníka Sebastiana Buru, ktorý s väčšou kompániou zbíjal hlavne v żyweckom panstve (pozri: Chronografia albo dziejopis żywiecki przez sławnego Andrzeja Komonickiego. Żiwiec 1987). Medzi zvlášť obávané a v oravskej oblasti široko známe zbojnícke bandy v polovici 17. stor. patrila zbojnícka kompánia Mateja Klinovského, ktorá mala okolo 30 členov.

Lúpežné výčiny Mateja Klinovského

Rodinným sídlom Klinovských bola valaská obec Klin naďaleko Námes-tova na hornej Orave, ktorá sa prvý raz spomína v daňovom súpise Oravského panstva r.1580 a v ktorej potom boli členovia rodiny Klinovských dedičnými richtármi (pozri monografiu Klin. Dolný kubín 1996). Viacerí členovia tejto rodiny sa angažovali v šírení katolíckej viery; Ján a Matúš Klinovskí sa zúčastnil pri potlačení povstania Gašpara Piku r. 1672 a cisár Leopold I. ich povýšil do zemianskeho stavu. Avšak v búrlivých a nepokojných časoch ná-

boženských, stavovských a kuruckých bojov v druhej polovici 17. stor. medzi najznámejších a najobávanejších patrili legendami opradený vodca zbojníckej družiny Matej Klinovský, ktorý bol pravdepodobne synom kliňanského richtára Jakuba Klinovského. Pretože matričné zápisy z tohto obdobia nejstávajú, ťažko možno zostaviť genealógiu rozvetveného rodu Klinovských, a tak nepoznáme ani presnejší dátum narodenia Mateja Klinovského (okolo roku 1635). Medzi jeho najlegendárnejšie skutky patrí údajné ozbýjanie sprievodu poľského kráľa Jána Kazimíra v čase švédsko-poľskej vojny pred Vianocami roku 1655.

Prepadli a olúpili Klinovského zbojníci poľského kráľa Jána Kazimíra?

Tento lúpežný prepád, ktorý by si zaslúžil podrobnejšie dokumentárne spracovanie, dramaticky vylíčil historik Matúš Pajdušák (Pútnik svätovojtešský, 1917) a na základe jeho podania ho komentoval Andrej Kavuljak v práci Hrad Orava nasledovne: „Po smrti Vladislava IV., kráľa poľského, žiadal si o korunu i vo Švédsku panujúci Karol Gustáv. Vtkročil teda do Poľskej a 20. októbra 1655 zaujal Krakov. Ján Kazimír, kráľ poľský, dal sa na útek; ušiel v sprievode legáta pápežského Petra Vidoniho do Sliezska, odtiaľ išiel cez Oravu do Spiša, do miest, zastavených Poľsku ešte Žigmundom Luxemburským. Bolo to práve pred Vianocami. Zima bola až strach, ale horskí junáci vydržali. Na zákrute, čo sa hore vrchom v bok zatáča počut hrdkanie ťažkých vozov a fkanie koní. Horou ozval sa silný hvizd, čo znamenalo, že korist je už tu. „Stojte, ak vám je život milý!“ skríkne hrozitánskym hlasom Matej Klinovský a jeho druh Sobek Jablonovských držal už kone za uzdy. Vtom zarachotili i výstrely z pištolí a všetci horskí junáci, akoby zo zeme boli vyrástli, už stáli okolo vozov a počali širokými nohmi šibrinkovať okolo hlavy pohoničov. Na poslednom voze sedel človek mladý, tvári hladkej, pri ňom staručký kňaz. Boli to: kráľ Ján Kazimír a pápežský vyslanec Peter Vidomi. „Sem s tou truhlicou z voza“ kričím Matej Klinovský. „Potom choďte svojou cestou a my pôjdeme svojou, ináč neručíme za seba!“ I zložili ťažké truhlice z vozov a kráľa i jeho sprievod prepustili, ktorý dňa 28. decembra 1655 šťastne došiel cez Ružomberok do Podolíncu“ (Hrad Orava, s. 173).

O tomto vskutku mimoriadne odvážnom, ba priam legendárnom prepade s neskutočne „hladkým“ priebehom a koncom by sa bolo malo zachovať viac dobových správ a svedectiev. Je prekvapujúce, že túto udalosť prevzal z Kavuljakovej práce skoro doslovne poľský historik Stanislav Szczotka, a to bez dôkladnejšieho skúmania historických prameňov. Už r. 1939 vo svojej knihe *Udział chłopów w walce z potopem szwedzkim a neskôr v novom, doplnenom vydaní pod názvom Chłopi obrońcami niepodległości Polski w okresie Potopu* (1946), v ktorom píše: „Oto w okolicy Orawskich Zamków napadli orszak królewski zbójnicy orawscy pod wodzą

Macieja Klinowskiego i Sobka Jabłonowskiego. Krótkie, ale bezapelacyjne bylo prawo zbójnickie: – Skrzynie z wozów na ziemię – stały za nim pistolety, skierowane w stronę zbrojnej służby i błyski długich juhaskich noży...” Opis prepadu kráľa Jána Kazimíra oravskými zbojníkmi ostal dlhší čas bez odozvy v radoch poľských bádatelov. Udivil však historika Oldgiera Górkú, ktorý po prečítaní príbehu pokladal tento opis za historicky a pramenne nedoložený, v podstate za fabulovanú povest' či bájku. Až neskôr O. Górka zhrnul a publikoval svoje argumenty v spomínanom príspevku Górale „Potopu“ w fantazji Sienkiewicza i rewelacjach historyków (v časopise Problemy, 11, 1955, č. 1), na ktorý vzápätí reagovali ďalší bádatelia W. Czapliński a M. Gotkiewicz (tamtiež, č. 5). V citovanom príspevku O. Górkú dokazuje, že tvrdenia v prácach A. Kavuljaka a M. Pajdušáka, ktoré prevzali aj poľskí bádatelia, sa neopierajú o hodnoverné historické pramene, pretože útek Jána Kazimíra pred švédskym vojskom v decembri 1655 nesmeroval cez Oravu na Spiš, a tak sa nemohol uskutočniť ani prepád a olúpenie jeho sprievodu zbojníckou kompániou Mateja Klinovského na Orave, ako na základe dokumentov konštatuje O. Górka: „W dolinie Orawy i zamków orawskich, gdzie rzekomo miał nastąpić ten napad, Jan Kazimierz w ogóle nigdy nie był“. O. Górka ďalej dôvodí, že je nanajvýš nepravdepodobné a nemožné, aby 30 členná skupina zbojníkov premožla a ozbižala kráľovský sprievod, chránený 300 vybranými a dobre vyzbrojenými dragúnmi. Ak by sa bol takýto zbojnícky prepád poľského kráľa vskutku uskutočnil, bol by našiel odozvu v celej Európe, v dobových prameňoch a informačných zdrojoch, v zápisoch kronikárov, v korešpondencii a pod., ktoré však chýbajú. Úniková cesta Jána Kazimíra v decembri 1655 z Krakova a jeho návrat do Polska začiatkom roku 1656 – podľa O. Górkú – viedli cez „Sącz, Czorsztyn, Żywiec na Śląsk i z powrotem ze Śląska przez Jabłonków, Rużenberg, Podoliniec, Lubowlę, Bardyjów, Duklę, Łañcut, Sambor do Lwowa“ (Problemy, 11, 1955, č. 1, s. 17). Okrem toho je prekvapujúce a paradoxné, že Matej Klinovský so svojou skupinou v čase poľskej vojny proti Švédom sa zapájal do bojových akcií na strane poľského kráľa. Totiž – ako uvádza S. Szczotka – organizátor oddielov goralov v oblasti Żywca, tamojší kňaz Stanisław Kaszkowic – „Zaciągnął Klinowskiego, sołtysa z Orawy na służbę króla JMci polskiego i postąpił samemu jako wodzowi 50 zł, a jego pacholkom, góralom i innym, co ich zaciągnie z strzelbą dobrą, na miesiąc po złotych 12 każdemu“ (Chłopi obrońcami niepodległości Polski w okresie potopu, s. 98; pozri aj v časopise Problemy, 11, 1955, č. 1 (106), s. 18).

Pravda, udalosti v polovici 17. stor. v Polsku i na slovensko-poľskom pohraničí boli veľmi zložité a plné prevratných premien, náboženských a sociálnych pohybov, ktoré boli živnou pôdou aj pre zbojnícke akcie a ktoré možno ešte len čakajú na dôkladnejšie dokumentárne doloženie. V týchto pohnutých udalostiach mohlo sa stať – ako píše aj O. Górka – že v čase

návratu kráľa Jána Kazimíra do Poľska začiatkom roku 1656 došlo k nejakému prepadu a ozbíjaniu niektorého meškajúceho oddielu kráľovského sprievodu, čo sa mohlo pripísať na účet poľského kráľa, ale v nijakom prípade sa nič nevie o tom, že by to uskutočnili zbojníci Mateja Klinovského (Problemy, 11, 1955, č. 1).

Zbojníci lúpili aj knihy

Spomínané nepokoje časy, plné prevratných vojenských, politických, sociálnych i náboženských pohybov, boli živnou pôdou pre zbojnícke „podnikania“. Poľskí uprchlíci pred Švédmi totiž ukrývali cennosti u spoľahlivých šoltýsov a gazdov na poľsko-oravskom pohraničí, kde ich zbojníkmi vyzvedači ľahko objavili a vykrádali. A sťažovať sa nebolo komu, lebo páni na Oravskom zámku, s ktorými bol Matej Klinovský uzrozmeneý hlavne od čias, keď sa tento postavil na stranu protestantizmu, nevedeli si s lúpežníkmi rady. Až keď zbojníci v Chyžnom olúpili dvoch poľských zemanov a jedného z nich zabili (Brzomského), tento čin vzbudil rozruch aj na Oravskom zámku. Hradní páni prikázali richtárovi Jurajovi Trstenskému z Trstenej chytiť a priviesť Mateja Klinovského do zámku s nazbýjanými cennosťami. Matej Klinovský však zmizol aj s pokladmi a ako píše M. Pajdušák – trstenský richtár získal iba ťažkú strelnú zbraň, „v ktorej šoltýs Valent Bukovinský poznal svoju zbraň, ktorú mu Matej ukradol, keď lúpežníci odvláčali poklady Poliakov u nich v Bukovine a Podskle schované. Richtár našiel v dome Mateja i množstvo kníh s nadpisom: *Ex libris Alexandri Curtius*“ (M. Pajdušák: *Nákres k reformácii v Orave*. Trnava 1931, s. 10). Boli to pravdepodobne knihy z knižnice literáta litovského pôvodu Alexandra Karola Curtiusa, ktorý v rokoch 1649 – 1651 bol rektorom ev. škôl v Slovenskej Lupči a v Banskej Bystrici a ktorého olúpili v Rabči (in Veteri Rabcza) na Orave ešte pred údajným prepadom poľského kráľa v decembri 1655. Týmito knihami naplnil richtár J. Trstenský dve veľké vrecia a tretie zasa inými písomnosťami, ktoré zaviezol do Oravského zámku, ako J. Trstenský vypovedal pred vyšetrovacou komisiou r. 1659. Ako sa Curtiusove knihy mohli dostať na Oravu a kam sa potom podeli, to zostáva dosiaľ záhadou. Matej Klinovský však zostal na slobode a ďalej zbýjal po celej Orave.

Zbojníci na strane protestantizmu

Šírenie reformácie na Orave, podporovanej páni Oravského panstva Turzovcami a Tököliovcami, v ktorom sa aktivizovala aj zbojnícka skupina vedená Matejom Klinovským, tvorí osobitnú kapitolu náboženských dejov na Orave, plnú nevraživosti a krutosti. V týchto sporoch a bojoch sa angažoval na strane protestantov aj Matej Klinovský, chránený panstvom na Oravskom zámku, ktoré podrobnejšie opisuje M. Pajdušák v *Nákrese k reformácii Oravy* (1931), spracovanom na základe zápisnice vyšetrovacej

komisie z augusta 1659, ktorú publikoval v latinskej pôvodine W. Semkowicz v edícii *Materiały źródłowe... II* (1939). Okrem hodnoverných zápisov o stave farností na Orave v podrobnej zápisnici z 2. 8. 1659 sú zaznamenané výpovede svedkov o priestupkoch, bezpráví, výčinoch a násiliach, ktorých sa neraz dopustil M. Klinovský a jeho skupina. Podľa tejto zápisnice svedkovia vypovedali pod prísahou nasledovne: „21 svedkov o založení kostola v Oravke pod Spitkovským, 11 o lúpežnej krádeži, ktorej sa tamže dopustili Klinovského zbojníci, 8 o násilnom zaujatí kostola v Oravke pod Vilkom, 7 o poranení kňaza Kostuša pastorom Zahorom, všetkých šoltýsov okovaných pri Canoníckej návšteve Luženského, 26 svedkov o násilnej chlipnosti Revického, o pozbavení úradu katolíka Krištofa, o vražde v Lipnici a trýzneaní Grulíka atď.“ (M. Pajdušák: *Nákres k reformácii v Orave*, s. 18). Popri prepadoch a lúpežiach na farách a jarmokoch (napr. v Oravke) osobitne kruté bolo zaobchádzanie s katolíckym farárom v Rabčiciach Albertom Borovičom na Veľkú noc 1656, ktorého pred smrťou zachránila len jeho obetavá matka. Na sťažnosť A. Boroviča adresovanú cirkevnej vrchnosti oravský župan Štefan Tököli (1623 – 1670) zatvoril Mateja Klinovského do vyšetrovacej väzby, avšak farár Borovič sa na pojednávanie súdu nedostavil, a tak župan M. Klinovského prepustil.

Po takýchto zbojstvách sa Klinovského kumpáni nehanebne zabávali v oravských krčmách vo Veľkej Lipnici, Nižnej Zubrici a inde.

S menom Mateja Klinovského sa stretávame neskôr v listine župana Štefana Tököliho z 20. 1. 1669, ktorou prideliť poľanu Gembuška v Solisku, zúrodnenú Matejom Klinovským, jeho synovi Jakubovi Klinovskému a začlenil ju do chotára obce Rabčice (listina sa nachádza v Štátnom archíve v Dolnom Kubíne). Z toho vysvitá, že Matej Klinovský v tom čase sa mohol zdržiavať na poľane Solisko v rabčickom chotári, ale o jeho živote, zbojstvách a osudoch máme len málo správ.

V marci roku 1696 Oravská stolica, zastúpená Samuelom Horanským a Jánom Medveckým, vyšetrovala Mateja Klinovského pre spolčovanie so zbojníkom Martinom Rabčanským a ďalšie zlodejstvá, do ktorých boli zapletení členovia rodiny Klinovských. Zápisy z tohto vyšetrovania z 23. 3. 1696 sa zachovali v Štátnom archíve v Bytči vo fonde Oravská župa, podľa ktorých viacerí svedkovia pod prísahou vypovedali, že počuli od Jána Klinovského, ako vykrikoval svojmu bratovi Matúšovi Klinovskému, že sa mu so synmi vlámal do komory; že v Bobrove ukradol kravu na svadbu svojmu synovi Jurajovi; že v Lipnici pokradol kováčovi železo; že Ján Klinovský vykričal bratovi Matúšovi Klinovskému, že svojho syna – zbojníka zimoval vo svojom dome atď. Tieto výpovede hovoria jasnou rečou o členoch Klinovského rodiny, ktorí sa neustále zaplietali do rozličných sporov a zbojstiev. Z vyšetrovania teda vysvitá, že svedkovia o zbojstvách Matúša Klinovského a jeho synov vedeli z výpovede ich brata Jána Klinovského. Na rube jedného

zápisu zo spomínaného vyšetrovania 23. 3. 1696 je uvedené, že vyšetrovanie sa viedlo „contra Mathiam Klinovsky in Klin degectis super excessibus ejusdem peracta“ (t. j. „proti Matejovi Klinovskému, žijúcemu v Kline a jeho previneniam).“ Ostáva teda otázkou, prečo sa viedlo vyšetrovanie proti Matejovi Klinovskému, keď z výpovedí svedkov sa javí ako hlavný obvinený Matúš Klinovský so synmi. Oravská stolica urobila vyšetrovanie, ale na zápisoch chýba rozsudok.

Identifikácia spomínaných členov rodiny Klinovských si vyžiada ďalší výskum. Ak by medzi nimi išlo o nami sledovaného obávaného zbojníka Mateja Klinovského, označeného na jednom zápise ako „magistramalis“ (vodca zločinu), bol by mohol mať v tom čase okolo 60 rokov. Tento predpoklad bude však treba ešte dôkladne preskúmať. Hodnoverné údaje o narodení a úmrtí oravského zbojníckeho vodcu Mateja Klinovského však nateraz nepoznáme, ba aj jeho zbojstvá sú neraz opradené legendárnosťou, do ktorej som sa týmto príspevkom usiloval vniesť trocha jasnejšieho svetla.

Na záver treba konštatovať, že po čase náboženské nepokoje na Orave sa utišili, hŕni chlapci sa časom upokojovali, na krivdy sa zabúdalo, avšak zbojstvá a odvážne skutky sa tradovali v ľudovom rozprávaní, rozšírenom nielen na Orave, ale aj v ostatných krajoch na Slovensku i mimo neho. Tieto ľudové podania našli postupne fantazijné rozkošatenie najmä v legendárnom obraze Juraja Jánošíka. A práve v tejto jánošíkovskej legende, mnohorako rozšírenej v slovenskom i v poľskom ľudovom a kultúrnom odkaze, sú možno skoncentrované aj zbojstvá a činy mnohých ďalších zbojníckych protagonistov, medzi ktorých sa zaraďuje aj smutneslávne meno Mateja Klinovského.

Literatúra a pramene

- Czapliński, Władysław: Wątpliwości historyka. In: Problemy, 11, 1955, č. 5 (110), s. 355 – 356.
- Dejiny Slovenska I. Bratislava 1961.
- Górka, Oldgier: Górale „Potopu“ w fantazji Sienkiewicza i rewelacjach historyków. In: Problemy, 11, 1955, č. 1 (106), s. 11 – 19.
- Górka, Ondgier: Odpowiedź na uwagi o „Góralach Potopu“. In: Problemy, 11, 1955, č. 5 (110), s. 356 – 358.
- Gotkiewicz, Marian: Czy Maciej Klinowski napadł na Jana Kazimierza. In: Problemy, 11, 1955, č. 5 (110), s. 353 – 355.
- Grodziński, Stanisław – Dwornicka, Irena: Chronografia albo dziejopis żywiecki przez sławnego Andrzeja Komonickiego. Żywiec 1987.

- Kavuljak, Andrej: Hrad Orava. Martin 1948.
- Kavuljak, Andrej: Historický miestopis Oravy. Bratislava 1955.
- Klin. Zostavil Peter Huba. Dolný Kubín 1996.
- Kubala, Ludwíg: Wojna szwedzka w roku 1655 – 1656. Lwów 1913.
- Melicherčík, Andrej: Jánošíkovská tradícia na Slovensku. Bratislava 1952.
- Melicherčík, Andrej: Juraj Jánošík, hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu. Praha 1956.
- Langer, Juraj: Cesty po minulosti Oravy. Dolný Kubín 1993.
- Pajdušák, Matúš: Krátky prehľad dejín Oravy. Ružomberok 1948.
- Pajdušák, Matúš: Matej Klinovský. In: Pútnik svätovojeňský, 46, 1917, s. 84 – 93.
- Pajdušák, Matúš: Náskres k reformácii v Orave. Trnava 1931.
- Ruciński, Henryk: Chrześcijaństwo na Orawie do końca XVIII wieku. Białystok 2001.
- Szczotka, Stanisław: Chłopi obrońcami niepodległości Polski w okresie potopu. Krakow 1946.
- Szczotka, Stanisław: Udział chłopów w walce z potopem szwedzkim. Lwów 1939.
- Semkowicz, Władysław: Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa górnej Orawy I – II. Zakopane 1932, 1939.
- Semkowicz, Władysław: Słowacja i Słowacy. Kraków 1938.
- Štátny archív, Bytča, fond Oravská župa.
- Štátny archív, Dolný Kubín, fond Obec Rabčice.

Sedriálny protokl Oravskej stolice z rokov 1688 až 1735

Dejiny verejnej správy na Slovensku nepoznačila tak výrazne ani jedna inštitúcia ako práve stolica. Stoličné zriadenie bolo typickým administratívnym systémom uhorského štátu.

Stolice, ako inštitúcie verejnej správy, mali pôvodne v právomoci len hospodárske a administratívne záležitosti, ale členovia stoličných samospráv sa usilovali dosiahnuť i právomoci súdne. Postupne sa v jednotlivých stolicách vyvinuli po roku 1330 stoličné sedrie (sedes iudiciaria), ktoré boli reprezentantom práve ich súdnej kompetencie¹.

Stoličný súd riešil všetky trestné a civilné záležitosti, pričom spod jeho právomoci boli vyňatí len dediční hlavní župani a veľmoži (podliehali priamo kráľovskej kúrii), slobodné kráľovské mestá s vlastnými súdnymi kompetenciami a kráľovské majetky na území niektorých stolíc².

Súdne písomnosti Oravskej stolice predstavujú popri písomnostiach správnej a hospodárskej proveniencie v podstate jednu z obsahovo rozsiahlejších skupín stoličnej agendy. Rozsahom a významom tvoria i jednu z jej najhodnotnejších častí obdobia feudalizmu. Samotná súdna agenda Oravskej sedrie sa člení na dva základné fondy: písomnosti civilné a trestné.

Sedriálny protokol Oravskej stolice z rokov 1688 až 1735 je uložený v Štátnom archíve v Bytči a je jednou z najstarších, do súčasnosti zachovaných, písomných pamiatok súdnej činnosti Oravskej stolice. Stoličná agenda bola zničená v roku 1683, kedy vtedajšie sídlo Oravskej stolice – Veličinú postihol požiar a písomnosti, uložené vo veži kostola, ľahli popolom.

I keď je sedriálny protokol zaradený do skupiny spisov, jedná sa o knihu, viazanú v koži, ktorú podľa zápisu na úvodnej – prvej fólii dal vyhotoviť podžupan Oravskej stolice Alexander Abaffy z Hornej Lehoty, dňa 9.

¹ LEHOTSKÁ, D.: Príručka diplomatiky. Bratislava 1972, s. 291.

² KOČIŠ, J.: Prehľad vývoja župnej správy na Slovensku. In: Sborník archívnych prací, č. 1, s. 35.

novembra 1681. Na chrbte knihy sa okrem uvedeného, nachádza nápis „*Acta criminalia 1688*“, pričom tento názov slúžil pre lepšiu orientáciu medzi uloženými písomnosťami v stoličnom archíve.

Celkovo protokol obsahuje 379 fólií, avšak nie všetky boli použité na zápisy. Porovnávaním údajov z ďalších písomných prameňov súdneho charakteru, ako boli napríklad záznamy z vyšetrovania, dobrovoľných priznaní, svedectiev a predovšetkým elenchu k trestným spisom, sme zistili, že sedriálny protokol neobsahuje všetky prejednávane spory, ktoré sedria riešila. Jednou z možností uvedeného stavu mohlo byť i to, že protokol sa do knižnej formy dostal až dodatočne a fólie neboli do neho zaradené komplexne.

Sedriálny protokol je rozdelený na dve samostatné časti, z ktorých každá je uvádzaná samostatným názvom:

I. *ACTA CRIMINALIA COMITATUS ARVENSIS ab anno domini millesimo sexcentesimo octuagesimo octavo inchoata, ktorá obsahuje zápisy sporov obraničené rokmi 1688 až 1735.*

II. *ACTA CRIMINALIA COMITATUS ARVENSIS ab anno domini millesimo sexcentesimo nonagesimo primo inchoata, obraničujúce spory z rokov 1691 až 1735.*

Pri všetkých riešených sporoch, až na jednu výnimku, kedy sedria prednávala majetkový spor zemianskych rodín, sa jedná o záznamy trestného charakteru a je možné ich rozčleniť na viacero typov, podľa druhu spáchaného kriminálneho deliktu.

Z celkového počtu zaznamenaných trestných sporov najväčšiu skupinu tvoria lúpeže a rôzne krádeže. V tejto skupine sporov sa nachádzajú i zápisy o deliktach, týkajúcich sa zbojníkov, či už išlo o samotnú podstatu trestného činu alebo konkrétne označenie obžalovaných a ich zaradenie do „*zbojníckeho spoločenstva*“ práve stoličným súdom.

Treba si však uvedomiť, že pri definícii zbojníctva ako určitej formy skupinového boja proti feudálovi³, je v súčasnosti už komplikovanejšie z uvedených súdnych sporov určiť, či sa skutočne jednalo o formu protifeudálneho boja. Zápisy len v niektorých prípadoch obsahovali informácie o pôvode obžalovaného, ale skoro v žiadnom z nich sa neuvádzajú konkrétne pohnútky trestnej činnosti.

Prvým súdnym sporom, ktorý sedria Oravskej stolice riešila a jej členovia trestný čin konkrétne označili ako zbojníctvo, bol zápis z roku 1688⁴,

³ HORVÁTH, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. SAV, Bratislava 1963, s. 254-260, STAVROVSKÝ, E.: K niektorým otázkam triedneho boja poddaných na severovýchodnom poľsko-slovenskom pohraničí v období pozdneho feudalizmu. In: Historické štúdie 10, 1965, s. 88-109.

⁴ Štátny archív Bytča, Oravská župa I., Sedriálny protokol Oravskej stolice 1688-1735, f 1, I. č. 2013 (ďalej ŠA BY, OŽ I., SP Os 1688-1735, f 1, I. č. 2013), s. 1 - 2.

kedy obžalovaných bratov Juraja a Jakuba Luptákovcov súdili za prepád zemianskych kúrií v Trenčianskej stolici. V noci členovia zbojníckej družiny vykradli majetky zemanov Štefana a Frederika Zátureckých v Hornom Záturčí, mučili ich a usmrtili. Po tomto čine odišli do Vrútok, kde prepadli dom zemana Juraja Ruttkaya a odniesli všetky hnutelné veci, predovšetkým však peniaze. Vo svojom lúpežnom ťažení pokračovali i v ďalších dňoch, pričom prešli do Poľska, do Sliezska, kde prepadli majer a majiteľa umučili k smrti.

Počas vyšetrovania⁵, ktoré nariadila sedria na potvrdenie a preverenie skutkovej podstaty činu, obvinený Jakub Lupták priznal, že zbojnícke spoločenstvo malo 25 členov a hajtmanom bol Martin Portašák. Všetky nazbývané predmety si spoločne rozdelili. Samotný Jakub Lupták však vyhlasoval i pri mučení, že v čase, kedy jeho spoločníci lúpili v Turčianskej stolici, on sa skrýval u Griša Tanistru v Ujsolach v Poľsku.

Jakub Lupták, vzhľadom k svojmu mladému veku a k tomu, že sa k „zlodopevstnému spolku“ pridal len z mladíckej nerozvážnosti, bol odsúdený na väzenie s prikovaním ku stene. Jeho staršieho brata Juraja odsúdili však na trest smrti štátim.

V roku 1695 došlo k prepádu mestečka Žywiec a z účasti na tomto čine bol obvinený i poddaný Albert Motyka, ináč Viruček, ktorý pochádzal z dediny Veselé (dnes Oravské Veselé), súdený Oravskou sedriou v roku 1696⁶. Ako vyplýva zo zápisu, uvedený obžalovaný, bol označený za člena zbojníckej družiny počas vyšetrovania pri mučení ostatnými jej členmi. Albert Motyka, ktorého uväznili a vyšetrovali, priznal, že niektorých z obžalovaných zbojníkov poznal: „...*ponevač se toliko na drubej dedine narodil*“, v Žywci na trhu sa k nim pripojil, ale svoju osobnú účasť na prepade mestečka poprel a tvrdil, že „...*v zlodejství a v zbojnictví nijakom že nikdá nebyl, ale že od mladosti pracne svú živnost vyhledával*.“ Vzhľadom na túto skutočnosť a preverenie pravdy súd nariadil vyšetrovanie pod tortúrou. Konečné rozhodnutie súdu sa však už v protokole nenachádza.

Pomerne obsahovo rozsiahle sú spory, týkajúce sa vykrádania cirkevných majetkov, predovšetkým kostolov. Delikventov takýchto trestných činov, hanobenia svätých miest, stíhali vždy najprísnejšie tresty. Avšak, až na jednu výnimku, všetky tu uvedené spory, môžeme označiť a zaradiť do skupiny len obyčajných lúpeží, kedy sa jednalo o vlastné obohatenie a o vybočenie z rámca triedneho boja.

Začiatkom 18. storočia sa v jednotlivých regiónoch Uhorska zdržiavali poddaní, ktorí sa zúčastňovali bojov v radoch kuruckého vojska. Ich obavy a tiež nemožnosť vrátiť sa do svojich spustošených domov z nich robili ľudí, túlajúcich sa po krajine a skrývajúcich sa v horách. Nedostatok bezpečnost-

⁵ ŠA BY, OŽ I, Dobrovoľné priznania 1688-1764, f 1, I. č. 2060, K 879.

⁶ ŠA BY, OŽ I, SP Os 1688-1735, f 1, I. č. 2013, s. 26-28.

ných opatrení, rozvrat verejnej správy, bieda, feudálny útlak a bezprístrešnosť boli dobrou živnou pôdou na rozvoj zbojníctva, ktoré sa rozmohlo najmä po potlačení Rákocziho povstania i v stoliciach severného Slovenska. V roku 1712 oznámil generál J. Pálffy, že okrem Spišskej a Šarišskej stolice, sa zbojníci objavili i v stoliciach Trenčianskej, Liptovskej a Oravskej a vzhľadom na ohrozenie verejnej bezpečnosti je potrebné proti nim zakročiť⁷.

O rozvíjajúcom sa zbojníctve a jeho rozšírení svedčí i nariadenie panovníka Karola VI., vydané v roku 1717, v ktorom opätovne vyzýval zástupcov jednotlivých stolíc, aby dôsledne zabezpečovali verejný poriadok a pokoj na svojom území⁸.

Oravská sedria riešila v roku 1729⁹ prípad Jána Kráľoviča, obyvateľa dediny Vyšný Kubín, ktorý bol síce označený ako „*sacrilegus maleficus*“ (svätokrádežný alebo bezbožný zločinec, lotor), ale ako vyplýva z podstaty trestného činu „...*kerak Ján Kráľovič minulý rok 1728, rozličnými časy vojenských ľudí k sebe pripojivše, do Vyšno Kubínskej veže pri kostole jsúcej, mnohokrát a to nočným spôsobom vchádzal, zámku i haspru na štoku mlynára p. Kubínskeho zlomil a zbaltoval, odniesol 11 alebo i 12 korcov jačmeňa ku škode mlynára, takže i pokutu zemského práva i zriadenia zemského na seba uviedol, ako sa to dáva znať, ako z inkvizície pravnej, tak i z jeho dokonania...*“

Pri tomto spore sa nachádza i zápis samotného vyšetrovania a sedria zisťovala, či sa k spoločenstvu pridal pod nátlakom, či bol vtedy opitý a či bol v takej núdzi, že musel kraďnúť. Obyvatelia dediny mu dosvedčili, že dovtedy viedol počestný život, čo sedria vo svojom konečnom rozhodnutí zohľadnila, ale poukázala na to, že ani opilosť neospravedľňuje trestný čin a obžalovaný sa nemal dať zviest neznámym vojakom na zbojstvo. Z ohľadu na všetky uvedené skutočnosti bol odsúdený na celkovo mierny trest: „*Budúci pondelok, keď ľud do trhu sa zide, tu v mestečku Veličanskem, bude potrestaný 30 palicami hajdúchom. A pomstu na svedkoch žiadnu neučiní.*“

⁷ HORVÁTH, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia. SAV, Bratislava 1963, s. 257.

⁸ ŠA BY, OŽ I., Verejno-politické spisy, f 4, I. č. 541, K 174 – Karol VI. upozornil, že v jednotlivých častiach kráľovstva sa zhromažďujú lúpežníci a zbojníci, ktorí sa združujú do skupín na samotách a opustených miestach v horách. Ozbromený sa túľajú, koristia a rabujú kostoly a domy. Pod hrozbou mučenia pátrajú po majetku a plienia. Takto narúšajú verejný pokoj a poriadok. Zároveň nariadil, aby bez akýchkoľvek odkladov, v spolupráci so susednými stolicami a stoličným vojskom bola zjednaná náprava, zabezpečená ochrana kráľovských ciest a ustanovený verejný pokoj. Zbojníci a lúpežníci mali byť či už pomocou jazdcov alebo pechoty prenasledovaní a uväznení, rovnako ako i ľudia, ktorí by ich podporovali a poskytovali im potravu a úkryt. Podľa kráľovského zákona ich mali postaviť pred súd a náležite verejne potrestať, aby takýto trest slúžil ako výstraha pre ostatných obyvateľov.

⁹ ŠA BY, OŽ I., SP Os 1688-1735, f 1, I. č. 2013, s. 56-58.

Obsahovo rozsiahlejšie spory, ktoré sedriálny súd riešil, sú zaznamenané v roku 1735¹⁰. Zo zbojníckej činnosti bol obvinený Jakub Jančura, z Ochodnice, ktorý „...*opovrhnuvše jak prikázání Božské, tak tež i práva zemské krajiny tejto uherskej, proti zbojníkum tvrdé, roku pomínulého 1734, oddal se jest na zbojství s jinými tovariši, kdežto jakové zbíjání rozličnými časy, kde kterých a na rozličných místech ze spolutovariši jest vykonával a lidi mučil,...*“.

Vyšetrovanie sa uskutočnilo vo februári roku 1735¹¹ na Oravskom hrade, kde boli členovia zbojníckej družiny uväznení. Sedria vypočúvala Vojtecha Svisteka a Valentína Braniaka z poľského Osielca zo Žywieckeho panstva, ktorých súdny proces je prerokovávaný na sedrii 16. marca 1735¹², bezprostredne po spore s Jakubom Jančurou. Okrem už troch uvedených, členovia súdu vyšetrovali i Juraja Lašáka a Jakuba Kovalíka zo Zubrice¹³, ktorí patrili tiež ku zbojníckej družine. Z jednotlivých výpovedí vyplýva, že zbojnícku družinu tvorilo celkovo sedem členov.

Vo svojich dobrovoľných výpovediach sa všetci vyšetrovaní priznali, že vykonávali rôzne zbojnícke činnosti, kradli a zbíjali a to predovšetkým u bohatších židov, gazdov, šľachticov, mlynárov a prepadávali panské hospodárstva. Svoju zbojnícku činnosť vykonávali v Poľsku i na Orave a cez zimu sa ukrývali na rôznych zimoviskách u známych, svojich príbuzných alebo vo vlastných domoch.

Nazbierané peniaze, šaty a potravu si delili medzi sebou. Zbrane (pušky, pištole a šable), ktoré používali pri zboji, kupovali za nazbierané peniaze, alebo ich získali pri trestnej činnosti. Prepady realizovali pod rúškom tmy, najmä v noci, kedy sa vlámali do domov a ich majiteľov mučili, aby sa dozvedeli, kde ukrývajú peniaze.

Z vyšetrovania vyplynulo i to, že okrem mužov sa zbíjania zúčastňovala i žena jedného zo zbojníkov, Jána Kovalíka. Oblečená v mužských šatách strážila počas prepady.

Podporu zbojníci našli u prostých ľudí, ktorí im poskytovali obživu, za ktorú buď platili, alebo ju dostávali darom, v prípade potreby ich liečili a tiež poskytovali cenné informácie o pohybe hajdúchov, ktorí po nich pátrali.

V zápisoch sedriálneho protokolu sa neuvádza, aký dlhý časový úsek vykonávali obžalovaní svoju zbojnícku činnosť, ale v dobrovoľnej výpovedi Jána Kovalíka sa nachádzajú dva časové údaje. Jedná sa o rok 1732, kedy okolo sviatku svätého Michala (29. 9.) ozbíjali na ceste na Beskyde obchodníka, idúceho z jarmoku a rok 1733, kedy sa všetci rozišli, aby prezimovali. Zbojníci sa 7. februára 1735 zišli v krčme v Hornej Zubrici, odkiaľ sa chystali

¹⁰ ŠA BY, OŽ I., SP Os 1688-1735, f 1, I. č. 2013, s. 59-66.

¹¹ ŠA BY, OŽ I., Dobrovoľné priznania 1688-1764, f 1, I. č. 2060, K 879

¹² ŠA BY, OŽ I., SP Os 1688-1735, f 1, I. č. 2013, s. 66-75.

¹³ ŠA BY, OŽ I., Trestné spisy 1735-1748, f 3, I. č. 2015, K 831.

prejsť do Poľska. Tu sa zabávali, pili a počas spánku ich obyvatelia Hornej Zubrice poviažali a na úsvite priviedli na Oravský hrad, kde ich uväznili a následne vypočúvali.

Na základe zistených skutočností a tiež výpovedí obžalovaných, ktorí sa vlastne k zbojníctvu priznali, sedria rozhodla o prísnom treste. Obžalovaní „...na smrť se odsudzujú, ktorí dnešného dňa skrze mistra, na popravném mieste mečem stiatí, potom pak telo jejich na koleso vyzdvižené a hlavy nad kolesom na kuol vstiabnuté budú.“

Záverom môžeme konštatovať, že tresty pre zbojníkov boli veľmi prísne a výroky Oravského stoličného súdu, až na jeden prípad, znamenali vždy trest smrti. Bežnú prax počas vyšetrovania trestných činov predstavovalo využívanie útrpného práva¹⁴ (fassio torturalis), ktoré bolo dokazovacím prostriedkom. Priznanie obvineného znamenalo významnú právnu silu, bolo jasným dôkazom na vynesenie rozsudku, pričom súd nehladel na okolnosti, ktoré viedli k jeho získaniu. Ušetrení tortúry boli iba tí obžalovaní, ktorí sa k svojim trestným činom priznali dobrovoľne ešte pred nariadením mučenia, avšak ani tento úzus neplatil vo všeobecnosti. Nebolo neobvyklé, ak sedria nariadila použitie tortúry i po dobrovoľnom priznaní z dôvodu lepšieho objasnenia podstaty trestného činu¹⁵. Prísne tresty, ktoré sedriálny súd vynášal nad obvinenými, sa vykonávali na verejných miestach a mali byť snahou o zastrašenie obyvateľov a varovanie pred samotným zbojstvom alebo jeho podporou.

¹⁴ Útrpné právo – právo mučenia obžalovaného nepredstavovalo trest, ale bolo legitímnym spôsobom dokázania jeho viny či nevinu. Tento spôsob vyšetrovania trestného činu zrušil až Jozef II.

¹⁵ ŠA BY, OŽ I., SP Os 1688-1735, f 1, l. č. 2013, s. 34.

Pokus o porovnanie zbojníctva a pytliactva v Tatrách a v blízkom okolí na prelome 18. a 19. storočia

prekl. Vlasta Juchniewiczová

So životom ľudí na území vzdialenom od väčších, lepšie zorganizovaných stredísk sa spájala určitá činnosť, ktorú neakceptovali platné zákony. Zákony, ktorých exekvovanie bolo nemožné alebo obmedzené vzhľadom na mnohé činitele (napr. nízka hustota obyvateľstva, absencia patričného dozoru, terénne podmienky). Zbojníctvo a pytliactvo, ktoré sa kedysi nazývalo *skrytostrzelectwo*, *raubszyctwo* alebo prevzaté zo slovenčiny *pytlactwo*, boli toho príkladom. Aj jedno aj druhé remeslo vykonávali alebo jednotlivci, alebo – čo bolo častejšie – niekoľkočlenné skupiny. Tajomstvo, ktoré sa spájalo s týmto remeslom, strach pred následkami v prípade odhalenia a iné činitele mali vplyv na značné obmedzenie informácií od samotných zbojníkov a pytliakov. Materiály, ktoré pochádzajú zo súdnych procesov, predstavujú najdôležitejší prameň v prípade zbojníkov. O pytliakoch podobné informácie takmer nejestvujú. Stretávame sa však s inými zdokumentovanými poznatkami, spomínajúcimi oba javy z konca 18. storočia, ale predovšetkým z prvej polovice 19. storočia (Klein 1827, Stopka 1897, Janota 1865, Piasecki 1973, Jazowski 2002 a iní). Dovoľujú nám spoznať oblasť pôsobenia zbojníkov a pytliakov, motiváciu a spôsoby realizácie určených cieľov v období, ktoré nás zaujíma. V druhej polovici 18. storočia sa zbojníctvo chýľilo ku koncu a úplne sa stratilo asi v polovici 19. storočia. V prípade pytliactva pozorujeme opačný trend. Zbojníctvo a pytliactvo mali niekoľko spoločných črt, ktorým by sme sa chceli venovať.

Miesto pôsobenia

Oblasťou, v ktorej pôsobili zbojníci a pytliači, boli miesta umožňujúce získať patričný ošoh. Ich výber sa spájal s možnosťou obmedzenia potenciálneho nebezpečenstva hroziaceho vážnymi následkami, vrátane ohrozenia vlastného života. K úspechu sa rozhodne pričiňovalo poznanie terénu a orientácia v ňom. Podstatne vyššie, až k štítom Tatier, prenikali pytliači,

hlavne poľujúci na kamzíky (Gašienica Byrcyn 2006). Zbojníci vraj okupovali napríklad oblasť Osobitej a Spišskej turne, čiže Belianskych Tatier, ale občas zdolávali aj vrcholce hlavného hrebeňa Tatier. Klein (1827) spomína prechádzanie na uhorskú stranu cez Kościeliskú dolinu. Podtatranské okolie, vtedy ešte divoké a chudobné, celý čas prečesávali osoby zaoberajúce sa spomínaným remeslom. Zbojníci sa často vzdalovali mimo oblasť Tatier a Podtatria. Preferovali regióny vzdialené od svojho bydliska. Územie pôsobnosti pytlakov bolo užšie. Často sa nachádzalo neďaleko ich bydliska alebo pracoviska (boli to pastieri, lesní robotníci, baníci).

Cieľ činnosti

Hlavným cieľom činnosti oboch skupín bolo získanie stravy, peňazí a iných statkov, umožňujúcich bežnú aj dlhodobejšiu existenciu. V prípade vydarenej zbojníckej výpravy bývali zrabované peniaze a iné cenné predmety prameňom relatívneho bohatstva. Mäso, rôzne trofeje – hlavne medvedie kože a liečivá v podobe svištieho alebo medvedieho sadla, či zázračný liek, za ktorý sa považovali bezoárové kamene zo žalúdkov kamzíkov, predstavovali najdôležitejší zisk pytlakov. Potreba imponovania alebo iniciácie mladých mužov, hlavne v najbližšom prostredí, mohli byť jedným z cieľov, prečo sa rozhodovali podstúpiť túto nebezpečnú činnosť. Goszczyński (1853) dokonca konštatuje, že zbojníctvo predstavovalo druh rytierskej školy. Janicka-Krzywda (1995) si myslí, že obe profesie – zbojnícka aj poľovnícka, čiže hôrneho chlapca aj poľovníka („polowaca“) tvorili ešte v 18. storočí dôležitý prvok existencie nielen obyvateľov Podtatria, ale aj celých Karpát.

Pôvod zbojníkov a pytlakov

Tatranskí zbojníci a pytlaci najčastejšie pochádzali z chudobných dedín Podhalia, Liptova, Spiša a Oravy. Vzhľadom na ostré horské podnebie zbojníčenie trvalo obyčajne od jari do jesene. Zimu trávievali doma, alebo v prípade veľmi známych zbojníkov niekde v úkryte. Poľovníctvu sa bolo možné venovať celý rok. V zimných mesiacoch sa nepúšťali vysoko do Tatier, v lete to bolo naopak. Na príklade Tataru Myśliwca, ktorého opísal Stopka (1897) a Brzega (1969) vidieť, že medzi pytlakmi boli tiež osoby utekajúce pred zodpovednosťou, podobne, ako to robili zbojníci. Stávalo sa, že pytliactvu sa venovali zbojníci poľujúci na cudziu zverinu a naopak, boli zasa takí pytlaci, ktorí chodili zbýrať. Príkladom môže byť Jan Gašienica Krzeptowski Sabała. Jeho zbojníčenie spomína Stopka (1897), vraj sa priznal ľuďom, o ktorých bol presvedčený, že ho nebudú považovať za obyčajného zločinca. Patril tiež k najznámejším lovcem medvedov. Tejto činnosti sa Sabała venoval aj na staré kolená. Zaujímavý príklad poskytol správca hámrov v Kościeliskách horár Franciszek Klein (1827). V roku 1805 ho zbojníci prechádzajúci do Uhorska donútili vydať falošný doklad. Dostali ho okrem iných pravdepodobne aj

dvaja Zakopančania, ktorí vraj zimovali v oravských lesoch, kde sa až do nasledujúceho leta živili zverinou a krádežami.

V podtatranskej oblasti sa nestretávame s prípadom, ako bol Proćpak, pochádzajúci z Kamesznice (Żywiecke Beskydy). Zaoberal sa pytlíctvom. V roku 1792 zastrelil jalovicu patriacu pánovi, ktorú považoval za divú zver. Za privlastnenie si mäsa a kože ho uväznili, ale podarilo sa mu ujsť. Usadil sa v kamesznickom lese, kde stretol troch iných pytlíakov, dezertérov rakúskej armády. Poľovali spolu až po oblasť Babej hory. Nedostatok zveriny spôsobil, že Proćpak s druhmi začal zbýjať, čo trvalo takmer tri roky (Piasecki 1973).

Z rodinného rozprávania poznám príbeh Wojciecha Tylku Suleju. Tento pomerne chudobný gazda kúpil koncom 18. storočia za zbojnícke peniaze zem v Polanách (dnes Kościelisko) a les, ktorý po vyklčovaní tvorí poľanu Zahradziská. Iba raz sa vydal na zboj do Hrádku na Liptove. Neskôr sa zaoberal gazdovstvom a oblúbeným pytlíctvom. Jeho potomkovia sa tiež nedokázali zbaviť poľovníckej vášne.

Podobne ako pytlíaci aj zbojníci pochádzali predovšetkým zo sedliackych rodín. Niektorí dokonca zo zámožných gazdov a richtárskych rodov. Boli medzi nimi pastieri a mladí muži vyhýbajúci sa vojenčine. Odpor, alebo skôr obava pred ňou boli veľmi veľké, hlavne v období po delení Poľska. Vojenská služba bola zo začiatku doživotná, potom trvala 10-14 rokov a od roku 1845-8 rokov. Útek pred ňou nebol zriedkavý. Dezertéri predstavovali výrazný zdroj zbojníkov (Klejn 1827, Eljasz-Radzikowski 1897, Ochmański 1950). Rovnako ako vtedy, aj neskôr rôzni zbehovia utekajúci pred zákonom posilňovali rady pytlíakov.

Pytlíak svoje schopnosti často získaval už od najmladších rokov. Pytlíctvo bolo pestované ako menej nebezpečná činnosť v porovnaní so zbojníctvom. Neraz bolo prvou skúškou a niektoré jeho prvky sa zišli aj počas prepádov. Patrila medzi ne zručnosť v používaní strelnej zbrane.

Vlastnosti zbojníkov a pytlíakov

Vzdialenosť a divosť horských terénov, opakované obdobia neúrody a iné už spomínané činitele vyvolávali v ľuďoch správanie, ktoré sa priečilo platným zákonom. Nakoľko silná musela byť ich determinácia, keď aj napriek vážnym následkom v prípade odhalenia, vstupovali na zbojnícke alebo pytlíacke chodníčky. Zbojníctvom sa zaoberali takmer výlučne mladí ľudia a trvalo to obyčajne niekoľko rokov. Pytlíctvom sa zaoberali ľudia od najmladších rokov až po starobu. Spájala sa s tým určitá následnosť. Prvé skúsenosti získavali mladí ľudia pri lovení drobnej zveriny a až potom sa púšťali na veľké zvieratá. Známy pytlíak Maciej Gąsienica Sieczka, neskôr jeden z najlepších tatranských vodcov, chodil do hôr s otcom, ktorý bol pytlíakom. Maciej už v pätnástich chytil prvého kamzíka. Rovnako skoro sa pytlíctvom začal zaoberať Sabała (Wójcik 1995).

Ľudia zaoberajúci sa zbojníctvom alebo pytlíctvom mali veľa podobných vlastností. Patrili k nim: fyzická zdatnosť a odvaha, schopnosť predvídať nebezpečenstvo a rýchle rozhodovanie v krajných situáciách. Výrok Sbaľu *polovnícky zákon nie je dlhý* sa dal použiť v rôznych situáciách, či už spojených s pytlíctvom alebo zbojníctvom. K iným vlastnostiam patrili vášnivost a bezohľadnosť, či už v správaní sa k ľuďom, ktorých chceli ozbýjať, alebo v spôsobe chytania zverí. Ukrotnosť a pomstychtivosť sú zasa vlastnosti, s ktorými sa neraz stretávame u zbojníkov. U pytlíakov sa krutosť prejavovala pri používaní poľovníckych metód (napríklad železné čeluste, klepce a iné). Pomstychtivosť sa podobne ako u zbojníkov spájala s reakciami vo vzťahu k žandárom, lesníkom a iným, ktorí obmedzovali vykonávanie spomínaného remesla na danom území. Strach, hlavne pred pomstou zbojníkov, ale aj pred sankciami za neprezradenie orgánom takýchto informácií, bol ohromný.

Neraz sa však samotná činnosť zbojníkov a pytlíakov, ich charakteristické vlastnosti stávali predmetom obdivu hlavne mladých ľudí. Videli v nich skôr prvky junáctva. Nie vždy ich hanili ani starší, neraz ich naopak chválili. Nazývanie zbojníkov „dobrý chlapci“ alebo pytlíakov „polovci“ bez zdôrazňovania, že konali protiprávne, svedčilo o pozitívnom zvtahu k nim.

Podobný charakter vykonávanej činnosti, ale aj isté predispozície ľudí zaoberajúcich sa spomínanými remeslami, mohli mať vplyv na ich zámenu. Už sme spomínali zbojníkov, ktorí pytliačili a pytlíakov, ktorí predtým zbýjali.

Podobnosť odevu, náradia, stravovania, úkrytu

Podobnosť a rozdiely v oblečení, stravovaní alebo správaní zbojníkov a pytlíakov vyplývali zo zvláštnosti oboch remesiel. Nezanedbateľný vplyv mal tiež pôvod, spoločenské postavenie a úspechy v realizovaní pestovanej činnosti. Jostowa (1954) poukazuje na podobnosť stravy tatranských pastierov, zbojníkov a poľovníkov. Na hostinách po slávnostnej prísahe sa jedlo mäso upečených oviec, dobytka, prasiat alebo ulovenej diviny (Wróbel 1929). Zbojníci, ktorí prepadli Klejna v roku 1805 mali oblečený obyčajný goralský odev. Ich košele boli nasiaknuté ovčím lojom, podobne, ako si konzervovali košele pastieri.

Keď hovoríme o podobnosti, treba spomenúť aj používané náradie ako boli nože, valašky a predovšetkým strelná zbraň. Využívali prerobené poľovnícke pušky, ako zbojníci Bobakovci zo Sławoszowiec (Komorowska, Gašparíková 1976). Horár Blumenfeld (podľa Eljasz Radzikowski 1897) spomína výzbroj zbojníkov, ktorí napadli Klejna v roku 1805. Každý mal krátku pušku alebo ručnicu, dve pištole, špicatý nôž s tisovou rukoväťou, valašku, kyjak, určitú zásobu pušného prachu a olova. Pri potýčke na Huciskách v Chochołowskej doline v roku 1809 boli zbojníci ozbrojení nožmi, pištoľami a puškami.

Úkrytom pri zbojnických a pytlíackich výpravách boli pastierske salaše alebo iné hospodárske staviská, ktoré neraž zabezpečovali ochranu aj na

dlhší čas. Zbojníci a pytlíci využívali tiež koliby, skalné pukliny a jaskyne. Niektoré z nich spomína aj Blumenfeld. K zaujímavejším patria jaskyne v masíve Osobitá, nazývané „Kuchyňa“, občas aj „Zbojnícka kuchyňa“. Dlhé roky bola úkrytom Tataru Myśliwca. Občas sa tu skrývali aj Krzeptowski Sabała, Gąsienica Siaczka a určite aj iní, ktorí sa dostali do rozporu s právom. Ako si všimol Borucki (2005), s jaskyňami v Osobitej sa spájajú zbojnícke, ale aj pytlíacke tradície.

Podobnosť obyčajov

Pôvod zbojníkov a pytlíakov, ich spoločenské postavenie, ale predovšetkým charakter ich činnosti mali vplyv na podobné správanie a obyčaje. Vzhľadom na výnimočné tresty, ktoré hrozili zbojníkom a pytlíakom pri ich odhalení, dodržiavali veľkú opatrnosť a žili v ústraní (Stopka 1897, Eljasz-Radzikowski 1897, Piasecki 1973). K všeobecným pravidlám patrilo zaskakovanie ľudí, mylenie nepriateľa, ale aj najbližších susedov a hajdúchov či horárov. Zriedkavejším druhom taktiky bolo zastrašovanie ľudí, čo robili hlavne zbojníci, ale určite aj pytlíci. Prezradenie osoby, ktorá sa takto správala, hrozilo pomstou tomu, kto poskytol informácie, ale aj jeho rodine (Kuchtiak 1989). Ohrozenie života, alebo hrozba podpálenia boli nesmierne bolestné.

Hoci sa stávalo, že zbojníci sa mimoriadne kruto správali k napadnutej obeti alebo prenasledovateľom, treba zdôrazniť špecifickú pobožnosť ľudí, venujúcim sa spomínaným remeslám (Stopka 1897, Wróbel 1929, Ochmański 1950). Paweł Gąsienica postavil murovanú kaplnku, ktorá sa nachádza na Kościeliskej ulici v Zakopanem. Domáca tradícia hlása, že za zbojnícke peniaze *si Nebo kupoval*. Poverčivosť alebo pobožnosť nakazovali nezabúdať na delenie sa ziskom. Sabała hovoril (podľa Stopku 1897): *Jak cłek zabijał, to nic. Ino nie zjedz sam, daj biednym, a na kwale Boskom tez co obroć.*

Obe spomínané profesie si vyžadovali čas, aby sa s nimi adepti zoznámili a účinne ich vykonávali. Odovzdávanie skúseností a získavanie dôvery tých, ktorí už toto remeslo pestovali, prvé výpravy do terénu, to všetko boli etapy, ktorými zbojníci a pytlíci v podmienkach vtedajšieho Podtatria prechádzali. Spoznávanie ústnych podaní o *chodení poza bučky* a *chodení „kozimi perciami“* (kamzičiami prťami) bolo súčasťou praktických poznatkov osôb, ktoré sa o takúto činnosť zaujímali. U nich sa sústreďovali užitočné informácie odovzdávané dôveryhodným nástupcom. Nebolo zriedkavosťou, že sa odovzdávané poznatky a skúsenosti týkali niekoľkých generácií. Vidieť to na príklade Krzeptowského Sabału a Gąsienicu Sieczku, s ktorými sa v mladosti delil so svojimi skúsenosťami Tatar Myśliwiec, ale určite to robili aj ich otcovia.

So zbojníctvom a pytlíactvom sa spájali zaujímavé zvyky a ústne podania. Janicka-Krzywda (1995) konštatuje, že obe profesie sa tešili uznaním goralského spoločenstva, boli považované za jedinou činnosť hodnú

chlapa, za zaujímavú tému rozprávania rôzneho druhu, kde sa do popredia dostávala odvaha, sila a zdatnosť človeka. Veľmi časté bolo tvorenie mýtov, piesní, tancov a pod. Neraz sa vzájomne dopĺňali. Ako príklad uvádzame pieseň, ktorá sa spieva až dodnes:

*Poćmy chłopcy, poćmy zbijać,
Bo ni mome za co pijać,
Hej, bo sie juz zacyna
Bucyna uozwijać,
Bucyna uozwijać!*

*Poćmy chłopcy, poćmy zbijać,
Bo ni mome za co pijać,
Hej, flińcicki na ramie,
Poćmy na jelenie,
Poćmy na jelenie!*

*Poćmy chłopcy do sałasa,
Ftoro stryška bedzie nasa,
Hej, ryktuj baca kocioł,
Nawarzymy miesa,
Nawarzymy miesa!*

Uvedenú pieseň poznám z detstva. Spievala sa v zbojníckej, pytliackej alebo paspierskej verzii. Vidieť, ako sa tieto prvky prepletajú. Ťažko je dnes jednoznačne konštatovať, kto prvý túto pieseň zložil. Zdá sa však, že bol junákom a pravdepodobne aj zbojníkom. Na slovenskej strane je zasa známa podobná pieseň, ktorú uvádza Olejník (1972).

*Štermi pošli na zboj, štermi na zajonce,
Štermi pasom ofce po żelonej lonce.*

Tá istá pesnička znie na Podhalí a poľskej časti Spiša nasledujúco:

*Štyrek pošto na zboj,
Štyrek na zajáce,
Štyrek pasie owce,
Po zielonej tonce.*

Ako z tejto pesničky vyplýva, tí istí ľudia mohli chodiť po zboji, poľovať a zaoberať sa pasením oviec. Podobná situácia bola pravdepodobne aj pri

zapamätanych zbojnických tancoch a medvedom tanci, ktorý si vyžadoval veľkú silu a zdatnosť. Extrémne zážitky sprevádzajúce zbojníctvo a pytliactvo ovplyvňovali tvorenie dávných mýtov a legend, odovzdávaných ďalším pokoleniam. Niektoré z nich sa zachovali až dodnes.

Hoci uvedený materiál nevyčerpáva tému v úplnosti, dovoľuje všimnúť si veľa podobností spojených so zbojnickým a pytliackým remeslom. Dovoľuje pochopiť problematiku rozvoja pytliactva v Tatrách hlavne v 19. storočí.

Literatúra

- T. Borucki, *Jaskinie o zbójnickich tradycjach w masywie Osobitej*, "Wierchy" 70: 191-199, Kraków 2005.
- W. Brzega, *Żywot górala poczciwego*, Kraków 1969.
- W. Gąsienica Byrcyn, *Polowace przewodnikami tatrzańskimi*. Tatry Nr 1 (15): 87-91, Zakopane 2006.
- S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, Petersburg 1853.
- S. Eljasz-Radzikowski, *Polscy górale tatrzańscy, czyli Podhalanie i Tatry na początku XIX w.* Lud t.III, z. 1: 225-275, Lwów 1897.
- U. Janicka-Krzywda, *Sabałowy mit zbójnika i polowata* [w:] *O Sabale w stulecie śmierci 1894-1994*, red. M. Rokosz, Zakopane-Kraków 1995.
- W. Jostowa, *Pożywienie pasterzy, zbójników i myśliwych tatrzańskich*, „Wiedza i Życie” z. 2, Warszawa 1954.
- A. Jazowski, *Imię Janosika*, Kraków 2002.
- F. Klein, *Kurze Beschreibung der Karpaten...*rkps. nr 5320 Biblioteki Jagiellońskiej [w:] *Polscy górale tatrzańscy, czyli Podhalanie i Tatry na początku XIX w.* Lud t. III, z. 1: 225-275, Lwów 1897.
- T. Komorowska V. Gašparikowa, *Zbójnicki dar*, Warszawa 1976.
- I. Kuchtiak, *Zbojnícka tradícia Roháčov*, „Vysoké Tatry” č. 1: 31, Tatrzańska Łomnica 1989.
- W. Ochmański, *Zbójnictwo góralskie*, Warszawa 1950.
- J. Olejnik, *Príspevok k hmotnej a duchovej kultúre ľudu pod Vysokými Tatrami*. Zborník prác o TANAP-u, 14:65-184, Tatranská Lomnica 1972.
- Z. Piasecki, *Byli chłopcy byli... zbójnictwo karpackie*, Kraków 1973.
- A. Stopka, *Sabała*, Kraków 1897.
- W. A. Wójcik, *Jan Gąsienica-Krzeptowski Sabała – jego żywot i sprawy* [w:] *O Sabale w stulecie śmierci 1894-1994*, red. M. Rokosz, Zakopane-Kraków 1995.
- Z. Wróbel, *Zbójnictwo na Podhalu*, Częstochowa 1929.

Blumenfeld i Klein – Koniec dejín zbojníctva

prekl. Tomasz Trancygier

Následkom spoločenských a politických zmien, ktoré prebiehali koncom 18. a na začiatku 19. storočia bol pokles atraktívnosti zbojníctva ako spôsobu obživy. V priebehu niekoľkých desiatok rokov sa rakúska administratíva vysporiadala s dezertérstvom ako hlavnou živnou pôdou zbojníctva. K negatívnym zmenám, ktoré po záboroch Poľska najviac postihli dedinské obyvateľstvo Haliče, patrila povinná vojenská služba. V období slobodného Poľska, takzvanej Republiky, sa otázka vojenskej služby netýkala roľníckeho obyvateľstva, pretože bola výsadou šľachty alebo vybraných skupín obyvateľstva. Na druhej strane, v Rakúskom cisárstve vojenská služba sa síce netýkala všetkých, ale bola povinná. Poľskí dedinčania sa s tým nevedeli zmieriť. Narukovaní podhalianski gorali sa usilovali pri prvej vhodnej príležitosti dezertovať. Odvedencov nečakalo v armáde nič príjemné: po prvé, v rakúskej Landewehri a v zálohe sa povinne používala nemčina, dôsledkom čoho sa haličskí branci hneď na začiatku borili s ťažkosťami. Okrem toho bolo rozšírené presvedčenie, že ak sa má haličský dedinčan stať plnohodnotným vojakom, musí dostať niekoľko sto palíc¹. To samozrejme tiež ovplyvňovalo prípadné rozhodovanie jednotlivcov o úteku z armády. Hoci to nebolo nejaké zjavné, uvedený problém bol pomerne rozšírený v celej rakúskej armáde. Osobitne v Podhalí boli vojenský zbehovia hlavným elementom, ktorý dopľňoval a rozširoval rady zbojníckych skupín v poslednom období ich hojného výskytu na prelome 18. a 19. storočia.

V roku 1827 cisársko – kráľovský poľsný nowotargsej lesnej komory Frantz Klein písal o podhalianskych goralach, že majú mimoriadny strach z vojenskej služby. V snahe sa jej vyhnúť dopúšťajú sa sebapoškodzovania, spôsobujúc si rany na rukách a nohách, orezávajúc si uši.

Pri odvodovom konaní uvádzajú rozličné choroby a všelijako krivia svoje telá, nechávajú si narásť chumáč vlasov spečených špinou a to aj navzdory

¹ S. Grodziski, Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772-1848, Wrocław, Warszawa, Kraków, Poznań 1971, s. 252.

skutočnosti, ako vzápätí dodáva Klein, že goral „nesmierne miluje vlast“². Za dokázané predstieranie choroby alebo sebapoškodzovanie mohol odvedenec dostať trest palicovania alebo do 10 rokov ťažkých nútených prác. Preto ak sa v niektorý deň z úradu dostala na dedinu správa o chystanom odvo-de, ostali v nej len ženy, deti a starci. Ak sa predsa len podarilo uskutočniť odvod, potom brancom rovno zakladali železné putá, aby neušli³. Rakúska administratíva vedela preniknúť k najvzdialenejším končinám cisárstva a v nich uplatňovať jestvujúce zákony.

Novotargské panstvo bolo v období pred rozdelením Poľska kráľovským majetkom. Po rozdelení krajiny sa stalo vlastníctvom cisára a prešlo do majetku rakúskeho štátu. Koncom 18. storočia v novosadeckom obvode novotargského panstva ustanovili dve sídla lesných komôr (Forst haus) vo Witowe a Poronine, neskôr v Bukowine Tatrzańskiej. Následkom toho sa prítomnosť úradnej moci stala neodlučiteľnou súčasťou života obce. Už v nej nebol priestor pre samopaš a nezákonnosť, lenže vykoreňovanie zvykov, ktoré sa sformovali v priebehu života mnohých generácií stálo úradníkov mnoho práce a konfliktov s miestnym obyvateľstvom. Prvými rakúskymi úradníkmi, ktorí mali plniť povinnosti cisársko-kráľovských poľských a súčasne aj policajtov boli; už predtým spomínaný (K.K. Kameral Förster) správca zakopanských hámrov (Kuźnice zakopienskie) a horár v Bukowine Tatrzańskiej Frantz Klein a Ignatz Frantz Gertler de Blumenfeld, poľský vo Witowe a Poronine a zároveň podnikateľ – zakladateľ hámrov v Poronine – (Stahl Fabrik), ktoré neskôr nazývali Košne Hamre⁴. Títo dvaja úradníci sú hlavnými postavami tohto príspevku, pretože predovšetkým oni pôsobili v Skalnom Podhalí a boli hlavnými presadzovateľmi rakúskych zákonov. Z prvého zväzku krstných zápisov farskej knihy farnosti Poronin, ktorú viedli od roku 1786, sa dozvedáme o niekoľkých ďalších úradníkoch novotargskej komory, ktorí boli krstnými Blumenfeldových detí: poľským tam bol aj Frantz Schreder, komorovým oficiálom Henricus Hernig, najvýznamnejšie súdne povinnosti plnil v revíre Peter Tokawski.

Nepoznali sme dôvody, pre ktoré sa Blumenfeldova rodina zdržiavala vo vtedy civilizáciou zabudnutých horských končinách. Pravdepodobne by ani nebolo potrebné sa o ne zaujímať, nebyť objavu Blumenfeldového spisu. Ten sa našiel v dome profesora krakovskej akadémie výtvarných umení Eugeniusza Wańka, umelca, ktorý bol spríbuznený s Blumenfeldovcami⁵.

² S. Eliaasz-Radzikowski, Podhale i Tatry na początku wieku XIX (separat z časopisu Lud, zv. III, č. 3) Lwów 1897, s. 8.

³ S. Grodziski, cit. dielo, s. 247-248, 255.

⁴ B. Chowaniec-Lejczyk, Drzewiej na dziedzinie. In F. Łojas-Kośla, Rodowe Dziedzictwo, Poronin 2004, s. 19.

⁵ T.Krzyżanowski, B.Chowaniec-Lejczyk, Orzeł Porwał dziecko. Sensacja sprzed dwóch wieków. Tatry, TPN 2005, č. 2 (12), s. 93-95.

V nájdenom obale sa nachádzajú kresby, Blumenfeldov zápisník a korešpondencia, z ktorej sa dá usudzovať, že rozhodnutie vyslať tohto talentovaného rakúskeho šľachtica na „kraj sveta“ nebolo náhodné. Išlo o jeho zámerný odsun čo najďalej od viedenského dvora. Bolo to zdôvodnené údajnou zápletkou Blumenfeldovej manželky Anny Frideri Patwe so samotným cisárom. Je samozrejmé, že uvedený dôvod je potrebné si overiť v prameňoch, ktoré sa nachádzajú v Blumenfeldovom fascikli v Národnej knižnici vo Varšave. Jednako informácia o tejto zápletke ma priviedla na inú stopu. V Podhalí sa Blumenfeld zdržiaval so svojou rodinou od konca 18. storočia, možno od začiatku 19. storočia. V období Napoleonových ťažení, keď sa Rakúsko dostalo do závislosti od francúzskeho cisára, Blumenfeld ako poddaný rakúskeho cisára svoju druhú dcéru, narodenú 7. marca 1811, pokrstil v Poronine, dávajúc jej mená Carolina Adelina Napoleona!⁶. Žeby bolo danie dieťaťu tohto tretieho mena prejavom otcovho potešenia z napoleonsko – republikánskeho triumfu nad starou Európou? Boli udalosti počas krstu spojené s osobnými emóciami šťastného otca? Je veľmi pravdepodobné, že Blumenfeldove osobné pohnútky boli dôvodom jeho potešenia z pokorenia Rakúska Francúzskom. Žiaľ, Napoleonove úspechy nemali večné trvanie a o rok neskôr sa skončili. Rakúske cisárstvo sa pozviechalo z vojnových porážok a vo svojom víťaznom ťažení rozdrvilo všetky pozostatky veľkolepého Napoleonovho diela. Asi sa nikdy nedozvieme, aká nálada vtedy zavládla v domácnosti poľného Blumenfelda v dome č. 3 v Poronine⁷. Isté je len to, že ďalších šesť detí, ktoré sa narodili v jeho rodine mali spoločného patróna, ktorým bol svätý Ján Nepomucký a jeho meno dostávali ako posledné dievčatká aj chlapci. V roku 1817 Blumenfeld dal postaviť v Poronine murovanú kaplnku venovanú patrónovi rodiny Blumenfeldovcov, svätému Jánovi Nepomuckému⁸. Taktiež vzniká otázka, ktorú možno sa nikdy nepodarí presne zodpovedať, prečo Blumenfeld zvolil pre svoje deti práve takéhoto patróna? Možno preto, aby sa tým zahladila zmienka o Napoleonovom mene vo farnej knihe. Zatiaľ sa o zákulisí súkromného života Ignatza Blumenfelda dá konštatovať iba toľko. Objav Blumenfeldovho fascikla môže rozšíriť naše vedomosti nielen o tatranskej flóre a o zbojníkoch, ale aj o goralskom odeve, ktorí nosievali

⁶ Księga Chrzaków – Poronin (1786-1831), zv. 1, s. 78.

⁷ Na základe Księga Chrzaków-Poronin (1786-1831), zv. 1 a Księga Zgonów-Poronin (1786-1853) sa podarilo zistiť číslo domu v Poronine, na Wańkowke v blízkosti dnešného kostola (č. 3) a na Kośnych Hamroch, kam sa presťahoval okolo roku 1820 (č. 81) a kde súbežne plnil funkciu poľného a správcu kováčne, ktorú v roku 1819 nadobudol gróf Tomasz Uznański.

⁸ Podľa S. Eljasz ešte koncom 19. storočia stála spomínaná kaplnka v Poronine pri moste cez Poroniec. T. Borucki v článku „Działo się pod Siwą Skalą”, *Plaj*, č. 31, 2005, s. 74 uvádza, že dodnes stojí pri populárnej ceste „zakopianka”. Na dnešnej kaplnke pri „zakopianke” je dátum 1897 a dali ju postaviť Jan a Bronisława Pawlicovi. Okrem toho sa odvtedy zmenil priebeh ulice a umiestnenie mostu z čias Eljasza-Radzikowského. V minulosti most sa nachádzal 100 metrov vyššie, než dnešný.

aj zbojníci⁹ ako aj o súkromí úradníkov z prvej polovice 19. storočia. Tento hodnotný historický prameň predstavuje najvzácnejší objav 21. storočia a mal by sa využiť pre rozšírenie poznatkov o dejinách Podhalia. Medzi zbojníkmi nemali lesní inšpektori Frantz Klein a Ignatz Blumenfeld dobrú povest'. Naopak, tí ich doslova nenávideli. Na druhej strane si obaja poľsní vytvárali o goraloch vlastnú mienku, hľadiac na nich optikou krotiteľov zbojníkov a dezertérov. Preto sa Klein o goraloch vo svojom „Krátkom opise Tatier“ vyjadroval, že hoci sa goral zdá byť dobrosrdečný a priateľský, v skutočnosti je prešibaný, úskočný a pomstivý. Síce dokáže odpustiť dávnejšiu urážku, ale pri prvej príležitosti si na ňu spomenie a pomstu vykoná. Ak to nemôže urobiť osobne, najíma si pomocníkov alebo o vykonanie pomsty žiada svojich potomkov¹⁰. Klein a Blumenfeld sa preslávili svojím bojom proti zbehom a zbojníkom. Zvádzali s nimi nespočetné potýčky, v ktorých sa bojovalo na život a na smrť. Lenže tieto zločinné javy nevyplienili silou, ale efektívnym uplatňovaním práva, ktoré nedovolilo vytvoriť typ hrdinu, akým v minulosti bol zbojník.

Pre vojenských dezertérov boli rakúske zákony veľmi prísne a týchto zbehov bolo v Haliči pomerne veľa. Za dezertéra považovali každého vojaka, ktorého prichytili bez priepustky, dovolenkového lístka alebo cestovného príkazu. Nikomu sa nechcelo vojenčiť aj viac než desať rokov. Preto dezertovanie z armády spôsobovalo rakúskej administratíve mnohé vážne problémy. Stanisław Grodziski je toho názoru, že úrady si neuvedomovali, čo bolo príčinou tohto javu a bojovali proti nemu najmä uplatňovaním represálií. Táto metóda bola jednak neefektívna, jednak škodlivá, pretože práve obavy z represálií zapríčiňovali ďalšie zbehnutia. V konečnom dôsledku tým však najviac trpeli občania. Peňažné tresty za zbehov museli hradiť ich rodiny. Rodičia dezertérov mohli byť potrestaní uväznením na dobu do 5 rokov, manželka zbeha mohla dostať do 2 rokov väznice. Samotný zbeh, alebo neskôr vlastným rozhodnutím zbojník, prichádzal o právo dedičnej majetok¹¹. Takýto osud postihol najznámejšieho tatranského zbojníka a pytlíka, Tomasza Tatara zo Zakopaného, ktorého prezývali Mysliwiec a ktorý sa po celý život skrýval v horách, unikajúc pred strážcami zákona. Po búrlivom období napoleonských vojen, keď administratívno-právny systém pracoval spomalene, nastali roky vymáhania práva. Prísne sankcie dosahovali požadovaný účinok, aj keď nezriedka samotní úradníci museli znižovať finančné tresty, lebo ich goralí jednoducho nemali z čoho zaplatiť. A hoci vyhýbanie sa vojenskej službe bolo medzi goralmi veľmi rozšírené, predsa

⁹ T. Krzyżanowski, *Zbójcka banda in extenso*, Taty TPN, č. 3 (13), s. 96-97. ako Jagielło, *Zabawa ze śmiercią w tle*, Taty TPN 2005, 3 (13), s. 98.

¹⁰ S. Elias-Radzikowski, cit. dielo.

¹¹ S. Grodziski, cit. dielo, s. 253-255.

ak už niekoho odviekli do vojska, potom sa už usiloval vydržať do konca. Rakúske právo potieralo nielen zbehlíctvo, ale aj bitkárstvo, ktoré goralí priam zbožňovali. Jeden z právnych predpisov zakazoval používať valašky. V roku 1830 písali, že „gorali navzdory úradnému zákazu nosia topory, ktoré si ani počas spánku neodkladajú. V narábaní s touto zbraňou sú natoľko obratní, že s ňou presne triafajú aj na vzdialenosť niekoľko desiatok krokov“¹². To pomohlo vykoreniť zvyk nosenia valašiek v takmer všetkých skupinách poľských goralov vo vtedajšej Haliči s výnimkou Podhalia, kde sa valaška používala ako neodmysliteľný prvok mužského odevu až do konca nadvlády Rakúska. Zvyk nosenia valašiek odumrel prirodzenou cestou až po 2. svetovej vojne.

Likvidácia zbojníctva bolo dielom jednej generácie, ktorú reprezentovali Klein a Blumenfeld. Neskoršie zmienky o zbojníctve z druhej polovice 19. storočia samotným goralom pripadajú skôr ako panský výmysel, než skutočná pravda¹³.

Vojenský zbehovia a zbojníci nemali v láske Blumenfelda a Kleina, ale medzi goralmi mal Frantz Klein dobrú povesť. Vyjadrovali sa o ňom ako o priateľovi, prezývali ho Klajny. Obdobne to bolo v prípade Blumenfelda, ktorý udržiaval priateľské vzťahy s goralskými rodinami Majerczykovicov a Pawlikovských, ktorých zaučoval k povolaniu. Po Blumenfeldovom odchode sa lesníctvom zaoberali: Jozef Majerczyk z Poronina a Jan Pawlikowski z Murzasichla. Polesnými boli v Podhalí od prelomu 30. a 40. rokov 19. storočia už len goralí¹⁴. Vzťahy polesných s miestnym obyvateľstvom sú dôkazom jednoty ich postoja v otázke vyplienenia zbojníctva, ktorého existenciou neboli goralí ani zďaleka nadšení. Odchod Blumenfelda ako správcu kováčne v Košných Hamroch spôsobil, že na prelome 20. a 30. rokov gróf Uznański priviedol prvé židovské rodiny, ktoré následne túto kováčňu pre grófa spravovali. V období pôsobenia spomínaných polesných zaznamenali v Podhalí značný hospodársky rast. Pribudli tam nové cesty, krčmy, priemyselné závody, ktoré spracúvali rudu vyťaženú v Tatrách; menila sa mentalita goralov a prispôbovala sa haličským reáliám. V tom čase sa rozvinula oblasť podnikania, s ktorou iba málokto spájali možnosti zarábania peňazí. Prvými sprievodcami, ktorí svoje služby poskytovali nemecky hovoriacim turistom, boli Klein a Blumenfeld. Jediným poľským sprievodcom v tom období bol goral Jan Budz z Jurgowa. V 20. a 30. rokoch 19. storočia sa objavujú prví miestni sprievodcovia v obciach, v ktorých pôsobili spomínaní polesní; boli to istý Buńda a Jozef Bigos z Bukowiny Tatrzańskiej, ako aj Wojciech

¹² A. Chwalba, *Historia Polski 1795-1918*, Kraków, 2000, s. 487.

¹³ A. Chramiec, *Wspomnienia*, Kurnik-Zakopane 2004, s. 18.

¹⁴ B. Chowaniec-Lejczyk, *XIX i XX wiek w Poroninie* In *Poronin dawniej i dziś*. Pod red. A. Bafia, T. Nocoń, F. Łojas-Kośła, B. Chowaniec-Lejczyk, Poronin 2004, s. 151.

Galica z Poronina, ktorí dobre hovorili nemecky. Neskôr sa sprievodcovia vyskytujú aj v Brzegoch, Kościelisku, Szaflaroch, Nowom Targu a od polovice 19. storočia aj v Zakopanom¹⁵.

Po činnosti prvých revírnikov ostalo pre nasledujúce generácie niekoľko miest spojených s ich pionierskymi aktivitami. Frantz Klein bol prvým poľným v Bukowine Tatrzańskiej. Dnešná horárň stojí na rovnakom mieste ako na začiatku 19. storočia. Aj budova starej krčmy v Kuźniciach si pamätá na udalosti spojené s účinkovaním správcu Kleina, ktorý nekompromisne bojoval proti zbojníkom, ktorí šarapatili v tejto lokalite. Napokon Blumenfeldovou zásluhou je založenie Košnych Hamrov a hoci po dávnej kováčni už niet ani stopy, na jej mieste sa dnes nachádzajú priemyselné podniky – sklad stavebnín, píla a mliekárň. Na druhej strane, hoci kaplnka pri „zakopianke“ (cesta z Krakowa do Zakopaného Pozn. prekl.) stojí už síce na inom mieste, pravdepodobne noví opatrovatelia sa o túto stavbu postarali takým spôsobom, že ju zreštaurovali, pozmenili a premiestnili. Vďaka tomu aj navzdory civilizačným premenám, ktoré sa udiali za posledné dve storočia, aj dnes sa môžeme pri rieke Poroniec kochať pohľadom na kaplnku Jana Nepomuckého, ktorý chránil rodinu Blumenfeldovcov pred nešťastím a nás ochraňuje pred záplavami. Najväčšou zásluhou oboch poľných bolo však odstránenie pliagy, akou bolo zbojníctvo a ktorá doliehala nielen na politický systém Rakúska, ale aj na samotných goralov. Aj kamenná kaplnka na Siwej Polane, ktorú v roku 1809 dala postaviť rodina Łuszczkocov, je pozostalostou dávnych udalostí, spojených s nelútostným bojom na život a na smrť proti zbojníkom.

Viacerí historici sa zaoberali otázkami zbojníctva a hoci sa jeho dejiny skončili v 1. polovici 19. storočia, táto téma je aktuálna aj naďalej. Nedávny objav takzvaného Blumenfeldoveho fascikla dokazuje, že aj v 21. storočí môžeme očakávať nové skutočnosti, ktoré nám umožnia poznatky o tejto problematike ďalej rozširovať.

¹⁵ Z. Stecka, Historia Przewodnictwa Tatrzańskiego, Kraków 1995, s. 248.

Dokument Blumenfelda

prekl. Kumiria

Milé publikum, milí poslucháči, dámy a páni

V dnešnej dobe plnej zmien si nemôžeme lámať hlavu nad každou maličkosťou, v našom Poľsku sa udialo tak veľa a tak rýchlo, že obyčajný priemerný človek (dnes možno takým nazvať každého, kto má právo hlasovať), nie je v stave prijať niektoré udalosti, ktoré nie sú pre neho celkom zrozumiteľné.

Uvedme si hneď prvý lepší okrajový príklad – kontrola. Po určitom čase sa náhle začínali objavovať a miznúť mená osôb, ktoré sú zapísané v rôznych registroch, tajných archívoch a ešte tajnejších alebo špeciálnych spisoch, nehovoriac už o SOR a TDS a podobných tajných záznamoch. Z pravidla osoby, ktoré majú zápis v takýchto registroch, žalujú a prisahajú, že to nie oni, ale niekto iný, (hoci dátum narodenia sa zhoduje) zabúdajú, že fakty sú na nich ako keby ušité na mieru, ibaže ... Vlastne. Nakolko môžeme veriť v ich nevinu, keď sa namiesto krstných mien a rodných priezvisk skrývajú za falošné mená, ktoré znejú priateľsky a srdečne, dokonca vznešene. „Profesor“, „Magister“, (prosím, nesmejte sa), alebo vymyslené prezývky: „Tomo“, „Stančo“, „Janka“, alebo „Goral“, „Tatranec“, dokonca – presne tak – „Zbojník“.

Najčastejšou témou, ktorá púta poľské rodiny, nahľadáva názory, ktoré sú duševnou potravou pre médiá, odborníkov, analytikov a Boh vie akých ešte špecialistov zo všetkých strán, sú DOKUMENTY.

Zbytočne by som teda hľadal problémy významu tohto dobre známeho, starého slova, ktoré podľa výkladového slovníka spisovnej poľštiny označuje to, čo má znamenať.

Tak teda (teczka) je:

1. plochá, obdĺžniková taška s krátkou rúčkou, alebo
2. dosky, ktoré slúžia na dokumenty, rukopisov písaných na stroji atď., alebo dokonca
3. zbierka dokumentov, ktoré nosíme v doskách.

Ale dnes sa ukázalo, že chýbuje ešte jeden význam, možno najviac dôležitý. Totiž (teczka) taška je tiež (definíciou): papierovým posolstvom, obranou nového typu, obrovskou zbraňou, ktorá sa používa s cieľom zničiť nepriateľa, ale nie fyzicky. Trafený odsúdenec stratí rovnováhu (psychickú), chvíľku sa chveje, aby nakoniec, privalený jej ťažobou žalostne spadol a viac nevstal.

Ja by som vám dnes chcel predstaviť príklad, v ktorom dokumenty, vlastne jeden dokument zohral veľkú úlohu. A dúfam, že po vypočutí tohto krátkeho referátu, aspoň pre vás, bude slovo (teczka) znamenať svoje pôvodné označenie a my budeme zároveň obohatení o spoznanie pravej minulosti, ktorá sa odohrala v našej krajine takmer pred 200 rokmi.

Môžeme teda dnes, keď už o Tatrách vieme asi všetko, poznáme každý zachovaný dokument, skeč, fotografiu, nájsť niečo, čo bude ešte stále neodhaleným tajomstvom vo veľkej zbierke perál Tatier, aj napriek už napísaným starým aj novým básňam o ich minulosti a ľuďoch žijúcich v ich náručí?

Áno, je to možné, pretože sa tak stalo v septembri v roku 2004. Pokúsim sa vám o tom teraz v krátkosti vyrozprávať.

Stalo sa to tak, že môj brat je najbližším susedom slávneho poľského maliara Eugeniusza Wanieka, dnes už hádam 100 ročného, emeritovaného profesora Akadémie výtvarných umení v Krakowe, člena slávnej „Grupy Krakowskiej“, ktorá sa vo veľkej miere pričínala o zavedenie nových prúdov v poľskom maliarstve. Dôležitý Profesor, narodený v Ustrzykach Dolnych, syn cestára a vnuk horára z Bieszczad, sa rozhodol, že urobí poriadok so svojimi dokumentami, budúcim rodinným dedičstvom. A tak mi jedného jesenného dňa zazvonil brat a povedal: Ak chceš niečo vidieť, tak príď čo najrýchlejšie sem. Zvedavosť mi nedala a tak som sa ešte v ten istý deň objavil v bratových dverách v Krakowe. V izbe pána Profesora, vedľa šálky s čajom a vázy s kvetmi bola – a teraz pozor – veľmi stará, šedivá, lepenková taška previazaná starou stuhou. V nej boli vložené na polovicu zložené a nahryznuté žltobiele papiere, zaplnené slovami písanými tušom a brkom. Už vtedy som si uvedomil, že v rukách držím niečo výnimočné. Moja intuícia nesklamala. Spomedzi obrázkov skál, dolín, tatranských panorám sa vynorila karta, ktorá ako žiadna iná odráža dobu, v ktorej žil a pracoval jej tvorca. Ľudia, zvečnení na nej, každý s menom a priezviskom, museli výnimočne zasiahnuť do života autora, ktorý nešetril časom ani talentom, a zvečnil tak jeden deň z ich pestrého a určite nebezpečného života.

Autorom a prvým vlastníkom týchto neobyčajných obrazov je **Ignatz Górtler de Blumenfeld** – rakúsky šľachtic, zástupca správcu Galície von Goesa, vyberač daní, žoldnier, zememerač, ale predovšetkým vášnivý a vzdelaný lesník.

Začiatok jeho práce na území porazenej Poľskej republiky je venovaný zbojníčeniu, ktoré robilo problémy miestnej vláde. Priateľ a pracovný kolega

Blumenfelda – Ferdinand Klein, v rokoch 1805-1809, zakladateľ kováčskych dielní v Dolinie Kościeliskiej, neskôr lesník na Bukowinie, nazývanej tiež Tatranskou, v krátkosti opisuje jeho prácu:

(...) „s nasadením života sa hnal za niekoľkými zbojníkmi, so snahou ich vyplieniť, a za to mu bola udelená pochvala od cisárskej vlády“ (...) a ďalej

(...) „22 rokov prenasledoval tie tlupy zbojníkov často s nasadením života, a veľa z nich oddal do rúk spravodlivosti“.

O obyvateľoch Podhala, Liptova a Spiša vo svojom „Krátkom opise Tati-er“ píše Klein bez prikrášlení:

„Sklon ku krádežiam a zbojníčeniu je dedičnou vlastnosťou goralov“ (...).

Ignatz Görtler de Blumenfeld pochádzal z iného, scivilizovanejšieho Európskeho mesta, v ktorom panovala vláda a poriadok. Cisár Jozef II. sa staral o rodiacu sa stredoeurópsku ríšu. Vyslal mladého lesníka na sever, poľské zeme získané a ovládnuté rakúskou ríšou. Ten spoznal biedu a iné morálne hodnoty v miestach, ktoré aj za čias silného Poľského štátu boli považované za krajinu vyhnanstva, zbojníkov a obyčajných zloduchov. Pre väčšinu z nich bolo okrádanie blížnych ich dennodenným chlebcikom a zamýšľanie sa nad dobrom a zlom zbytočnou vecou. Rozumová a kultúrna priepasť, ktorá rozdeľovala úradníka od obyčajného ľudu, v ktorom mal vykonávať svoju prácu, bola príčinou začatia vojny, ktorú niekoľko rokov bojoval Blmenfeld s rôznymi bandami chuligánov. Autor skečov, s nohami pevne na zemi, mal aj tu, v Podhale, pár úloh, ktoré musel splniť a jeho neobvyklý pozorovací inštinkt našiel východisko vlastne v ikonografickej pozostalosti, ktorá sa zachovala až doteraz. Preto najväčším triumfom autorových prác je práve realizmus, preberanie detailov a fakt, že hrdinovia na obrázku sú identifikovaní, konkrétni ľudia.

A čo som teda uvidel, keď som otvoril opatrne poskladanú na pol zažltnutú kartu z pokrčeného papiera formátu A3?

Pod Siwą Skała (dnes už Siwiańskie Turnie) na polane obkolesenej starými smrekmi, okolo vaty, tancovali dlhovlasí zbojníci vyzbrojení od hlavy po päty. Ignatz Görtler de Blumenfeld vystopoval zbojnícku bandu 15. júla 1809 o ôsmej večer, ukryl sa s chlapmi a čakal na vhodný moment zaútočenia. Vráťme znovu slovo Blumenfeldowi, ktorého vo svojich zápisoch cituje Ferdinand Klein:

„Keď som 16. júla v roku 1809 v noci sledoval zbojníkov s vojskom a pred odvodom, stretol som sa pri jednej šope

na polane, pod Hutami' s tlupou zbojníckou, zloženou z deviatich ľudí dobre vyzbrojených nožmi, pištoľami a rušnicami. Bandu, aj keď nie veľmi početnú, prepadol som bez váhania silnejším vojskom (aj keď ma všetci opustili a utiekli). V boji padlo z oboch strán 50 výstrelov. Vojvoda Witowski, ktorý mi robil spoločníka, padol, a ja sám a lesník sme boli zranení. Z nepriateľov som trafil s dvojkou (rušnica) do hrude jedného zbojníka, ktorý sa odtiahol z bojiska a viac sa nevrátil. Ja som sa opustený, sám, zachránil vďaka tmavej noci a ukryl v susednom lese. A odtiaľ som sa na druhý deň ráno vo veľkých bolestiach vrátil domov do Witowa.“

Tak takto výstižne, žoldnierskym štýlom, zaspomínal si Ignatz Görtler de Blumenfeld na stretnutie. Kto boli tí, čo sa bez váhania pustili do boja s Rakúšanom, ktorý ich prenasledoval? Najvyššie umiestnený, Wincenty Bachleda, starý dezertér z regimentu uhorských husárov, s krátkym vojenským bičom, v pletenej košeli s gombíkmi, stojacim ozdobným golierom (manžetou). Na hlave má vysokú vojenskú čiapku s charakteristickými maďarskými ozdobami. V ústach má goralskú fajku, v pravej ruke malú pušku, čiže pištoľ s rozbuškou. Pekná, mladá tvár, zarastená po niekoľkých dňoch.

Na pravo sú tí, bez ktorých by nebola nikdy žiadna zábava – hudobníci, bratia Jan a Tomasz Maciatowie z Bieleho Dunajca. Možno boli dávnyimi predchodcami Halinki Lassak z rodiny Maciata, dnes známej umelkyne na Podhale. Jej pradedov z Blumenfeldovho dokumentu, ktorí sa skrývali s kamarátmi v lese, neprinútili hrať na panské husle, ich hudba rodila sa v takých nástrojoch ako bola Jaškowa *fujarka* a Tomkowe *dudy*. Vydávané zvuky tvorili diabolskú hudbu a vytvárali sprievod k divokým a neotesaným tancom zbojníckych bratov.

Do najvyššieho smreku zaťal zbojník svoju valašku, opísaný ako Erster Anfűhrer – Stanisław Kubin. Lahká postava v majstrovsky vyzdobených nohaviciach striela do vzduchu z pištole, ďalšie dve a tiež aj nôž z tisovou rukoväťou mu vytrčajú spoza vybižaného opaska. Tých päť cvok je symbolom jeho moci – ostatní členovia bandy nosia opasky s troma alebo štyrmi cvokmi. V ľavej ruke zbojníka je vrecúško z tenkej baranej kože na tabak alebo na okrúhle malé strelivo do pištoľí.

Oproti nemu stojí Maciej Strączek, oblečený do dlhej, vlnenej hune, ktorá pripomína lemkovskú „huňu“ so „sekerou“, ten utiekol od biedy z osady Zubsuche a pridol sa k zbojníkom. Na dlhej huni, krátka, kožená pelerína, s vnútornou stranou kože na vrchu a vlnou na dolu, aby mu nenasiakla počas letných *spršok*, na nohách *tmavé nohavice bez šnúr a klobúk* podľa

oravskej módy so *strieškami* vykrútenými dohora. V ruke, ukazujúc na kapitäna, drží džbán s nápojom, druhá, pravá ruka je opretá ľahko o sekerku – o smrtonosnú valašku s ostrou hranou. Spod dlhej hune mu vytrčajú dva široké skrúžené pásy, nazývané krížnymi. Tie sú husto povybíjané metalovými cvokmi alebo plieškami, tiež na kríž cez plece, sú urobené z tvrdej býčej kože, ktorá chránila pred údermi a ranami pánskych palošov a niekedy aj pred bitkami v krčme na blízkom Liptove. Vidieť teda, že takáto ochrana bola veľmi výhodná a populárna, väčšina Kubinovej bandy bola tak oblečená.

V strede poľany, blízko vetry tancuje *vysokú horskú* so zbojníckou frakerkou (tak sa nazývala handlárka vo vojsku) – na obraze bez mena – Jędrek Krulik. Ten je osobitným prípadom, na ktorý si musíme viac posvietiť. Totiž Krulik ako jediný používa pseudonym, ináč povedané – alias, družina mu hovorí „Bosý“, čo v podpise zvečnil na veky rakúsky postrach zbojníkov. On je jediný alias z dokumentu Blumenfelda, môžeme povedať, že ten Jędrek Krulik predbehol svoju dobu o dobrých 190 rokov a získal tak nesmrtnosť so pseudonymom medzi inými, menej výraznými osobami, ktoré poslúžili ako zdroje informácií zo známeho dokumentu. „Bosý“ sa narodil v *lip-tovskom komitete*, a tak mu teda uškodila baba z domu, že namiesto siať, kosiť, rúbať drevo v lese a plodiť deti so ženou, vybral si zbojnícku cestičku ako zástupca kapitána (zved Anfűhrer). Dlhé vlasy, zapletené pri ušiach do voľných vrkočov, ktoré mu poskakovali v rytme tanca, podobne ako cez rameno prehodená lesnícka kapsa so strapcami, v ktorej ukryl prachovnicu. Kapucňu si staromódne ozdobil koženým, úzkym remienkom.

Ku tancujúcim prichádza s džbánom pálenky Józef Łuszczek, ktorého páni trápia už veky za ukradnutie troch jalovic a kostolnej pokladnice v lip-tovskom Szmeksie. Spoza širokého opasku mu vytrčajú pištole, nôž i vrecúško, v pravej ruke drží pištoľ s rozbuškou, ktorá už neraz prehovorela. Možno práve on je vrahom nevinného spoločníka Ignatza Blumenfelda, vojvodu Andrzeja Siutego, ktorý zahynul počas prepadnutia zbojníkmi. Keď sa ozvalo ľudské svedomie, skrúšený zbojník, alebo radšej jeho potomok, na ceste zadostučinenia zaplatil za železný kríž vrazený do pieskovca s názvom: **Fundátor Jan Łuszczek A.D.1809**, ktorý stojí pri ceste na hornej strane Sivej Poľany. Iná verzia znie, že Józef Łuszczek zaplatil životom pri zbojníckej nehode, možno to bol on, koho trafili do hrude z dvojky, ktorá patrila Ignatzowi Blumenfeldowi, presne 16. júla v roku 1809. Zmizol bez stopy a umrel na zranenie niekde ďaleko od rodného domu. Je tu veľká pravdepodobnosť, že na jeho pamiatku na mieste poslednej bitky, postavili kríž s nápisom pokrvní blízki nešťastného zbojníka.

V ľavom dolnom rohu, pri salaši, sa hostia pálenkou dvaja nerozluční priatelia – *brčkavý* Szymek Zwijacz od Tatárov, najväčší fúzač spomedzi zbojníkov a Michal, narodený v lip-tovskom Szentivanie (vo Svätom Jáne), dnes by sme to nazvali Svätójánsky. Je zaujímavé, že Szymek, rodený goral,

má na hlave oravský klobúk. Ten prvý, kúpený za pol toliara na jarmoku v Nowym Targu, musel vyhodit, pretože mal dve diery po gulkách z poslednej bitky s lesníkmi Blumenfelda.

Toľko asi o hrdinoch na obrázku. Ale vlastne rakúsky lesník zvečnil ešte jednu živú osobu, menovite *dievku* alebo ináč povedané – ženu, ktorú som už spomenul pri scéne tanca so zástupcom vodcu zbojníkov. Jej najdôležitejšou vlastnosťou je ... nedostatok akýchkoľvek znakov identity. Nevieme či je to Helenka, Maruška alebo Hanka, nevieme odkiaľ je a ako sa tam dostala. Paradoxne, jej úplná anonymita je znamenitým príkladom, kto na obraze Blumenfelda plného zbojníkov, stojí za pozornosť. *Dievka* mohla byť tou alebo onou, pre chlapcov pri tanci to bolo úplne jedno a práve to dokonale vycítil a ukázal vo svojom diele cisárov úradník.

A keďže sme zbežne opísali všetky postavy na obraze, môžeme sa zamyslieť, či tento obraz je viac skúsenosťou Ignatza Görtlera de Blumenfelda z jeho dlhoročných, hnevom poháňaných bojov s bandami zbojníkov a dezertérov alebo predstavuje presvedčivý dokument o konkrétnej udalosti z 15. júla z roku 1809, ktorá sa odohrala pod Siwiańskimi Turniami? Inými slovami, musíme si položiť otázku, či tak nečakane nájdený obraz má hodnotu dokumentu, ktorý by nás viac zaujal.

Krátko po vydaní môjho článku v časopise vydávanom každé tri mesiace nazývanom „Tatry“ a vydávanom Tatranským Národným Parkom, prišla odozva plná polemizovaní autorov, ktorí čiastočne rozobrali (hoci veľmi nedôsledne) niekoľko mojich myšlienok.

Popri ich naozaj druhoradých postrehoch o detailoch diela alebo o ošatení zbojníkov, musíme si položiť veľmi dôležitú otázku – kedy mohol obraz Blumenfelda naozaj vzniknúť?

Podľa mňa, veľa vecí poukazuje na to, že rakúsky lesník načrtol svojich protivníkov ešte pred bitkou a obraz dokončil po určitom čase. Samozrejme, úplnú istotu by sme mali vtedy, keby existovali dôkazy na potvrdenie tejto tézy, ale existuje niekoľko dobrých predpokladov, ktoré svedčia o dôležitých dokumentoch menovaného diela. Ako prvé, každý zbojník je identifikovaná osobou, s podrobne opísanými detailmi tváre, výzbroje a oblečenia. Napr. Wincenty Bachleda má ako jediný výraznú niekoľkodňovú briadku a Szymon Zwijacz – veľmi škúli. Ďalším faktom, ktorý len pomáha môjmu presvedčeniu v tomto smere je napr. tvar zbojníckej kapsy (pravdepodobne na kradnutie), leží v strede poľany, medzi zbojníkmi. Je to veľmi okatý detail celej scény, pretože jeho obyčajnosť svedčí o napredovanom dokumentárnom zmýšľaní Rakúšana a jeho zmysle pre detailnosť. Odtiaľ si vyvodíme jednoduchý záver – čím viac detailov, tým väčšia pravosť obrazu, čiže jednoducho povedané, je viac skutočný a pre nás – cennejší.

Pre niektorých autorov je obyčajnosť niektorých prvkov zbojníckeho ošatenia – konkrétne ide o dlhé hune alebo o huňu s typickými „klobúk-

mi“ zakončenými vlnenými strapcami predstavuje predpoklad tézy, že obraz vznikol oveľa neskôr a Blumenfeld si prepožičal námet od Lemków, ktorí nosili typické *hune so sekerami*. Pravdepodobnosť tohto tvrdenia narastá, pretože vieme, že posledné roky svojho života strávil Ignatz Görtler de Blumenfeld v ich krajine, v dnešných Bieszczadach. Oslabilo by to ale význam dokumentových papierov jeho obrazov. A opierajúc sa o názor dr Stanisławy Staszal z Krakowa – výbornej znalkyne karpatských krojov vieme, že vlastne tie kabanice, či hune so zloženými čiapkami na ramenách, alebo ako vidíme na obraze „klobúkmi“, boli častým prvkom liptovského kroja. Ich prítomnosť na ramenách členov medzi regionálnej bandy bola by prirodzeným a najdôležitejším symbolom na obrázkoch Blumenfelda – autenticnosť scény zbojníckeho tanca – zachránená.

Na záver zostáva už len potvrdiť fakt, že zo skrine krakovského väzeného profesora Akadémie výtvarných umení, významného poľského maliara Eugeniusza Wanieka, sa neobyčajným spôsobom objavil dokument obsahujúci okrem iného mená, priezviská, jeden pseudonym, adresy členov ilegálneho spolku, ktorý ostro vystupoval proti verejnému poriadku na Podhale a v okolí. Dnes by sme ich vystupovanie opísali ako „zámer poraziť existujúci systém silou“ a do ich boja by určite nebol vyslaný akýsi lesník so skupinou miestnych obyvateľov, ale vystrelené delo prokurátorov ničiace delikventov vyššieho rázu podporované silou karabín a vodných diel.

Z toho miesta, z Bukowiny Tatrzańskiej, do ktorej sme sa dnes vybrali, hlasno volám:

Chceme viac dokumentov s priezviskami, pseudonymami a údajmi osôb, žiadame, aby už žiadna moc, žiadne vyznačené papiere nebránili nám poznať pravdu. Zbojnícku pravdu, akú nám zázrakom priniesol dokument prvého lesníka nowotarskiego Ignatza Görtlera de Blumenfelda, nájdený po 195 rokoch.

„Z Bogiem na Luptów”: ľudová filozofia zbojníckeho remesla

prekl. Wania Manczewska-Wicik

Titulné heslo bez problémov dekodujú všetci, pre ktorých problém tatarského zbojníctva v podhalianskej „svätyni minulosti“ nie je cudzí. V povrchovej vrstve tieto oxymorické slová–klúče znamenajú lúpežnícke výpady „dobrych chlapcov“ (v povedomí goralov – účastníkov výpadov „za bucki“, na druhú stranu Tatier, na Liptov, Oravu), teda zbojníčenie, ale ...„v mene Božom“, hovoriac metaforicky, s „Božou pečiatkou“, ktorá ako záruka poskytuje nielen nadľudskú ochranu, ale je aj zdrojom sily a efektívnosti pôsobenia. Hlboké významy týchto kľúčových slov však vedú smerom k etnofilozofickým a etnonáboženským analýzám centrálnej kategórie – ľudovej nábožnosti na Podhalí, v priestore uzatvorenej spoločnosti zbojníkov, nazývanej tiež „familia“ a hlavných parametrov tejto nábožnosti: globálneho vzťahu k viere, náboženskej ideológii, vedomostiam z oblasti náboženstva, náboženských skúseností, náboženskej praxi, náboženskej spoločnosti a náboženskej morálky¹. Tento smer výskumov zbojníckych motívov v poľskej literatúre a kultúre bol doteraz málo zdôrazňovaný – občas sa objavovali iba signály poukazujúce na všimnutie si problému „inakosti“, najmä v aspekte, ktorý sa spája s najväčšími kontroverziami, to znamená v etickom aspekte, ale bez pokusu o dekodovanie systému, bez antropologickej alebo folkloristickej analýzy². Táto konferencia venovaná mýtom a skutočnosti zbojníctva v poľsko-slovenskej prihraničnej oblasti v dejinách, literatúre a kultúre sa stala podnetom pre autorku, aby túto prácu začala a zohľadnila v nej teoretické pozadie hore uvedených disciplín, najmä pri využití analytickej

¹ Por. W. Piwowarski: *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*, Varšava 1971, s. 19-21; M. Buchowski: *Model religijności ludowej – próba rekonstrukcji*, „Lud” 1979, zv. 63, s. 104-11.

² Por. napr. Z. Piasecki: *Byli chłopcy, byli... Zbojnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura*, Krakov 1973, s. 114-116; M. Jagiełło: *Zbojnicka sonata. Zbojnictwo tatrzańskie w piśmiennictwie polskim XIX i początku XX wieku*, Varšava 2004, passim.

a interpretačnej kategórie uvádzanej v literatúre ako *dvojviera* (dvojitá viera), ktorá je charakteristickou vlastnosťou pre tradičný svetonázor v oblasti celého Slovanstva. V tom najvšeobecnejšom význame sa táto dvojitá viera chápe ako nevedomé prelínanie sa na verbálnej a neverbálnej úrovni, spojenie sa do jedného celku, vzájomné pôsobenie a občas aj synkretizmus dvoch náboženských modelov: predkresťanského (pohanského) a kresťanského, čoho stopy v poľských reáliách vidíme okrem iného v ľudovom katolicizme alebo – širšie – práve v ľudovej nábožnosti ešte z konca 19. a začiatku 20. storočia³.

Spomínaný Michalom Jagiełlom, v jeho dokonale komponovanej „Zbojnickej sonate“, August Wrześniowski, „chętnie ukwalujący z Proboszczem Stolarczykiem i profesorem Chałubińskim“⁴ charakterizujúc fenomén zbojníctva tak z faktografického ako aj kultúrneho hľadiska a črtajúc fyzický a duševný obraz zbojníka „jakim go górale widzieli“, teda z perspektívy emic, z vnútra, obsiahol veľmi vzácnu pre tieto výskumy poznámku: zbojník, okrem toho, že „musiał być odważny, silny, zręczny“ a vyznačovať sa ešte inými vlastnosťami, bol aj... „po swojemu pobożny“⁵. Teda aký svetonázor rozhodol o takejto kvalifikácii? Bol totiž rozhodujúci pre zaradenie étosu zbojníctva ako osobitnej spoločenskej formácie. Pre pochopenie podstaty tohto étosu a ľudového náboženstva odlišujúceho sa od oficiálneho modelu nám veľmi napomôže „pravda“ iného zástancu a apologetu goralskosti Kazimierza Przerwa Tetmajera, ktorá sa nachádza v zbierke jeho poviedok „Na Skalnym Podhalu“ (vyd. 1, Varšava 1903-1910) a vo filme „Legenda Tatr“, natočeného na základe brikoláže na motívoch týchto poviedok režisérom Wojciechom Solarzom (r. výroby 1994). Čo musíme zdôrazniť, táto „pravda“ (v týchto kategóriách Józef Tischner označil Tetmajerovu filozofiu goralských hérosov⁶) sa ukáže nielen výrazom jedinečnej tvorivej predstavivosti spisovateľa, ktorý rád využíva regionálne decorum, ale znázornením všeobecných zásad ľudového chápania sveta, vzorov správania, noriem a hodnôt špecifických pre ľudovú filozofiu bytia, teda formulovaných práve tak, ako keby to „chłop (czyli góral) widzieć powinien“, upravujúcich komunikáciu človek–človek, človek–spoločnosť, človek–sacrum/transcendencia.

Pripomeňme významné slová z Tischnerovho „čítania“ „Na Skalnym Podhalu“:

³ O podstate dvojviery (dwojewierja) por. S.M. Tolstaja: *Sakralnoje i magiczeskoje w narodnom kultie swjatyh* [In:] *Folklor – Sacrum – Religia*, red. J. Bartmiński, M. Jasińska –Wojtkowska, Lublin 1995, s. 38; por. tiež A. Brzozowska-Krajka: *Coexistence or Conflict? The problem of Dual Belief in Polish Folklore*, „Folklorica“ (USA, v tlači).

⁴ M. Jagiełło: *cit. dielo*, s. 77.

⁵ Tamže, s. 77.

⁶ J. Tischner: *Zaśpiew na sztukę narodową*, „Tatrzański Orzeł“ (The Tatra Eagle) 1993, vol. 46, nos. 3,4, s. 16.

To zdumiewające – twrdí Tischner – mimo legendy i baśni, mimo licznych przerostów fantazji i wpływów młodopolskiej melancholii, obcując z tym dziełem, mamy świadomość wtajemniczenia w jakąś prawdę. Nawet najbardziej legendarne postacie, uwikłane w legendarne przygody, walczą w końcu o to, co nie jest legendą, lecz żywą rzeczywistością ludzką. Śmierć, z którą prowadzą grę, jest prawdziwą śmiercią, prawdziwą jest ich wolność, prawdziwy honor. Ale nie tylko to: jest prawda w ich mowie, w ich krajobrazie. Chciałoby się rzec: ta literatura nie opisuje świata, ona jest jego częścią⁷.

Blížkost tohto Tetmajerovho-Solarzovho sveta ľudovému (goralskému) originálu sa najlepšie ukazuje práve vo svetonázorovej vrstve. Tvoria ju výrazne označené sociálne a priestorové stratifikácie s opozičným charakterom, typické nielen pre ľudovú víziu sveta a človeka, charakteristickú pre poľské etnikum, ale aj pre iné slovanské národy. Ich prazdrojom, ontologickým základom, sú totiž sväté dejiny Slovanov, kozmogonický mýtus s dualistickým rázom, ktorý je blízky kresťanskej Genezis, ale zároveň sa od nej odlišuje⁸. Podľa neho je zem pod vplyvom obidvoch demiurgov všetkých logicky usporiadaných znakov sveta: Boha a Diabla, čoho dôsledkom je aj etická opozícia: dobro/zlo, valorizovaná však inakšie ako v oficiálnom vierovyznaní a svet je rozdelený na svojich a cudzích. V ľudovom kódexe správania je totiž kresťanská explikácia kategórií dobro/zlo totožná s inou opozíciou: „výhody“ a „škody“. Prenesenie tejto axiologizácie do oblasti správania sa zbojníckej družiny alebo individuálnych výpadov „za bucki“ goralských hrdinov poviedok Tetmajera nám umožňuje lepšie pochopiť ich postoj voči cudziemu blahu a všeobecne ich vzťahy s inými členmi miestnej a cudzej spoločnosti, teda aj rozdiel medzi ľudovou koncepciou hriechu vyjadrovanou pomocou tabu (systém zákazov a príkazov podliehajúci sociálnemu hodnoteniu – prijatiu alebo odmietnutiu) a kresťanskej filozofie hriechu (mystika hriechu determinujúca večný život). Pripomeňme známu scénu tanatomachie (boja o dušu medzi Anjelom a Diablom ako znak kozmogonického dualizmu Boha a Diabla), ktorá vo filmovej verzii bola pripisovaná Zwyrtalovi ranenému liptovskými strelcami počas jeho *raubsickej* (pytliackej) výpravy, keď jeho puška nestrelila, lebo „Bóg nie pobłogosławił“:

⁷ Tamže, s. 16.

⁸ Por. R. Tomicki: *Słowiański mit kosmogoniczny*, „Etnografia Polska”1976, zošit 1, s. 47-97; H. Czajka: *Kontaminacja mitu pogańskiego i chrześcijańskiego w folklorze Słowian* [In:] *Z polskich studiów slawistycznych*, séria IX, Varšava 1998, s. 25-30.

D.: - *krod*, A.: - *złodziejstwo chłopsko rzec. Nie ukradnie ten, co nie potrafi*; D.: *pił*, A.: - *to za swoje, cyś mu pozyczoł?*; D.: - *rod dziewczki widziol, kie parobke beł*, A.: - *dy byś je i ty rod widziol, kieby cie jino fciały! Nie bójze sie*, D.: - *nie spowiadał sie juz cosi ze trzy roki*, A.: - *to księdzowo sprawa, nie twoja. Jest hań w Chochołowie pleban od tego...*

Finále tanatomachie je samozrejmé – triumfuje Anjel: *duso ludzko, wybronitek cie!*⁹

Na analogickú logiku rozmyšľania poukazuje jeden z goralských popevkov chváliaci zbojníčenie: práve Anjeli – boží poslanci medzi zemou a nehom zoberú zbojníka do neba, kam pôjde na *samiućkim przodzie*¹⁰.

V ľudovom dekalógu, ktorý poukazuje smer počas životnej cesty celej goralskej spoločnosti, teda aj „honorných chlapcov“, vidíme teda typ praktického náboženstva a praktickej morálky, čo ešte lepšie znázorňuje svedenie iného Tetmajerovho hrdinu, veľkého strelca, ale *większego jeszcze zbójnika, zaciekłego i zajadłego, bo nie z potrzeby, ale z ochoty*(NSP, 188) - Józka Smaśa Solicarza od Mrowcovicov z Olcze (v poviedke „Jak się Józek Smaś pojechał wysłuchać“), ktorý goralskou spoločnosťou bol vnímaný ako najväčší bezbožník, hovorilo sa o ňom: *całkiem on był jancykryst* (NSP, 188). Nesúhlas s všeobecne prijímaným modelom nábožnosti vyplýval zo skutočnosti, že *nigdy [on] na 'Pokwalony Jezus Krystus' inaczej nie odpowiedział, tylko: 'Niekze ta, niekze ta', albo 'Niekze se bedzie. Ja Mu sie nie prociwiem' – co mu nawet nie krócej, ale dłuzej niż 'Na wieki wieków. Amen' wychodziło* (NSP, 188), pre ktorého kostolom bol Gerlach, a zvonicom Ladový štít, o Bohu vedel tolko, čo *o tym królu, co se ta ma swojej stolicy kajsi władze* (NSP, 198) - on bol gazda v nebi, a Smaś na svojom, v Olczy. V prípade nemoci (choroby), ak nepomohlo svištie sadlo, zariekanie, bylinky, ho susedky prehovorili, aby sa rozhodol na „očistenie duše“, čo malo byť konečným spôsobom na vyzdravenie (opätovné získanie síl, životnej energie, lebo slabý nie je „chłop, ba „dziad“). Katalóg vypočítavaných ním hriechov tvorí modelovú exemplifikáciu parametrov tejto ľudovej nábožnosti vo verzii, ktorá zodpovedá jeho prostrediu, vrátane pragmatickej morálky:

*Kraść-ek krad, alejek wse hudobnym dał z rabunku.
Niejednemu jek nogi uprawieł, co dobrze sozrembu
głowom nie dopadnie. Teli zros. Anik ta nigda we swojej
stronie nie zbijał, ba ka inendej, po Wengrak. Bić-ek bił*

⁹ Por. Tetmajerovsky originál: *Na Skalnym Podbalu*, úvod A. Lempicka, Krakov 1955, s. 74 – všetky citáty pochádzajú z tohto vydania, ďalej skratka NSP.

¹⁰ A. Stopka: *Materiały do etnografii Podbala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Dunajec)*, „Materiały Archeologiczno- Etnograficzne i Antropologiczne“ 1898, zv. 3, časť 2, s. 103.

*alek sie nigda na slabego nie zruwał. Raz mie jedna were-
da, takie to mate beło, od wojska przisto, w łeb wyciena,
tok – przepytujem pieknie ik miłość dubownom – za brzuk
i za kosule na garle ręcami ujon, obrócićtek to nogami do
góry, wstawitek do smrecków głowom dotu i posełek. Nie
tknonek sie! Dźwierzęciu ja nie wyrządzał nigda, nie oka-
licylek go, heba na polowacce, ale to myśliwskie prawo. Nie
pokłamatek nikogo, nie zdradziłek nikogo, wsejek wiernoś-
ci dotrzymował, cy my co ka ukradli i sowali, cy sie na
bitke smowili, co coś kajsi. Nigdyjek towarzysów, cy przy
dzielbie po rabunku, cy przy świstakak, nie ukrziwdził,
jescek ze swojego dolozył, jak to biedne beło. Pić-ek pił, ale
to s tego skody nijakiej nie bywało, ba jesce karcmarz zaro-
bieł. Zabić cłowieka, to jek zabił, ale przez potrzeby nie, ba
końcem trza beło, bo sie to do bitki brało, a tu, sami dobrze
wiecie, zbójnik ni ma wiele casu przy rabunku. I jus nie
bacem, cy ta dwok, cy trzok, bo to belo dawno. Pote mi sie
jus nie trefiło kielo cas. Telo na mnie tyk grzyhów; mało,
nie duzo (NSP, 195).*

Túto morálku určovali všeobecne práva (goralskej spoločnosti), *raub-
sicke* (pytliacke) a zbojnicke, ktoré upravovali medziludské vzťahy vo svojom
a cudzom priestore, tak vo vzťahoch človek – človek, človek – sacrum, ako
aj človek – príroda, a tvorili základy zbojníckeho a pytliackeho étosu. Obi-
dva tieto typy činnosti spájala spoločná kategória „výhod“, ale aj spoločná
pre zbojníkov a pytliakov „príroda“: *jak iść to daleko* (NSP, 191). A správne
komentoval M. Jagiełło tvorivú ideológiu Tetmajera prítomnú v tejto povied-
ke, že autor v nej vystihol *syntetyczne poglądy dawnych zbójników na kwes-
tie grzechu, spowiedzi, pokuty, grupowej zbójnickiej lojalności, tego co mieści
się w zbójnickim prawie i tego, co naganne*¹¹. Treba však ešte povedať, že
tabu vo vzťahu k týmto právam, najmä v aspekte neporušiteľnosti, podľa
verejnej mienky zahrňovalo oblasť rezervovanú pre cirkev a božieho sluhu
– „jegomościa“, čo dokladuje relácia Tetmajera obsiahnutá v diele „Bajecz-
ny świat Tatr“ pochádzajúca od gorala zo Zakopaného o zbojníkovi Matei:
*z pierwotku beł zbójnik jak sie patrzy [...] kradł na Luptowie, ludzi cęstował,
radzi go widzieli, ale pote sie zeźlił, zdzićał, Pana Boga nie sanował, toz to
mu na koniec źle wysło i marnie zginon*¹², podozrivý bol totiž z prepadnutia
kostola a farnosti v Chochołowe (iná verzia: kňaza v Ždiari)¹³.

¹¹ M. Jagiełło: *cit. dielo*, s. 162.

¹² K. Tetmajer: *Bajeczny świat Tatr*, Varšava [1906], s. 94.

¹³ Z. Piasecki: *cit. dielo*, s. 89.

V povedomí kapitána Nowobilského zvaného *jakby na despet 'Prawo'*, a medzi ľuďmi „Krzesaty”, filozofia zbojníčenia mala svoje kozmologické vysvetlenie:

Panu Bogu nie rzec zbójnikowi na zdradzie stać, bo kieby beł sytkim do równości doł, toby tys ta nik nic u drugiego nie sukoł. Wilk ji sarnie, sarna mek skubie, a strzelec wilka zastrzelit. To jest porządek boski. A pote coby kowal zarobił, kieby zbójnika nie beło? On robił kraty i zamki. A muzyka? Komu by groł i od kogo by dudki wzion? A karcmarz? U jednego sie zrabuje, u drugiego sie przepije. A wiatier halny, co drzewa łomie? Ruk na świecie musi być. Jakby wiatru ani zbójników nie beło, toby sie świat zastoł (NSP, 327).

Zbojníctvo nebolo pre goralov hanebným povolaním, pretože podľa nich konali zbojníci počas opravovania a vyrovnávania sveta v súlade s učením Krista¹⁴ a zároveň, ako vidíme ich činnosť určoval ľudový, prirodzený a náboženský poriadok sveta, ktorý predpokladal presvedčenie o solidarite života v prírode a vyznačoval sa nerozlišovaním viery a mágie¹⁵. Tento prirodzený poriadok (zákony determinizmu existencie) dobre charakterizuje poznámka Kazimierza Łapczyńskiego, ktorý v r. 1860 navštívil okrem iného Tatry, poznámka bola uverejnená v jeho literárne spracovaných etnografických náčrtoch: *zbójnik i wilk to jedność: obydwaj są potrzebni, żeby ludzie statku* [t.j. svojich vecí, gazdovstva] *pilnowali*¹⁶. Venujme pozornosť logike pytliackých zákonov, ktorých výkladom je analógia s pôvodnou najdôležitejšou ideou zbojníctva, teda boja o živobytie v ťažkých reáliách horského goralského života:

jo jest twój las, cobyś po mnie chodził, ka ci sie fce (I przykazanie); raubsicuj, ale tak, coby cie nie chycili; nie poządaj ani scygła, ani wilgi, ani mysikrólika z cudzego lasa, ba jino to, co sie na plecy bierze, a vo forme porekadiel: na swoim zabij – na cudz ym nabij; w cudzym lesie strzelić – w chatupie sie dzielić.

Tieto desatoro prikázaní Tetmajerovho Bartka Gronikowského z Bukowiny vo filmovom variante nabralo črty kódexu správania, univerzálnych kme-

¹⁴ R. Tomicki: *Religijność ludowa* [In:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, zv. 2, red. M. Biernacka i in., Varšava 1981, s. 29.

¹⁵ K. Łapczyński: *Lato pod Pieninami i w Tatrach*, Varšava 1866, s. 39-42, cyt. za M. Jagiello: *cit. dielo*, s.62.

¹⁶ O náboženstve s prvkami mágie a náboženskom pragmatizme por. A. Brzozowska-Krajka: *Między magią a religią. O modlitewkach ludowych* [In:] *Folklor – Sacrum – Religia...*, s. 183-200.

ňových práv goralov starobylého štýlu, zahynutého sveta obyvateľov Podhalia, čo bolo ukázané aj ako medzigeneračný odkaz: opakuje ich vo filmovom obraze Zwyrtala spolu s goralskými chlapcami akoby sväte formuly a končí modlitebným „amen“¹⁷. Ľudová mytológia získava tak náboženský ráz a koexistencia dvoch systémov modelovania sveta v povedomí nositeľov kultúry – goralov, nemá žiadne črty konfliktu.

Vo filme „Legenda Tatr“, ktorý – ako vieme – je voľným spracovaním režisérom rôznych mytém goralskej mytológie stvárnenej Tetmajerom v súlade s duchom ľudovej dvojitej viery, tento náboženský synkretizmus najlepšie zobrazuje zbojnícka modlitba, v rozprávaní Tetmajera (v poviedke „Zbójcečka chaľupa“) bola to *zakładzinowa* modlitba, počas stavania zbojníckej chaty ako nevyhnutná zložka rituálnych úkonov, ktorá plnila aj magické funkcie, funkcie zaklínacej formuly a apotropajonu, magickej ochrany. Je potrebné podotknúť, že kríženie sa týchto foriem a funkcií v ľudovej filozofie bytia, teda aj v ľudovej nábožnosti, bolo veľmi rozšírené na poľskom území ešte na začiatku 20. storočia, čo dokladujú mnohé etnografické a folklórne zdroje, ich kritické spracovania (problém inkulturácie náboženstva)¹⁸. Filmový variant tejto modlitby bol pripísaný kapitánovi Nowobilskému spolu s týmto magickým a náboženským funkčným využitím:

Panie Boze, Ojce Wsekmogący, w Trójcy Świątej jedyny

Panie Jezusie Przenajświętsy, duchu Świąty, Matko Bosko i wy wszystka święci i janiółowie pańscy

Bądźcie nam do pomocy.

- *Coby sie nom robota wiedła,*

- *Coby zoden z nas nie chorowoł,*

- *Coby zdrady nijakij nie było,*

- *Coby nase harne bydło nie zdechło,*

- *Coby sie nom zbójowanie wiedło,*

- *Coby my dudki mieli i Twoje przenajświętse imie, Ojce przedwiecny, chwołili,*

*Tak nom panie Boze dopomóz, Jameni*¹⁹.

V súlade s ľudovými zásadami konania si iniciovanie akejkoľvek činnosti, teda aj zbojníckej výpravy, vyžadovalo práve magické a náboženské zabezpečenie, verbálne a neverbálne znaky sacrum, tu „obete úst“, kinetických znakov – napr. znaku kríža, a to aj vo zdvojennej funkcii: magického oddelenia a ochrany. Každá výprava bola totiž prekročením sociálnej

¹⁷ Por. R. Tomicki: *Religijność ludowa...*, passim.

¹⁸ Por. Tetmajerov originál – NSP, 66.

¹⁹ ¹⁹ A. Stopka: *cit. dielo*, s. 101, por. tiež Z. Piasecki: *cit. dielo*, s. 91.

a prírodnej hranice svoji/cudzí, často aj prekročením hranice medzi životom a smrťou, a podľa logiky rituálu prechodu si vyžadovala kondenzáciu znakov sacrum.

Zdzisław Piasecki, ktorého monografia venovaná karpatskému zbojníctvu stále inšpiruje nových bádateľov tejto problematiky, v zhromaždených zbojníckych epigramoch vyjadrujúcich pochvalu zbojníckej kariéry, uviedol výstižnú mikroformu–popovek zaznamenaný Andrzejom Stopkom, ktorá pridáva tejto filozofii lapidárny tvar:

*Przi tej polskiej stronie Pan Bóg nam daj zdrowie,
Przi węgierskiej ceście Pan Bóg daj nam szczęście*²⁰.

Čo musíme zdôrazniť – Tetmajer prelamuje tradičnú paradigmu ľudového náboženstva a to zavedením hodnotiacej konfrontácie týchto dvoch náboženských systémov (oficiálneho náboženstva a ľudového variantu) a postoja voči kresťanskému Bohu ako darcu života a smrti a zásad viery vyjadrených v desiatich prikázaniach oficiálneho náboženstva a voči kapitánovi Nowobilskému, od ktorého tiež závisel život alebo smrť, a to dodržiavaním zbojníckych prikázaní. Načrtáva teda svetonázorový konflikt a provokuje pre každého veriaceho podstatnú otázku – je možné súčasne slúžiť dvom pánom?, týmto zároveň aktualizuje biblickú maximu: *Nikt nie może dwóm panom służyć! Bogu i mamonie*(Mt 6,24, Łk 16, 13). *Cudze dobro to niewątpliwie mamona* čítame v komentároch k Evanjeliu Sv. Lukáša (16,2)²¹. V staropoľskom jazyku ako *mamona* sa chápali nielen peniaze, ale aj hmotné veci, bohatstvo, majetok. Autor uvádza odpoveď v kontexte inej tanatomachie, ktorá sa odohráva v skutočnom pláne, a to svojráznym súbojom „na argumenty”, v dialógu medzi mladou goralkou, Zosiou od Walcokovcov, a jej bratom Jasiekom, ktorý „ku wesołym przystał”, do zbojníckej „familie”, družiny Nowobilsého, a dostal tam prezývku „Młako” (*od tej młaki, co za ich izbami była*; NSP, 319). V tomto prípade išlo o život a spasenie duše:

Je coz ci tys za niewola z wesołemi bodzić?, argumentuje sestra. A grzyk! Hej, Jasiu, grzyk i obraza Pana Boga. Wies, jako to wysło strycznemu dziadkowi, Jantoskowi, co dobrym blopem bywał? Do dziśka nik nie wie, ka głowe polozył... Przepad kajsi, jak kamień w wodę, a tak padajom, ze go może i złe porwało. Bo to z tej wesołości zbójeckiej nic! Ku wesołym przystał – padajom, a on ku przeklętym. Dej to krziwda ludzka, złodziejstwo, krew (NSP, 323).

²⁰ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, pripravili Zespół biblistów polskich, Poznań 1980, s. 1202.

²¹ Por. U. Janicka-Krzywda, P. Krzywda: *Ludźmierz. Sanktuarium Matki Bożej Królowej Podbala. Przewodnik pielgrzymy*, Krakow 2004.

Protiargumenty Jasieka–zbojníka potvrdzujú predchádzajúcu filozofiu aprobujúcu výpravu:

Kiebyś ty jyno raz sprógowała! Kiebyś ty jyno raz poza Tatory przesta, w Luptów! Tam kraj! Tam wino, tam jasno, tam radość! Tam śrybło, tam złoto, tam seleniejake dobro, jyno brać! [...] a dokoła wolny świat – nic, nic, tylko siła, odwaga, zręczność... Bóg nad nami, a ciupaga i pistolec w garzci... A haw, na dolinak, co? Orka, kośba, drwa z lasu woź -- e! (NSP, 326).

Bóg nad wami, ale diabeł przy was [...] Piekło pod tobom otwarte, diabeł cie weźnie!(NSP, 326, 327) – odpoveď je v duchu kresťanskej eschatológie – večného odsúdenia za ťažké hriechy, za porušenie božských zákonov, kresťanského dekalógu. Centrálna opozícia božské/diabolské sa de facto stala opozíciou dvoch typov náboženstva: oficiálneho a ľudového (pripomeňme, že v ľudovom povedomí to vždy bolo súžitie, tu sa Tetmajer rozchádza s ľudovou filozofiou bytia). Z toho vyplýva tvrdenie Jasieka:

kie ty temu nie rozumies. Dziewka i dziewka – jedno a drugie, bo pojedna to by sama za bucki hipta, dziewkaś sumna, co raty, Walcacka cysta, ale ześ ty jakasi taka, co drugiej takiej nie ma. Nie odnogaś od rodu, bo ci nie mas co prziganić; jyno ze serce w tobie nienaskie. Nijakiej hardości w tobie nie ma. A pote ty nie rozumies, jakok ci pedział (NSP, 323).

Finále tejto špecifickej tanatomachie nie je ťažko predvídať, za predpokladu, že je možné slúžiť iba jednému pánovi, znázorňuje ho prísaha Jasieka:

Jo – Jasiek Walcak – ślubujem Ci, Panie Boze, Ojce świata – Tobie, Panie Jezu - Synu – Tobie, Dubu Świety – a nowięcył Tobie Matko Boza - Maryjo Panno – co jus zbojował – dluzy nie bede – i odstompem towarzistwa ze zbójnikami – dziś i na wiecne - casy. Ty zaś – Maryjo, Matko Boza – ozwiąz przisienge – cok jom słozył – przed pistolce – na wierność towarzisom – i postuseństwo harnasiowi. – I przebac mi grzyby moje – i zbaw duse mojom – na wieki wieków. – Jamen (NSP, 330-331).

Teda prísaha pred krížom, a konkrétne pred oltárom, pred sochou známej milosrdenstvom Madony s dietatom na rukách – Matky Božej Kráľovnej Podhalia, na začiatku považovanej za patrónku stratených²¹, má silu väčšiu než *przed nabitym pistolce z odwiedzionym kurkem: na wierność towar-*

zisom, na postuseňstvo barnasiowi (NSP, 329). Týmto spôsobom posúva Tetmajer ťažisko z kategórie pozemského života na život večný, a vzdaluje sa od predpokladov pôvodného ľudového svetonázoru. Triumfuje teda iná pravda a poukázanie na ambivalenciu postojov voči zbojníckemu remeslu, čo bolo tiež pravda!

Obraz zbojníkov v ľudových piesňach

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Cielom tejto štúdie je rekonštrukcia obrazu života zbojníkov na základe textov piesní spievaných nimi samými a inými goralmi¹. Pre analýzu sme vybrali päť zbierok ľudových piesní z Podhalia. Z 19. storočia pochádzajú záznamy Ludwika Zejsznera (Z), Oskara Kolberga (K) a Zofii Urbanowskiej (U). Urbanowska umiestnila viacero zo zbojníckych piesní vo svojom románe *Róża bez kolców*, ale tiež prispela k dielu Kolberga. Piesne zaregistrované v 20. storočí pochádzajú od Jana Sadownika (S) a Piotra Płatka (P).

1. Ako sa zbojníci nazývali?

V piesňach sa vyskytujú tri slovotvorné podoby titulného apelatívu: *zbój*, *zbójnik* a *zbójniczek*:

*Ani jo se nie **zbój**, / ani nie **zbójniczek**, / jo se nad **zbójami** / jino przewodniczek* (S 57);

*Chłopiec ci ja chłopiec / Wychował mię ojciec, / Wychowali ludzie / **Zbójnik** ze mnie budzie* (Z 147).

Slovo *zbójnik* môžu sprevádzať prívlastky: *dumny*, *szumny*:

*W moim ogródecku / majeronek bujny, / niech do mnie nie chodzi / tylko **zbójnik dumny*** (K 152);

*e, nik ku mnie nie chodzi, / e, jino **zbójnik siumny*** (S 134).

V zbojníckych piesňach sa vyskytuje iba jedno krstné meno – *Jan*, ale v mnohých formách. Absolútnu početnú prevahu má *Janiczek*, občas zapísaný v nárečovej podobe (tzv. mazurzenie) *Janicek*. Iné hypokoristiká sú: *Janik*, *Jano*, *Janko*, *Janoszek*, *Jaś*, *Jasiek*. Pokiaľ ide o vokatív *Janku*, je ťažko povedať, či nominatív znie *Janek* alebo *Janko*. Raz sa vyskytlo meno *Jaśko* z *Brzezawicki*, ktoré sa určite týka nejakého konkrétneho človeka.

*Tyś **Janiczku** tyś i zbój / Spadnie listek, to się bój, / Spadnie listek bukowy / **Jano** jano hotowy* (Z 148);

¹ Čiastočne analýzy tohto typu sú dielom O. Kolberga (kapitola „Zbójnictwo”, *Dziela wszystkie*, zv. 44: *Góry i Podgórze*, časť I, 57-60 a K 463-4) a Teresy Brzozowskiej (heslo „Zbójnictwo” v SFP 464-5).

Hej, zabili **Janicka** / pod zielonom turniom (P 101);
Przechodzi sie **Janik** / z groniczka na gronik (K 172);
Spadnie listek z jawora / Pójdzie **Janko** do dwora (Z 155);
Cóżes porobił **Janoszkę** (Z 167);

Jasiu najmilszy, nie chodź z zbójnikami (U 321);

Śpiewał **Janiek** szczery zbójnik (Z 148);

Janku, Janku, zła nowina (K 174);

W to za będzie wisiał? / **Jaško** z Brzezawicki? (U 141).

Antroponym *Janosik* bezpochyby tiež pochádza od mena *Jan*, ale pokiaľ zoberieme do úvahy autentického slovenského zbojníka (1688-1713), jeho meno znelo *Juraj* a priezvisko *Jánošík*. Analýza poľských zbojníckych piesní ukazuje, že táto forma sa vyskytuje prekvapujúco zriedkavo, zriedkavejšie ako v prozaických folklórnych textoch a v populárnej literatúre². V jednej piesni k tomuto antroponymu v deminutívnej podobe bol pridaný prívlastok *poľský* (bol by to príznak súťaže o tohto hrdinu medzi goralmi z oboch strán Tatier?):

Janosik, Janosik, / *gdzieś podział pałasik?* (K 161);

Janosicku polski, / *nie bój sie nicego* (S 62).

V piesňach sú ešte tri priezviská ľudí zaoberajúcich sa zbojníctvom:

*Byli ci to byli ci **Sieczkowie** chłopczy* (Z 151);

Stachowiec, Stachowiec macie żółte włosy (Z 153).

Surowiec, Surowiec, / *kieloś wyżarł owiec?* (K 158)³.

V skúmaných materiáloch sme našli prezývky dvoch autentických goralských hrdinov: Pročpaka z Kamesznicy⁴ a Sabału (Jana Gąsienicy-Krzepowskiego 1809-1893). Vyskytuje sa tiež forma *Sablicek*, ktorá je druhou prezývkou Sabału⁵:

*Nie ma nad **Pročpaka** / težsego chłopaka* (K 175);

*Oj, **sablicek** zbójnicek, / Oj, siekiercecka siostra! [...] / Oj, łapali **Sabałe**, / Oj, po zielonych bukak, / Ale se wybroniel, / Miał siekierke w rukak* (U 478).

2. Ako vyzerali?

O kráse zbojníkov sa v piesňach veľa nehovorí. Je iba jedna zmienka o očiach:

² Literáti, ktorí písali o najslávnejšom zbojníkovi, používali iné formy jeho mena: *Wójcicki* – *Januszko*, *Goszczyński* – *Janoszyk*, *Siemieński* – *Janoszczyk* (SEF 148, 376).

³ Všetky tri priezviská sú autentické; uvádza ich vo svojom slovníku priezvisk oblasti Nového Targu Józef Bubak (1971: 57, 73, 83). Čo je zaujímavé, priezvisko *Surowiec* má aj poznamku, že apelatívum *surowiec* má význam ‚zlodziej, rozbójnik, łobuz‘.

⁴ O tejto postave píše v tomto zborníku Artur Czesak.

⁵ W. A. Wójcik (1995: 11) uvádza, že Sabała bol kedysi nazývaný *Sablikom* alebo *Czako-rom* a vo *Wielkiej encyklopedii powszechnej PWN* čítame o jeho prezývke v znení *Sabalik* (zv. 10, Varšava 1967, s. 280).

Ocy moje, ocy, / moje **cyrne ocy** (K 170),

tri o vlasoch:

Własy moje, własy, / moje **cerne włosy** (K 169);

Włosy moje, włosy, / moje **złote włosy** (K 168);

Johasi [...] Co was powieszali za te **żółte własi** (Z 151).

Zlaté alebo žlté vlasy zbojníkov v piesňach sú vo výraznom protiklade s predstavou o nich v ikonografii. Zbojníci maľovaní na skle najčastejšie majú čierne vlasy.

Iba v jednej piesni zapísanej v niekoľkých verziách sa hovorí o bielych ušiach, rukách a nohách:

Usy moje, usy, / moje **bile usy** (K 170);

Ręce moje, ręce, / moje **biale ręce** [...] / Nogi moje, nogi, / moje **biale nogi** (K 168).

Pokiaľ ide o oblečenie, tak na túto tému sa veľa nehovorí. Vieme však, že zbojníci nosievali košele:

Masz **koszulkę** uznojoną (Z 171);

Jubasicy, pajtasicy / w **cyrnych koszulach** (K 140).

Proćpak mal krásnu kabátik:

On kieby pon jaki – / ma **kobot złocisty** (K 175).

Používali pásy:

pas rzemienny cysty (K 175);

dajcieze mi mój **Ęopaseg** [...] / oni mu juz **Ęopasecka** / Ęopas*dź nie dali (S 63).

V piesňach sa uvádza aj obuv: *chodaki*, *kapce*, plstené topánky... a *bačkory*, priveľké, neforemné topánky... (por. SGP I 262):

On kieby pon jaki – / ma [...] **cerwone chodaki** (K 175);

Chłopczy nasi chłopczy / Obuwajcie **kapcy** / Na kapec **boczkore** / Pójdziemy na hore (Z 152).

Spomína sa aj klobúk:

Ej, zabili Janicka / w zielónyj "boc-i, / ej, jino sié "od nieg"o / **kapelusek** toc-i (S 61).

3. Ako žili?

Texty pesničiek dokazujú, že obľúbeným jedlom zbojníkov bol syr: *Ej, baca nas, baca nas, / dobrych chłopców na zbój mas. / Jesce byś ich lepszych miał, / gdybyś se im sera dał* (K 142), ale boli tiež veľmi spokojní, ak sa mohli najesť mäsa: *Oj, idzie se Janicek, oj, popod zieleniny. Gwizda se i śpiewa, pojad niedźwiedziny* (U 477); *bo się Proćpak nie leni, / kiej się mu kce pieceni* (K 176).

Pokiaľ ide o nápoje, tak sa vychvaľuje voda z Babej hory: *Nie bój sie siubaju, / nie zginies, nie zginies, / kie sie babiogórski / wodzicki napijes*

(N 98). Samozrejme dôležité boli aj alkoholické nápoje, z ktorých je vymenovaná iba *palinka* [vodka]. V ostatných prípadoch sloveso *piť* postačí: *Siekierczką zwijać, palineczkę pijać* (K 144); *Hàjpije se zbójniczek, turaczkami płaci* (Z 169); **Popijaj, popijaj** / *Nowy Targ nie mijaj* (K 151).

Záluba fajčiť tabak bola taká silná, že fajčenie sa pripisuje aj zomierajúcemu odsúdenému: *Tak wisioł Janosig / na zielonym haku, / pokiel nie wykurził / cały funt tobaku* (S 66).

So zbojníkmi sa neodmysliteľne spája aj záluba tancovať. Tancovali pri ohnisku, v pivnici, v krčme:

Na trawniku przy wiatrze / tańcowali zbójnicy (P 137);

Tańcowali zbojnicy / *w murowanyj piwnicy* (K 140);

Karczmareczko nasza nie zagaszaj ognia / Psyjdą swarne chłopcy, będą tańczyć do dnia (Z 169).

Tanec bol tiež jednou z posledných činností Jánošíka pred smrťou:

„*Luptowscy pankowie, / prosem "ostatni roz — / dajcieze mi zbójceckiego / zatończydź jesce roz.“* / [...] *Tońcy se Janosik, / głuchoń mu basuje, / a śmiertecka koło niego / drobniučko bockuje* (S 63).

4. Ako zbíjali?

„Profesionálnu“ činnosť zbojníkov nazývajú slovesá: *zbójovať*, *zbíjať* alebo frázy: *chodzić / pójść / jechać / brać się na zbój, pójść poza buczki*:

Jeszcze nie zbójował kiedy drudzy kradli (Z 152);

Kto tę trąbitą wybijał / Siedm roczków zbijał (Z 149);

Serce moje, serce, / moje śmiałe serce / na zbój se chodziło, / a teraz na męce (K 170);

Byli chłopcy, byli, co się na zbój brali, / Jeszcze nie porośli, juści na zbój poszli (Z 154);

Świedz, miesiącku, świedz mi / wysoko, nie nisko, / bo jo jade na zbój / daleko, nie blisko (S 58);

He, sićkie bracia moi, / he, p"ośli poza bučki / he, jo ś nimi nie p"osed, / he, bok se bét malučki (S 56).

Piesne hovoria o rôznych druhoch chladnej zbrane používanej zbojníkmi: *ciupaga (wołoszka)*, *toporek*, *siekierka*, *szabla*, *pałasz* a dokonca o paliči:

Gónili Janicka / po zielonyk bukag, / ale sie "obronił — / miot ciupazke w rukak (S 59);

dajcieze mi ciupazecke / do rúcki jesce roz (S 62);

Héj z plesewskiej Bramy uciekały pany, / Kiedy się Janiczek włoszka-mi broni (Z 169);

za pasem toporek (K 175);

Hej, Sablicek zbójniczek, / siekiyrecka "ostro, / niejedna dus-icka / bez niom w niebo posła (S 57);

*Zakopiańskie chłopy / to są chłopy, to są, / **brusone sabelki** / przy bocykach nosą (K 139);*

*Janku, Janku tęgiś zbójnik, [...] / Masz [...] **szabliczkę** zakrwawioną (Z 171);*

*Janosik, Janosik, / Gdzieś podział **pałasik** (Z 157);*

*Kie se pódzies na zbój, / weźze se **kij** dobry (S 55).*

Pokiał ide o strelnú zbraň, sa uvádza ručnica:

*Jak toporkiem piźnie, / z **rušnicy** wypali, / uciekoj, kto moze, / bo zgi-nies, nieboze (K 175);*

Zbojníci za zaoberali krádežou, občas spojenou s bojom, niekedy zbí-jali potajomky. Lúpili v kaštieloch, krčmách a salašoch. Obetami prepad-nutí boli páni, krčmári, kočiši na cestách, bačovia a juhasi na holi. Pokiaľ ide o koristi, tak piesne hovoria o dvoch kategóriách: sú to chovné zvieratá a peniaze.

*Kieby takich więcej / jak ja sem pachotek, / to by my rozbili / **dziedzi-cowi dworek** (K 145);*

*Tańcujże se, tańcuj, **karczmareczko** tłusta; / Na jutro, na rano, **komó-reczka pusta** (U 342);*

*Kie zońdzieme do **salasa**, / napiyknieso **stryśka** [, ovca...] nasa (S 58);*

*Kiedy ja skoczę z buczaka na pniaka, / Nie z jednego **pana** urobiem żebraka (Z 154);*

*Ręce moje, ręce, / moje mocne ręce / nie będą odbierać / **furmanom pieniądze** (K 170);*

*Warujcie **krów, gazdowie**, / strzeżcie **statku, bacowie**, / bo się Proć-pak nie leni, / kiej się mu kce pieceni (K 176).*

Zhromaždené poklady zbojníci skrývali. Z piesní vyplýva, že skrývali ich v skalných rokliach alebo ich zakopávali do zeme:

*Powiedźciez zbójniki, / kaście **złoto** skryli? / **W** tyj nojwiększy **turni** / **choinom przykryli** (P 98);*

*Lobuniu, Lobuniu [Lubań — vrch v Gorciach] / coś taki pękaty, / cy cie rozpucyły, / **zbójnickie dukaty**? (P 97);*

*Jaworze, jaworze coś taki pękaty / Jużci są pod tobą **zbójeckie dukaty** (Z 152);*

*Na Eysej P^oolanie / bučka ścinadz majom, / tam **piyniązki** p^od nim, / ludzie p^owiadajom (S 57).*

Občas sa nočné výpravy končili neúspechom, zbojníci sa vracali s prázdnyimi rukami:

*Ciemna nocka była, gdyśmy na zbój poszli / Zła godzina była, **nic my nie przynieśli** (Z 147).*

Zriedkavo sa vyskytujú zmienky o tom, že zbojníci aj zabíjali ľudí, ktorých prepadli:

[Proćpak] *Nie dbo na dworaka / ani na wojoka; / choć trefi na zucha, zginie kieby mucha* (K 175);

Złapali, złapali, / bacoska zbójnicy, / bedo go warzyli, na kotle w zenty-cy [...] talarecki zabrali, / bace na śmierć skozali (P 138).

5. Kto a ako sa usiloval o ich zmárnenie?

Štátna moc nebola pasívna voči činom zbojníkov. Posielala svojich ozbrojených zástupcov, aby chytali a väznili tých, ktorí nerešpektovali zákony. Medzi nimi sú richtár, Uhri, Nemci ale aj obyčajný paholok.

Uciekaj Janiczkę bore dolinami / Bo cię jedzie łapać rychtar ze synami (Z 155);

nie bój się nicego, / madziarskik bajduków, / zomku "orawskiego (S 62);

W karcmie p^ood regłami / tońcyli zbójnic-i, / ej, z góry ig napadli / węgiersci strażnicy (S 58);

Dali ci mi, dali / na nózcecki stali, / na ręce obręce / te bestyje Miemce⁶ (K 175);

Oj, dyc se mnie dostali, / Oj, hociaj z tak wysoka, / Bo po mnie postali / Z pikom zabijoka (U 478).

Občas sa chystali pasce aj na zbojníkov:

Na "orawskiej grani / wisi troje zeloz, / uwazuj, Janicku, byś se do nig nie wloz (S 59);

Na "orawskiej grani / sięci zastawili, / "wazuj, Janicku, by cie nie złapili (S 60).

Opakujúcim sa motívom v piesňach je zrada milenky, ktorá spolupracuje s protivníkmi hrdinu:

Idzie zbójnik z za Liptowa, / Ciecze mu krew z za rękawa, / Z za rękawa z główeczki / Wszystko przez zdradę dzieweczki (Z 168);

Kochaneczko moja, / jakoś se myślała? / Kiej mnie przyšli łapać, / powróz-eś podała (K 141);

Janicek zbójowoł, / dobrze mu sło z końca, / Kieby go nie była, / zdradziła spodnica (P 152).

Chytený zbojník bol spútaný povrazom alebo železami:

Kiedyście gałgani powrózków nabrali, / Coście moje ruczki do nich powiazali (Z 153);

Smutny zbójnik, smutny, / kie go utąpili, / zakuli w kajdany, / "o turnicke bili (S 64);

Bolały mie nozki, / bolały mie ręce, / kiedy mie skuwali w zelazne "obręce (S 61).

Miestom uväznenia bol Oravský hrad alebo väzenie v Sączy:

⁶ Pišu o tom Urszula Janicka-Krzywdą (1995: 27) a Andrzej Jazowski (1995: 42).

Z **Orawskiego zamku** chłopcy wyczierają / Czy się po pod Regle bucзки rozwijają (Z 156);

W **Sącu** koło wody, / ej, **kryminały** stojom, / którzy chłopcy śwarni, / ej, to sie ig nie bojom (S 60).

Uzatvorenie v temnici bolo pre zbojníkov zvyknutých na slobodný pohyb v horách a lesoch ťažkým utrpením:

Siedział ja na zamku siedem roczków tydzień, / Wiéra se nie widział, **kie nocka, kiedy dzień** (Z 150);

Mnie ulapili jako ptaszka w sieci, / Na moje nóżki **słonko mi nie świeci** (Z 152);

Kiedy mnie rada masz / Poprzedzaj z koniczki / Wykup mnie z **ciemniczki** (Z 153).

6. Ako zbojníci zomierali?

Smrť je stále prítomná v zbojníckych piesňach. Konajúc proti zákonom sú si mladí zbojníci stále vedomí, že riskujú stratu života. Občas koniec života zastihol zbojníka v jeho prirodzenom prostredí, v prírode, mohli by sme aj povedať „na pracovisku“, občas bolo to vykonanie rozsudku. Rôzne varianty piesne začínajúcej sa slovami *Hej, zabili Janicka* udávajú rôzne miesta, kde k tomu došlo: **pod zielonom turniom** (P 101); *w zielónyj "uboc-i* (S 61); **w dolinie** (K 171); **pod reglami w lesie** (P 101); **między turnickami** (S 61).

Z jednej piesne sa dozvieme, že zbojník bol zastrelený: *Powyżej Cisowca, / poniżej Malińca / wierusy zabili / Janiczka z **pistolca*** (K 158), z inej, že mu stali hlavu: *Zabili Janiczka **ościeli mu głowu*** (Z 157).

Z piesni vyplýva, že trest smrti sa vykonával dvomi spôsobmi: obesením a statím hlavy *nie chodź z zbójnikami. / Nie przystawaj ku nim, huzary cię chwycą. / Będziesz ziąbł na mrozie popod **szubienicą. / Głowiczkę ci zetną*** (U 321). Prevažajú mnohé texty o obesení zbojníkov. Tento druh trestu považovali goralia za dôstojný a čestný. V piesňach sa uvádzajú názvy činností alebo nástrojov na vykonanie trestu. Občas sa vyskytujú spolu:

*Oj, mamicko miła, czemuś mnie nie biła? / Kie mnie **wiesac** bedom, bedziesz sie hańbiła!* (U 219);

*Cóżeś porobił Janoszku, / **Ejowiesili** cię za nóżku; / Cosiś porobił tak wiele, / **Ejpowiesili** cię za obie* (Z 167);

*Nie był sem zbójniczkciem ino jeden roczek, / Już mię **zawiesili** na żelazny **baczek*** (Z 148);

*Nie będę gazdą nie będę rolnikiem, / Ino będę chodził zbójnickim chodnikiem. / Héj i jak mię złapią, to ja będę **wisiał** / Na wierzchu jodelki będę się kołysał* (Z 168);

*Ej, kieby nie ci księdza, / nie ci jezuici, / ej, dawno by jo **wisioł** / na tyj siubienic-i* (S 60);

Szubieniczkę krzesą z cieniuzskiego drzewa, / Nie takich *szubienic*
na Janiczka trzeba (Z 156);
zbojníkiem na *baku* / wiatér porusza (K 159);
Hej, cóże temu padnie, / Co owieczki kradnie? / Hej, cóże by mu padło,
Hej, *stryczek* na gardło! (U 190);
wiatérku "od turni, / kie mie wiesać pódom, / *p"ostroneg* mi urwij
(S 61).

V dvoch variantoch popevku s incipitom *Bratowie, Bratowie kochani*
bratowie sa hovori o statí hlavy: *A budą wam rąbali głowiczki* katowie (Z
155); *Będą nam ścinali głoweczki* katowie (Z 153).

Spiewalo sa aj o tom, čo sa so zbojníkom dialo po smrti. Najpresnejšie
to vystihuje nasledujúci text:

Zabili Janicka w Segiedynie,
dali go p"ochować przy Budzynie;
k"oosulke mu syli na Lipnicy,
truchle mu robili na Bystrzycy;
piórko mu uwili na Bobrowie,
zwony mu zwończyły w Ciapistowie;
rektór mu *zaśpiwoł* z Subrystowa,
dziywcyzna płakała z Namiastowa (S 62).

V krátkom článku nie je možné uviesť všetky nachádzajúce sa v piesňach
informácie o zbojníkoch a o ich živote. Tento náčrt však ukazuje, že popev-
ky sprevádzali každodenný život zbojníkov a boli kronikárskym záznamom
udalostí. Mnohé z nich majú podobu rozhovoru zbojníka s inými (matkou,
milenkou, protivníkmi). V niektorých hovorí zbojník v prvej osobe jednot-
ného čísla, v iných spievajúci vystupujú v mene spoločnosti. V ďalších je
zbojník (alebo zbojníci) adresátom výpovedí, ktoré ho majú varovať alebo
vyjadrujú starostlivosť o neho. Ludová pieseň, neoddeliteľná od života jed-
noduchých nevzdelaných ľudí všade na svete, aj v prípade tejto špecifickej
spoločnosti sa ukázala verným dokumentom vonkajšieho a vnútorného živo-
ta Janicka a jeho druhov.

Zdroje

- K – O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 45: *Góry i Podgórze*, část II, Wrocław 1966.
P – *Na dawną nutę. Pieśni Ziemi Krakowskiej, Skalnego Podhala, Spisza i Orawy*, zozbieral a spracoval Piotr Płatek, Krakov 1967.
S – *Pieśni Podhala. Antologia*, red. Jan Sadownik, Krakov 1957.
U – Z. Urbanowska, *Róża bez kolców*, Varšava 1980.

Z – *Pieśni ludu Podhalańczyli górali tatrowych polskich zebrał i wiadomość o Podhalańcach skreślił* L. Zejszner, Varšava 1845.

Literatúra

- J. Bubak, *Nazwiska ludności dawnego starostwa nowotarskiego*, část II, Vroclav... 1971.
- U. Janicka-Krzywda, *Sabałowy mit zbójnika i polowaca* [In:] *O Sabale*, red. M. Rokosz, Zakopane-Krakov 1995, s. 25-30.
- A. Jazowski, *Sabałowa bajka na tle literatury ustnej Podhala, Orawy i Spisza* [In:] *O Sabale*, red. M. Rokosz, Zakopane-Krakov 1995, s. 39-49.
- SFP – *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Varšava 1965.
- SGP I – *Słownik gwar polskich*, t. I . Spracovaný Oddelením polskej dialektológie Ústavu polského jazyka Polskej akademie vied pod vedením M. Karasia, red. M. Karaš i J. Reichan, Vroclav... 1979-1982.
- W. A. Wójcik, *Jan Gąsienica-Krzepkowski Sabała – jego żywot i sprawy* [w:] *O Sabale*, red. M. Rokosz, Zakopane-Krakov 1995, s. 11-23.

Zbojníci v karpatskom slovnom folklóre – deje a motívy

prekl. Kumiria

Zbojníctvo sa rozšírilo po celých Karpatoch a podkarpatskej oblasti viac menej na začiatku 16. storočia do druhej polovice 19. storočia. Príčin, prečo sa tak stalo, bolo niekoľko: hospodárske, spoločenské, až po skomplikované kultúrne procesy a tradície¹. Zbojníctvo je zdokumentované v bohatých archívnych materiáloch a v obširnej literatúre faktu, historickej aj etnografickej².

Karpatské zbojníctvo, ako najčastejšia činnosť, stalo sa jedným z hlavných tém slovného folklóru – piesní, podaní a legiend. Vďaka zbojníctvu sa zrodil mýt, ktorý nadväzuje na staré indoeurópske hrdinské mýty a má korene v staroveku. Pod Tatrami a v Západných Beskydách tento mýt podľahol aj zaujímavým zmenám z druhej svetovej vojny, kedy domov *zbojníckych junákov* obsadili postavy hrdinov partizánov, ako napr. v *Ogień czy Sałapatka*³.

Zbojnícky slovný folklór obsahuje rad zaujímavých putovaní prítomných nielen v karpatskom folklóre, ale na území takmer celej Euroázie.

Texty potvrdené historickými materiálmi sú zároveň často aj informáciou o činoch zbojníkov: organizácii a priebehu prepádov, rozdeľovaní nakradnutých pokladov, skrýšach a táboriskách, kontaktoch s rôznymi spoločenskými vrstvami, kázni a smrti, zvykoch a čaroch.

Jednotlivé príbehy rozoberajú konkrétnu udalosť, ktorej hrdinom je vykreslená postava, najčastejšie slávneho zbojníckeho hajtmana – *vodcu*. Prebiehajúce deje, v ktorých vystupujú aj rôzne iné postavy a situácie, vytvárajú určitý typ „životopisu“ hrdinu, ktorý je rozdelený na jednotlivé etapy:

¹ U. Janicka-Krzywda, *Niepokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, Warszawa 1986.

² Z. Piasecki, *Byli chłopcy, byli ... Zbójnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Kraków 1973.

³ A. E. Mańkowski, *Legenda Sałapatka – „Orla“*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty“, R. XLVI, 1992, č. 1, s. 37-40.

I. Začiatok činnosti (vstúpenie do zbojníckej družiny, prvý prepad)

II. Zbojníčenie

III. Koniec zbojníčenia (zajatie, smrť)

Ad. I. V mnohých prípadoch začne zbojník zbíjať, keď získa čarovné veci, ktoré mu zaručia nadprirodzenú silu, neporaziteľnosť i nesmrteľnosť. Ako napr. najslávnejší vodca v Západných Karpatoch – Jánošík, podstúpi skúšku vytrvalosti na bolesť (spiacemu zbojníkovi položia na brucho žeravé uhlíky) od troch bosoriek, a po obstáti v skúške mu darujú čarovnú košeľu, opasok a *valašku*⁴. Kariéru zbojníckeho hajtmána začína okradnutím vlastného otca⁵. Najslávnejší vodca zbojníkov vo Východných Karpatoch Oleksy Dobosz predtým, ako sa stal z neho kapitán chuligánov, porazil diabla, ktorého náhodne stretol pri prameni a dostal od porazeného pekelníka dar neporaziteľnosti a nesmrteľnosti pod podmienkou, že si to tajomstvo zoberie so sebou do hrobu. Mohol zomrieť len striebornou (alebo zlatou) zbraňou, ktorá dvanásť (deväť) popov odpraví dvanásť (deväť) náboženstiev⁶. Iná verzia hovorí, že tá nesmrteľnosť bola darom od záhadného starca (Pána Boha?), ktorý sa mu odmenil za porazenie čerta⁷. Zbojnícky kapitán Ondráš dostáva od bosorky čarovný obušok a hrnček. V obušku je ukrytá zbojníkova veľká sila. Ondráša ním možno zabiť len vtedy, ak ho dal vrahovi dobrovoľne. Čarovný hrnček obrátené hore dnom uspí prítomných a otvára všetky zámky⁸. Východokarpatský kapitán Wasyl Bajurak dostane od čerta fujarku, ktorej zvuk uspáva ľudí, otvára všetky zamknuté dvere a pomáha pri úteku⁹.

Ad. II. Činy zbojníkov, o ktorých sa rozpráva vo folklórnych textoch, zameriavajú sa hlavne na ich prepady, kde využili svoje mazané a premyslené ťahy.

K zaujímavejším prípadom sem môžeme zaradiť príbeh o vyrabovaní krčmy pri tanci. Zlodej tancom zabáva krčmárku alebo posedávajúce dievčatá, zatiaľ čo ostatní spoločníci kradnú. Ten, ktorý pri tanci dáva pozor, sleduje situáciu, dáva svojim znamenie formou pospevovania.

⁴ J. Śliziński, *Kilka słów o Janosiku w folklorze podbalańskim*, „Slovenský Národopis“, zv. 11, 1963, s. 35-42.

⁵ A. Wrześniowski, *Tatry i Podbalanie*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego“, zv. 7, 1882, s. 47.

⁶ W. Szuchiewicz, *Huculszczyzna*, zv. 4, Lwów 1908, s. 248-249.

⁷ W. Hnatiuk, *Narodni opowiadannia pro opryszkii*, „Etnohraficznyj Zbirnyk Naukowoho Towarystwa im. Szewczenka“, zv. 27, 1910, s. 83-89.

⁸ G. Morcinek, *O beskidzkim zbójniku Ondraszku*, „Kalendarz Beskidzki“, Bielsko-Biała 1963, s. 84.

⁹ J. Sokołow, *Russkij bylennyj epos*, „Literaturnyj Kritik“, 1973, č. 9, s. 182.

V dobre známom texte spod Tatier, rozprávanom Sabalom, sa dej odohráva v krčme na Orave a kradne sám Wojtek Mateja¹⁰. Rovnaký dej sa odohráva aj v Beskydách Žywieckim, kde rabuje slávny miestny zbojník – Proćpak z Kamesznicy¹¹. Kradol aj na Pogórzu Przemyskim a v okolí Rzeszowa¹², aj v Krakowe a v strednom Poľsku, kde ho našiel Oskar Kolberg¹³; tu sú hrdinami namiesto zbojníkov len obyčajný zloději.

Iným mazaným spôsobom, ako si uľahčiť kradnutie bolo, že zbojník nechával na ceste určité predmety, aby sa chtivý vandrák po ne niekoľko krát vrátil, nechávajúc svoje veci bez dozoru¹⁴. Niekedy je takejto skúške vystavený sám zbojník, ešte predtým, ako vstúpi do družiny¹⁵. Veľmi zaujímavou je taktika, v ktorej zbojník zaujme pozornosť svojej obete tým, že hrá obeseného¹⁶.

V textoch piesní a príbehov so zbojníckou tematikou, sú obeťami prepádov výlučne osoby, ktorým obyvatelia dedín pripisovali negatívne vlastnosti, ako *páni* (zemanía a šafári), predstavitelia vlády (starostovia a žandári), Židia (krčmári a kupci). Obeťami prepádov boli aj zámožné osoby, ktoré patrili k dedinčanom (bohatí gazdovia, *bačovia*), a pocestní cudzinci ako napr. vandrák, kupec, pocestný učeň, dokonca aj kaplán. Stretnutie s kaplánom sa niekedy skončilo obrátením zbojníkov. K tým najlepším patrí príbeh o kázni, ktorú zbojníckej bande hlása prepadnutý kňaz (niekedy klerik). Robí to na želanie jeho prenasledovateľov, ktorí, podľa toho, či ich Božie slovo osloví a začnú ho rešpektovať, ušetria kňazov život. Kňaz v kázni porovnáva život zbojníka k životu Krista zdôrazňujúc, že na konci, namiesto do nebies, kde vystúpil Ježiš, zbojníkom otvorí sa peklo¹⁷. Kacírskym spôsobom si zachraňuje život a skrúšenie zbojníci dajú peniaze na kostol alebo kaplnku. Takto medzi inými mal byť postavený cintorínsky kostolík na žiadosť sv. Anny v Nowym Targu¹⁸.

Zlatým klincom zbojníčenia je bohatý lup rozdelený a ukrytý podľa určitého rituálu. V ľudových textoch sa hovorí, že na stráži ukrytého pokladu položili zbojníci telo zabitej obete, sami medzi sebou si prisahali lojálnosť.

¹⁰ W. Wnuk, *Gawędy Skalnego Podhala*, Warszawa 1960, s. 48-50.

¹¹ T. Komorowska, V. Gašparíková, *Zbojnicki dar*, Warszawa 1976, s. 87-88 a 101.

¹² F. Kotula, *Folklor słowny osobliwy*, Rzeszów 1968, s. 233.

¹³ O. Kolberg, *Pieśni ludu polskiego*, Poznań 1842, s. 225 a 285.

¹⁴ T. Komorowska, V. Gašparíková, *Zbojnicki dar...*, s. 110-111.

¹⁵ *Jak barnaś przyjmował na zbojników*, „Gazeta Podhala”, 1939, č. 27, s. 3-5.

¹⁶ M. Romowicz, *Folklor górali żywieckich*, Warszawa 1978, s. 254-260.

¹⁷ H. Kapeluś, *Bajka ludowa w dawnej Polsce*, Kraków 1968, s. 178.

A. Wrześniowski, *Tatry i Podbalianie*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, zv. 7, 1882, s. 41; W. Wnuk, *Gawędy Skalnego Podhala*, Warszawa 1960, s. 55-56.

¹⁸ A. Wrześniowski, *Tatry i Podbalianie*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, zv. 7, 1882, s. 41; W. Wnuk, *Gawędy Skalnego Podhala*, Warszawa 1960, s. 55-56.

Zbojnícke „*právo*“, o ktorom sa často spomína v slovnom folklóre v Karpatoch, prikazovalo, aby spoluvlastníci ukrytého pokladu spoločne sa podelili, t. j. za prítomnosti všetkých zainteresovaných. Keď ostatní zomreli, posledný, ktorý zostal, nemohol si privlastniť ich podiely, mohol len prezradiť cudziemu človeku skrýšu pokladu. Za spreneverenie vinného čakal trest zoslaný nadprirodzenými silami: choroba, zmrzačenie, paranoja, prepadnutie sa pod čiernu zem, atď.¹⁹ Ako napr. v príbehu zo Zakopaného zbojník Suchý niekoľko dní po privlastnení si spoločného pokladu stráca zrak²⁰.

Za každý nesúhlas, zradu, a vyjadrenie negatívnych názorov o ich spôsobe života, zbojníci sa kruto pomstia. Dobrým príkladom je príbeh známy po celých Západných Karpatoch o *bačovi* uvareného v *žinčici* za odmietnutie pomoci alebo za zabitie jedného zo zbojníkov²¹. Alebo príbeh o žene ukrutne potrestanej zbojníkom, ktorá v nevedomosti s kým má dočinenia, kritizovala jeho spôsob života²².

Ad. III. Koniec zbojníckeho života predstavuje zajatie a poprava. Do rúk spravodlivosti padne zbojník v mladom veku zo zrady spoločníka alebo milovanej ženy – svojej *frajerky*. Oni ho oberú o čarovné predmety a využijú prezradenie o tajomstve ich neporaziteľnosti. Jánošíka vydá do rúk žandárom jeho *frajerka*, ktorá zamkne do skrine jeho čarovnú *valašku* (niekedy na sedem zámkov), potom mu nasype pod nohy hrach, aby spadol počas boja, útočníci berú porazenému zázračnú košelu a opasok²³. Dobosza zradí jeho milá, ktorá odhalí spôsob, akým možno vodcu zabiť, počas láskania vytrhne zbojníkovi zázračné vlasy, ktoré sú znakom jeho neporaziteľnosti²⁴. Michała Wdowca, *vodcu zbojníkov* z Gemeru, vydá a pomáha udat jeho milá²⁵, podobne ako *kapitána* chuligánov Wasyla Bajuraka²⁶. Ondraš hynie pod rukou priateľa, ktorému bola ponúknutá odmena za jeho smrť²⁷.

Zbojník sa smrti nebojí, pohŕda ňou, je popravený ortielom kata – posmieva sa svojmu katovi. Pred smrťou sa lúči s najbližšími, niekedy aj s goralmi, prezradí spoločníkom miesto ukrytých pokladov. S motívom zboj-

¹⁹ U. Janicka-Krzywda, *Zbojnickie skarby – mity czy fakty?*, „Wierchy”, zv. 56, 1992, s. 106-111.

²⁰ T. Brzozowska, *Sabatowe bajki*, Kraków 1969, s. 80.

²¹ T. Komorowska, V. Gašparíková, *Zbojnicki dar...*, s. 51; W. Antoniewicz, *Wędrowki pasterskie i nazewnictwo ludowe Tatr polskich i Podhala*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 289.

²² A. Stapińska, *Janosik*, „Gazeta Podhala”, 1937, č. 13, s. 3 a č. 15, s. 3; J. Ondrusz, *Z słaskich opowieści ludowych. Ondraszek w Czarnym Lesie*, „Kalendarz >Zwrotu<” 1956, s. 188.

²³ W. Brzega, *Materiały do poznania górali tatrzańskich*, „Lud”, zv. 16, 1910, s. 198-199.

²⁴ E. Łuniński, *Na Huculszczyźnie*, „Ateneum”, zv. 2, 1900, s. 491.

²⁵ V. Gašparíková, *Obraz zbojníka Michała Wdowca vo folklornej tvorbe gemerského ľudu*, „Slovenský Národopis”, zv. 8, 1980, zv. 4, s. 558.

²⁶ J. Sokolow, *Russkij bylennyj epos...*, s. 185.

²⁷ R. Zaniбал, *Ondraszek*, „Gwiazdka Cieszyńska”, 1872, č. 32, s. 236.

níckej smrti sa spája aj zlatá, *pozlátaná* šibenica – ako ju opisuje Julian Krzyżanowski. Tento motív je dobre známy vo folklóre celej Európy a pochádza až zo stredovekého príbehu o Marcholcie a kráľovi Salomonovi²⁸.

Popravu sprevádza cesta odsúdeného na miesto popravy. V Karpatkých folklórnych textoch o nej rozprávajú krásne balady, ktoré majú často podobu piesne – náreku. Sú analogické s odpustovými piesňami spievajúcimi na ceste na Golgotu. Odsúdený zbojník sa požehnáva s družinou, dievčinou, matkou.

Niekedy sa odsúdenému zbojníkovi podarí uniknúť pred spravodlivosťou; vďaka podvodu unikne strážcom práva. K púťavým dejom patrí útek spod šibenice, ktorý sa podarí odsúdenému vďaka tancu alebo zahraniu na hudobnom nástroji (husliach, fujarke)²⁹. Aj tento motív má svoj pôvod v stredovekých textoch, ale len v starodávnych. Tak napr. motív záchrany odsúdeného pomocou hudby je prítomný už v príbehu Herodota, v rozprávaní o Ariane, aj v škandinávskych ságach a v stredoveku bol reprezentovaný už spomínaným Marcholtem³⁰.

Niekedy však zbojník odíde z onoho sveta nie na verejnej poprave, ale zranený umiera v blízkosti najbližších, vyslovuje svoju poslednú vôľu spoločníkom, milovanej, atď. Dobosz prosí kumpánov o zanesenie jeho vlasov do Čierneho lesa a chce byť pochovaný pod bukom³¹, *vodca* v balade poznaanej v celých Západných Beskydách, na Spiši aj na Orave, zanecháva svoje bohatstvo *frajerke*, ktoré jej vystačí do budúcnosti aj pri výchove dieťaťa³². Peknú variantu tohto deja predstavujú texty, v ktorých nad raneným umierajúcim zbojníkom alebo nad jeho telom zveseným zo šibenice, nariekajú dievčiny³³.

Hrdinovia karpatských rozprávání o zbojníkoch sú neobyčajné postavy. Z pravidla zosobňujú hranice pokiaľ až siaha ľudská sila, fyzická aj duševná alebo spoločenská, a to vďaka týmto nadobudnutým vlastnostiam, ktoré – ako píše Zbigniew Piasecki, výborný znalec zbojníckej problematiky – *...zosobňujú jednotlivé blízke človeku ľudské cnosti*³⁴. Zaradujeme k nim:

²⁸ J. Krzyżanowski, „Wyzłaczana szubienica” *pieśni góralskich. Zaginione podanie o Napierskim i „Marcholci”* v knihe *Paralele*, Warszawa 1977, s. 683 – 691.

²⁹ U. Janicka-Krzywda, *Motywy śmierci zbójnickiej w folklorze słownym Podkarpacia*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, zv. 11, 1994, s. 45-49.

³⁰ J. Zborowski, *W poszukiwaniu czorsztyńskiej tradycji*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1954, č. 3, s. 174-177.

³¹ E. Łuniński, *Na Huculszczyźnie*, „Ateneum”, zv. 2, 1900, zb. 3, s. 489.

³² U. Janicka-Krzywda, *Umierający barnaś i jego frajerka pod Babia Góra*, „Hale i Dziedziny”, 1993, č. 1, s.

³³ J. Zborowski, *Pisma podbalańskie*, zv. 1, Kraków 1972, s. 518.

³⁴ Z. Piasecki, *Byli chłopcy, byli...* s. 113.

- I. Nadprirodzené fyzické vlastnosti
- II. Nadprirodzené duševné vlastnosti
- III. Výnimočné spoločenské postavenie
- IV. Ostatné dôležité vlastnosti charakteru: odvahu, bystrosť, nábožnosť, veľkodušnosť, spravodlivosť.

Ad. I. Nadprirodzené fyzické vlastnosti získava budúci zbojník, hlavne vodca, už od narodenia. Narodí sa záhadným spôsobom, s neobyčajnými vlastnosťami alebo ich získava v detstve. Patrí k nim predovšetkým neporaziteľnosť, nesmrteľnosť, nadprirodzená fyzická sila, dar rýchleho behu, veľkých skokov, narábanie so zbraňou ako nikto iný nedokáže. Oľeksa Dobosz prichádza na svet so zlatým či strieborným vlasom, ktorý mu dáva silu a zaručuje neporaziteľnosť³⁵. Juraj Jánošík sa narodí so zubami a do siedmeho roku života pije materinské mlieko, z ktorého naberá obrovskú silu³⁶. Podľa iného rozprávania už ako šesťročný skúša zoŕať veľký strom a keď prizná, že nevládze, prosí matku, aby ho kojila mliekom ešte ďalších šesť rokov a až potom získava nadprirodzenú silu. Spišskí zbojníci, ktorí skrývajú poklady, sú tak mocní, že nosia skaly na prikrytie úkrytov tak, že ich nesú na malíčku a tancujú pri tom³⁷. Extrémnym príkladom predstavy o neobyčajnej fyzickej schopnosti je ich predstava v podobe obrov. Jedna legenda rozpráva o oravskom zbojníkovi – obrovi, ktorý stojí na vrchu Babej Hory a podáva oheň do fajky druhému, ktorý stojí na štítoch Tatier³⁸.

Ad. II. K nadprirodzeným duševným vlastnostiam patrí aj dar bystrozrakosti, ktorým je obdarovaný napr. Pročpak, pred ktorým nemožno nič skryť³⁹. Potom slávny vodca zbojníkov v Západných Beskydách – Jozef Bačiňský prezývaný Skavickým vystupuje niekedy ako zázračný mág, ktorý uzdraví chorú starenu na Czorsztynie⁴⁰.

Ad. III. Zbojník, hlavne vodca zbojníkov bez problémov nadväzuje kontakty s osobami s najvyššími pozíciami v hierarchii spoločnosti. Jánošík je požiadaný rakúsko-uhorským panovníkom o pomoc vo vojne, panovník ho uhostí, rozpráva sa s ním, a keď sa dozvie o poprave Jánošíka, udeľuje mu milosť. Keď tá prichádza prineskoro, panovník kruto strestá tých, čo vyko-

³⁵ J. Schneider, *Z kraju Hucuľów. Legendy, podania, klechdy i baśnie*, „Lud”, zv. 6, 1900, s. 352-354.

³⁶ A. Stopka, *Materiały do etnografii Podbala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Dunajec)*, „Materiały Antropologiczne, Archeologiczne i Etnograficzne”, zv. 3, 1898, kap. II, s. 144-146.

³⁷ M. Balara, *Jak Janosika łapali na Śpisu Uberskim*, „Gazeta Podhalańska”, 1934, č. 5, s. 5.

³⁸ J. Kantor, *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*, „Materiały Antropologiczne, Archeologiczne i Etnograficzne”, zv. 9, 1907, s. 19.

³⁹ L. Malinowski, *Powieści ludu na Śląsku*, Kraków 1954, s. 33-34.

⁴⁰ M. Marczak, *Zbojnik beskidzki*, „Gazeta Podhalańska”, 1925, č. 50, s. 4.

nali popravu⁴¹. Jánošík si v krčme zatancuje s cisárovnou Máriou Teréziou⁴². S ňou je za dobré aj pán brat Oleksa Dobosz, ktorý jej pomáha vyhnat Turkov z Bukoviny. Zbojník rozpráva s ňou tak ako rovný s rovným, s cisárom a dostáva on neho požehnanie⁴³. Niekedy je zbojníkovi pripisovaný výni- močný pôvod. Jedným z nich je Jozef Bačiňský, ktorého často považovali v textoch za šľachticu⁴⁴, druhým je jeden z bratov Klimovcov (Ján, Matúš, Vojtech – v druhej polovici 17. storočia), inými sú zbojnícki vodcovia z Bes- kýd Żywieckich, ktorým sa hovorilo grófi⁴⁵.

Ad. VI. Z ostatných dôležitých vlastností si veľkú pozornosť zasluhuje zbojnícka nábožnosť a veľkodušnosť i spravodlivosť.

Nábožnosť sa prejavovala hlavne pri náboženských zvykoch a prispieva- ní na sakrálne potreby. Zbojníci sa modlievali, *vodca* v nedeľu čítal družine z Evanjelia, atď.⁴⁶. Podhalanský zbojník Kubo sa na túto príležitosť oblieka do dlhej košeľe, a tak vystrojený číta modlitby, na ktoré prichádzajú ľudia z dediny, keď majú kostol ďaleko⁴⁷. Dobosz s nábožnosťou každý piatok a sobotu počúva nahlas čítané Evanjelia vzdelaným spoločníkom a modlí sa každý deň pri západe slnka⁴⁸. Jánošík je tak pobožný, že sa modlí ďalej aj vtedy, keď do neho trikrát strelí zradný kamarát, zomiera až po dokonče- ných modlitbách⁴⁹.

Zbojníci veľakrát finančne prispeli kostolu: skladajú v kostoloch poda- kovanie za šťastné výpravy, prispievajú svätostánkom a kaplnkám. V kar- patskej oblasti existuje veľa cirkevných chrámov, o ktorých ľudia hovoria, že vznikli zo zbojníckej štedrosti⁵⁰. Na Podhale k nim patrí cintorínsky kostol- lík v Nowym Targu. Zbojníckym darom je aj obraz sv. Anny na veľkom oltári, ktorý ukradli niekde v Rakúsku⁵¹. Ďalším je kostol v Dębnie, ktorý postavili zbojníci na mieste, kde sa im zjavil sv. Martin s napomenutím⁵².

⁴¹ I. Kopernicki, *Gadki ludowe górali beskidowych z okolic Rabki*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, zv. 15, 1891, s. 6.

⁴² T. Brzozowska, *Sabałowe bajki*, Kraków 1969, s. 68.

⁴³ J. Schneider, *Z kraju Huculów. Legendy, podania, klechdy i baśnie*, „Lud”, zv. 6, 1900, s. 49.

⁴⁴ J. Zborowski, *Ludowe przyczynki z góralszczyzny*, Lwów 1933, s. 30.

⁴⁵ L. Musioł, *Historyczny Klimczok. Przyczynki do dziejów rozboju w Beskidach*, „Zaranie Śląskie”, zv. 11, 1935, s. 294-296.

⁴⁶ 46 Z. Wróbel, *Zbójnictwo na Podhalu*, Częstochowa 1929, s. 34.

⁴⁷ A. Suleja, *Śmierć z przysięgi*, „Ziemia” 1912, s. 412.

⁴⁸ W. Wójcicki, *Hucule*, v knihe *Stare gawędy i obrazy*, zv. 2, Warszawa 1840, s. 140.

⁴⁹ T. Brzozowska, *Sabałowe bajki*, ... s. 76.

⁵⁰ U. Janicka-Krzywda, *Fundacje kapliczek i krzyży przydrożnych na Polskim Podkarpaciu. Geneza i typologia*, „Nasza Przeszłość”, zv. 89, 1998, s. 437-438.

⁵¹ I. Moczydłowski, *Kościółek św. Anny w Nowym Targu*, „Gazeta Podhalańska” 1914, č. 9, s. 1-2.

⁵² I. Moczydłowski, *O zbójnictwie i zbójnikach tatrzańskich*, „Gazeta Podhalańska” 1916, č. 2, s. 10.

Na Orave je to fara vo Veľkej Lipnici, kde sa tak odvdáčil vodca zbojníkov za udelenie kňazovho posledného pomazania chorej *frajerke* (alebo dcérke). Dievčina vyzdravela a zbojník položil z vďaky na oltár ako znak svoj buzogáň – kyjak⁵³. Podobné činy sa udiali aj na južnej strane Karpát. Napr. o kostole sv. Anny pod Podolincom tradícia hovorí, že ho vystaval zbojník obrátený zásluhou mnícha, ktorý prežil zvyšok svojho života ako nábožný pustovník⁵⁴.

Zbojnícky rodokmeň má na svojom konte zapísaných veľa kaplniek vystavených pri ceste, ku ktorým patrí napr. kaplnka na konci poľany Stare Kościelisko v Tatrách vystavená za peniaze miestneho zbojníka Pavla Húsenicu, ktorý vyrobil aj jej oltár a liturgické habity. V skutočnosti ju vystavali goralí zo starej kaplnky vybudovanej hutníkmi pracujúcimi v tej dobe v hámroch. Zbojnícka kaplnka – symbol kajúcnosti – stojí aj na južnej strane Babej Hory, v Zawoi, v osade Policzne. Kaplnke patrí aj kúsok poľa, ktoré obrába rodina udržiavajúca kaplnku⁵⁵.

Veľkodušnosť a spravodlivosť zbojníkov sa prejavuje predovšetkým v im pripisovanom *naprávaní sveta*; pomáhajú biednym tým, že im rozdávali svoje lupy. V mnohých textoch sa objavuje motív plátna alebo cennej tkaniny, ktorou zbojníci obdarovali bedárov, merajúc ju *od buka do buka*. K veľmi pútavým patrí sem príbeh o mladej biednej dievčine, ktorej zbojnícky *vodca* obdaruje na svadobnej hostine bohatým venom.

Na záver môžeme povedať, že väčšina tzv. zbojníckych dejov, javov, prítomných v karpatskom slovnom folklóre má výrazné znaky hrdinského mýtu⁵⁶. Hlavnou postavou je hrdina – zbojnícky hajtman s neobyčajným životopisom. Objaví sa na svete niekedy za prítomnosti nadprirodzených javov (napr. ohnivou guľou pri narodení Ondráša), s prvkami neobyčajnosti (zázračný vlas, zuby, atď.) alebo tieto vlastnosti získava pred tým, ako nastúpi na rad hrdinský úsek v jeho živote. Niekedy sa mu pripisuje šľachtický pôvod (gróf Klimček, Bačiňský). Jeho prvé činy sú vykonané za prítomnosti nadprirodzených síl (Boh, diabol, bosorky). Je obdarený čarovnými predmetmi (Ondráš – obuškom, Jánošík – opaskom, košelou a *valaškou*, Bajurak – fujarkou), veľkodušný, spravodlivý, múdry pomáha uboleným, a ukrivdeným. Príčinou jeho záhuby je priateľ alebo žena.

Je zaujímavé, že v materiáloch o zbojníctve je veľa informácií o situáciách a vystupovaní, ktoré akýmsi spôsob vyplňajú folklórne deje. Napr.

⁵³ *Jak powstał nowy kościół w Lipnicy*, „Gazeta Podhalańska” 1913, č. 31, s. 3-5.

⁵⁴ S. Eljasz-Radzikowski, *Jaworzyna Spiska – zbójnik Kurdynhop a Madej zbój*, „Lud”, zv. 12, 1906, s. 325-327.

⁵⁵ A. Florczak, *Kaplica św. Jana Chrzyciela w Zawoi Policznem*, „Rocznik Babiogórski”, zv. 2, 2000, s. 151-162.

⁵⁶ U. Janicka-Krzywda, *Elementy bohaterkie w karpackim micie zbójnickim*, v knihe *Góry, literatura, kultura*, Wrocław 1996, zv. 2, s. 63-69.

Ondráša zabil v skutočnosti jeho vlastnou *sekerou* jeho priateľ, istý Juraszek z Malenic⁵⁷, žywiecki *vodca* Proćpak z Kamesznicy bol zajatý vďaka zrade jeho milovanej⁵⁸. Jozef Bačiňský v čase prepadu svätostánku Matky Božej v Inwaldzie, modlí sa pobožne pred oltárom i káže kaplánovi zapáliť sviece na oltári⁵⁹. Vo väčšine prípadov sú folklórne texty o zbojníctve ďaleko od skutočnosti, ako už spomenul menovaný Z. Piasecki *uznikli pri značnom prekrútení podstaty deja, keď ... ľud na svojich brdinov nepozerá s rozvahou a z hladiska historickej pravdy, ale z pozície apológie*⁶⁰.

⁵⁷ L. Brożek, *Zbójnickie sprawy i dokumenty*, „Kalendarz >Zwrotu<“, Czeski Cieszyn 1955, s. 130-134.

⁵⁸ S. Szczotka, *Materiały do dziejów zbójnictwa góralskiego z lat 1589–1782*, Lublin – Łódź 1952, s. 131.

⁵⁹ S. Szczotka, *Żywoť zbójnicki Józefa Baczyńskiego zwanego Skawickim*, Lwów 1937; Nadbitka z: „Lud”, zv. 34, 1936, s.12.

⁶⁰ Z. Piasecki, *Byli chłopcy, byli...*, s. 127.

Motív zbojníka v poézii regiónu Podhalia po roku 1945

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Od zakončenia druhej svetovej vojny po súčasnú dobu spolutvorili podhaliansku poéziu až štyri generácie goralských básnikov. Prvá, najstaršia, spája tých, ktorí sa narodili pred prvou svetovou vojnou a debutovali ešte v medzivojnovom období. Z týchto básnikov po roku 1945 žili a tvorili títo: Stanisław Nędza-Kubiniec (+1976), Andrzej Skupień-Florek (+1973), Hanka Nowobielska (+1992), Antonina Zachara-Wnękowa (+1984). Podľa dátumu narodenia k tejto generácii patria aj Adam Pach (+1980) a Stanisław Gąsienica-Byrcyn (+1990). Ich bezprostrednými nástupcami sú tí, ktorí sa narodili v medzivojnovom období a ako básnici debutovali často neskoro, až po druhej svetovej vojne a neskôr, pretože stalinizmus nebol pre goralskosť priaznivý. K tejto druhej generácii patria okrem iného: Wanda Czubernatowa, Zofia Graca, Wanda Szado-Kudasikowa, Roman Dzioboń, Władysław Szepelak. V 60. a 70. rokoch minulého storočia sa na javisku objavila tretia generácia goralských básnikov. Tento krát sa hlasu ujali tvorcovia narodení v rokoch 40. a 50. Patria k nim okrem iného: Zofia Roj-Mrozicka, Franciszek Łojas-Kośla a tvorcovia z okruhu básnickej skupiny „Juhasi“: Jan Fudala, Franciszek Bachleda-Księdzularz, Andrzej Gąsienica-Makowski. Najmladšia generácia podhalianskych tvorcov debutovala na prelome 80. a 90. rokov. K tejto generácii patria okrem iného: Piotr Bies-Węgierycyk, Izabela Zającówna, Joanna Gruca-Słodyczka, Wojciech Kusiak, Marcin Godawa. Keď sa pozeráme na posledné polstoročie podhalianskej poézie ako na určitý uzatvorený priestor, môžeme si všimnúť, že spoločne v ňom existujú texty tvorené ľuďmi pochádzajúcimi z rôznych generácií, ktorí dozrievali v rôznych historických a kultúrnych podmienkach. Motív zbojníka je v tomto priestore prítomný, ale zriedkavejšie než by sme mohli predpokladať.

Najčastejšie sa k motívu *dobrych chlapcov* vracal vo svojej povojnovej básnickej tvorbe zástupca najstaršej generácie básnikov, Stanisław Nędza-Kubiniec, vychovaný v kulte svojho známeho predka – Sabału, ktorý vraj

vo svojej mladosti prežil určité zbojnícke epizódy. Básnik z Polian využíva motív zbojníka s ctou a vidí v ňom jeden zo základných znakov goralskej identity. V básni *Buki i jawory* (1967) sa odvoláva na staré goralské rozprávanie o poklade Jánošíka, ktorý je skrytý pod bukom *kańsi na Reglu*. Báseň sa končí slovami:

*Nasze buki i jawory
Drzewa wielkiej sławy
Pod bukami, jaworami
Zbójnickie są sprawy.*

Zbójnickie sprawy podľa básnika tvoria korenie goralskej tradície, z ktorej vznikajú aj veľké skutky. Podľa Kubińca jedným zo *stromov slávy*, ktoré vyrastajú zo zbojníckych koreňov, bol Stanisław Frączystry z Chochołowa – jeden zo známejších poľských kuriérov, ktorý v roku 1941 previedol z Budapešti do Varšavy maršala Edwarda Rydza-Śmigłého¹. V básni *Lesne melodie* (1967) duchovné príbuzenstvo medzi zbojníkmi a kuriérami zdôrazňuje paralelou:

*Tak śpiewał Janosik
I jego drużyna,
Gdy ich wiedli w piętach
Do miasta Kubina.*

*Tak śpiewał Frączystry
W Tatrach na przełęczy,
Gdy chodził na Węgry
Polski szukający*

Celok končí pointou:

*Lesie mój zielony,
Nie zapomnij czasu,
Gdy kto chciał wolności
Z strzelbą szedł do lasu*

Z tých istých ušlachtilých zbojníckych koreňov podľa Stanisława Nędzu-Kubińca pochádza schopnosť goralov pracovať v horskej službe. V IV. časti *Obrazków na szkle* (1970) básnik píše:

¹ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *Encyklopedia tatrzańska*, Varšava 1973, s.118.

*(...) Zostało, mogę to rzec śmieie,
Na Podhalu góralskich dobrych chłopców wiele
Wawrytków ród honorny. Słowo swoje powiem
o Jakubie seniorze, członku Pogotowia.
Nie było dlań złej drogi, czy we dnie, czy w nocy,
Śpieszył zawsze, gdy w górach żądano pomocy.*

Nebolo teda pre Stanisława Nędzu-Kubińca pod koniec života ľahké sa vyrovnat so skutočnosťou, že na zbojníkov sa pamätalo už málokto a že zbojnícky mýtus za príčinou mnohých výskumov vybledol. Tri roky pred smrťou sa básnik ešte raz odvolal na postavu zbojníckeho kapitána v celej jeho kráse a so všetkými nevyhnutnými atribútmi. V diele *Janosik na zamku* sa vracia k atmosfére rodného domu v Polanách, kde počas posedení rozpráva starý Sabaľa počúvajúcim ho goralom o obdarenom neobyčajnou silou zbojníckom kapitánovi, ktorý uvoľňuje zo žalárov Oravského hradu nespravodlivo uväznených mladých goralov. Avšak kvôli výsledkom výskumov v roku 1973 nemohol Kubiniec vyhlasovať vieru v tieto príbehy, preto slová svojho známeho predka dopľňuje týmto autorským komentárom, ktorý uvádza v zátvorkách:

*Ja do słów Sabały, poeta spraw chłopskich, dodam wątek mały,
Moi mili słuchacze: nie wierzcie zawsze
Opowieściom ludowym, w których nie ma prawdy
Takiej, jak podają kroniki uczone*

Taký istý zlom vo vopred jednotnom ľudovom obraze legendárneho zbojníka nájdeme v básni Hanky Nowobielskej *Do Janosika* zo zbierky *Ugwarzania z kotem* (1980):

*Cytatak roz w jednej godce,
Ześ sie nie nosił jak oreł,
Inoś był zwykłym bandziorem,
Co syckim cyrwoną tocył.*

*I znowuk cytata w godce,
Ze śmierzc twą łzami lud obmył –
Boś wse wspomagał chudobnyk
A tępił ino bogocy.*

Autorka, podobne ako Nędza-Kubiniec, vychovaná v atmosfére kultu zbojníckeho mýtu, sa nevie vysporiadať so zbavením aureoly postavy kapitána. Svoju báseň končí tvrdením, že aj keď nevieme, aká je pravda:

(...) trza przyznać,
Ze cosi z ciebie przetrwało
W kozdym prawdziwym górolu...

Aj Adam Pach vníma postavu zbojníka s náležitou vážností a ctou. V básni zo začiatku 50. rokov *Śmierć Bartusia Obrochty* privoláva postavu Wojciecha Mateju, ktorí popri Sabalovi, Chałubińskom a Szymanowskom patrí k sprievodu významných postáv goralského sveta sprevádzajúcemu presláveného hudobníka počas jeho púte na druhú stranu života.

*Ezy się leją Matejowi,
Ostatniemu zbójnikowi
Hej Bartusiu, twoje gęśle znajom moje siumne chody
Moje myśli...*

Aj napriek tomu, že Mateja je naďalej pozorne sledovaný žandármi, nechýba preňho miesto v goralskom nebi.

Mladšia generácia podhalianskych básnikov, narodená v medzivojnovom období, ktorá dospievala v ťažkých časoch druhej svetovej vojny, nezaznamenala vo svojej básnickej tvorbe mimoriadny vzťah k motívu zbojníka. Sporadicky sa s ním môžeme stretnúť v tvorbe Zofie Grace (*Skarb Janosika*) alebo Adama Doleżuchowicza (*Zbójnickie dukaty*). Skoro nevyužívajú tento motív ani básnici takého významu, ako Wanda Szado-Kudasikowa alebo Roman Dzioboń, ani dokonca priamo spojení s goralskou tradíciou Wojciech Chowaniec-Bulcyk či Franciszek Obrochta.

Patriaca k tej istej generácii Wanda Czubernatowa ako prvá prelomila dovtedy platnú zásadu, že o zbojníkoch, ako o zosnulých - nihil nisi bene. V básni *Kino*, ktorá pochádza z jej prvotiny s tým istým titulom (1979 r.), využila autorka motív zbojníka – Jánošíka, aby ukázala úpadok goralskej kultúry ako výsledok jej komercializácie. Titulné *kino* je metaforou trhoviska, na ktorom sa bezohľadne kupčí s goralským nárečím, zvykmi a tradíciami. Nie bez irónie píše Wanda Czubernatowa:

*Jeden jest ino w tym kinie
Zbój śwarny
Niewinny kieby dziecko
Janosik Nędza-Perepecko.*

Od týchto čias v poézii Podhalia sa objavili dve cesty, ktorými kráča-
jú básnici využívajúci vo svojich textoch motív zbojníka. Prvá cesta vedie
k apoteóze tohto javu a nadväzuje na postavu najstaršej generácie goralských básnikov. K tomuto prúdu patria zastupujúci tretiu generáciu básnikov

členovia básnickej skupiny „Juhasi“, teda Franciszek Bachleda-Ksiedzularz, Jan Fudala a Andrzej Gąsienica-Makowski.

V textoch Fudalu je zbojník synonymom vitality a slobody od všelijakých prísnych noriem, ktoré obmedzujú život obyčajných ľudí. Zbojnícky chodník sa vinie medzi láskou a smrťou. V básni *Zbójnicki paciorek* čítame:

*Śrybelny miesiącku
Do świarnej frajerki pokoz droge dobrom
Jabo se mie obieś za poslednie ziobro
Za stretnięcie nasyk rącek przy ubocy
Mozes mi potoczek cyrwonej wytocyć*

Pre Andrzeja Gąsienicu-Makowského je zbojník stelesnením odvážneho a rozhodujúceho skutku, ktorý chýba v súčasnom goralskom svete. V básni *Hej, Bracie* volá:

*Harnasiu, cy mnie słysys?
Ozłóz skrzydła,
Bo nam ta marność
cołkiem zbrzydła...!*

V básňach Franciszka Bachledu-Ksiedzularza to, čo sa spája so zbojníkom a jeho životom jednoznačne súvisí so zlatým obdobím goralskosti. *Zbójnicki chodnik* je symbolom najušľachtilejších túžob goralskej duše, ktorá smeruje ku slobode. V básni s incipitom *Był cas* porovnáva autor súčasnosť s akousi bližšie neurčenou minulosťou, v ktorej *nogi ojców nasyk zbójnicki deptały chodnik*. A v súčasnosti *na drewniany nogak kalicymy zbójnickom chodze*. Prinavrátanie goralskej kultúre patriaceho jej vysokého miesta si vyžaduje rekonštruovať v súčasnom svete určitú hierarchiu hodnôt, v ktorej zbojnícke remeslo, chápané ako odvaha realizovať túžby, svätý nesúhlas s pasivitou, bolo na poprednom mieste.

Druhá cesta, ktorou sa pristupuje k zbojníckemu dedičstvu v goralskej poézii a ktorú začala Wanda Czubernatowa, vedie k fenoménu zbojníctva z humoristickej stránky. Touto cestou šiel Zdzisław Barglik, ktorý v roku 2001 vydal zbierku *Na zbójnikom nute*. V jeho textoch je zbojník znázornený ako veselý goral, ktorý sa riadi svojráznou filozofiou, ale nemá nič spoločné s heroizmom. V básni *Wartkie nózki* sa zbojníci zvolávajú v kaplnke, aby prosili Boha o *mature w nogak*, pretože útek je v ich povolání každodenným chlebom, čo autor trochu filozoficky vyjadruje takými slovami:

*Tótym co na przedzie casem się powiedzie,
A tyk co od zadka, ceko sąd i krotka*

S veľkou dávkou humoru prezentuje Z. Barglik základy zbojníckej etiky v texte *Dziesiyncioro Bozego przykozania zbójnickiego*. Využívajúc svojráznu kontrafaktúru dekalógu postupne odhaľuje špecifický prístup zbojníka k jednotlivým príkazom. Vďaka tomu bolo 5. príkazanie interpretované ako nasleduje:

*Nie zabijoj... nigda... bez potrzeby!(...)
I nie nastaj po próżnicy na bliźniego kości,
A niek se beskurcyjo zdycho ze starości.
Cheba ze juz jynteres, to wte nie znos łaski,
Uzywajęcy pistolca, noza cy ciupaski.*

Dôležité z hľadiska zbojníckeho remesla 7. príkazanie, je tu vyjadrené takto:

*Nie kradnij – fto kradnie
W piekle siedzi na dnie!
Bo kradzenio zakozot Bóg
Lo powodów trzók:
Po pierse:
Własnoś to rzec świynto, świynto, trzykroć świynto,
Kie cie ziandar goni i depce po pientak.
Po drugie:
Barzi świente tego mienie,
Co ni mo nic na kradzenie.
Po trzecie:
Jako pedo abecadło zbójnickiej nauki,
Zbójnik nigda nie kradnie, ba chodzo za buki!*

A 8. príkazanie v tejto verzii znie:

*Nie dawoj fałsywego świadectwa
Naprzeciw bliźniemu swymu –
Ba go ukatruj po honorowemu!
A miyj przy tym uwozanie
Na pionte przykozanie.*

Humoristický prístup k motívu zbojníka nie je cudzí aj najmladšej generácii goralských básnikov. Kňaz Marcin Godawa sa v básni *O śmierci Janosika* pri opise tejto udalosti vzdáva typickej žalospevnej nálady v prospech veršov ako napr.:

Hej, umiery Janicek, już go gniecie w usy
Hej kieby cie zwyrtali, jesce by sie rusył.

V textoch tvorených ľuďmi, ktorí sa narodili na prelome 60. a 70. rokov, je motív zbojníka realizovaný odvolávaním sa na konkrétnu postavu veľmi zriedkavý. Mladí goralí vo svojej tvorbe používajú slovo *barnaś* (napr. báseň Wojciecha Kusiaka *Biały barnaś*) alebo prídavné meno *zbójnicki* ako jednoduchý odkaz na etos zbojníka, ktorý upevnila najstaršia generácia tvorcov. Aj keď musíme povedať, že tento motív nie je súčasnými goralskými básnikmi pripomínaný príliš často, tak práve v tejto podobe, napriek všetkému, podľahol určitej petrifikácii, pomaly preberajúc na seba funkcie jedného zo základných goralských topoi.

Literatúra:

- Z. Barglik, *Na zbójnickom nute*, Krakov 2001.
- A. Brzozowska-Krajka, *Stare i nowe nuty na góralskich gęślikach. O ludowej poezji podhalańskiej (1945-1980)*, Varšava 1989.
- W. Czubernatowa, *Kino*, Varšava 1979.
- E., Kowalczyk (oprac.), *Młodnik. Wiersze z Podhala, Orawy i Spiszu*, Krakov 1989.
- A. Kudasik i in. (oprac.), *Nuty serdeczne. Antologia podhalańskiej poezji gwarrowej*, Nowy Targ 1996.
- A. Mlekodaj (oprac.), *Góralskie serce w zielonym liście pieśni. Antologia poezji regionu Podtatrza*, Ludźmierz 2006.
- S. Nędza-Kubiniec, *Wiersze i poematy*, Varšava 1973.
- H. Nowobielska, *Ugwarzania z kotem*, Varšava 1980.
- Z. Radwańska-Paryska, W.H. Paryski, *Encyklopedia tatrzańska*, Varšava 1973.

Zbojník Proćpak v diele *Godzinki zbójnickie* Zdzisława Marie Okuljara – Jazyk a obraznosť

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Dielo Z. Okuljara (pseudonym Katra, 1911–1977) *Godzinki zbójnickie*, napísané k 700. výročiu založenia mesta Živiec, ocenené výborom pre oslavu II. cenou (prvá nebola udelená), sa stratilo. Pokusy o jeho nájdenie, na ktoré som sa podujímam, zatiaľ nedali výsledky¹.

Fragment diela uverejnený po smrti autora v „Karte Groni“ a pohľad na dejiny obrazu Proćpaka v literatúre od polovice 19. storočia nám umožní formulovať určité postrehy týkajúce sa spôsobu kreácie zbojníka v jazyku umeleckého diela.

Pravda meníaca sa na legendu

Zbojníctvo v oblasti Živca je známe a pomerne dobre doložené. Zaujímavé sú súdne listiny vydané o.i. S. Szcotkom.

Historická postava Proćpak pochádza vraj z Kamesznice, a jeho skutočné meno znie Jerzy (Jurko, Jura, Juraj?) Fiedor. Toto meno určite potvrdzuje „prihraničnosť“ oblasti Živca a jej obyvateľov. Prezývku *Proćpak* by sme mali asi porovnať s českým *proćpak* ‘prečo’. V nárečí prezývka bola pozmenená a používa sa v znení *Kroćpok*. Takisto sa apelativizovala a funguje alebo ako pomenovanie tučného a grobianskeho muža, alebo zlodēja, občas sa používa ako expresívne pomenovanie samopašných detí.

Zaujímavou literárnou reportážou o činnosti Proćpakovej bandy je *Pieśni o Standrechcie y Proćpakowey Bandzie w roku 1795*, ktorú našiel Kazimierz Piekarski v spisoch po Lucjanovi Malinowskom. Podľa J. Zborowského rukopis vyzerá ako by bol z toho istého obdobia, čo udalosti, ktoré popisuje, autor je pravdepodobne Nemec, ktorý pomerne dobre hovorí po poľsky,

¹ Za pomoc pri mojom hľadaní ďakujem p. Wande Miodońskiej a p. Hieronimowi Woźniakovi a p. Tadeuszowi Trębaczovi.

pozná nárečie a možno, že zatiaľ iba načrtáva báseň. V básni sú popísané dejiny zbojníka:

*W roku tysiąc siedmset dziewięćdziesiąt drugim
Jakiś Jerzy Proćpak, chłop z Kameśnic u drogi,
Za małe kradzieże postany był na Wiśnicz
I siedział tam w areszcie, aż mu zaczęło tęsknić*

a ďalej rozvoj bandy a jej pôsobnosť:

*Całe lato słychać było tu i ówdzie w krajach,
W Śląsku, w Polsce i po Orawie, w Węgrach,
A na halach i szalasach owce i barany,
Krowę, cielę, syr i masło jawnie sobie brali.*

*Gościńiec tak nie był pewny, poczta i podróźni
Kilka razy zrabowani, tylko z asystą jechać można.
Jablunkowa i też Czacza, Wisła i Jeleśnia,
Ślemień, Łękawic, Skawica, Kalwarj[a] był nieszczęsny.*

*Nowy Targ i Stary Sandec, Polhora z tamtej strony,
Prosiły skarżąc o pomocy, bezpiecze i obrony.
[...]*

Ak takto bolo naozaj, Proćpakovi patrí miesto v radoch karpatských zbojníkov. Avšak Proćpak nemal dostatočné množstvo bardov a tvorcov legend. Ludwik Delaveaux (de Laveaux) v *Goralach bieskidowych* popísal jednu z príhod, a to podľa príbehov romantických ušľachtilých zbojníkov a dve spevanky o Proćpakovi, ktoré ako ľudové opakovali po celé storočie všetci autori píšuci o zbojníkoch a folklóre v oblasti Živca: Kolberg, Kocznur a takisto Okuljar. Táto romantická príhoda je v podstate vpádom zbojníkov na ples.

Správa L. Delaveaux je zaujímavá preto, že pred rokom 1840, keď bol majiteľom časti Rycerky Górnej, skutočne „killku 80letnich starców pamiętało bandę rabusiów pod dowódtwem Proćpaka z Węgiei tu przybyłych koło 1790 r. Zbrojna ta gromada w broń palną napełniała postrachem okolice. [...] Kościoły i bogatszych księży rabowano, a najbardziej tropiono Żydów. Ta banda miała porozumienie w każdej wsi z kilkoma znanymi z złodziej-skiego rzemiosła włościanami [...]”. V tomto fragmente je najzaujímavejšia informácia o tom, že Proćpak mal pochádzať z Uhorska, teda – ako sa zdá – zo Slovenska. Nie je teda čudné, že stvárnený ako bludný rytier zbojník sa zamiloval do jednej z dcér pani B... dedičky, ktorá býva v R...

Odtąd dla widzenia jęj z bliska i mówienia z nią przebięrał się to za żebraka, to za kupca Węgra z towarami (do czego mu Słowackie narzeczce dobrze się przydało). [...] Pewnego wieczora, gdy pomnożone towarzystwo przybyłemi gośćmi bawiło się tańcami, wchodzi wysoki i barczysty męczyzna w kwiecie wieku. [...] Najprzód Słowackim obyczajem rzekł: *Pochwalen pan Jezusz Krysztus!* Potém [...] zbliżywszy się do pani domu, ucałował najniższy brzeg jęj szaty, i rzekł: — Poniżenie pytam na stokrat, jeich miłost oświecena grofka nechaj se ne racza horszyt stara pany, a nech daju pohajdukováť z jeich oświecenu dziewku. Ja sem ne chłap, ja sem Uherski zeman. I z pokłonom do starszěj panny przystąpił. Dziewica zrazu drząca, lecz tym hołdem w swěj maleńkiěj próżności pochlebiona, i nowością zdarzenia zaintrygowana, na skinienie swěj równie strwożoněj matki nabrała odwagi do podania drobněj rączki w szorstką dłoń leśnego Adonisa, i naśladowała dosyć zręcznie madziarskie skoki i przysiudy. Wykicawszy się do woli, wychylił trykrotnie: *Zdrawi buli do sto roków!* [...].

Proćpak Slovákom?

Predstavoval sa Proćpak ako Slovák a úmyselne menil svoj jazyk, vďaka čomu bol vnímaný ako „cudzí“, alebo skutočne stále hovoril po slovensky? V rozprávání Delaveaux nie je Kamesznica rodným mestečkom zbojníka, ale sa opisuje ako „siedlisko głównych spiskowych i przechowywaczy“ a dedina, v ktorej mal aj „jeszcze inny mniej platoniczny romans“. Tam tiež, aj napriek tomu, že bol tam „dom z podwójnym dachem w taki sposób urządzoney, że między temi dwoma dachami łatwe a nieposzlakowane na wszelki wypadek miał schronienie i skład bogatszěj zdobyczy“. Tam tiež „zazdrosna kochanka, zdradliwa jak Dalila, mszcząc się za częstą niewierność, i podsycona chęcią otrzymania wyznaczonej za jego głowę nagrody, wydała jego schronienie i oddała go w ręce sprawiedliwości“.

Od samého začiatku je teda Proćpak hrdinom literatúry, píše sa o ňom ako o literárnom hrdinovi, v súlade s literárnymi konvenciami a porovnáva sa s mytologickými a biblickými hrdinami. Pamät a história sa stávajú piesňou a legendou. Slovenskosť zbojníka nie je prekážkou pre jeho legendu, v určitej miere sa vďaka nej stáva podobným Janoškoviu.

Dejové pásma v ľudovom umení, ku ktorým sa pripájali informácie dejepiscov a etnografov, boli spracované Jánom Koczurom v *Piesni o zbójniku Proćpaku*, kde prebieha ďalšia mytologizácia a zbavenie reálneho rázu zbojníka. Krutosť sa vysvetľuje ako následok silnej lásky (úvarenie otca milej v kotle žinčice: „Olili, olili, bacoska zabili, / Na kocieł wrażli, w zyńtycy warzili“), dôležitá sa stáva aj sláva:

*A od Zwardonia aż do Żywca
Leciła wieść przez gronie,*

Ile krów, owiec porwał Proćpak

I komu zabrał konie.

a „boralskost”:

*„Bo góral, gdzie się rodził, nie wyjdzie z tej dziury,
Choć szubienicy chce, przecie patrzy góry”.*

Menej vznešene znejú riadky o tom, ako Proćpak zo strachu pred múčením zradil kamarátov. Špeciálny súd (*Standrecht*, inakšie *Standgericht* — „Standrecht jest straszliwy środek ukarania, / Bo tedy kogo złapią, tam zaraz obwieszania”) odsúdil Proćpaka na smrť obesením 26. januára 1796 r. Popravili vtedy 21 osôb, 77 osôb dostalo palice, 41 bolo odsúdených na trest väzenia vo Wiśniczi.

V ľudovom rozprávání smrť *herca Kroćpoka* nemohla byť všedná, bol porazený nadpozemskou silou, a to vďaka jezuitom (aj keď je to doba, v ktorej bola démonizovaná rehoľa likvidovaná):

Juz doś było ich grasowania. Zacyli chytać zbójników. Herc Kroćpok roz ukrywoł sie w Żydowej chałupie pod powałem. Ale kiedy Jezuici dali na jego intecyjom to Kroćpok oślep, odtąd ukrywoł sie w kaplicy u łupodku. Tam lezoł miyndzy powałami. Ojciec jego przynosił mu jeść. Ale i tak go później złopali, Koło Milówki wybudowali szubienice. [...] Kroćpok na szubienicy wywinoł sie 3 razy i paczkę tabaku wykurzył. Nigdy tego nie widzieli. Posłali telegram do Papieża. Telegram przyszedł, ale było za późno. Kroćpok skonał (Kubicowa 1969: 90).

Proćpak podľa Okuljara – syntéza doterajších odkazov

V uverejnenom fragmente *Godzinek zbójnickich* (Dejstvo III., obraz I. a II.), v ktorom je predstavená zábava v krčme v Jelešnej, ku ktorej sa pripojil Proćpak spolu so svojimi druhmi, si môžeme všimnúť inovačné ako aj tradičné prvky, založené na doterajšej legende.

Proćpak a „Proćpakovci” sa prišli zabaviť, miestne obyvateľstvo ich prijíma priaznivo (avšak až po chvíli váhania). Krčmárovi Židovi platí za nápoje, avšak aj tu je charakteristické „dnes” (možno že už ho predtým „navštevoval”, ale neplatil): „Karczmozru! Hej! Mojsiek! [...] Kroćpok wos dziśka wsyckik ugosco! Niekze bydzie weselie i zabawa! [...] Nie turbuj sie Mojsie! [...] Płacem dziś syćko. Niek sie ludziska roz z Proćpokiem tu haw zabawiom jak nolezy”.

Je Proćpak „svoj” alebo „cudzí”, dobrý alebo zlý? Akò vidieť nie je to samozrejmé – keďže sa odohral nasledovný dialóg, ktorý odráža akt akceptácie a prijatia vodcu zbojníkov ako „svojho“:

GÓRAL II: To ś cie je sielny i siumny chłopiec. Taki je nas! — Na niy – ludzie? (*zwraca się wkoło*)

WIELE GŁOSÓW: Juści ze nas!

Niek zywie Kroćpok i jego zbójnicko familijo!

Niek zywie!

Zase Proćpak, który predtým spiewał, tancoval a hovoril ako „svoj”, v rozhovore so Starým Horalom sa stáva akoby Slovákom:

STARY GÓRAL: I byście tyz ta nos biydyk, tak jako drzewiej bewało za moje młodości – cynili zbójnicy, bronili przed panami, coby nom telo krzywdy nie przycyniali...

Pijem piyknie wase zdrowie: dobrzi chłopcy z groniów!...

PROĆPAK: Dziekuje wom serdecnie chłopcy. *Myśma* wsytki jedno, na – i jedno na sercu cujemy. *Przece* jo je taki chłop jako i wy, ino *me* przycisło łod tyk panów i nie fcem, ze bedem u nik za wolaśco i za bele gówno.

Sem ślebiodny cłek i taki fcem ze umrem! Nie bedzie mi niwto przewodziyl i mamil, bo przece mom tez swój pomyślunek i wiyim, co może byj dobre, na fco złe lo nos syćkik.

STARY GÓRAL: Prowde ty mówis świentom Harnasiu. Mówis ućciwie, tak jak se pocynali Janosik, Ondrasek i inse. Uni tyz tak powiadali i biedocie wygodne cynili. Zabawiojcie sie u noc nicem na swoim.

Formy *myśma* a *sem ślebiodny*, pravdu hovoriac nie sú ani slovenské, ani české, ani rusinské, ani napríklad podhalanské. Koncovka 1. os., mn. č. *-ma* sa vyskytuje v nářečiach v oblasti Limanovej a Sącza. *Me* ‘mňa’ a *fco* ‘čo’ sú skôr chyby štylizácie a nie zámerný postup autora.

Podhalanizácia

Scestovanému zbojníkovi patrilo používať slovenské slová a formy – je to zásada, ktorú dodržiava aj Tetmajer. Proćpakovi zbojníci spievajú texty, ktoré poznáme z antológie *Pieśni Podhala*, napr.:

Poza bucki, poza hraść

Pójdziem chłopcy zbijać, kraść.

„*Inni z karczmy*” spievajú:

Idźcie chłopcy kraść i zbijać,

Bo ni momy za co pijać!

Tento text bol uverejnený pred vojnou v časopise Gronie v takejto forme:

Pudziem chłopcy, pudziem zbijać,

Bo ni momy za co pijać.

Do plebana, cy do pana,

On talery mo we zbanak.

Do svojho textu *Jukace* ho zakomponoval Harnaš z Beskidu, inteligent s etnografickými záujmami. To nedáva istotu, že pochádza z „úst ľudu“, skôr presvedčuje, že história Pročpaka patrí k dejinám literatúry oblasti Živca a k živieckemu regionalizmu.

*Ďalej zbojníci:
Ciemna nocka bęła,
kie my na zbój pošli,
Nie doł Pon Bóg scynšcia,
Nic my nie prziniesli,*

[...]
*Zbójnik pódzie w niebo,
na samiućkim przodzie
a iné.*

Pójsć poza bucki je frazeologizmus, ktorý prenikol spolu s podhalan-
skými piesňami, a znamená 'stať sa zbojníkom'. Jadrom intertextuálneho
a nadregionálneho formovania jazyka postáv *Godzinek zbójnickich* je výpo-
ved Starého Horala:

*Nale jak zek beł młodziak — to przece i jo se chodzowół
poza bucki, poza braśc. Wej — beły casy, beły, nale juz sie
za me pomineły.*

Vidno, že podhalanizácia živieckeho zbojníka je preňho povýšením.

Tajomnosť, samota, tragickosť

Na prosbu spieva aj samotný Pročpak. Je to pieseň osamelého a tragic-
kého hrdinu hnaného do bitky tajomnou silou. Obetami majú byť páni, čo
znamená, že sa nezabúda aj na sociálny „pokrokový“ ráz zbojníctva:

*Za noze, chłopczy, za noze,
bo moje serce niy moze,
niy moze dłuzyj wytrzymaj,
muse jo bitke zacynaj*

*A jak jo zacne od ściany —
to bedzie któryś zadźgany,
a jak jo zacne od piecka —
to bedzie panom uciecka (s. 203)*

Morálne hodnotenie?

Zbojníctvo bolo historikmi eticky hodnotené nie v konfrontácii s piatym alebo siedmym prikázaním alebo s výpovedami svedkov vražd, obeťami lúpeží a múčenia, ale s vonkajšími okolnosťami a požiadavkami aktuálnych a akceptovaných autormi ideológií a idey. Príkladom môžu byť úvahy W. Ochmanského:

Przepędzeni przez oblawy z lasów koło Jabłonkowa i Kamesznicy uciekli na Babią Górę; ponieważ zwierzyny było tu mało, wzięli się do rabunku.

Zbojnictwo Proćpaka było więc wyrazem walki z ówczesnym ustrojem, który popierał możnych wyzyskiwaczy, a biednemu góralowi zabraniał kłusować pod groźbą surowych kar. Takiego wymiaru sprawiedliwości góral nie rozumiał, gdyż w jego pojęciu kłusownictwo w ogóle nie było przestępstwem, ani w konsekwencji nie uznawał. (s. 61).

Voči kráse a spravodlivosti zbojníctva by mala aj veda so svojou snahou odhaliť pravdu zamĺknuť, odstúpiť a venovať sa niečomu inému:

Nie da się zaprzeczyć, że wśród zbójników trafiali się również pospolici rozbójnicy, ale to niczego nie dowodzi. Drobne skazy na całości obrazu zbójnictwa są niewidoczne i nie psują ogólnego wrażenia. Zdrowy instynkt ludu góralskiego potępił je i wyrzucił ze skarbca swych podań i legend. Nauka nic lepszego uczynić w tym względzie nie może. (s. 63).

Potrebná je, ako sa zdá, nie demýtologizácia zbojníctva, ale uvoľnenie „vedeckých“ interpretácií od omámenia ideológiou.

Reasumując niniejsze zagadnienie należy podkreślić, że chociaż zbójnictwo wykazywało wiele podobieństwa do najzwyczajszego rozbójnictwa, było s swej istocie przejawem walki klasowej, gdyż podłożem jego były ucisk, wyzysk i nędza poddanych. Był to wyraz buntu eksploatowanej ludności poddańczej, zwłaszcza biedoty przeciw ówczesnemu porządkowi społeczno-gospodarczemu (Poniedziałek 1976: 71)

Zhrnutie

Zaujímavý príbeh zbojníkov pôsobiacich na pohraničí Sliezska, Moravy, Uhorska, teda Slovenska a Poľska, ktoré sa práve stalo časťou Rakúskej monarchie, by mal byť preskúmaný tak historikmi ako aj literárnymi historikmi. Možno že vďaka novým výskumom sa nám podarí rozlúštiť otázku Pročpakovho pôvodu, oddeliť jeho príbeh, ktorý rozprávajú „páni“ a čitatelia literatúry, od stôp po ňom v pamäti a jazyku obyvateľov živieckej oblasti.

Dúfajme, že sa nám podarí nájsť celé *Godzinki zbójnickie* – pokus o opätovnú interpretáciu mýtu zbojníka v lokálnom podaní, ktorého autorom je spisovateľ so širokým rozhľadom.

LITERATÚRA

- Ludwik Delaveaux, 1851, Gorale bieskidowi zachodniego pasma Karpat. Rys etnograficzny zwyczajów i obyczajów włościan, Krakov.
- Harnaś z Beskidu, 1938, Jukace, „Gronie” I, nr 4 (X–XII), s. 170–173.
- Zdzisław Kutra [= Z. M. Okuljar], 1980, Godzinki zbójnickie, „Karta Groni” IX–X, s. 194–204.
- Jan Kocznur, 1945, Pieśń o zbójniku Pročpaku, Krakov.
- Regina Kubicowa, 1969, Dzieje Kroćpoka, „Karta Groni” II, s. 89–90.
- Władysław Ochmański, 1950, Zbójnictwo góralskie. Z dziejów walki klasowej na wsi góralskiej, Varšava.
- Zdzisław Piasecki, 1973, Byli chłopcy, byli... Zbójnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska, Krakov.
- Pieśni Podhala. Antologia, 1971, red. Jan Sadownik, Krakov.
- Zygmunt Poniedziałek, 1976, Geneza i rozwój zbójnictwa w państwie żywieckim, „Karta Groni” VII–VIII, s. 56–72
- Jadwiga Stankiewicz, 1980, Byłam z nim wtedy, gdy cierpiał... (Wspomnienie o Zdzisławie Marji Okuljarze – Prezesie Grupy Literackiej „Gronie”), „Karta Groni” IX–X, s. 166–168.
- 1995, Okuljar Zdzisław Maria, ps. „Kotra” (1991–1977), publicysta, działacz Towarzystwa Miłośników Ziemi Żywieckiej, [In:] Słownik biograficzny Żywiecczyzny, red. Antoni Urbaniec, t. 1, Żywiec, s. 155–156.
- Stanisław Szczotka, 1952, Materiały do dziejów zbójnictwa góralskiego z lat 1589–1782, Lublin – Łódź (Archiwum Etnograficzne, 3).
- Juliusz Zborowski, 1929, Pieśń o standrechcie i Pročpakowej bandzie w roku 1795 (przyczynek do dziejów zbójnictwa w Żywieckiem), „Lud” VIII, s. 71–93.

Zbojnícke a lúpežnícke motívy v šwiętokrzyskich legendách

prekl. Kumiria

Vychádzajúc z témy konferencie „Mýty a skutočnosť zbojníctva na poľsko-slovenskom pohraničí“, by som v prvom rade chcel opísať obraz zbojníkov ustálený vo frazeologických výrazoch spisovného poľského jazyka a Podtatranského nárečia. Materiál a vedomosti som čerpal z nasledovných slovníkov a prác: Franciszek Fitak, *Słownik gwary spiskiej* (2004); A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala* (2005); Józef Kaś, *Słownik gwary orawskiej* (2003); Julian Krzyżanowski (vyd.), *Nowa księga przysłów i wyrażen przystowiowych polskich* (ďalej NKPP).

Ale ukázalo sa, že v menovaných slovníkoch o nárečiach neboli žiadne frazeologizmy so zbojníckou tematikou. A pokiaľ ide o NKPP, slovník, heslá ako *zbojnik* (*zbojnik*) alebo *zboj* (*zboj*) neobsahuje. Namiesto toho NKPP ponúka príslovia so zbojníckou tematikou z podhalanského nárečia (pochádzajúce z rukopisu Adama Pacha, *Przysłów podhalańskich*) – *Pálenka ako zbojnik svet rovná, ale ho nič* (NKPP: 705) a ďalších päť frazeologizmov používaných aj v poľskom jazyku – *zboj z tucholskiego lesa* (NKPP III: 547); *kamesznicki zboj* (NKPP II: 11); *šwiętokrzyski zboj; [kto] wyzerá ako zboj šwiętokrzyski; [kto] pozerá sa ako šwiętokrzyski zbojnik* (NKPP III: 488).

Na základe týchto uvedených príkladov sa toho o zbojníkov veľa nedozvieme, ponúkajú nám len informáciu kam až siahala dlhá ruka zbojníctva – panovalo v lesoch a v týchto horách – Hory Šwiętokrzyskie, Boroviny Tucholskie, v okolí Kamesznicy (dedina v Beskydskom Žywcy). Iná informácia hovorí o strašidelnom výzore a nevráživých pohľadoch zbojníkov.

Je ľahké postrehnúť, že najviac príkladov sa uvádza o zbojoch (zbojníkoch)¹¹ šwiętokrzyskich. A to ma vlastne viedlo k tomu, aby som sa viac zamerlal na šwiętokrzyskie zbojníctvo v legendách a podaniach.

¹¹ Vo šwiętokrzyskom nárečí je veľmi podobný význam výrazov (lexém) *zboj* a *zbojnik*. Dnes tieto dva výrazy už nerozlišujeme, ale texty z 19. storočia o tom nesvedčia. Výrazy sa používali ako výmena jedného výrazu, ale častejšie sa používal výraz *zboj*.

Uvádžam teda materiál, z ktorého som si prepožičal vedomosti na túto prácu:

- cyklus *Zbóje świętokrzyscy I-V* vypracovaný Włodzimierzem Gierowskim (1961);
- *Legendsy Świętokrzyskie* zozbierané Jerzym Stankiewiczem (1988);
- *Łysica gwarzy* – výber rozprávání Józefa Ozgi-Michalskiego (1938);
- *Podania świętokrzyskie opracowane według opowieści ludowych* (vypracované podľa ľudových podaní) Marią Poraską (1913);
- *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc* v knihe Władysława Siarkowskiego (2000)²².

Cieľom mojej práce je analýza a porovnanie toho, čo je spoločné a originálne v podaniach o świętokrzyských zbojoch (zbojníkoch) s legendou o Jánošíkovi (legendsy zo zbierky *Zbojnický dar*). Predmetom práce bude analýza literárneho folklóru, ktorý najčastejšie predstavuje motívy, pretože v tejto práci som sa zameral aj na motívy. Definíciu motívu, ako predmetu analýzy folklórnym podaním, napísal Julian Krzyżanowski v *Słowniku folkloru polskiego* (1965: 237-240):

Motív ako samostatný a najjednoduchší prvok, predstavuje situáciu, ktorú môžeme vyjadriť v jednej vete (...). Motív má dva členy, stály a nestály (...). Motív vystupuje tiež ako prvok vyššieho celku, t. j. deja, ktorý je súčasťou podania, legendy a iných foriem.

Analýza materiálu

Všade tam, kde vládne nespravodlivosť a zlo, objavia sa odvážni a silní ochrancovia utláčaných, často obdarení nadprirodzenými vlastnosťami (v psychologickej analytickej teórii G. Junga je táto postava stelesnením prvotného bojovníka). Niekedy vystupujú v úlohe hrdinov bojujúcich za slobodu krajiny alebo národa – Robin Hood (Anglicko), William Tell (Švajčiarsko), Jánošík (Slovensko). Aby sme získali jednoliaty obraz o týchto hrdinoch, musíme preskúmať podobnosti motívov v podaniach a ľudových legendách z rôznych krajov a epoch.

Šlachetní zbojníci angažovali sa v piesňach a podaniach, ktoré možno zapísať do nasledovnej schémy (Poz.: Tolstoj 1992):

²² V tejto práci som si prepožičal v pôvodnom poradí strán najdôležitejšie rozhovory kňaza W. Siarkowskiego – tri časti *Materiałów do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc* uvedené v „Zbiorze wiadomości do antropologii krajowej“, zv. 2, s. 209-259; zv. 3, s. 3-61; zv. 4, s. 8-184.

elitná kultúra – literárny jazyk – rytierske zásady
ľudová kultúra – nárečie – zbojnícke zásady.

1. Spoločné motívy

1.1. Príbeh o zbojníkovi Madejovi

Legenda o Madejovi (zbojník nosí meno Remija, Remijasza na Kaszubach) pochádza z okruhu keltskej literatúry, ale aj tak je známa hádam po celej Európe (od Francúzska až po Rusko). V Poľsku vznikli odborné tvorby so širokým záberom záujmu, tzv. poľské diela z Juhu. Zaujímavé je, že z bádania J. Krzyżanowskiego (1962: 235-238) o geografii tohto príbehu vyplýva, že pod Tatrami je vlastne nepoznané. Jediné potvrdenie zo Spiša poslal Jan Grzegorzewski v práci *Na Spiszu. Studya i teksty folklorystyczne (Na Spiši. Štúdiá a folklórne texty)* (1919: 163-165). Z Kielecczyny pochádza až niekoľko miestnych diel geograficky zameraných.

Świętokrzyskie básne patria k dielam južno-poľského okruhu, pre ktoré sú charakteristické nasledovné motívy:

- otec nevedomky zapredá diablovej nemluvni za pomoc v močiari;
- mládenec – klerik vyberie sa po úpis;
- matka Madeja zachraňuje mládenca pred zbojníkom (motív pochádza z apokryfu zo šestnásteho storočia *Sprawa chędogo o męce Pana Chrystusowej*);
- Madeja za pokutu zalieva buzogáň, ktorým predtým zabíjal ľudí. Buzogáň vyrastie na plodnú jabloň. Pri spovedi sa jabĺčka menia na holuby.

V jednom zo świętokrzyskich príbehov, objavuje sa aj černokňažník Jan Twardowski, ktorý je mučený ako Madeja. Je to postava z iného príbehu, ale na toľko podobného s legendou o Madejovi (spoločný faustovský motív zapredania duše diablovej), že došlo do prekrytia motívov.

Následnosť a kompletnosť motívov sa prejavuje ináč v spišských dielach (Grzegorzewski 1919: 163-165). Chatrč Madeja je z ľudských lebiek, čo je následkom slabého vzťahu s matkou, mládenec sa po úpis vyberá spolu s otcom, v príbehu vystupuje zničený, chromý diabol, jablká sa pri spovedi nemenia na holuby, ale padajú rovno na zem. Spišské podanie príbehu značne odbieha od južno-poľskej verzie (aj świętokrzyskej).

Apokryfický motív záchranu mládenca matkou v podhalanských ľudových podaniach bol zavedený aj do niekoľkých príbehov o Jánošíkovi. Jedna z bosoriek ukryje Jánošíka za pecou a podobne ako zbojník Madeja, iná vyňučá ho podľa pachu (*cítim človečinu*).

1.2. Vlastné motívy

1.2.1. Žena, ktorá nepekne hovorí o zbojníkovi, za trest bude posadená na klince, ktoré kúpi na jarmoku na zbojníkov príkaz.

Je to síce individuálny motív, ale so širokým záberom. Stretneme sa s ním v Sliezske v príbehu o Ondrášovi (Krzyżanowski 1963: 233), v niektorých podhalanských aj slovenských útvoroch o Jánošíkovi, o Vdovcovi, o zbojníkovi zo Spiša, Pištovi, a iných anonymných zbojníkoch (*Zbojnícky dar*: 29, 31-32, 69-70, 75-76, 94, 103-104, 109). V Świętokrzyskich Horách ten krutý trest vymeriava Antoni Malarski. Tento motív je však podaný viacerými verziami, napr. napichovanie klinčov do päty, alebo pichanie špendlíkov pod nechty (por. slovenské príbehy o zbojníkovi Vdovcovi – *Zbojnícky dar*: 94).

1.2.2. Zbojník (zlodej) si hovorí, že ukradne plachtu spod spiacich alebo bielizeň, ktorú majú na sebe.

Aj s týmto motívom sa stretávame v świętokrzyskim podaní o A. Malarskim, a aj v žartovnej poviedke o zlodejovi z Poronina (Stopka 1898: 61). Malarski kradne plachtu, zlodej z Poronina gazdove spodky a zásteru gazdinej. Aby mohli ukradnúť tieto veci, hrdinovia v oboch príbehoch vylievajú na spiacich vodu. Tí sa prebudia, vyzlečú si veci a položia ich na stoličku, odkiaľ potom veci zmiznú.

1.2.3. Zbojníci za trest financujú kostol alebo kláštor.

Zbojník nazývaný Kak³, ktorý kradne a rabuje na svahoch Łysicy, vystavuje kostol v Bielinach a dáva nakradnuté peniaze aj kláštoru na Svätom Kríži, ktorému finančne prispela aj zbojníčka Barbara Rusinowska (žila v 16. storočí). Rovnako aj podhalanskí zbojníci, Jánošík, fundujú kostoly v Dębnie (tu sa podľa legendy Jánošík zosobášil s Marínou), aj v Nowym Targu (kostol na žiadosť sv. Anny⁴).

³ Kak je v porovnaní s postavou A. Malarskiego menej idealizovaný. Čítame o ňom, že časť nakradnutých peňazí dával chudobným, ale oveľa častejšie vystupoval ako obyčajný zlodej, okrádajúci dokonca aj pútnikov.

⁴ V legende o založení kostola na výzvu sv. Anny objavuje sa aj iný folklórny známy motív – na mieste, z ktorého sa nemôže pohnúť voz s ukradnutým obrazom svätého, vystaví sa kostol alebo kláštor. K takým legendám patrí jedna o obraze Matky Božskej Čenstochovskej a druhá o relikvii Svätého Kríža z kláštora na Lysej Hore.

1.2.4. Zbojník odsúdený na šibenicu, chce, aby bola pozlátená alebo povybíjaná dukátmi.

Tento motív je prítomný aj v ľudových piesňach,
por. zo Świętokrzyskich Hôr:

<i>Ej bratku, mój bratku!</i>	<i>Och, keby som vedel,</i>
<i>Šibenička tebe;</i>	<i>o ktorej hodine,</i>
<i>Šibenička stoj,</i>	<i>kázal by som ju pozlátiť</i>
<i>Kvôli tvojej svojvôli.</i>	<i>od neba po zem.</i>
<i>Oj, keby som vedel,</i>	<i>Hľa, moje sestričky,</i>
<i>Kedy budeš visieť,</i>	<i>predajte koničky,</i>
<i>Kázal by som pozlátiť</i>	<i>ykúpte bračeka</i>
<i>Šibeničku hneď</i>	<i>spod šibeničky.</i>

(Siarkowski 2000: 80).

z Podhala:

Na Oravskom podzámku stoja šibeničky,
Ktože bude visieť? Janko z Brezovičky.
Keby ja som vedel, kedy by som visel,
Od hora na dol pekne by ju vybiť dal.
Z hora dukátmi, z dolu toliarmi,
V strede striebrom, bo som dobrým chlapom.

(Stopka 1898: 29).

Podrobnejší opis tejto udalosti, motívu v podaniach a piesňach predstavili Stanislav Bystron (1925) a Julian Krzyżanowski (1977).

Iné motívy sú spoločné v ľudových piesňach o zbojníkoch a v obširnom zlodejskom folklóre a v príbehoch o lotroch.

1.2.5. Aby sa zbojníkom darilo pri prepadoch bolo potrebné zobrať si zo sebou predmety, čo prinášali šťastie.

V podhalanských legendách sa stretávame s podrobným opisom toho, ako Jánošík získal valašku, opasok a košelu, ktoré ho obdaria silou a chránia ho pred ranami. V świętokrzyskich legendách k týmto predmetom, ktoré prinášajú šťastie patria:

- zub mŕtveho (zub alebo časť oblečenia zomretého, v ľudovej kultúre ide hlavne o obesenca);
- ruka mŕtveho, ktorá sa používa na uspávanie členov rodiny (dlaň mŕtveho sa natrie maslom a podpáli sa toľko palcov, koľko osôb žije v dome).

Toto sú typické rady zbojníkov.

1.2.6. Iniciatíva⁵ – aby stať sa zbojníkom, treba prejsť skúškou.

Malarski prijme do svojej bandy tých, ktorý nepreukážu bolesť, keď sú ranení. S Jánošíkom môže zostať len ten, kto rozmliaždi kameň v ruke, skočí z vrcholku stromu na druhý a vydrží prikladanie žeravých uhlíkov na brucho.

2. Rozdiely medzi legendami o ťwiętokrzyskich a podtatranských zbojníkoch (zbojoch)

V porovnaní s legendami o Jánošíkovi, v ťwiętokrzyskich legendách je badateľný nedostatok básnických motívov a čarovných predmetov. Hrdinovia z legend ťwiętokrzyskich Hôr sú menej idealizovaní, preto najčastejšie vystupujú ako banda zlodejov. Výnimkou je A. Malarski⁶, ktorý dá gazdovi z Rembiechowa koňa z dražby a privedie kravu vdove z Jędrzejowa. Ťľachetnosť, odvaha a riskantné úteky z neho vytvárajú zbojníka veľmi podobného Jánošíkovi. Jeho životné príbeh je rovnaký so životom podhalanského hrdinu. A preto tu nemôžeme hovoriť o náhode. Ponúka sa otázka, či popularita legendy o Jánošíkovi bola tak veľká, až ovplyvnila ľudové podania v ťwiętokrzyskich Horách, alebo je Jánošík a Malarski konkrétnymi postavami hlavných motívov? Správna a plnohodnotná odpoveď by si vyžadovala podrobnejšie analýzy prekračujúce možnosti mojej práce.

V ťwiętokrzyskich legendách je originálny motív ženy – zbojníčky. Hrdinkou niekoľkých príbehov je Barbara Rusinowska, ktorá viedla zbojnícku bandu a zbojníčila na začiatku 16. storočia. Ako hovorí odkaz, bola obešená v Radome v roku 1505, v topánkach s ostrohami, s mečom a v chlapeckom oblečení. Samozrejme, že aj v podtatranských legendách existovali zbojníčky⁷, ale neboli tak významné ako Rusinowska.

Legendy zo ťwiętokrzyskich Hôr a spod Tatier majú aj svoju geografickú aktualizáciu. Spoločne pre zbojníkov je to, že sa skrývajú v jaskyniach na Lysej a Babej Hore i v Tatrách. Zbojníci majú aj svoje obľúbené miesta, kde si ukrývali poklady – najčastejšie to boli stoky Lysice a Kriváňa. Svoj život končia na šibenici na námestí v Kielcach, Nowym Targu, Nowym Sączu a v Liptovskom Mikuláši.

⁵ Takéto skúšobné praktiky sa objavujú pravdepodobne v každej kultúre. A v tom smere je motív chápaní iba ako počiatočný, prvotný.

⁶ Dátum života A. Malarskiego (1863-1897) ho situuje do doby bližšej našej dobe viac ako život Jánošíka. Možno práve preto tu nemáme dočinenia s tak výrazným mýtom, ako v prípade podhalanského hrdinu.

⁷ Porovnaj článok M. Sadlik, *Baby za zbójników nastaly?! – Kobięce kreacje Tetmajerowskie*, uvedené v tomto zväzku.

So zbojníkmi sa spájajú aj legendy o vzniku dedín a miest v Świętokrzyskich Horách a okolí. Napríklad Szydłów bol založený zbojníkom Szydłem (Šidlom) a Kakonin zbojníkom Kakom. Ale podhalanské dediny nemajú tieto legendy.

Záver

Dnes spájame zbojníkov len s Tatrami. V świętokrzyskim folklóre sa nestretávame so zbojníkmi len v legendách. Stačí si pripomenúť ľudové etymologické názvy Secemin a Ostrowiec (Świętokrzyski) – *miń (miń) Secę* (názov rieky) a *ostro (rýchlo) jedź (chod)* a unikneš pred zbojníkmi. Zbojnícke mená označujú v świętokrzyskim nárečí zlých ľudí, zvlášť zlodejov, odkiaľ máme expresívne výrazy: Malarski, Zakuta-Zarzycki a frazeologizmus – *(niekto) jawi sa (niekomu)ako prízrak Zakuta-Zarzycki*.

V Kielecczyźnie sa objavili aj komerčné metódy využitia zbojníctva:

- v reklame na slivovicu zo Szydłowa (na obale je obrázok šidla, legendárneho zakladateľa mesta);
- ako turistické atrakcie (sprístupnenie zbojníckej jaskyne návštevníkom neďaleko Łagowa, a organizovanie prepadov zbojníkov počas prechádzok po Lysej hore).

S obrazom świętokrzyskeho zbojníctva sa stretáme aj v súčasnej nárečovej literatúre z Kielecczyzny – napr. *Śpiewogra bożonarodzeniowa* od Alicji Imiołek (zbojníci na čele s Kakom prídu sa pokloniť malému Ježiškovi). Zbojníctvu v Horách Świętokrzyskich venoval sa aj S. Żeromski:

Nastali nové časy. Keď starý zákonník, kaplán u Svätej Kataríny v čase povýšenia dvíhal k očiam zlatý kalich monštrancie a spoza dymu kadidla hľadel na dav v kostolíku natlačený – **schovávali sa jeden za druhého, starí „chlapci“⁸⁸ zo świętokrzyskich hôr, skrývali tváre do dlaní, na svedomí mali predsa nejeden hriech**. Najstarší z nich šepkali, že starý brat Kazimír vidí cez Najsvätejšiu Svätosť každý ľudský hriech ako na dlani. Veľký strach ovládol chlapov (*Puszcza jodłowa (Jedlový prales)*); vytlačenie MR).

⁸ Cudzie slovo, ktoré použil autor je signálom toho, že slovo *chlapci* vo význame „zbojníci“ nepoznali vo świętokrzyskom nárečí. S. Żeromski si tento výraz prepožičal z literatúry z Podhala. O tom, že mu nebola vôbec cudzia, dokazuje *Snobizm i postęp*, v ktorom pri úvahách nad nárečiami a ľudovou kultúrou Świątokrzyskich Hôr, vyskytujú sa odvolania do prác o Podhale.

Literatúra

- Bystroń S., 1925, *Pieśń o zbójniku i jego żonie*, Kraków.
- Fitak F., 2004, *Słownik gwary spiskiej*, Szczawnica.
- Gierowski W., 1961, *Zbóje świętokrzyscy I-V*, „Słowo Ludu”, č. 72, 74, 75, 76, 77, 78, 100.
- Grzegorzewski J., 1919, *Na Spiszu. Studya i teksty folklorystyczne*, Lwów.
- Hodorowicz S. A., 2005, *Słownik gwary górali Skalnego Podbala*, wydanie II, Nowy Targ.
- Kaś J., 2003, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków.
- Krzyżanowski J., 1962-1963, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, zv. I (1962), zv. II (1963), Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Krzyżanowski J. (vyd.), 1965, *Słownik folkloru polskiego*, Warszawa.
- Krzyżanowski J., 1977, „Wyzłacana szubienica” *pieśni góralskich. Zaginione podanie o Napierskim i „Marchoń”* v knihe *Paralele*, Warszawa, s. 683-691.
- NKPP – J. Krzyżanowski (vyd.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego*, zv. I-IV, Warszawa 1969, 1970, 1972, 1978.
- Ozga-Michalski J., 1938, *Łysica gwarzy*, Kielce.
- Patkowski A. (red.), 1931, *Pamiętnik świętokrzyski, rok 1930*, Kielce.
- Poraska M., 1913, *Podania świętokrzyskie opracowane według opowieści ludowych*, Warszawa.
- Siarkowski W., 2000, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, na tlač pripravili L. Michalska-Bracha i K. Bracha, Prace Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach, Kielce.
- Stankiewicz J., 1988, *Legendy świętokrzyskie*, Kraków.
- Stopka A., 1898, *Materiały do etnografii Podbala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Dunajec)*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 3, Kraków.
- Tolstoj N. I., 1992, *Język a kultura (niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, „Etnolingwistyka” 5, s. 15-25.
- Zbójnicki dar* – T. Komorowska, V. Gašparíková (vyd.), *Zbójnicki dar. Polskie i słowackie opowiadania tatrzańskie*, Warszawa 1976.

Príbehy Ondráša a Jánošíka – porovnávací analýza dvoch cyklov legiend o zbojníkoch

prekl. Kumiria

Téma zbojníkov v poľskej ľudovej rozprávke (podobne ako v slovenskej) zostáva naďalej málo prebádaná. Spája a zároveň aj splota prvky obyčajné a hrdinské, historické a mýtické, skutočné a vymyslené. Príbehy Ondráša¹ a Jánošíka² odovzdávané z pokolenia na pokolenie môžeme chápať/skúmať ako syntézy viacerých dejov, ktoré majú anekdotický charakter. Obidvaja hrdinovia milujú slobodu, sú neporaziteľní, pomáhajú chudobným, vykonávajú pomstu na bohatých, bránia krajinu pred nepriateľmi v najťažšej chvíli.

Životy legendárnych postáv Ondráša a Jánošíka sú presýtené hrdinstvom, odvahou a riskovaním. Tieto cykly poľských legiend sa však značne rozlišujú. A to nielen v tom, že Ondráš vo chvíli hnevu rozpráva po maďarsky alebo že sa rozhodne usídlil pod slovenskými, nie poľskými Tatrami.

Z významových vlastností hrdinov je dôležité, aké miesto v *priestore modelu sveta*, tradičného pre pohanskú percepciu sveta starých Slovanov, zaujme každý z nich. Percepcia vychádza z osnovy každého príbehu.

Ondráš a Jánošík sú hrdinami poľských povestí, existujú teda v priestore a čase mýtu. Ide o skutočnosť mýtu, projekciu mýtického *modelu sveta*, ktorá pridáva a zároveň aj spája prvky mýtu s prvkami reality. Aby sme z kontextu správne pochopili postavu Ondráša a Jánošíka, musíme vziať do úvahy dva aspekty: Ondráš, (podľa jazyka, ktorým rozpráva), je Maďarom, Jánošík, (podľa miesta, ktoré si vybral za miesto stáleho pobytu), je

¹ Morcinek G. *Przedziwna historia o zbójniku Ondraszku*. – v knihe: *W skarbnikowym królestwie. Baśnie i podania śląskie*, výber J. Kwiecień, Katowice 1989, s. 217-233.

² Urbanowka Z. *Jánošík*. – v knihe *Rozprávania. Legendy. Poľské básne*, výber textov A. Sójka, Poznań 1997, s. 113-118.

Slovákovi. V priestore prahôr Slovanov, prvý z nich prikláňa sa k západnej časti modelu, a druhý – opačne, k východnej časti³.

Pretože skúmame rozprávky poľskej tradície, pripúšťame, že Ondráš a Jánošík boli vždy považovaní predstaviteľmi tradície za *svojich*. Táto interpretácia hrdinov – mládencov, si nevyžaduje ďalšiu motiváciu (*mláďencov*), pretože v pamäti folklóru zostali navždy mladí, silní, krásni a dobrí.

Tieto texty [poľského folklóru (ústne)] môžeme sledovať ako texty prepožičané z maďarskej a slovenskej tradície, môžeme hovoriť o prepožičaní a národnej interpretácii (v našom prípade o poľskej), dejov aj motívov. Rovnako môžeme analyzovať aj historické cesty vzájomného prepájania dejov legend a motívov príbehov – ako poľsko-maďarských a poľsko-slovenských súvislostí.

S určitou pravdepodobnosťou môžeme tvrdiť, že legendárni hrdinovia, Ondráš a Jánošík boli v kontexte národného poľského chápania považovaní za *Poliakov*, aj keď „zbojnčili“ v rôznych častiach sveta – jeden v Maďarsku (na západ od poľských Tatier), druhý na Slovensku (na východ od poľských Tatier), čo znamená, že neničili *svoje*, *vlastné*, poľské, ale *cudzie*. Prvý zhromaždil okolo seba Maďarov – odkiaľ pochádza maďarské zbojnícke nárečie, druhý zas Slovákov, preto okrádal boháčov v slovenskom kraji. Obidvaja boli považovaní za *svojich* na nimi vydobitom *cudzom území* – medzi jednoduchými ľuďmi, chlapmi, ukrivdenými ľuďmi, chudobnými, utláčanými.

Ondráš žije so svojou družinou v *Beskydoch*. Jánošík a jeho družina žijú pod horami. Hora bola podľa mýtových ľudových predstáv „osou sveta, ktorá spájala *nebo* so *zemou*“ a zároveň akoby „schodami vedúcimi do neba“. Miesto osídlenia každého z hrdinov má aj symbol mýtu. Ondráš prebývajúc v horách získava nadľudskú silu a vládu nad čarovnými predmetmi (napr. *kúzelný brnček*, *obušok*). Preto vystupuje ako hrdina *fantastického sveta*. Jánošík, ktorý prebýva pod horami, má neobyčajnú, neľudskú silu, reprezentuje iný čas, čas mýtu (rozprávkový). Záleží od sveta, *v ktorom kedysi žili hrdinovia*. Neprebývali v *horách*, ale *pod horami*, medzi jednoduchými ľuďmi.

Postavenie hrdinov – zbojníkov v kontexte tradičného *modelu sveta*, v ktorom je vytvorený svet legend a ľudovej rozprávky, nedovoľuje im navzájom stotožniť sa. Ondráš a Jánošík nie je ten istý hrdina, ktorý má rôzne mená. Spoločná je zásadná *cesta* ich *osudu-deja*: každý z nich bol neporaziteľný (pretože bol čestný, spravodlivý, odvážny). Zahynuli, z nešťastnej zrady (z podlosti človeka, nie svojho, cudzieho).

³ Do dnes existuje opozícia Západnej a Východnej Európy. Významová opozícia v jazyku sa neohraničuje len na príklady náš / váš, svoj / cudzí. Obidve časti súčasnej Európy predstavujú, v rôznom pochopení, skupinu vlastností, ktoré sa uplatňujú v tom, čo sa rozlišuje v zmysľaní človeka z východnej alebo západnej časti, s ľuďmi, ktorí v tých častiach žijú, s kultúrou, zvykmi, životom a názormi.

Taký môže byť osud každého veľkého zbojníka, pri ktorom sa stretávame s ľudovým stereotypom⁴.

O tom, že nemôžeme nájsť prvok zhody medzi Ondrášom a Jánošíkom nasvedča fakt, že pri dokonalých podobnostiach *zbojníckych* príbehov, deje sa rozlišujú v množstve detailov. Spoločným prvkom obidvoch cyklov legiend je dej o *hneve viedenského lekára*, ktorý sa v obidvoch príbehoch odohráva rôzne⁵.

Stereotypná ukážka o *dobrom zbojníkovi* je takáto: *Bol raz jeden zbojník, a volal sa Ondráš. -->Bol to veľmi zdatný zbojník, --> pretože bohatým bral a chudobným dával* [Morcinek, 217]. Avšak sliezsky príbeh o Ondrášovi spája v sebe rad nezávislých dejov o hrdinovi. Pokúsme sa ich vymeniť:

Dej 1. Ondráš stretne Dorotku, ktorá pasie kozu Strigu (dievčina odchádza so zbojníkom do lesa; rozprávkový motív: *dievčina v dome muža, v dome, ktorý stojí v lese sám*). --> *A Dorotka poslala s Ondrášom na beskydské svahy, by spolu s ním a jeho družinou zbíjali, čiže naprávali svet.* [Morcinek, 218].

Dej 2. Ondráš vlastnou krvou podpíše zmluvu s diablom (hrdina chce zrušiť dohodu); rozprávkový dej: a) *duša zapredaná diablovej (za niečo, čo je v tomto svete dôležité)*; b) *čarovné predmety – 1) brnček, ktorý keď obrátiš hore dnom, ponorí všetkých do sna; 2) dar nesmrteľnosti spojený s obuškom.*

Dej 3. Múdra Dorotka vyrieši ťažkú úlohu bez prítomnosti zbojníka (diabla Rokitku zastaví kikirikanie kohúta; rozprávkový motív: *koza Striga pomáha dievčine*). --> *Nakoniec sklúčený Rokitka pošmátral v prachu, vytiahol úpis a podal ho Dorotke* [Morcinek, 222]. Dievčina je v bezpečí, keď odkráča od diabla *na sedemdesiat sedem krokov* (magický rituál).

Dej 4. Zbojníci, ktorých vedie Ondráš, s piesňou na perách schádzajú z hôr do doliny, aby okrádali pánov a rozdávali dukáty bedači (rozprávkový motív: *boháci prosia vládcu, aby sa porozprával s rozkrádačom*).

Dej dodatkový, pridaný 5. Zbytočné, bezcieľne stretnutia monarcha (rozprávkový motív: a) *hrá na hrebeni*; b) *je sušené slivky a zbiera kôstky, strieľa s nimi, a tí, do ktorých strieľa, nechávajú si ich na pamiatku, počítajú s tým, že vládár im ich nechá v testamente*; c) *pretože nemá čo robiť, strieľa kôstkami na vrabce*). --> Stažnosti pánov na časté lúpeže Ondráša a jeho družiny narušajú pokoj vládcu.

Dej pridaný 6. Vojenská porada s generálmi: čo urobiť so zbojníkom? (štátna pokladnica je prázdna; rozprávkový motív: a) *vládca posielal svoje vojská do vojny proti Ondrášovi*; b) *strieľať budú fazulou namiesto gúľ*). -->

⁴ Bartmiński J. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, zväzok I, Lublin 1996.

⁵ *Motív zrady* je vysvetlený rôznymi spôsobmi. Ondráš je zabitý vlastným čarovným obuškom na želanie vládcu. Jánošík je obesený, nestihne už milosť z Viedne, čo vyvolá monarchov hnev, aj keď to bol on kto v mene vládcu bojoval so susedmi.

... Ondrášovi dáme bôbu! --> preto, že ... pokladník našiel fazulu [pol zrníč-ka, ale zhnitej a myšami nabryznutej] a podal ju generálovi [Morcinek, 225].

[*Bôb* – je tradičným ľudovým prostriedkom proti *diabolskej moci* (v kontexte *mágii dediny*). *Fazula* – je komický prvok (ako symbol poddanského/nízkeho štýlu na úrovni komunikácie)].

Nedostatok bojového ducha medzi vojakmi je vyjadrovaný piesňami, ktoré spievajú počas pochodu: 1) *O tej Maríne z mlyna, ktorá po svete chodila a súdok s pálenkou na pleciach nosila*; 2) *o tom, ako ženíl sa v minulom roku a zobral si Kačenu o jednom oku (o jednom oku, o jednom zube a ako ju poviesil v lese na dube)* [Morcinek, 225-226].

Porovnajme ako spieva svoje zbojnícke pesničky Ondrášova družina, keď schádzajú z hôr: 1) *Hej, idem do lesa, pierko sa mi mihoe!* ...; 2) *Tancovali zbojníci v murovanej pivnici* ...; 3) *Do hôr, chlapi, do hôr, už náš čas prichádza, bo jasná zornička na nebo vychádza* ... [Morcinek, 223].

Dej pridaný 7. Ondráš je vo svojich horách nepolapiteľný (generáli vysielajú napred najprefíkanejšieho lišiaka, aby sa vyzvedel, kde sa nachádza Ondráš; rozprávkový motív: podvodník udá mnícha). --> *Navliekli ho do habitu, prepásali pourazom, kázali mu napodobňovať reboľného brata --> neúnavne prikazovali, aby po ceste odriekal modlitby --> utedy v ňom nikto nespozná cisárskeho vojaka* [Morcinek, 226].

Dej pridaný – anekdota 8. A falošnému mníchovi-podvodníkovi (hlúpy človečik Ďuro s dôverou o všetkom porozpráva; rozprávkový motív: vďaka podvodu podarí sa zistiť, kde sa ukrývajú zbojníci).

Dej 9. Ondráš – čarodej. Cisárovo vojsko obchádza hostinec, v ktorom hodujú Ondráš s Dorotkou (zbojníkov náhle prepadnú); rozprávkový motív: brdina použije čary – prevracia hrnček hore dnom a všetkých ovládne čarovný sen). --> Ondráš budí Dorotku i zbojníkov, utekajú do hory. Na ceste stretnú goralu, Ondráš mu rozkáže, aby išiel do hostinca a obrátil hrnček --> všetci v hostinci sa prebúdzajú (čary zmiznú).

Dej pridaný – anekdota 10. S prázdnu štátnu pokladnicou, (aby zobrali toliare na zaplatenie lapenia zbojníka, štát musí obráť tých istých boháčov, ktorých okradol Ondráš so svojou družinou; rozprávkový motív: kto je v štáte prvým s pomedzi zbojníkov?)⁶.

Dej 11. Vládca posielal vyvolávačov s rozkazom (rozprávkový motív: slúbená odmena tomu, kto sa porozpráva s Ondrášom) --> Bandita Jurošík podujme sa porozprávať so slávnym zbojníkom, poprosí o dva strieborníky na cestu – na tabak a vodku.

⁶ Motív zobrazuje v európskej rozprávke rad analogických variantov podľa formy, ale s rôznym obsahom: od typu činnosti a). *kto je prvým klamárom*, b) *kto je najhlúpejší*, až po vyjasnenie toho c) *koľko je v kraji lekárov* (ktorým sa ukazuje byť sám kráľ, štedro udeľuje lekárske rady).

Dej 12. Jurošík hľadá Ondráša a jeho družinu v horách v Sliezsku preto, aby sa k nim pridali (tí, ktorých stretne mu uveria a ukážu mu cestu). --> *Prišiel na Lysú horu, kde táborili Ondráš s Dorotkou a družinou* [Morcinek, 230]. Všetci Jurošíkovi uveria (reči mal sladké ako med), okrem múdrej Dorotky, ktorá sa ho nebojí bez príčiny.

Dej 13. Zbojnícke tance v hostinci. Keď sa Ondráš unavil z tancov s Dorotkou, podlý Jurošík ho poprosí o čarovný *obušok*, aby si mohol zatancovať s Marínou (rozprávkový motív: bystrá dievčina prosí, aby nedával obušok do rúk cudziemu človeku, ale hrdina ju nepočúva). --> Jurošík zradne zabíja Ondráša: *Už pretočil tri kolá, točil štvrté kolo a keď míňal Ondráša, otočil sa a niekto ho udieral obuškom po hlave!* [Morcinek, 233] ⁷.

Dej 14. Jurošík dostane od vládcu odmenu (sľúbených sto toliarov), a telo Ondráša rozkáže *povesiť* na lipu pri ceste, aby už nikomu ani na um neprišlo búriť iných proti vôli cisára (rozprávkový motív (mytologický): lipa – ako strom smrti a mŕtvych, čo znamená, že *mŕtvy patrí už len smrti*). --> *Vtedy už všetci vedeli, <...> na lípe visel človek spravodlivý* [Morcinek, 233].

Z tohto vyplýva, že pre Poliakov a ich folklórne pojmávanie sveta je charakteristická nasledujúca významová opozícia: *Ondráš / Jurošík* tzn. *odvážny, dobrý, poctivý, spravodlivý zbojník / zbabelý, zlý, podlý, bandita bez svedomia*. Ten posledný v povesti *nie je hoden, aby bol považovaný za zbojníka*. Medzi poctivými zbojníkmi nie je miesto pre zradcov.

Rozoberme teraz motívy rozprávok, ktoré súvisia s menom druhého legendárneho poľského zbojníka – Jánošíka. Jeho príbeh je oveľa viac prehľadnejší a čitateľnejší, podobnejší životu jednoduchých ľudí. Rozprávkový hrdina Ondráš nemá ohraničenú minulosť, akoby žil naveky, stále kradol a víťazil. Sliezska povest oživuje len niektoré hrdinské momenty jeho života a ten najtragickejší – jeho smrť. Naopak Jánošík sa objavuje v presne stanovenom spoločenskom prostredí. Je synom zámožného muža, študentom, ktorý sa vracia domov po skončení štúdií – z mesta na dedinu.

Ondráš zomiera zradený, zabitý svojím vlastným čarovným obuškom, jeho telo po smrti visí na lipe. Pritom všetci vedia, že to, čo sa stalo, nie je spravodlivé. Jánošík zomiera ako obyčajný zbojník, obesený pri ceste ako postrach, ľudia, medzi ktorými žil nielenže žiadajú jeho smrť, ale ju sami z vlastnej iniciatívy vykonávajú.

Jánošík nemá žiadne výnimočné vlastnosti – ani veľkú silu, ani výnimočné nadanie, ani bystrosť, podľa legendárno-rozprávkového kontextu. Je tým najobyčajnejším dedinským človekom, ktorého otec poslal študovať do mesta. Posledný prvok v príbehu je prvok tradičný. Používa sa (vo folklórnych/ludových textoch) na výučbu tých, ktorí sú najmenej užitoční v rodinnom dome.

⁷ Pripomeňme si, že dobrého zbojníka bolo možné zabiť len s jeho čarovným obuškom.

Dej 1. Na ceste. Stratený Jánošík nájde chalúпку, v ktorej prebývajú tri staré bosorky (baby-jagy).

V príbehu o Jánošíkovi je to jediný klasický rozprávkový motív, vyjadrený prítomnosťou nasledujúcich prvkov:

- 1) chalúпку nájde vďaka čiapke, ktorú hodil do prázdna pred seba len tak;
- 2) každá z bosoriek ho môže zabiť, ale neurobia tak, vykrmujú ho večerou a ukrývajú pred staršími, ešte strašnejšími sestrami;
- 3) odvážny hrdina však prenocuje v chatrči čarodejníc;
- 4) bosorky spiaceho Jánošíka podrobia skúške: položia mu na hrud žeravý uhlík a sledujú, či vydrží a ani hláska nevydá, kým uhlík nevyhasne (vydržal – čo znamená, že bude odolný a statočný);
- 5) bosorky odmeňujú mládenca za odvalu a dajú mu čarovné dary – a) sekeru, ktorá sama seká nepriateľov, sadajúc si na ňu v troch skokoch preniesť môžeš sa ďaleko; b) košelu a c) opasok, ktoré mu dajú obrovskú silu;
- 6) stareny predpovedajú Jánošíkovi budúcnosť – nebude ani pánom, ani kňazom, ale stane sa z neho známy, odvážny zbojník, ktorý bude mať okolo seba druhov sebe podobných;

Dej 2 (anekdota). Aby sa to všetko vyplnilo, Jánošík musí splniť jednu úlohu – okradnúť vlastného otca. Mládenec si premyslene poradí s neľahkou úlohou, okradne otca v lese, keď sa vyberie na trh po dva voly. Neskôr sám všetko obráti na žart a vracia otcovi ukradnuté veci.

Dej 3 (zbojnícke príbehy). Jánošík zoskupí okolo seba bandu zbojníkov, tak ako mu predpovedali bosorky. Nikto z nich nevyniká takou silou, akú má ich vodca. Každý zo zbojníckej bandy má určité prednosti (zbojníckeho charakteru), ale Jánošíkovi sa podarí všetko, na čo siahne, a to s ľahkosťou, bez akejkoľvek námahy.

Dej 4 (legendárno-rozprávkový). Jánošík je spravodlivým zbojníkom. Berie bohatým, nie chudobným a ak niekto potrebuje pomoc, ochotne mu pomáha. Mužovi dá peniaze na pár volov, bosej bedárke – na topánky. Avšak, keď vidí, ako si žena chamtivo peniaze schová a naďalej chodí bosá, zoberie jej ich a straší ju.

Dej 5 (hrdinský). Jánošík sa s celou svojou veselou družinou pozve na obed k boháčovi. Na zbojníkov je pripravená pasca, ktorú pripravia tí, ktorí nevedia nič o čarovných daroch, ktoré má Jánošík. Zbojníci vychádzajú z pasce víťazne, Jánošík so svojou sekerou porazí tých, ktorí ich napadli.

Dej 6 (splnenie ťažkej úlohy). Vládca, ktorý sa dopočuje o víťazstvách bystrého zbojníka, si ho pozve k sebe a prosí, aby mu pomohol premôcť

suseda – rytiera, ktorý vyzýva odvážlivcov na súboj. Jánošík sa vyberie na bojové pole na svojej čarovnej sekere (ekvivalent rozprávkového čarovného koňa). Zvíťazí v súboji, ale nechce zostať v službe vládcu – ponáhľa sa k svojim druhom.

Dej 7 (tajný plán záhuby). Jánošíka vydá žena, ku ktorej z času na čas príde, unavuje ho slobodný a hýrivý spôsob života. Obyvatelia Liptova, kde sa usadil Jánošík so svojou družinou, utrápení dobrodružným spôsobom života zbojníkov, rozhodnú sa od nich oslobodiť. Žena sa vypytuje milého v čom presne skrýva sa jeho sila, ukrýva jeho čarovnú sekeru (za deviatimi dverami – typicky mytologický prvok v príbehu), košeľu a opasok zničia priamo na spiacom Jánošíkovi obyvatelia Liptova, ktorých žena vpustila do domu. Bez čarovných vecí im Jánošík nemôže ublížiť.

Dej 8 (pridaný). Sekera sa ponáhľa na pomoc majiteľovi, rozseká osem dvier, ale deviate nemôže. Pretože vtedy – v poľskej rozprávke – boli zo železa.

Dej 9 (s prvkami pseudohistorickej vierohodnosti). Súd nad Jánošíkom. Obyvatelia rodného Liptova ho odsúdia na trest smrti. Vidieť, že zabudli, že niekedy urobil aj niečo dobré. Popraví ho tak rýchlo, že vládcov posol nestihne prísť s milosťou. Obyvatelia považujú rozsudok za spravodlivý.

Dôležitý je tu zámer vládcu, ktorý nechce hrdinovu – zbojníkovu smrť, takú hanebnú. Nemenej dôležitým faktom pre rozprávkovú reprodukciu je fakt, že Jánošík by nezahynul, keby ho nezradila žena. Pripomeňme si, že Ondráša v každej, aj z tej úplne beznádejnej situácie, vyťahovala a zachraňovala verná Dorotka. Analýza ukazuje, že Ondráš (ako hrdina mýtu) a Jánošík (obyčajný bystrý dedinčan, ktorý dostal od čarodejníc zázračné dary), sú legendárnymi postavami poľského folklóru, ktorých nemôžeme spolu porovnávať. A preto sa texty príbehov o Ondrášovi a Jánošíkovi odlišujú od seba na rôznych úrovniach – prvý text svojim štýlom fragmentov, druhý opačne prvkami nízkeho štýlu prítomného v ľudovej rozprávke.

Poklad ako motív v legendách o zbojníkoch

prekl. Tomasz Trancygier

Motív pokladu predstavuje podstatnú zložku veľkej časti legiend o zbojníkoch; podľa autoriek Antológie *Zbójnicki dar*¹ ide o osobitnú skupinu legiend. Poklad a s ním spojené udalosti, magické slovíčka a dobrodružstvá určujú základnú tému týchto príbehov. Podstatné je aj to, že námet zbojníckeho pokladu v legendách z rozličných území, tak z Podhalia ako aj z Bieščad sa vyznačuje istými spoločnými črtami, ktorých pôvod je v dávnejších podaniach.

1. Poklad prekliaty

Motív *Eddy*, ktorý bol rozvíjaný v *Piesni o Nibelungoch*, menovite poklad poznačený zločinom, ktorý jednotlivým majiteľom prináša iba nešťastie, výrazne ožíva v ľudových povestiach ako aj v príbehoch, ktoré sa zvyknú nazývať ako profesorské hry. Príkladom posledne menovanej kategórie môže byť rozprávanie Clive Staplesa Lewisa *Dobrodružstvá lode Ranný Pútnik* (*Voyage of the Dawn Treader*). Obdobne sa motív pokladu zvykne objavovať v zbojníckych legendách. S pokladom Nibelungov má zbojnícky a legendárny poklad také spoločné znaky ako sú hojnosť, túžba, ktorú vyvoláva a privádzanie nešťastí. Napokon v povestiach a legendách sa túžba po bohatstve vždy trestá; taký osud postretne mýtického kráľa Midasa ale aj Eustacha (*Dobrodružstvá lode Ranný Pútnik*), ktorý sa na jednom ostrovov premení na draka, pretože podľahol túžbe po prekliatom zlate. Je pozoruhodné, že bieščadské legendy spájajú jaskyne, kde sú uložené zbojnícke poklady s jaskyňami, v ktorých kedysi čerti väznili duše pred ich odvedením do pekla². Týmto spôsobom priestor, v ktorom bol umiestnený poklad, sa vyplňuje kliatbou a nebezpečenstvom a samotný poklad bol iba pokuše-

¹ *Zbójnicki dar: polskie i słowackie opowiadania tatrzańskie*, red. T. Komorowska, V. Gašpariková, Warszawa 1976 [v ďalšom texte: ZD].

² Andrzej Potocki, *Diablo-zbójcecka pieczara*, [in: Andrzej Potocki] *Księga legend i opowieści bieszczadzkich*, wyd. Bosz 2004, s. 24-25.

ním a ilúziou bohatstva. Nezriedka sa totiž ukazovalo, že nie je možné ho vyniesť von z jaskyne. V jednej z legend sa hovorí: a vravím vám, že ešte sa nájde taký šťastný človek, čo poklady nájde, len si musí veľký pozor dávať, lebo nie je bezpečné si s čarami začínať³. Uvedené nebezpečenstvo vytvára atmosféru, ktorá obklopuje dobývanie zbojníckych pokladov, a ktorých vypátranie sa spája s prekonávaním mnohých prekážok; navyše keď sa tieto donesú domov, spôsobujú záhadné nešťastia. Toto sa prihodí Jaškovi z Kościelisk, ktorý po vypočutí niekoľkých príbehov o zbojníckych pokladoch mnoho rokov pátra v jaskyniach po pokladoch. Napokon taký aj nájde. Dospel k názoru, že už vypršala kliatba, ktorá bola naňho uvrhnutá, aby nikto zo skupiny zbojníkov sa nezmocnil skrytých cenností a odniesol si ich domov⁴. Od tohto okamihu sa Jaškovi začalo zle vodit; čaro prestáva účinkovať až vtedy, keď gazda odnesie poklad na pôvodné miesto. Podstatný je aj čas vrátenia zbojníckeho pokladu - musí sa to vykonať pred polnocou. Nie bezvýznamný je aj spôsob, akým hlavná postava tejto a ďalších legend sa dozvedá nielen o samotných pokladoch, ale aj o návode na odstránenie pôsobenia zlého čaru; zdrojom takýchto poznatkov sú vždy rozprávania starých gazdov. V legende sú, okrem snov, informácií získaných od zjavení a informácií nečestne vymámených od pútnikov zachované v pamäti spoločenstva príbehy, tým najvýznamnejším a najvierohodnejším zdrojom poznatkov o skrytých pokladoch. Vedomie, že *ľudia takto hovoria*, motivuje k pátraniu a dáva návod, ako sa vyhnúť nebezpečeniu, ktoré hrozilo zo strany pokladov prekliatych.

Pri otváraní jaskýň so zbojníckymi pokladmi významnú úlohu zohráva čas- čas *sacrum* (*kvetná nedela* a Veľký piatok), keď sa v kostoloch spievajú pašie⁵ a taktiež svätobjánska noc⁶. Zdá sa, že zdroj tejto pravidelnosti, ktorá sa vyskytuje vo viacerých legendách, treba vidieť v tom, že na prekliaty (či zakliaty) poklad bolo potrebné dať odpoveď získanú z viery. Tam, kde čaro a kliatba jaskyne uzamykalo, spievanie paší ich opätovne otváralo. Lenže ani dostanie sa k pokladu v takomto čase nebolo zárukou bezpečia pre odvážlivca, ktorý ho našiel. Cigánka, ktorá svoje dieťa necháva uprostred zlata, aby si mohla odnieť viac peňazí domov, po návrate nachádza jaskyňu uzamknutú; keď tam príde o rok, vidí dieťa sedieť tak, ako nechala, keď sa ho však dotkne, to sa rozpadne na prach⁷. Predstava straty dieťaťa je jasným varovaním pre tých, ktorí dychtia po poklade zbojníkov. Potrestaní bývajú aj tí ľudia, ktorí úskokmi predbiehajú vo vypátraní pokladu tých, pre ktorých

³ *Skamieniały duch pilnuje skarbow* [in:ZD], s. 127.

⁴ Legenda spracovaná St. Kałamackom http://e-zakopane.pl/legendy/o_zbojnickich_skarbach.html 12.11.2006.

⁵ *Zbojnickie piyniądze w Suchych Dołach*, [in:ZD], s. 132.

⁶ *Jak Dziętwian doszedł do piyniądzy*, [in:ZD], s. 126.

⁷ Tamže.

bol určený; rodina Czicetkovicov síce získava majetok, ale záhadná smrť ich matky a návštevy muža v čiernom v ich dome sú nešťastia, ktoré postihujú nielen ich rod, ale aj celú dedinu, pretože táto lahla popolom v dôsledku požiaru⁸. Je príznačné, že jestvujú podania, v ktorých sa zdôrazňuje, že na strome, v ktorom v minulosti skladovali zbojnícke poklady, napokon zaviesli kríž⁹. Spájanie oboch takýchto faktov v legende – pôvodného určenia stromu a súčasného posvätného znaku na ňom, poukazuje na pocitovanie potreby svojráznej myšlienkovvej očisty, vyhánania zlých síl z miest prekliatych a zakliatych.

2. Poklad nedosiahnuteľný

S motívom zbojníckeho pokladu sa pevne spája kategória jeho nedosiahnuteľnosti; vyskytuje sa to vtedy, keď zbojník niekomu prezrádza miesto, kde sú uložené cennosti. Úspech pri ich hľadaní je len zdanlivý – tých, čo prezrádzajú tajomstvo postihuje slepota a preto nevedia nájsť cestu; na druhej strane zasa tí, čo striehli na bohatstvo, zabúdiu v lese a domov sa už nikdy nevrátia. V takýchto prípadoch máme do činenia s pozoruhodnými premenami priestoru, azda podobajúcimi sa na tie, aké majú miesto pri krádežiach liturgických paramentov – príroda sa stáva cudzia a klamlivá. Pozoruhodné je aj to, že v jednej z legiend jej postavy zabúdiu pri hľadaní cesty do jaskyne, v ktorej uprostred ulúpených cenností stojí monštrancia.

Osnova legiend stupňuje napätie, ktoré sa spája s približovaním sa k pokladu, ktorý sa zdá byť už celkom blízko, na dosah ruky; je to však iba klam, lebo beztak ostane tam, kde ho uložili. Takto istý človek vedený tajuplnou postavou, ktorá sa vynorila spod zeme, sa dostáva k pokladom, zoberie si veľké množstvo zlata, ale keď s ním odchádza, zem sa pod ním roztvára a následne sa nad ním uzamyká¹⁰. Iba krôčik delí od získania pokladu istého starca, ktorého viedol duch strážiaci Jánošíkov poklad; podmienkou je však rozdelenie pokladu na tri časti –jednu pre cirkev, druhú pre chudobných, tretiu pre nálezcu. Lenže zatiaľ čo duch prikázal starcovi, aby sám kopal na určenom mieste pod stromom, ten utekal za príbuznými, a keď sa s nimi vrátil, niet už stromu, ktorý mu ukázal onen duch. Dôsledkom nesplnenia uvedenej podmienky je, že sa poklad opätovne skrýva. K podmienkam patrí aj dodržanie bezpodmienečnej čistoty činov, srdca i mysle. V jednom z príbehov sa vyskytuje obraz blízky evanjelickému ponaučeniu; išlo o mladého muža, ktorý sa kvôli jedinému žiadostivému pohľadu na okoloidúcu krásnu

⁸ *Skarb na Katužach*, [in:ZD], s. 131.

⁹ *Skarb Hrajnohy*, [in:ZD], s. 131.

¹⁰ *Był taki, co skarb znalazł* [in:ZD], s. 129.

ženu nemohol dostať na miesto, kde boli ukryté poklady; neviditeľná sila mu sťažovala prechod¹¹.

Ilúzia získania pokladu, zdanlivá blízkosť vytúženého cieľa mnohokrát mámi postavy legiend. V príbehu z Bieščad nazvanom Zbojnícka diera¹² stretávame Cigána zo Szczawného, ktorý nemohol sa dostať von zo zbojníckej skrýše pokladov, ak sa z nej pokúšal niečo odnieť. Keď cennosti vrátil, opätovne vládol chodiť. To isté zažívajú aj ďalšie postavy tohto príbehu, ktoré napokon dávajú na omšu, aby odčarili poklad. Lenže následkom uvedeného obradu je, že sa jaskyňa nenávratne prepadáva pod zem, ako keby omša odstránila ľudskú žiadostivosť, oslobodila ľudí od pokušenia, akým je bohatstvo.

Motív zbojníckeho pokladu spája s námetom rozprávkových pokladov aj ten fakt, že jaskyne strážia zakliate príšery, skamenelí zbojníci, medeni rytieri, a v bieščadskej verzii sa vyskytuje vedmou zakliaty býk¹³. Stáva sa aj tak, že poklad je nedostupný kvôli kliatke, ktorú naňho uvrhli čarodějnice; okrem bieščadskej verzie jestvujú aj *Zapieczętowane piyniądze* zo zbierky tatranských príbehov. V tejto povesti sú tri krivajúce ženy, ktoré čarujú poklady; tieto sa po ich smrti prepadávajú pod zem, pretože nikto nevedel, akou pečaťou boli uzamknuté.

3. Kto môže získať poklad?

Jednako vyskytujú sa aj situácie, že po splnení istých podmienok je možné získať poklad. Z uvedených podmienok sa zdá byť najdôležitejšou tá, ktorá prikazuje rozdeliť ho na tri časti podľa pravidiel: jedna časť pre cirkev, jedna pre chudobných, jedna pre nálezcu. Je možné sa domnievať, že táto opakujúca sa črta, nutnosť odovzdávať dve tretiny pokladu na zbožné účely, je rituálne gesto, ktoré očisťuje nečestným spôsobom získané cenné predmety, gesto zadostučinenia. Je len samozrejmé, a to sme už spomínali, že osoba, ktorá poklad získava, musí byť tá pravá, určená buď zbojníkmi alebo duchom, ktorý jaskyňu stráži. Ono určenie sa uskutočňuje prostredníctvom sna, v ktorom sa vynárajú informácie, kam sa treba odobrať¹⁴, alebo prostredníctvom tajuplných zjavení. Príznačné je, že sa to vždy odohráva nezávisle od samotného človeka; ak je správa o poklade získaná úskokom, alebo ak nie sú presne splnené požiadavky, ktoré predložila tajuplná postava, potom poklad prinesie iba nešťastie, v lepšom prípade zmizne. Poklad sa dostáva aj do rúk tých ľudí, ktorých určí vo svojom poslednom želaní vešaný zbojník¹⁵.

¹¹ A. Potocki, *Skarb z Doboszowej Skały*, [in: Andrzej Potocki] *Księga legend i opowieści bieszczadzskich*, wyd. Bosz 2004, s. 71-72.

¹² Andrzej Potocki, *Diablo-zbójcka pieczara*, [in: Andrzej Potocki, cit. dielo], s. 156.

¹³ Andrzej Potocki, *Byk na straży skarbow*, [in: Andrzej Potocki, cit. dielo], s. 76-78.

¹⁴ *Sen o zbójnickich skarbach*, [in: ZD], s. 129.

¹⁵ *Skarb w kapliczce*, [in: ZD], s. 131-132.

Aj v takom prípade je nutné odovzdať dve tretiny pokladu ako milodar pre cirkev a chudobných.

Legenda o zbojníkoch, obdobne ako tie ľudové podania, v ktorých sa vyzdvihuje vynaliezavosť prostých ľudí, dovoľuje získať poklad nápaditosťou (ale nikdy nie s úžitkom, keď sa jedná o chamtivosť); takto istý človek z obce Dzierwa, ktorý vedel, že na získanie Jánošíkovho pokladu je potrebné doniesť duchovi, ktorý ho strážil, dvanásť bratov od jedného otca a od jednej matere, tak nachoval dvanásť bratov kohútikov, vo svätójánsku noc ich odniesol do jaskyne; nato si mohol odnieť z pokladu toľko cenností, koľko len chcel¹⁶.

Predovšetkým však je v legendách o zbojníkoch nápadné presvedčenie, že bezpečne získať poklad dokáže iba človek čistý a bez hriechu; priam sa tu vnucuje analógia s príbehmi o hľadaní Grálu rytiermi kráľa Artuša a s povestami, v ktorých čistota srdca dávala záruku zvládnutia náročných skúšok a získania ohromnej odmeny. Zdá sa však, že v legendách o zbojníkoch sa stretávame s motívom takto získavaného pokladu nielen kvôli fixovaniu dávnych príbehov v kolektívnej pamäti, ale aj v dôsledku neustáleho spôsobu posväcovania vecí a miest, s ktorými sa spájali kruté činy. Čistota hrdinu, ktorý nachádza poklady zbojníkov, je postavením ho do protikladu voči metódam získavania a zhromažďovania cenností v tajomných jaskyniach; napokon je to aj metóda obnovovania etického poriadku.

4. Kedy sa zbojníkovou korisťou stáva *sacrum*..

Existujú prípady, že zbojnícka legenda realizuje isté významné usporiadanie sveta, usporiadanie, ktoré je dané úctou voči *sacrum*. Vtedy je dôležitou otázkou nielen už v tomto texte spomínaný čas, v ktorom sa otvárajú cesty k pokladom, ale aj to, ako legenda usmerňuje osudy tých postáv, ktoré vo svojej koristi mali monštrancie, kalichy a obrazy svätcov.

Obdobnú fabulárnu schému príbehov o krádeži liturgických parament nachádzame v podhalianských a biešadských legendách; tam zbojníci, ktorí unikajú po krádeži spáchanej v kláštore, podliehajú skaze kvôli zásahu nadprirodzených síl – na ceste, ktorou unikajú sa objavujú močiare a nekonečné bôry¹⁷ (takto legenda vysvetľuje vznik bôrov); kôň, na ktorom viezli ukoristené predmety sa premení na skalú, zázračná sila odnáša vrece s paramentom k nebesiam a zbojníkov porazia obyvatelia Biešcad¹⁸.

Krádež obrazov zobrazujúcich Matku Božiu a svätú Annu vedie k zakladaniu chrámov. Rovnako ako je tomu v prípade krádeží monštrancií, obrazov, nasleduje zásah nadprirodzených síl a umiestnený na pni obraz svätej

¹⁶ Jak Dzierwian doszedł do piyniędzy, [in:ZD], s. 126.

¹⁷ Skąd się wzięły bory? [in:ZD], s. 44-45.

¹⁸ A. Potocki, Dwunastu braci-zbojów, [in: Andrzej Potocki, cit. dielo], s. 124-125.

Anny nedovoľuje sa zodvihnúť. Zbojníci spoznávajú Božiu vôľu a na tomto mieste stavajú kostol; je to kostol v Nowom Targu. Obdobný príbeh sa spája so vznikom kostola v Ludźmierzi¹⁹.

5. Kedy poklady poskytujú príležitosť na poučenie

Vedľajším a pomerne zriedkavým aspektom, ktorý sa spája s motívom pokladu v zbojníckych príbehoch je poučenie o tom, čo sa sluší a čo sa nepatrí. Takto istý klerik zbadá zbojníkov skrývať ulúpené cennosti; aby odvrátili svedkovu pozornosť, lupiči žiadajú klerika o prednesenie kázania. Klerikova reč je žartovná a dôrazná zároveň, stáva sa zámienkou k ironizovaniu, pretože rečník začína svoj prejav konštatovaním: *Wase, zbojníci, życie to kolwicek takie, jako Peniezusowe - baj. Ino są różnice*²⁰. Nasleduje výpočet zdanlivých podobností a zásadných odlišností, ktorý je majstrovským kúskom mladého kazateľa. To však neoslovuje zbojníkov, ktorí sa zaujímajú iba o ukrytie pokladov. Poučenie podstatne viac zapôsobí na zbojníkov, keď ho potvrdí nadprirodzená sila, ako je tomu v prípade krádeže sakrálnych predmetov, alebo keď prichodiaci rovno z pekla oznamuje zbojníkovi Madejovi, aké lôžko pre neho prichystali čerti. Na okraj týchto úvah si dovoľíme poznamenať, že vyčkávajúc na rozhrešenie Madej vykonáva pokánie, ktoré ho vyníma z moci času; po mnohých rokoch ten istý klerik, ktorý bol v pekle, nachádza Madeja modliť sa pokľačiačky; po udelení rozhrešenia sa zbojníkovu telo mení na prach a rozpadáva sa²¹. Tento výjav sa nápadne podobá na scény z keltských príbehov, v ktorých isté situácie pozastavujú smrteľnosť, ale istý zvláštny okamih spôsobuje vyrovnanie pozemského času človeka a jeho naplnenie.

V článku Lucyny Biały sa prezentuje pozoruhodný aspekt poučenia, ktoré je poskytnuté v súvislosti s nájdením zbojníckeho pokladu²². Autorka uvádza dve verzie legendy o mešťanovi Johannovi Beerovi, ktorý nachádza poklady strážené kajúcnymi duchmi zbojníkov. V jednej zo spomínaných verzí Beer osobným príkladom poučuje kajajúcich sa duchov – odmieta poklad a takto spasí duše; podľa druhého príbehu práve duchovia poučujú mešťana, prikazujú mu, aby sa modlil a kajal. Z toho je vidieť, že motív pokladu sa stáva – obdobne ako motív bohatstva v literatúre – zámienkou k umravňujúcim poučkám, s tým rozdielom, že zbojnícky poklad (obdobne ako rozprávkový a legendárny) priťahuje aktivity nadprirodzených síl.

¹⁹ Tamže.

²⁰ *Zbojnickie kazanie*, [in:] *Księga bajek polskich*, zv.1. Red. H. Kapeluś, Warszawa 1988, s. 380-381.

²¹ *O zbójcy Madeju*, [in:] *Księga bajek polskich*, zv. 1. Red.H. Kapeluś, Warszawa 1988, s. 270-272.

²² Lucyna Biały, *Obraz Śłęzy w niemieckich podaniach ludowych*, www.naszesusdety.pl 12.11.2006

Hoci sa Lucyna Bialy sústreďuje na legendy z oblasti vrchu Ślęza a odvoľáva sa na nemecké ľudové podania, predsa v nich vidíme obdobné prezentovanie mnohých opakujúcich sa legiend o zbojníckych pokladoch, ako sú špecifický čas, v ktorom sa jaskyne otvárajú alebo ponechanie dieťaťa v jaskyni s pokladmi. Najpodstatnejšou sa zdá byť skutočnosť, že hoci sa legendy o zbojníckych pokladoch spájajú s rozličnými regiónmi, predsa len obdobne prízvukujú hlboké presvedčenie v príbeh uchovávaný v pamäti ľudí a v etický poriadok sveta.

Motív pokladu v legendách o zbojníkoch plní významnú funkciu; nielen, že príbehy z dávnych čias poznačuje zvláštnym koloritom, umožňuje definovať postoj voči životu a svetu, ale aj ilustruje nadčasové ľudské túžby, slabosti a ambície. Nekonečné pátranie po zbojníckych pokladoch, s ktorým sa stretávame v legendách, ako keby popri žiadostivosti po bohatstve odzrkadľovalo aj subtlfnú túžbu za dávny svetom; spôsob hľadania pokladu sa stáva spôsobom hodnotenia človeka a odhaľuje pravdu o ňom. Presvedčenie o poriadku sveta sa zreteľne odzrkadľuje v legendách o zbojníckych pokladoch: *Pan Jezus przenoświęęsy wie, jako gazdować! On otworzy skarbicek, ale ute, kie wiedziol będzie! Przyniesie Pon Bóg cłowieka mądrego, ale ute, kie to trza będzie światu*²³. Následkom všetkých literárnych úkonov vo vzťahu k pokladu, akým je požadovaná čistota jeho nálezcu, pamätanie na cirkev a chudobných, odsudzovanie chamtivosti a úskokov v neprospech druhých, spôsob prezentácie motívu zbojníckeho pokladu sa stáva spôsobom rozprávania o koncepcii sveta a o tom, čo je, a čo nie je správne.

Na základe nedávno citovaných slov z legendy, motív zbojníckeho pokladu spája minulosť, v ktorej poklad ukoristili a skryli, s prítomnosťou, v ktorej sa odohráva pátranie po ňom, a budúcnosťou, kedy *skarbicek* bude otvorený. Predovšetkým však sa legenda o pokladoch upriamuje na minulosť vyplnenú dobrodružstvami a tajuplnými bohatstvami. Zbojnícke poklady sú poznačené ťarchou minulosti a jej dôsledkom sú nešťastné udalosti alebo - po splnení istých podmienok - potešenie z blahobytu. Jednako nie je nikdy poklad zo zbojníckej legendy izolovaný od dávnych čias, ktoré ho poznačili svojím znamením. Dokonca možno povedať, že obsahová stránka tohto motívu sa zakladá na spojitosti s minulosťou, a nezvyčajnosť zbojníckeho pokladu je ozvenou všetkých príbehov o osudoch lúpežníkov – hrdinov. Prítomnosť pokladu v zbojníckej legende je prejavom neutíchnajúcej viery v povestovú minulosť.

²³ *O skarbach*, [in:ZD], s. 56.

Bibliografické odkazy:

- Lucyna Biały, *Obraz Ślęzy w niemieckich podaniach ludowych*, www.naszesusdety.pl 12.11.2006
- St. Kałamacki [red.] *Baśnie i legendy o zaczarowanych zbójnickich skarbach*,
http://e-zakopane.pl/legendy/o_zbojnickich_skarbach.html 12.11.2006.
- Księga bajek polskich*, zv.1. Red.H. Kapełuś, Warszawa 1988.
- Andrzej Potocki, *Diablo-zbójcka pieczara*, [in: Andrzej Potocki] *Księga legend i opowieści bieszczadzkich*, wyd. Bosz 2004.
- Zbójnicki dar: polskie i słowackie opowiadania tatrzańskie*, red. T. Komorowska, V. Gašpariková, Warszawa 1976

Zbojnícke a jánošíkovské motívy vo výtvarných dielach v zbierke Považského múzea v Žiline

V príspevku sa zameriavam na obsah a intenzitu jánošíkovských a zbojníckych motívov v slovenskom výtvarnom umení v 19. a 20. storočí, ktoré analyzujem na príklade nevelkej kolekcie diel zo zbierky Považského múzea v Žiline. Do zberateľskej a výskumnej oblasti tohto múzea patrí aj rodisko Juraja Jánošíka – Terchová. V tejto obci Považské múzeum spravuje stálu expozíciu, ktorej časť je venovaná tomuto legendárnemu zbojníkovi a viaceré z výtvarných diel spomínané v príspevku sú v nej umiestnené.

Postava Jánošíka – národného a ľudového hrdinu, prerástla v jeden z najhlavnejších a najvitálnejších symbolov v slovenskej histórii a kultúre¹. Podmienky pre utváranie tohto symbolu a jeho hlboké zakorenenie v spoločenskom vedomí napomohli utvoriť v prvých desaťročiach 19. storočia slovenskí vzdelanci, ktorí Jánošíka približne sto rokov po jeho smrti objavili v ľudových rozprávaniach a odtiaľ ich zásluhou vstúpil do literatúry².

Poľská slovakistka Joanna Goszczyńska si kladie otázku, prečo sa medzi toľkých zbojníkov práve Jánošík tak hlboko vryl do ľudovej pamäti. Domnieva sa, že boli rozhodujúce tri skutočnosti – zomrel mladý, nespáchal žiaden ťažký zločin, už za jeho života mu okolie prejavovalo svoju náklonnosť³. Možno k tomu ešte dodať, že v slovenských dejinách patrila k striedmo zastúpeným príkladom boja, revolty, vzdoru.

V ľudovom výtvarnom umení sa téma súvisiaca s Jánošíkom prvýkrát objavila už v roku 1726 na habánskom džbáne⁴. Avšak tento motív sa podľa slovenského historika umenia Ladislava Saučina začal intenzívnejšie objavo-

¹ D. Škvarna: *Začiatky moderných slovenských symbolov. K utváraníu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica 2004, s. 32.

² J. Goszczyńska: *Mýtus o Jánošíkovi vo folklóre a slovenskej literatúre 19. storočia*. Bratislava 2003, s. 40.

³ J. Goszczyńska: *Mýtus o Jánošíkovi...*, s. 19.

⁴ K. Čierna: *Jánošík v slovenskom výtvarnom umení. Katalóg Slovenskej národnej galérie*. Bratislava 1988, s. 4.

vať v ľudovom umení v prvých desaťročiach 19. storočia⁵. Tento fakt poukazuje na živé miesto Jánošíka v ľudovej pamäti ešte aj sto rokov po jeho smrti.

Na rozdiel od ľudového bol vo vysokom výtvarnom umení 19. storočia jánošíkovský motív veľmi zriedkavo zastúpený. Slovenské maliarstvo na rozdiel od maliarstva iných európskych národov, bolo až na niekoľko výnimiek ochudobnené o oslavno-heroickú podobu vlastnej historicko-národnej jedinečnosti. Teda mýtus Jánošíka vo vysokej kultúre aj naďalej vytvárala najmä romantická literatúra štúrovskej generácie. V nej Jánošík nadobúdala črty idealizovania a heroizmu. Jeho obraz ľudového hrdinu posunula do polohy národného hrdinu. Z bojovníka za sociálnu spravodlivosť prerástol v bojovníka za občianske a národné práva⁶. Jánošík v literatúre prvej polovice 19. storočia vystupuje ako príklad hrdinstva, slobodomyselnosti, nepoddajnosti osudu a tiež ako vzor statočnosti a čestnosti. Takto idealizovaný a mýtizovaný Jánošík sa hlboko zapísal do kolektívneho vedomia a na viac ako 100 rokov poznamenal azda všetky zložky slovenskej profesionálnej i neprofesionálnej kultúry⁷. Vo svojej podstate si uchovával vyššie spomínaný obsah, ktorý spisovatelia či umelci v jednotlivých obdobiach modifikovali o nové významy. Tie odrážali dominantné dobové spoločenské tendencie, atmosféru, životné pocity, potreby a túžby ľudí. Po roku 1948 k nim pribudli aj prvky socialistickej ideológie.

Tieto dobové nánosy sa pokúsím dešifrovať na nevelkej kolekcii umeleckých diel zo zbierok Považského múzea v Žiline. Typologicky najstaršie sú v nej tri ľudové maľby na skle z 19. storočia. Dve z nich zachytávajú v období ich vzniku a v tomto type diel na Slovensku najrozšírenejší jánošíkovský motív – prijímanie nového člena do zbojníckej družiny⁸. Približujú výnimočný okamih, ba až rituál. Na oboch je namaľovaných šesť zbojníkov. Jánošík sa od ostatných odlišuje červenou farbou nohavíc, čo poukazuje na jeho výnimočné postavenie nielen medzi zbojníkmi, ale predovšetkým v mysliach ľudí, ktorí tieto diela tvorili a pre ktorých boli určené. Historik umenia Ladislav Saučín si na týchto dielach všimol zvláštnosť ich kompozície, v ktorej sú postavy podriadené princípom symetrie, rytmizácie, vertikalizmu a redukcií. Hlavy všetkých zbojníkov, okrem tej vo výskoku sú namaľované v jednej úrovni, teda sú podriadené izokefálii. Tento starobylý výtvarný princíp poukazuje na rovnosť všetkých zúčastnených osôb⁹.

⁵ L. Saučín: *K otázke pôvodu jánošíkovských zobrazení v ľudovom výtvarnom umení*. In: *ARS*, 1967, č. 2, s. 4 – 5.

⁶ D. Škvarna: *Začiatky moderných...*, s. 32.

⁷ J. Goszczyńska: *Mýtus o Jánošíkovi ...*, s. 176.

⁸ Ide o kópie tradičných malieb na skle zo zbierok Slovenského národného múzea – Historického múzea v Bratislave. Kópie vyhotovil Jaroslav Honz.

⁹ L. Saučín: *K otázke pôvodu...*, s. 4 – 7.

Medzi zbojníckymi motívami v ľudovom umení zachytáva ďalšia maľba na skle datovaná rokom 1830 ojedinelú tému – prepadnutie kupca tromi zbojníkmi. V porovnaní s predchádzajúcimi je kompozične jednoduchšia a odlišuje sa tiež obsahovými princípmi – na rozdiel od zábavy má v sebe rozmer aktivity a revolty.

Obsah a pomerne častý výskyt ľudových malieb na skle s motívom Jánošíka v 19. storočí poukazuje na jeho osobité miesto a obľúbenosť medzi ľudom. Pozoruhodný je tiež fakt, že tento námet ako jeden z málo svetských tém prenikol ľudových malieb na skle, kde dominovali predovšetkým sakrálne námety.

Ako už bolo vyššie spomenuté na rozdiel od ľudového umenia v línii slovenského maliarstva 19. storočia i v prvých desaťročiach 20. storočia sú jánošíkovské a zbojnícke motívy ojedinelé. Na prelome spomínaných storočí však táto téma zaujala viacerých českých výtvarných umelcov.

Jánošíka ako národného hrdinu prerastajúceho až do polohy vodcu stvárnil v prvých desaťročiach 20. storočia moravský sochár Franta Úprka. Dal mu majestátnu a heroickú podobu¹⁰. Zobrazil ho čeliaceho vetru v hrdom postoji s vypätou hrudou, nezlomného, plného vzdoru a neskrotnej fyzickej i duševnej sily. Zároveň Úprka v Jánošíkovi idealizoval Slovensko a jeho ľud, zachytil sviatočnosť a čistotu slovenského vidieka, zosobnil v ňom statočnosť ľudí a naplnil ich túžbu po spravodlivom vodcovi.

Úprka stvárnil zbojnícke a jánošíkovské motívy viacnásobne. V jeho tvorbe zbojníci často tancujú odzemok a splyývajú s Detvancami či Liptákmi. Umelcova inšpirácia týmito národopisne výraznými regiónmi tiež nasvedčuje, že sa v dielach usiloval vystihnúť charakteristické črty Slovenska a jeho prostého ľudu.

V slovenskom výtvarnom umení našiel motív Jánošíka odozvu v medzivojnovom období.

Vtedy zbojnícke a jánošíkovské témy nachádzame v tvorbe viacerých umelcov, ktorí kládli základy slovenského moderného výtvarného prejavu (M. Benka, J. Alexy, M. A. Bazovský, M. Galanda, L. Fulla a iní). Slovenskí výtvarní umelci od 20. rokov 20. storočia na svojich obrazoch neznamenávali Jánošíkov, zbojníkov, bačov či drotárov, len ako národopisné javy, ale prostredníctvom nich vyjadrovali osobitosti svojej krajiny, jej tradíciu a hľadali výraz pre národný svojráz. V ich dielach sa spájal tradičný obsah s moderným výtvarným výrazom, čo utvorilo jednu z typických črt slovenskej výtvarnej moderny.

Osobitý typ Jánošíka pevne zomknutého s jednoduchým ľudom, jeho kultúrou a tradíciami vytvoril maliar Ludovít Fulla. Na olejomalbe z roku

¹⁰ Takto vystihol charakter plastiky Emil Charous. Pozri E. Charous: *Jánošík v českej kultúre*. In: *Slovenský národopis*, 1963, č. 1, s. 23.

1955 ho zobrazil uprostred prostých ľudí, ich práce, radostí a starostí. Stvárnil ho ako nesmrteľného rozprávkového hrdinu, ba až národného bohatera, ktorý s ľahkosťou uniká tragickému koncu svojho života. Vo Fullovej tvorbe nadobudol vďaka autorovej osobitej výtvarnej reči – pestrej radostnej farebnej palete a fantazijnej kompozícii nespútanej výtvarnými kánonmi, mýtickú podobu.

Pozoruhodné skĺbenie dvoch fenoménov nachádzame v tvorbe maliara Janka Alexyho, ktorého tvorba je hlboko spojená so zbojníckou tematikou. Dokladá to tiež pastel *Drotár*¹¹ z polovice 40. rokov 20. storočia, v ktorom tohto remeselníka tvoriaceho špecifický slovenský fenomén, nakreslil so zbojníckymi atribútmi, čím vytvoril novú legendu.

Novšia výtvarná tvorba je v zbierke Považského múzea v Žiline zastúpená modelom plastiky Jána Kulicha. Jej monumentalizovaná podoba je od roku 1988 umiestnená v Terchovej. Treba však podotknúť, že do tohto prostredia nebola vybratá vhodne, nakoľko jej chýba súlad s okolitým prostredím. Nesie prvky dramatizácie, monumentalizácie, expresivity. Odráža myšlienky socialistickej ideológie, ktorá Jánošíka považovala za revolučný a pokrokový prvok v dejinách. Do popredia postavila jeho revoltu voči znepríateným spoločenským triedam a dobovým politickým režimom.

V zbierke Považského múzea sa okrem profesionálnej tvorby nachádza početná kolekcia plastík od ľudových rezbárov a neprofesionálnych výtvarných umelcov. Väčšina z nich pochádza zo severozápadu Slovenska a ich tvorba dokazuje hlbokú zrastenosť so zbojníckou tematikou.

Medzi umelcami sú najpočetnejšie zastúpení autori zviazaní s Terchovou. U väčšiny z nich prevažuje zobrazenie Jánošíka, pričom menej sa vyskytujú anonymní zbojníci. Diela odrážajú inšpiračný vplyv ústnej ľudovej slovesnosti, folklóru, profesionálneho umenia, literatúry, filmov či muzikálov.

Diela z tejto kolekcie sú datované prevažne 60. – 80. rokmi 20. storočia. Na rozdiel od profesionálnej tvorby motív Jánošíka v umení neškolených umelcov neodráža oficiálne doktríny, ale zostáva úzko spätý s vnútorným svetom ich tvorcov a s tradíciami, ktoré sú v nich samotných i v prostredí, kde vyrastali a žijú, hlboko zakorenené. Diela zachytávajú zväčša známe črty jánošíkovsko-zbojníckeho mýtu, Jánošíka zhmotňujú ako ľudového vodcu i národného hrdinu, pričom zvyčajne zdôrazňujú najmä jeho fyzickú silu a nadprirodzené schopnosti.

Jeden z najzaujímavejších a najvýraznejších slovenských ľudových rezbárov Pavol Bavlina, spodobil v samoraste upravenom rezbou veľmi zriedkavú tému – zádumčivého Jánošíkovho otca. V predstavách tohto ľudového rezbára splynul Jánošíkov otec so samotným Jánošíkom, čo vyjadril jeho atribútom - pištoľou.

¹¹ Dielo sa nachádza v zbierke Múzea Janka Kráľa v Liptovskom Mikuláši.

Ferdinad Vaško stvárnil Jánošíka s jeho charakteristickými atribútmi (klobúkom, opaskom, s pištoľou a valaškou v rukách). Plastika je jednoduchou línií a robustnosťou objemov príbuzná rustikálnym ľudovým barokovým plastikám.

Rovnako Štefan Mištrík rezbou upravil samorast. Postavu Jánošíka spodobil v tanečnom obrate. Evokuje zbojnícky tanec – odzemok, ktorý je tiež označovaný ako Jánoškov tanec a od 40. rokov 19. storočia bol považovaný za národný tanec Slovákov¹².

Viliam Meško, rodák z Terchovej dáva svojim Jánošíkom osobitý výraz poznamenaný expresívnymi črtami. Priznáva tvar klátika a štruktúru dreva zdôrazňuje morením. Príležitostne na plastike ponecháva i kôru stromu, ktorou člení postavu, či naznačuje odev. Jeho plastiky Jánošíkov majú zvláštnu charizmu, sú individualitami, vyjadrujú fyzickú i psychickú silu, vzdor, nepoddajnosť, čo znásobuje podobne ako v legende o Jánošíkovej sile jeho atribútmi – opaskom, valaškou. Jeho diela dokladajú časté splyvanie znakov jánošíkovského mýtu s pastierskou kultúrou, o čom svedčí bačovský klobúk na hlave Jánošíka.

Miroslav Ďuratný vo svojich hladko opracovaných plastikách viacnásobne stvárnil motív mladých zbojníkov ako ušľachtilých hôrných chlapcov. Vyznievajú harmonicky, idealizovane, snivo. Oplývajú zmyselnou krásou, sú oslavou a holdom mladosti tak, ako ich vykresľujú povesti, staršia slovenská literatúra či filmová a divadelná tvorba. Popri spomínaných častejšie stváňovaných témach sa v tvorbe tohto umelca objavujú aj ďalšie ojedinelé motívy – Jánošíkovo lúčenie a Spomienka hôrneho chlapca. Obidve majú epický rozmer, preukazujú zmysel autora pre dejovú i výtvarnú skratku. Ich stĺpovitá vertikálna kompozícia evokuje plynutie času a silu spomienok.

Miroslav Dávidík z Terchovej zobrazil Jánošíka v bojovom postoji znásobenom dynamickým pohybom, pričom valaška v ruke pripomína jeho legendárnu obratnosť. V ďalšej Dávidíkovej plastike nazvanej Zbojnícky tanec sa objavuje popri obvyklých zbojníckych atribútoch aj fujara, ktorá taktiež podobne ako Meškove diela naznačuje prepojenie zbojníckeho fenoménu s pastierskou kultúrou.

Štefan Kršiak v niekoľkých variantoch zobrazil Jánošíka ako zemitú postavu s valaškou, ktorej veľkosť znásobil. Táto výtvarná hyperbolizácia prezrádza inšpiráciu povestami o jej zázračnej sile a nadprirodzených schopnostiach. Valašku znásobil aj v kamennom reliéfe Jánošík s milou, v ktorý je poetickou štylizáciou tanca. V Kršiakovej tvorbe sa tiež nachádza k tomuto dielu jeho významový protipól – vo výtvarnom umení veľmi zriedkavo stváňovaný motív tragického konca Jánošíka.

¹² D. Škvarna: *Začiatky moderných...*, s. 66 – 67.

Z ľudovej slovesnosti čerpal aj Vincent Michálek z Terchovej v diele Jánošík a poddaný, kde zachytil ako Jánošík obdaroval poddaného mešcom dukátov. Podobne ako v legende ich vložil do klobúka. Jánošík je v ľudových predstavách tiež spojený s témami Pandúri bijú poddaného a Na dereši, ktoré svojim tragicko-dramatickým nábojom tvoria obsahový protipól k dielam s motívom tanca plným radosti, životnej vitality a dynamiky.

Keramikár Rudolf Barčík vniesol štylizované podoby zbojníkov na úžitkové predmety (fľašu, džbán) i na keramické obrázky. V plastike Zbojníka stvárnil ako s ľahkosťou tancuje odzemok. Dielko odráža autorove sochárske čítanie a zmysel pre prirodzené vyjadrenie pohybu.

Aj Katarína Príteľová Jánošíka zobrazila v štylizovanom tanečnom pohybe na keramickom reliéfe.

Tvorba Gabriela Dávidíka, rodáka z Terchovej oplýva početnosťou diel a bohatstvom motívov, ktoré taktiež ako viacerí predchádzajúci autori čerpal z povestí. Niektoré z jeho kresieb sú menej výtvarne pôsobivé, avšak sú pozoruhodné tým, že priamo zachytávajú spojitost Jánošíka s voľnou prírodou ako aj s jeho rodiskom Terchovou (Jánošíkove dary terchovským dievkám, Jánošík na Rozsutci)

K najnovším stvárneniam Jánošíka vo výtvarnom umení patrí plastika z drôtu od umeleckého drotára Ladislava Jurovateho ml. z Bratislavy¹³. Túto dva metre vysokú sochu uplietol náročnou slučkovou technikou. Odráža autorov zmysel pre monumentálne zobrazenie postavy a jeho sklon k ornamentike, ktorý našiel odozvu najmä v rôznych detailoch napr. na valaške, klobúku. Tvár podľa slov umelca nesie podobu filmového herca Paľa Bielika, ktorý veľmi presvedčivo stvárnil Jánošíka, čím sa v predstavách ľudí staršej a strednej generácie na Slovensku veľmi výrazne spojil s jeho podobou. Drotárske dielo Ladislava Jurovateho ml. je pozoruhodným spojením špecificky slovenskej remeselnej drotárskej tradície s jánošíkovským námetom. Dokladá, že táto téma je v slovenskej kultúre stále aktuálna aj v treťom tisícročí, ktoré je hlboko poznačené trendmi smerujúcimi k unifikácii kultúry.

Mýtus o Jánošíkovi už takmer dve storočia pretrváva v slovenskej ľudovej a neprofesionálnej tvorbe, kde si svoje heroické črty uchováva dodnes. Tvorba týchto výtvarných umelcov poukazuje nielen na miesto Jánošíka v kolektívnom vedomí starších generácií, ale zároveň ho i fixuje v povedomí mladších generácií. Opačný trend možno sledovať v profesionálnom výtvarnom umení, kde bol kult Jánošíka demýtizovaný v 80. rokoch 20. storočia.

Na príklade výtvarnej tvorby, opierajúc sa o materiál zo zbierok Považského múzea v Žiline, som čiastočne naznačila frekventovanosť, charakter a obsah, ktorý jánošíkovské a zbojnícke témy v slovenskom výtvarnom

¹³ Dielo sa nachádza v súkromnej zbierke.

umení nadobudli. Iste by bolo zaujímavé tieto diela podrobnejšie porovnať s českou a poľskou tvorbou.

Na záver by som rada zdôraznila obohacujúci význam mýtu Jánošíka pre slovenskú kultúru. Prispel nielen k naplneniu potreby pozitívneho vzoru v dejinách národa, ale vytvoril tiež priestor v dušiach ľudí pre snivosť, pričom táto črta obohatila aj slovenské výtvarné umenie. Jánošík je v pamäti mnohých generácií fixovaný ako charizmatická bytosť poskytujúca ochrannú ruku, stelesňuje túžbu po dobre a hrdinstve, čo na jednej strane zodpovedá hyperbolizácii príznačnej pre mýtus, avšak na druhej strane napĺňa v priebehu vekov nemenné prirodzené ľudské potreby a želania.

Zoznam použitej literatúry

- K. Čierna: *Jánošík v slovenskom výtvarnom umení. Katalóg k výstave Slovenskej národnej galérie*. Bratislava 1988.
- K. Čierna.: *Mýtus Juraj Jánošík alebo Jánošíkománia v slovenskom výtvarnom umení. Katalóg k výstave Slovenskej národnej galérie*. Bratislava 2006.
- K. Čierna: *Zbojnícka tematika v ľudovom výtvarnom prejave na Slovensku*. In: *Slovenský národopis*, 1988, č. 3 – 4, s. 543 – 562.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I. – II*. Bratislava 1995.
- V. Gašparíková: *Jánošík. Obraz zbojníka v národnej kultúre*. Bratislava 1988.
- J. Goszczyńska: *Mýtus o Jánošíkovi vo folklóre a slovenskej literatúre 19. storočia*. Bratislava 2003.
- E. Charous: *Jánošík v českej kultúre*. In: *Slovenský národopis*, 1963, č. 1, s. 5 – 33.
- A. Melicherčík: *Jánošíkovská tradícia na Slovensku*. Bratislava 1952.
- E. Okálová: *Jánošíkovské motívy v zbierkach SNM*. In: *Sborník Slovenského národného múzea. Etnografia* 4. Martin 1963, s. 84 – 90.
- L. Peterajová: *Jánošíkovská tradícia a súčasnosť nášho umenia*. In: *Výtvarný život*, 1963, č. 6, s. 205 – 213.
- L. Saučin: *Jánošík vo výtvarnom umení*. In: *Vlastivedný časopis*, 1963, č. 1, s. 24 – 31.
- L. Saučin: *K otázke pôvodu jánošíkovských zobrazení v ľudovom výtvarnom umení*. In: *ARS*, 1967, č. 2, s. 3 – 12 .
- D. Škvarna: *Začiatky moderných slovenských symbolov. K utváraníu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica 2004.

Obraz zbojníka v etnografických zbierkach Tatranského múzea

prekl. Vlasta Juchniewiczová

Tatranského múzeum Tytusa Chalubińskiego vzniklo v roku 1888 a jeho národopisné zbierky predstavujú ľudovú kultúru podtatranskej oblasti z obdobia od 18. storočia až po súčasnosť. Pre bádateľov zaoberajúcich sa touto problematikou sú vzácnym výskumným materiálom. V muzeálnych zbierkach sa odzrkadlila aj zbojnícka legenda.

Predmetom tohto príspevku je krátka charakteristika vybranej časti zbierok, ktorých spoločným menovateľom je obraz zbojníka. Neboli tu zohľadnené predmety, ktoré sa so zbojníkmi spájajú len pomenovaním, alebo podľa zachovaných odkazov zbojníkom v minulosti patrili.

Zbierka z národopisnej kolekcie Tatranského múzea, ktorou sa budeme zaoberať, predstavuje 128 predmetov z oblasti výtvarného umenia a umeleckého remesla. Najmenej početné, ale zato najzaujímavejšie a unikátne sú najstaršie muzeálie. Toto malé množstvo vyplýva zo skutočnosti, že v tradičnom ľudovom výtvarnom umení dominovala sakrálna tematika a svetské motívy boli zriedkavé. V zbierkach Tatranského múzea je ich štrnásť.

Najstarším v tejto skupine je pravdepodobne drevoryt nazvaný *Janosik a Baczyński*. Medzi desiatimi originálnymi ľudovými drevorytmami je jediný, ktorý predstavuje svetský výjav. Predpokladá sa, že pochádza z 18. storočia pravdepodobne z územia Slovenska, kde sa v dielňach na výrobu devočných obrazov vyrábali tiež mnohé rytiny, nadväzujúce na rôzne verzie legend o Jánošíkovi. Tento drevoryt kúpili v rokoch 1886/7 zberatelia Maria a Bronisław Dembowski v krčme v Poronine. Pod takýmto názvom sa dostal do zbierok Tatranského múzea v roku 1922 ako legát Marie Dembowskej spolu s inými výtvormi ľudovej kultúry Podhalia. Vzhľadom na to, že Dembowski patrili k jedným z mála zberateľov 19. storočia, ktorí zaznamenávali informácie o zbieraných predmetoch, môžeme usudzovať, že drevoryt bol v okolí známy pod takýmto názvom.

Ďalej treba spomenúť kópiu ľudového drevorytu predstavujúci scénu prijímania nového člena do zbojníckej družiny, veľmi populárnu tému v ľudovej grafike a v malbe na skle. Na odtlačku sú zvečnené mená zbojníkov. Urobil ho v roku 1922 maliar Jan Hryńkowski z drevorytu, ktorý zhotovil na základe pôvodného, zničeného originálu z 19. storočia.

Základom zbierky starých predmetov predstavujúcich zbojníkov sú obrazy maľované na skle. Ako sme už spomínali, ikonografia týchto starých malieb bola prevažne sakrálna. Obrazy na skle boli takmer celé 19. storočie stálou súčasťou interiéru goralských dreveníc a plnili náboženskú funkciu. Popri svätých patrónoch sa objavovali taktiež obrazy so zbojníckou tematikou. Karpatskí zbojníci boli totiž v ľudovej tradícii hrdinami, ktorí vymierali spravidlivosť a boli známi neobyčajnými činmi, a preto vo vedomí goralov mohli pokojne susediť so svätými. Malby na skle, vyskytujúce sa na Podhalí, maľovali koncom 18. a v prvej polovici 19. storočia anonymní tvorcovia, ktorí pôsobili v dielňach na území Slovenska, Moravy, Čiech a Sliezska. Goral si kúpovali obrázky na trhoch, pútnických miestach, alebo od potulných obchodníkov. Od 70. rokov 19. storočia ich zastúpili lacnejšie olejotlače a obrázky na skle sa čoraz častejšie dostávali do rúk zberateľov pôsobiacich na území Podhalia.

V kolekcii tatranského múzea sa nachádza 459 obrázkov na skle pochádzajúcich z prelomu 18. a 19. storočia a z prvej polovice 19. storočia. Až 446 je s náboženskou tematikou a 13 je svetských, z čoho 10 zobrazuje zbojnícku tematiku. Všetky zbojnícke obrazy pochádzajú z 1. polovice 19. storočia a zozbierané boli výlučne na Podhalí. Malby predstavujúce zbojníkov sa vyskytujú v našich zbierkach v dvoch variantách. Prvá, najpočetnejšia – 9 obrazov, predstavuje už spomínanú scénu prijatia nového člena Surovca do zbojníckej družiny. Druhá varianta predstavuje scénu len zriedka zastúpenú v muzeálnych zbierkach, dvoch zbojníkov nesúcich kotlík s peniazmi. Mohlo by sa zdať, že desať obrazov so zbojníckou tematikou z celkového počtu 459 nie je tak veľa, ale vzhľadom na takmer úplne náboženský charakter malieb na skle v 19. storočí, nie je to zasa tak málo. Pre porovnanie, podľa katalógu ľudových malieb na skle, ktorý spracovala v roku 1969 Irena Pišútová, v národopisných zbierkach múzeí v Martine a Bratislave sa nachádzalo 675 pôvodných obrazov maľovaných na skle, z čoho len 9 malo zbojnícku tematiku (6 v Martine a 3 v Bratislave).

Dva obrázky na skle so zbojníckou tematikou boli prvé, ktoré sa stali základom kolekcie sklomalieb v Tatranskom múzeu v Zakopanom. Potom pribudli zbierky zberateľov z 19. storočia, pre ktorých boli zbojnícke maľby – ako najvyhľadávanejšie scény – potvrdením živej legendy o Jánošíkovi. Múzeum túto zbierku doplnilo v rokoch 1905 a 1912 kúpou dvoch obrazov, pravdepodobne posledných, ktoré sa ešte dali nájsť v teréne.

K tradičnému ľudovému výtvarnému umeniu zobrazujúcemu náboženskú tematiku patrí tiež rezbárstvo. V zbierkach pôvodných ľudových plastiek

Tatranského múzea, pochádzajúcich z 19. storočia, sa nachádza takmer 200 predmetov. Sotva päť z nich má svetský charakter, z čoho len jedna predstavuje zbojníka. Je to postava gorala v tradičnom kroji držiaceho v jednej ruke pušku, v druhej valašku (dnes už len zbytok). Za opaskom má zastrčený nôž a pištoľ. Prítomnosť týchto predmetov nemusí vždy poukazovať na zbojnícke remeslo, ale hovorí o tom poznámka, ktorú napísal riaditeľ múzea Julius Zborowski. Plastiku daroval múzeu Wojciech Brzega v roku 1903 a podľa tradície by mala predstavovať Szymona Tataru Mysliwca zo Zakopaného, zbojníka vyčíňajúceho približne v roku 1830. Nápis Zuberec namaľovaný v dolnej časti môže poukazovať na jej cudzí pôvod.

Posledným predmetom zo zbierok starých muzeáľí, ktorý predstavuje hôrneho chlapca, je maľovaná truhla datovaná rokom 1846. Jej čelnú stranu zdobí strieľajúci zbojník. Truhly patrili v sedliackej chalupe k najdôležitejším predmetom a v izbe stáli na čestnom mieste. Slúžili na úschovu sviatočného šatstva, cenných predmetov a dôležitých dokumentov. Obyčajne bývali bohato zdobené, najčastejšie maľovanými kvetinovými motívmi. Ľudská postava sa v ich výzdobe objavovala len ojedinele. Očividná odlišnosť spomínanej truhly od iných predmetov z oblasti Podhalia napovedá, že môže byť importovaná. Do múzea sa dostala v roku 1906 ako kúpa od Jana Łuszczaka zo Zakopaného. Pokusom o vysvetlenie tejto netypickej maľby môžu byť zachované informácie o tradícii nalepovania obrázkov z drevorytu na veká truhiel, predstavujúcich svätých patrónov, ktorým bol poverený celý majetok zhromaždený v truhle. Možno, že takúto magickú funkciu plnil aj tento maľovaný zbojník.

Prítomnosť zbojníckej tematiky v spomínaných dielach starého ľudového výtvarného umenia, v ktorom dominovali náboženské námety, môže byť príkladom popularity zbojníckej legendy v goralskom prostredí. Kontext, v ktorom jeho výtvary so zbojníckym námietom pôsobili v ľudovej kultúre, vyjadruje pozitívny, dokonca až idealizujúci vzťah k zbojníctvu.

Pri charakteristike zbierkového fondu Tatranského múzea so zbojníckou tematikou, nesmieme zabudnúť na exponáty z medzivojnového obdobia. Sú to dve maľby na skle (kópie maliieb z 19. storočia zo zbierok múzea) predstavujúce zbojníkov s kotlíkom, ktoré vytvoril maliar, pedagóg a verejný činiteľ Tadeusz Malicki. Sú súčasťou pokusu obnoviť techniku maľby na skle na Podhalí, rozšírenú v umeleckých kruhoch a medzi milovníkmi goralov v medzivojnovom období. Inšpiračným zdrojom boli pre nich obrazy z muzeálnej kolekcie 19. storočia, na ktoré nadväzovali predovšetkým obsahom. O rozmere tohto javu svedčí malé množstvo zachovaných obrazov.

Obraz zbojníka je najrozšírenejší v zbierkach vzniknutých po roku 1945. Kolekcia obsahuje až 112 kusov, sú to obrazy maľované na skle, rezby a jednotlivé výrobky umeleckého remesla. Podobne ako v starých zbierkach, podstatnú časť tvoria sklomaľby. Spája sa to s nezvyčajným rozvojom tejto

oblasti ľudovej tvorivosti na Podhalí v povojnovom období. Podieľalo sa na tom aj Tatranské múzeum, oživujúce tvorbu miestnych maliarov, prostredníctvom organizovaných súťaží, výstav a nákupu obrazov do svojich zbierok. V súčasnosti sa v národopisnej kolekcii Tatranského múzea nachádza 814 obrazov namalovaných po roku 1945. Obrazy so svetskými námetmi tvoria 25 % týchto zbierok, z toho 94 zobrazuje zbojnícky motív. Autori väčšiny z nich sú spätí s regiónom a jeho tradíciami. Možno práve preto prijali konvenciu ľudových maliieb 19. storočia tak z hľadiska formy, ako aj obsahu, ale značne rozšírili tematický rozsah maľovaných výjavov. K týmto obrazom so zbojníckou tematikou patria kópie ikonografických schém populárnych v ľudovom maliarstve, scény interpretujúce tradičné témy, výjavy nadväzujúce na rôzne verzie zbojníckej legendy, ale aj ikonografické motívy čerpajúce z vysokého umenia, hlavne z tvorby Władysława Skoczylasa.

V skupine súčasných obrazov so zbojníckym námetom sa nachádza niekoľko výjavov, ktoré sú plodom kurzov maľovania na skle, organizovaných v rokoch 1967-1969 v Zakopanem. V národopisných zbierkach múzea sa nachádzajú práce žiakov zo Základnej školy na Harende a účastníkov kurzu, ktorý zorganizoval Zväz Podhalanov. Zo 40 kúpených prác sa 15 venuje zbojníckej tematike. Ich autori, väčšinou deti, nečerpajú vzory z tradičných ikonografických motívov, ale výjavy, ktoré maľujú – hlavne zbojnícke prepadnutia (napríklad s westernovou scenériou), alebo poľujúcich zbojníkov – predstavujú jednoduché asociácie vyvolané témou. Možno práve preto sa tu častejšie stretáme s kritickým hodnotením zbojníckeho remesla, čo vyplýva z niektorých výjavov.

Muzeálna kolekcia súčasného sochárstva sa v porovnaní so zbierkami sklomalby z toho istého obdobia prezentuje menej honosne. V zbierke obsahujúcej viac ako 300 predmetov, sochy so svetskou tematikou predstavujú asi 25 %, z toho 12 znázorňuje zbojníkov. Táto nevelká zbierka nie je tiež veľmi ikonograficky rôznorodá. Takmer všetky sochy a reliéfy predstavujú zbojníka v charakteristickom kroji prevzatom z ľudových obrazov, s neoddeliteľnými predmetmi: valaškou, pištoľou, kotlíkom plným peňazí, ulovenou zverinou alebo so sudom prerobeným na pokladničku. Len jeden reliéf predstavuje smrť zbojníka. V skupine 12 plastiek 5 vzniklo v Jurgove v 60. rokoch a zhotovili ich chlapi pod dohľadom miestneho rezbára Andreja Gomboša. Nespútaní povinnou témou, tvorili postavy svätcov v tradičnej konvencii, zbojníkov známych z legiend a postavy z prečítaných knížiek.

Úplne novým javom, ktorý sa nevyskytuje v tradičnom ľudovom výtvarnom umení, sú zbojnícke motívy na výrobkoch kovovej galantérie, ako pracíky, nože a valašky. „Hlavy zbojníkov“ sa využívajú ako spôsob zdobenia štítov praciek, rukovätí valašiek a nožov. Zriedka sa tam objavujú celé scény nadväzujúce na výjavy známe v ľudovej ikonografii.

Zbojnícka tematika má aj napriek svojej popularite a množstvu publikácií ešte stále neznáme miesta, ktoré môžu byť predmetom bádania. Patrí sem okrem iného problematika spojená s recepciou zbojníckej legendy v ľudovom výtvarnom umení. Zbierky Tatranského múzea zhromažďované počas celého storočia, predstavujú zaujímavý výskumný materiál.

Miestna a regionálna tlač v Podhalí ako zdroj populárnych poznatkov o zbojníctve (do roku 1939)

prekl. Tomasz Trancygier

Miestna tlač, navzdory obmedzenému dosahu svojej pôsobnosti v súčasnosti ako aj v minulosti, plnila funkciu významného a z hľadiska príspevku vierohodného informačného zdroja. Jej osobitná úloha sa taktiež spájala s kultivovaním vlasteneckej tradície, s posilňovaním kultúrnej integrácie na miestnej úrovni a s oživovaním etnickej identity.

Za osobitnú pozornosť stojí aj jej účasť na aktivizácii miestnych spoločenstiev, najmä v oblasti historicko-etnografických štúdií, rovnako v ich iniciovaní, ako aj v rozširovaní výsledkov vedecko-výskumných prác profesionálnych bádateľov. Tieto skutočnosti sa potvrdia v ďalšej časti tohto príspevku.

Miestna tlač v 19. a na začiatku 20. storočia do istej miery realizovala heslá regionalizmu ešte pred tým, než tento v medzivojnovom období nadobudol podobu inštitucionálnej organizovanosti a získal teoretický základ. Preto správne konštatoval Józef Zytyński v článku *Regionalizm a prasa prowincjonalna (Regionalizmus a miestna tlač)*, ktorý uverejnil „Głos Podhala“, že jestvuje niekoľko časopisov, ktoré k tomu všetkému pridávajú trochu regionálneho cítenia a svojimi záujmami sa takmer mimovoľne zapájajú do propagácie tých vedných oblastí, ktoré charakterizujú ich územie¹. Takáto programová koncepcia časopisov prispievala k exponovaniu obzvlášť charakteristických tém, ktoré zdôrazňovali špecifickosť a osobitosť príslušného regiónu. K takýmto témam nepochybne patrilo tatranské zbojníctvo.

V roku 1913 v periodiku „Gazeta Podhalańska“ uverejnili text referátu Władysława Orkana *O przyszłości Podhala* (O budúcnosti Podhalia), ktorý bol prednesený na III. Zjazde Podhalanov. Básnik vtedy konštatoval:

¹ J. Zytyński, *Regionalizm a prasa prowincjonalna*, „Głos Podhala“ 1934, č. 9, s. 5. Pozri aj T. Szczecina, *Regionalizm podhalański* „Głos Podhala“ 1932, č. 28, s. 3; M. Jazowska-Gumulska, *Zycie kulturalne i literackie na lamach regionalnej i lokalnej prasy podhalańskiej w dwudziestolecium międzywojennym*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej“, 2002, z. 1, s. 87-115; Wnuk W., Kudasiak A, *Podhalański ruch regionalny*, Kraków 1993.

Nemalú úlohu v minulosti Podhalia zohralo aj zbojníctvo. Zbojníctvo v Podhali malo svoje vlastnosti podmienené hraničnou polohou tohto územia ako aj povahou tohto ľudu. Nezriedka sa rodilo z prebytku energie, z mládeneckej bravúry. Často bolo vzburou jednotlivca proti vnúteným zákonom alebo protestom tých, ktorí sa zachránili z rozbitých povstaleckých bánd². Uvedený fragment Orkanovej výpovede použijeme ako úvod prezentácie publikácií venovaných problematike zbojníctva, ktoré publikovali v dávnej tlači regiónu Podhalia, tak vo forme populárnych historických prác, ľudových textov ako aj literárnych útvarov inšpirovaných touto témou. Záujem o túto otázku zo strany bádateľov, popularizátorov, ľudových tvorcov, spisovateľov a básnikov plne potvrdzuje opodstatnenosť nastolenia tejto témy. Podistým zaznamenané vyjadrenia nie sú úplné a vzhľadom na problémy s dostupnosťou viacerých titulov časopisov sme ich zoradili do troch formálnych blokov. Predstavujú však reprezentatívnu skupinu, ktorá dovoľuje určiť dosah a rozmer tejto popularity. Pri vyčleňovaní týchto formálnych skupín autorka použila publikované práce Joanny Goszczyńskiej³ a Zdzisława Piaseckého⁴.

Autorka taktiež upozorňuje, že predmetná štúdia je napísaná z hľadiska historika periodickej tlače, ktorého zaujíma jej spoločenské pôsobenie, ale nie etnografa, historika či historika literatúry. Preto z vyjadrení eliminovala všetky literárne analýzy, interpretácie a odborné hodnotenia diskusií na historické témy.

Prvá časť tejto výpovede zahŕňa prezentáciu textov historickej povahy, druhá literárne texty inšpirované zbojníckou tematikou, tretia zasa diela ľudovej slovesnosti.

Historické vedomosti

Nie je ľahké jednoznačne posúdiť poznávaciu hodnotu textov začlenených do tejto skupiny a preveriť v nich obsiahnuté poznatky. Kritériá pre ich zaradenie určoval totiž príjemca, teda obyvateľ Podhalia, ako aj turista a pacient kúpeľov, ktorých prilákali nielen krajinné a liečebné vlastnosti regiónu, ale aj pestrofarebná ľudová kultúra tatranských goralov. Tieto texty mali popularizačné zameranie, boli písané sviežo a dynamicky, jazykom, v ktorom bolo plno narážok na diela ľudovej slovesnosti, podania, piesne a na ľudové umenie. Dôležité je aj to, aby boli umiestňované v adekvátnom časovom kontexte, v ktorom úroveň dobových vedeckých výskumov bola rôzna.

² W. Orkan, *O przyszłości Podhala* „Gazeta Podhalańska” 1913, č. 35, s. 1-2.

³ J. Goszczyńska, *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*. Warszawa 2001.

⁴ Z. Piasecki, *Byli chłopcy...byli. Zbojnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Kraków 1973.

Práve takto by sa malo nazerať na desiatdielny cyklus článkov Ignaca Moczydłowského pod názvom

O zbójnictwie i zbójnikach tatrzańskich (O tatranskom zbojníctve a zbojníkoch) v novinách „Gazeta Podhalańska” (1916. č.2-11). Je to doposiaľ najúplnejší a najrozsiahlejší z doteraz jestvujúcich textov záznamu dejín zbojníctva na tomto území. Svoju výpoveď autor konštruoval na princípe spájania výsledkov bádateľov, ktorí spracúvali historické dokumenty, s informáciami z mnohých pamätí, denníkov a osobných rozhovorov autora so starými goralmi, o ktorých predpokladal, že sa v mladosti zaoberali „zbojníčením”. Takýmto spôsobom využíval práce Kazimierza Stanisława Wójcického, Ludwika Zejsznera, Walera Eliasza Radzikowského, Seweryna Goszczyńského a Baltazara Szopińskiego. Moczydłowski teda píše o príčinách a začiatkoch zbojníctva v Podhalí, ktoré datuje do 13. storočia, o jeho povahe a vnútornej organizácii (zbojníckej) skupiny, zásadách, ktoré uplatňovali pri prijímaní nových členov, o odeve a výzbroji zbojníkov a o postojoch obyvateľov okolitých dedín k nim.

Uviedol aj veľa informácií o slávnych zbojníkoch a o dielach ľudového umenia, ktoré boli inšpirované zbojníckou tematikou. Historické fakty autor pretkával početnými fragmentmi piesní, ľudových príbehov, opismi obrazov, malieb a drevorytín. Moczydłowski tento trocha idealizovaný obraz zbojníckej kompánie v jej historickom priereze uzatvára výzvou adresovanou členom Etnografickej sekcie tatranského tovarišstva, aby *zbromažďovali všetky poznatky na opísanie tejto pozoruhodnej stránky charakteru a života goralského*⁵.

Obdobné monografické zameranie mala aj štúdia Zdzisława Wróbla *Zbojnictwo na Podhalu*, ktorú o 18 rokov neskôr na pokračovanie publikovali v novinách „Kurier Podhalański” (1929, č. 28-31). Na doplnenie sa patrí uviesť aj to, že v tom istom roku ju publikovali ako celok. Po uverejnení dvoch kapitol, ktoré boli venované začiatkom zbojníctva v Podhalí, organizácii tovarišstva, čiže famílie a voľbe kapitána – *barnasia*, redakcia z neznámych dôvodov zastavila publikovanie ostatných častí. Autor sa taktiež pokúsil vymedziť rozdiel medzi termínmi „zbojníctvo” a „ľúpežníctvo” (poľ. zbójnictwo a rozbójnictwo).

Zdzisław Piasecki v už citovanej knihe *Byli chłopcy...byli* označil Wróbla za prvého autora rozvinutej rozpravy v poľskej historiografii o problematike tatranského zbojníctva, pritom sa ale ani slovom nezmienil o J. Moczydłowskom. Prvé zo spomínaných diel označil skôr za populárne než za kriticko-vedecké. Je treba taktiež pripomenúť, že Wróbel v roku 1928

⁵ J. Moczydłowski, *O zbójnictwie i zbójnikach tatrzańskich* „Gazeta Podhalańska” 1916, č. 11, s. 4.

uverejnil v „Kuriere Podhalanskom“ (1928, č. 32) pod nezmeneným názvom skrátenu verziu tejto svojej štúdie.

Ďalším pokusom o zobrazenie dejín zbojníctva bol krátky príspevok Romana Stawicza *O zbójnikach tatrzańskich*, ktorý publikovali v časopise „Tygodniowy Kurier Podhalański“ (1927, č. 29).

Pomerne početná je skupina príspevkov, ktoré nepriamo nadväzovali na dejiny zbojníctva, najmä na jeho najstaršie obdobie. K nej o.i. patrí anonymná publikácia *Cośkolwiek o przeszłości Nowego Targu* („Podhalanin“ 1989, č. 18), text kňaza Franciszka Balińskiego *Z przeszłości Nowego Targu* („Gazeta Podhalańska“ 1914. č. 16), Ignaca Moczydłowského *Kościółek św. Anny w Nowym Targu* („Gazeta Podhalańska“ 1914. č. 14) a *Zamek Sądecki. Z historii Nowego Sącza* („Podhalański Kurier Tygodniowy“ 1926, č. 5), Henryka Dobrowolského *Z dziejów Podhala* („Kurier Podhalański“ 1928, č. 24), Stanisława Klemensiewicza *Chłopska dola na Podhalu* („Głos Podhala“ 1933, č. 8). Autori do opisov dejín týchto miest a obcí, lokalít a objektov včlenili aj konkrétne historické fakty. Takými napríklad bolo vypálenie Noweho Targu dňa 7. mája 1601, keď zbojníci prepadli mestskú väznicu v snahe oslobodiť svojich lapených druhov *wśród pożogi i zamieszania od szubienicy i poćwiartowania uratować* alebo zakladajúce sa na legende pripomenutie dejín kostola Sv. Anny v Nowom Targu, ktorý ako zadostučinenie za spáchané zločiny dali postaviť kajúnci zbojníci.

Na tomto mieste je žiaduce uviesť aj fragmenty *Podróży Sumplicissimusa węgierskiego do Tatr w XVII wieku*, ktoré zredigoval Baltazar Szopinski a ktoré uverejnili v mesačníku „Zakopane“ (1920, č. 10-11,15).

Pripomeniem, že hlavná postava cestuje po rozličných krajinách a stretáva ľudí s rozličnými povolaniami a povahami. Vede s nimi rozhovory, pričom svoje postrehy a dojmy zaznamenáva. Nás obzvlášť zaujímajú dve kapitoly: XVII – *Ako sa Sumplicissimus dostal medzi troch zbojníckych kapitánov – Jana, Beybusa a Hawrana a čo si od nich vytrpel* a XVIII – *Ako Sumplicissimus prišiel do Prenewa a ako bol svedkom ukrutnej popravy spomínaných zbojníkov*. Táto správa vyplnená dramatickými zážitkami hlavnej postavy obsahuje mnoho zaujímavého faktografického materiálu, vrátane opisov odevov a výzbroje zbojníkov, ich zvykov a vnútornej organizácii (zbojníckej) skupiny. K tomu dodávame, že mnohí bádatelia považovali spomínaný text za vierohodný prameň.

A keď už hovoríme o odeve a výzbroji tatranských zbojníkov, potom je vhodné sa zmieniť aj o dvoch statiach Franciszka Bobeka, ktoré sa odlišovali nielen kontextom autorových výpovedí, ale aj časom ich uverejnenia. Prvý z týchto textov autor uverejnil v novinách s názvom „Gazeta Podhalańska“ (1914. č. 24). Bolo to veľmi kritické hodnotenie scénografie hry *Janosik*, ktorú prezentovalo divadlo v Zakopanom. Autor podrobil osobitnej kritike odevy zbojníkov, ktoré boli nevhodne zvolené a nezodpovedali historickým

reáliám. Svoje poznámky Bobek dopĺňa informáciami, ktoré pravdepodobne boli výsledkom jeho etnografických výskumov a pátraní. Druhá stať s rovnakým názvom bola publikovaná v časopise „Ziemia Podhalańska“ (1937. č. 10) a bol to opis jednotlivých prvkov „zbojníckej uniformy“ a zbojníckeho kapitána (harnasia), aj radového zbojníka. Tento text dopĺňujú fragmenty zbojníckych legiend a piesní – poľských a slovenských – ktoré obsahom nadväzovali na vonkajší zjav týchto postáv.

Rovnako kritické po tejto stránke boli hodnotenia scénoografie hry *Jak czarownice pasowały Janosika na zbójnika*, ktorú uviedli členovia miestneho folklórneho súboru. K. Kietlicz-Rayski v článku *Kilka uwag malarskich o przedstawieniu „Janosika“* („Gazeta Zakopiańska” 1922, č. 18,) sa veľmi negatívne vyjadril o kostýmoch tých hercov, ktorí hrali zbojníkov. Tento názor sa stal východiskom pre charakterizovanie prameňov a miest, z ktorých by mali autori scénoografie získavať poznatky o oblečení zbojníkov, pretože *gdzie jak gdzie, ale w Zakopanem sztuka taka musi być jak najdokładniej przedstawiona*.

Jednako iba v nepatrnej miere sa venovali prezentácii postáv známych tatranských zbojníkov a tento priestor ponechali na vyplnenie folklóru a krásnej literatúre. Na stránkach sledovaných časopisov sa vyskytli iba dva texty o Jánošíkovi, ktoré však boli dôležité a pútavé. Prvým z nich bol príspevok Witolda Milewského *Pravda a legenda w postaci Janosika*, („Zakopane” 1931, č. 5), ktorý sa takmer ideálne zhoduje s témou našej konferencie. O to aktuálnejšie vyznieva požiadavka autora, aby *Pre usporiadanie ďalšej vedeckej práce v oblasti výskumu zbojníctva v Západných Karpatoch je žiadúce vstúpiť do užších kontaktov s vedou slovenskou, pričom bude potrebné spoločne nadviazať trvalé vzťahy s historikmi a etnografmi z Rumunska, Maďarska a balkánskych krajín, aby sa o to rukolapnejšie dali podchytiť už dnes sa črtajúce spoločné znaky zbojníctva západokarpatského s východokarpatskými lípežníkmi, sedmibradsko-valašskými hajdúkmi, srbsko-chorvatskými uskokmi, bulharskými „junákmi slobody“ a dokonca novogréckymi „kleftami“*⁶. Pozoruhodný je aj ďalší Milewského postreh o tom, že pojem Jánošíka prenikol do vedomia a pamäti Slovákov ako postava národného hrdinu, ktorý bojoval aj za sociálnu spravodlivosť, napokon Poliaci vykreaovali jeho obraz a samotné zbojníctvo ako *istý druh dobrej školy všakovakých rytierskych cnosti. Preto my zbojníkov obdivujeme, no na rozdiel od Slovákov si ich neuctievame a holdy im nevzdávame*⁷. Viaceré zistenia tohto autora sa už potvrdili a naďalej potvrdzujú v nových oblastiach výskumu zbojníckej problematiky.

⁶ W. Mileski, *Prawda i legenda w postaci Janosika* „Zakopane” 1931, č. 5, s. 4.

⁷ Tamže.

Veľmi nezvyčajnými slovami začal svoj štvordielny článok s názvom *Janosik* v časopise „Ziemia Podhalańska“ (1936. č. 2-5) istý anonymný autor, ktorý konštatoval: O tom Jánošíkovi všetci čosi vieme. Lenže istého nevieme nič alebo iba málo...Poznáme Jánošíka z ľudových piesní a z ich literárnych spracovaní, poznáme ho zo spísaných či nespísaných rozprávání a povestí. Vídavali sme ho v nevydarených a nezmyselných fragmentoch poľských filmov⁸. Ambiciózny plán autora – azda ním bol redaktor tohto časopisu Feliks Gwiżdż – usporiadať rozptýlené biografické informácie o Jánošíkovi cestou ich sústreďenia a preverenia bol postavený na rozsiahlej štúdií Jozefa Krzyżanowského *Proces Janosika*, publikovanej v periodiku „Przegląd Współczesny“. (1936. č.6-8). Na tomto mieste je vhodné pripomenúť, že profesor Krzyżanowski použil ako prameň Jánošíkov procesný spis ako aj spisy dvoch zbojníkov, ktorí s nim boli súdení, Tomáša Uhorčika a Jána Krutnicu, ako aj matričné záznamy rodiny Jánošíkovcov. Za obomi spomínanými autormi opakujeme, že zápisnica zo súdneho pojednávania poskytuje zaujímavý obraz zbojníctva na začiatku 18. storočia.

Výsledky vlastných výskumov a hľadání publikoval zberateľ etnografických pamiatok a bádateľ dejín goralov, najmä gorczanských a pieninských, Marek Marczak. V jeho štúdií *Zbójnik beskidzki* (*Gazeta Podhalańska*” 1925. č. 49) sa o.i. vyskytujú informácie o zbojníkoch z Pienin – Frankovi Ptašnikovi a Jozefovi Baczyńskom. Posledne menovanému venuje viac pozornosti a pripomína dejiny konfliktu so starostom Czorsztyna a s príslušníkmi rodiny Ziemiankovcov.

Z ďalších štúdií, ktoré by sme mali spomenúť na tomto mieste je treba uviesť text Stanisława Rączku *O pieśniach ludu podhalańskiego*, (“Tygodniowy Kurier Podhalański” 1927, č. 30).Vo svojich úvahách o hudbe a piesňach ľudu Podhalia autor nastolil aj otázku takzvaných „Janickových piesní”.

Autori hore uvedených textov sa usilovali odovzdať čitateľovi isté penzum historických poznatkov postavených na vedeckých výskumoch a publikáciách pramenného charakteru. Preto sa často odvolávali na zistenia konkrétnych bádateľov a uvádzali citácie ich prác. Treba však zdôrazniť, že zvýrazňovali tie prvky, ktoré u čitateľa vyvolávali skôr pozitívne emócie a minimalizovali tie, ktoré sa spájali s ostatnými znakmi zbojníctva, ako boli násilnosti a zločiny.

Literárne zobrazovanie

Miestna tlač v Podhalí taktiež zohrávala významnú úlohu pri šírení regionálnej literatúry. Na jej stránkach publikovala svoje práce skupina známych regionálnych spisovateľov a básnikov. A keďže ich tvorba úzko nadväzuje na folkloristické dianie, niet divu, že sa tam objavili dielka so zbojníč-

⁸ *Janosik*,“Ziemia Podhalańska” 1930, č. 2, s. 12.

kou tematikou a so zbojnícckými motívami. Z. Piasecki v rámci tejto skupiny vymedzuje dva okruhy: prvý primitívny, nazývaný „Sabalov“ (podľa mena známeho zakopanského rozprávača Sabalu-T.T.); druhý na podstatne vyššej literárnej úrovni⁹. Autorka nie je pripravená rozvíjať jeho myšlienky, preto tieto texty nebude analyzovať, iba ich eviduje a doplní krátkym komentárom. Ich prehľad, ktorý prezentujeme v ďalšom texte nie je veľmi rozsiahly ani zvlášť diferencovaný. Kvantitatívne prevládajú texty, ktorých hlavnou postavou je goral - zbojník a stavebnou látkou legenda v novej podobe, ktorú vytvaroval autor. Z nich je treba uviesť príbeh *O Józwickowi zbójniku*, ktorej autor sa skryl za pseudonymom „Karzeł“ (Gazeta Podhalańska” 1913. č. 45), ďalej Andrzeja Suleju *Z opowiadań Sabaty. Tomcik Myśliwiec beskidzki* (Gazeta Podhalańska” 1904. č. 35,36), Andrzeja Bednarczyka *O zbójniku Kalisie* (Gazeta Podhalańska” 1925. č. 16), alebo poviedku *Jak Harnaś przijmował na zbójników* (Gazeta Podhala” 1938. č. 27). Hlavnou postavou posledne menovaného príbehu od autora pod pseudonymom „Orny” je Wojtek Błyskawica a jeho dejovým pozadím sú zvyky spojené s prijímaním uchádzačov do zbojníckej družiny. Taktiež je účelné spomenúť humorný príbeh Andrzeja Bachledu Zarského *Jak to śmierzc ze św. Pietre po Mateje chadzali* (Gazeta Podhala” 1939. č. 22) a Michala Balaru *Genślicki zbójcekie* („Gazeta Podhalańska” 1931, č. 3,4), legendu o usilovnom sedliakovi na Spiši menom Jyndrek Jyndrecków od Jyndrecka, *któremu gazdowanie nie szło* a preto sa pridral k zbojníkom.

Taktiež sa treba zmieniť o dielku Kazimierza Tetmajera, ktoré uverejnili v predmetnej tlači. Išlo o príbeh *Jak się Józef Śmasz pojechał wysłuchać* (Gazeta Podhalańska” 1931, č. 51,52) Počas zbojníckovej spovede spoznávame dejiny jeho zbojníckeho remesla a obrátenie po udelenom rozhrešení.

Osobitnú kategóriu predstavujú texty, ktoré privolávajú isté epizódy Jánošíkovho života a umiestňujú ich v konkrétnom situačnom priestore. Podľa úmyslu autora takýto literárny úkon umožňoval exponovať také osobnostné znaky hlavnej postavy ako sú odvaha, statočnosť, šikovnosť a sila. Ako príklad možno uviesť poviedku Michala Balaru *Jak Janosika łapali na Śpisu uberskiem* („Gazeta Podhalańska” 1934, č.5) a viacdielny text Stanisława Nędzu-Kubińca postavený na existujúcich príbehoch o zbojníkovi *Legendy o Janosiku* (Gazeta Podhalańska” 1938, č. 49-50, 1939, č. 2-4).

Potvrďuje to aj fragment spevohry v štyroch dejstvách s názvom *Janosik* Andrzeja Galicu, ktorý publikovali v časopise „Ziemia Podhalańska” (1937, č.4). Ide o úryvok rozhovoru starého zbojníka s mladým valachom o *hyre a sláve*. Tak znie aj titul predmetného fragmentu.

V iných dielach, napríklad v poviedke *Janosik* z pera Aniely Stapińskiej (Gazeta Podhala” 1937, č. 13-15), v básňach Tadeusza Szczecinu *Pieśń o Jano-*

⁹ Z. Piasecki, *Byli chłopcami...byli*, s. 222.

siku ("Głos Podhala" 1932, č. 10) a Antoniho Zachemského *Janickowa droga* ("Ziemia Podhalańska" 1936, č. 6) je hlavná postava zobrazená ako človek, ktorý si nadovšetko zamiloval slobodu, život v prírode, ktorý nostalgicky spomína na chvíle prežité v rodičovskom dome a túži po živote v dedinskom spoločenstve.

Osobitný komentár si zaslúži fragment lyrickoepickej básne *Jánošíkova smrť* slovenského básnika Jána Bottu, ktorý uverejnili v periodiku „Ziemia Podhalańska" (1938, č. 1) a ktorý preložil Feliks Gwiżdż. K tomu dodávame, že uvedený text možno chápať ako úvod k článku Jana Reychmana, nachádzajúcemu sa v tom istom čísle spomínaného časopisu *O polsko-słowackiej współpracy na Podhalu*, v ktorom autor volá po aktivizácii miestnych spoločenstiev s cieľom dosiahnuť užšie vedecké a kultúrne kontakty¹⁰.

Dva z vybratých textov sú básnické diela s motívom zbojníckeho tancu: M. A. Liberaka *Zbójnicki* ("Zakopane" 1929, č. 8) z cyklu *Opowieści halne* a Stanisława Nędzu-Kubińca *Taniec zbójnicki* („Ziemia Podhalańska" 1937, č. 2). Krátku bibliografickú charakteristiku si zaslúžia aj ostatné publikácie, z ktorých je potrebné uviesť dve poviedky uverejnené v „Gazete Podhalańskiej": už citovaného autora s pseudonymom „Karzeł" – *Jak powstał kościół w Lipnicy* (1913, č. 32) a Kazimierza Pawłowského *Co stary Łukaszczyk opowiadał wnukom* (1913, č. 43).

Zbojnícky motív nachádzame aj v dvoch poetických impresiách spomienkového charakteru: Damazého Misko *W Pieninach sanna po Dunaju* ("Gazeta Zakopiańska" 1893, č. 11-12) a Feliksa Gwiżdża *Jesienną nocą* ("Przegląd Zakopiański" 1904, č. 4). Koľko trpkosti bolo v slovách druhého z uvedených autorov: *Lebo v skutočnosti sú dnešní ľudia väčší zbojníci, než ti dávnejší, praví zbojníci. Prečo? Nuž, vela by sa o tom dalo spievať, hodne rozprávať. Mne víchor smútkom rozčítенý vyspieval epos o dávnych zbojníkoch a pochmúrny príbeh o dnešných kmínoch... jesenný víchor jesennou nocou sa potulujúč popod okná mojej tmavej goralskej izby*¹¹.

Nadmieru zaujímavou formou informovania verejnosti prostredníctvom tlače bolo uverejnenie textu prednášky J. Gałdyna *Sabata i jego bajki*, ktorú prezentoval v poľskom rozhlase ("Gazeta Podhalańska" 1933, č. 27). Aj tam boli texty so zbojníckou tematikou. A záverom tejto časti ešte upozorním, že profily tých spisovateľov regiónu Podhalia, ktorí vo svojej tvorbe nastoľovali otázky zbojníckej, prezentovala Maria Jazowska-Gumulska vo svojej práci *Gęśle z Jawora* (Zakopane 1990).

¹⁰ J. Reychman, *O polsko-słowackiej współpracy na Podhalu*, „Ziemia Tatrzańska" 1938, č. 1, s. 7-8.

¹¹ F. Gwiżdż, *Jesienną nocą*, „Przegląd Zakopiański", 1904, č.4, s.27.

Ludová literatúra

Táto kategória textov sa v miestnej tlači Podhalia prezentuje veľmi skromne. Je to prekvapujúce, pretože v mnohých programových vyhláseniach (redakcii) periodík vyjadrovali presvedčenie o potrebe zhromažďovania a uchovávanía pôvodných ľudových textov. Autorka zaznamenala iba jednu pieseň s názvom *Zbojnícka*, ktorú v preklade Witolda Milewského uverejnili s dvomi slovenskými piesňami z Liptova a Oravy. Na druhej strane sa diela ľudovej slovesnosti vyskytovali v historických štúdiách, ktoré sa spomínajú v prvej časti tohto príspevku, osobitne v texte Ignaca Moczydłowského.

Je na čase stručne naformulovať stručné závery. Po prvé, zhromaždené texty dokazujú, že zbojnícka problematika fungovala nielen na úrovni vedy, ale aj v okruhu populárnom, pričom nadobúdala rozličné formy výpovedí žurnalistických a mimo žurnalistických. Kvantitatívnu prevahu textov prvej kategórie možno vysvetliť tým, že miestni čitatelia aj návštevníci hľadali predovšetkým určité historické poznatky – vytriedené, usporiadané a najmä ľahko dostupné. Po druhé, opätovne sa potvrdila významná úloha regionálnej tlače v rozširovaní výsledkov vedeckého výskumu a aktivizácii lokálnych regionalistických spoločenstiev, ktoré nastoľujú témy dôležité pre región¹². Preto táto tlač poukazuje na možnosti mnohoaspektového a mnohotematického prístupu ku kultúre goralov a taktiež je svojho druhu archívom miestnych úspechov. Publikované texty boli aj istou formou propagácie Podhalia, ktoré láka nielen svojimi atraktívnymi klimaticko- liečebnými vlastnosťami, svojráznou ľudovou kultúrou, ale aj emotívne dráždivou zbojníckou tematikou.

Bibliografické odkazy:

- Dziki S., Chorążki W., *Media lokalne i regionalne*, In: *Dziennikarstwo i świat mediów*, Kraków 2000. Goszczyńska J., *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*. Warszawa 2001.
- Jazowska–Gumulska M., *Gęśle z Jawora* (Zakopane 1990).
- Jazowska–Gumulska M., *Zycie kulturalne i literackie na łamach regionalnej i lokalnej prasy podhalańskiej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej“, 2002, z.1.
- Piasecki Z., *Byli chłopcy...byli. Zbojnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Kraków 1973.
- Wnuk W., Kudasik A., *Podhalański ruch regionalny*, Kraków 1993.

¹² Viac na tému miestnej tlače píše S. Dziki, W.Chorążki, *Media lokalne i regionalne*, In: *Dziennikarstwo i świat mediów*, Kraków 2000, s. 129.

Podhalańskie pieśni o Janosiku i zbójnikach

prekl. Tomasz Trancygier

Bola som účastníčkou na Medzinárodnej vedeckej konferencii s názvom: „**Mýty a skutočnosti zbojníctva na poľsko-slovenskom pohraničí v histórii, literatúre a kultúre**“, kde som pocítila tichú výzvu od jedného z prednášajúcich o čerpaní z prameňov – textov piesní o Jánošíkovi a zbojníkoch a tiež skúmaní prítomnosti týchto piesní medzi goralmi.

A tak preto som si už na Konferencii z pamäti pozapisovala všetky známe piesne súvisiace s prednášanou tematikou. Slová uvádzaných piesní v tejto práci som sa naučila na svadbách a posedeniach, na ktorých som sa zúčastňovala v mladších rokoch, ale aj neskôr, ako vydatá. Nie sú to typicky jedno alebo dvoj veršové spievanky, sú to dlhšie diela písané v štýle balady a aj spoločenských piesní. A možno práve preto sú hrávané čoraz menej folklórnymi zbormi a pomaly sa zabúdajú. Sú však príjemným spoločníkom pri posedeniach alebo na dlhých cestách.

A tak Vám ich predstavím. Ešte stále sú živé medzi mladými generáciami (ročníky 80. a 90.), aj keď musím priznať trpkú pravdu, že pomaly, ale isto upadajú do zabudnutia. Preto Vám ich ponúkam, aby ste si ich zachovali aj zaspievali.

Kniha, ktorá bude napísaná na základe tematiky predstavenej na spomínanej Konferencii, nech venuje pár stránok s autentickými textami piesní o Jánošíkovi a zbojníkoch.

A ešte jeden dotaz: tie dlhšie formy podaní o zbojníkoch je poézia a próza. Medzi ľuďmi stále žije aj forma spievanej poézie, ktorá je odovzdávaná z pokolenia na pokolenie. Odovzdajme ju teda tým, čo prídu po nás.

S pozdravom pre Spolok redakcie budúcej knihy

Józefa Kolbrecka

Čo sa stalo Bože v Bardejovskom dvore

Čo sa stalo Bože v Bardejovskom dvore (2x)

Zlapali Jánošíka v dievčenskej komore (2x)

Keď ho zlapali zaraz ho zviazali
A do mesta Mikuláš vyprevadiť dali

V meste Mikuláši pekne ho vítali
Vitaj vtáčku Jánošík už sme ťa zlapali

Moji vy pánkovia pýtam vás prvý raz
Dajte vy mne valašku do ruky ešte raz

Oni ju nedali bo sa obávali
Oni mu valašku do ruky nedali

Moji vy pánkovia pýtam vás druhý raz
Dajte vy mne opasok opásat ešte raz

Oni ho nedali bo sa obávali
Oni mu opaska opásat nedali

Moji vy pánkovia pýtam vás tretí raz
Dajte vy mne zbojnícku zatancovať ešte raz

Oni mu zahráli bo sa už nebáli
Oni mu už zbojnícku tancovať kázali

Krúti sa Jánošík hluchý mu basuje
A smietočka okolo neho drobnúčko tancuje

Keď Jánošík zbojnícku skončil
Sám pošiel na šibenicu i tam život skončil

Vykrúcaj sa tancuj hrubá krčmárka

Vykrúcaj sa tancuj hrubá krčmárka
Bo zajtra ráno prázdna bude komôrka

Príkrež že sa Jóžin bo ti klobúk vidno
Ak ťa krčmár zbadá bude s nami biedno

Krčmárka tá ľúbi sa vykrúcať
Ale krčmár nerád bo v bruchu budú mu cigáni hrať

Keď Janíčka viedli do mesta Levoča

Zaplakali kopce aj úbočia
Janíčku zbojníčku
Zhasne na horách sloboda
A za tebou tečú slzy jak voda
Hej! Tečú slzy jak voda

Kriváň, Kriváň vysoký
Vytekajú z pod teba potoky
Tak tečú moje slzy jak tie
Hej! Slzy moje nevykúpené

Kriváň, Kriváň vysoký
Ide od teba šum vody hlbokaj
A mojej bude žiaľ láske
Hej! Kriváň vysoký Kriváň

Zlapali, zlapali

baču zbojníci
Budú ho varit
Budú ho varit
V kotle a v žinčici

V žinčici uvaria
na masti usmažia
Bo zbojníci na salaši
Bo zbojníci na salaši
Veľkú vatru spravia

Hej! Junáci, junáci
Hej! Zbojníci nie naši
Toliariky zobrali
Baču na smrť uštvali

Hej! Junáci, junáci

Hej! Sem treba vás junáci
Vás junáci
V čiernych košeliach
Porúbte posekajte
Zbojníkov po holiach

„Muž zbojník“

Pod javorom pod zeleným
Pod javorom pod zeleným
Hej! Oriu Hanka s koňom sivým
Hej! Oriu Hanka s koňom sivým

Ešte roľu nezorala
Ešte roľu nezorala
Hej! Keď ju mama zavolala
Hej! Keď ju mama zavolala

Hanka, Hanka poď do domu
Hanka, Hanka poď do domu
Hej! Vydám ťa nevieš komu
Hej! Vydám ťa nevieš komu

Vydám ťa Janičkovi
Vydám ťa Janičkovi
Hej! Švárnemu to zbojníkovi
Hej! Švárnemu to zbojníkovi

Janko Janko bystrý zbojník
Janko Janko bystrý zbojník
Hej! Zná po vrškoch každý chodník
Hej! Zná po vrškoch každý chodník

On po horách on po lesoch
On po horách on po lesoch
Hej! Ona sama na salašoch
Hej! Ona sama na salašoch

Ráno ide večer príde
Ráno ide večer príde
Hej! Nič jej nikdy neprinesie
Hej! Nič jej nikdy neprinesie

Raz šatku bielu priniesol jej
Raz šatku bielu priniesol jej
Hej! Celú od krvi premočenej
Hej! Celú od krvi premočenej

Hanka, Hanka vyper mi ju
Hanka, Hanka vyper mi ju
Hej! Na slnku vysuš mi ju
Hej! Na slnku vysuš mi ju

Hanka prala a plakala
Hanka prala a plakala
Hej! Bo šatôčku spoznávala
Hej! Bo šatôčku spoznávala

Tá šatka je brata môjho
Tá šatka je brata môjho
Hej! Včera večer zabitého
Hej! Včera večer zabitého

Janko, Janko, čo si zrobil
Janko, Janko, čo si zrobil
Hej! Ty si môjho brata zabil
Hej! Ty si môjho brata zabil

Hanka, Hanka ja nevedel
Hanka, Hanka ja nevedel
Dáždik padal, ja neprosil
Dáždik padal, ja neprosil

Hanka, Hanka obleč sa
Hanka, Hanka obleč sa
Hej! V biele šaty odej sa
Hej! V biele šaty odej sa

Vyprevadil ju na lúčky
Vyprevadil ju na lúčky
Hej! Zobral jemné rúčky
Hej! Zobral jemné rúčky

Tato, tato čo si spravil
Tato, tato čo si spravil

Hej! Matku moju si mi zabil
Hej! Matku moju si mi zabil

Tebe tato dnes vesele
Tebe tato dnes vesele
Hej! Moja mať už v kostole
Hej! Moja mať už v kostole

Tebe tato marš hrajú
Tebe tato marš hrajú
Hej! Mať moju už pochovajú
Hej! Mať moju už pochovajú

„Smutný zbojník smutný“

Smutný zbojník smutný keď ho lapili
Smutný zbojník smutný keď ho lapili
Kedy rachotmi s treskotom bili
Hej! S treskotom bili

Prečo si tak smutný môj zbojník premilý
Veď ty si sa nebál hoc blesky šľahali

Nebál si sa hromov ani bleskov
A teraz bojíš sa Martýrskych okov

Milý Bože mocný za čo ja mám zhnúť
Neukradol som opaska by sa ovinúť

Opaska ovinúť ani striebornej niti
Za čo mám ja visieť na šibenici

Kričia hory kričia keď Janička mučia
Ešte viac budú, keď ho vešať budú

Visel Jánošík za posledné rebro
Páni volajú za zlato a striebro

Čo by som mal visieť na troch šibeniciach
Aj tak vám nepoviem o mojich pivniciach

Už umrel Jánošík bijú truhlu z dosky
Jak prichádza dekrét z Viedne od Terezky

Otvorený dekrét číta kňaz vikári
Že Jánošík voľný je od trestu od kary

Doniesli Cisárovnej že ho zabili
Liptáci za trest strieborniakmi platili

Idú zbojníci hrmotom vietor z hôr duje
Jak by im šepnúť chcel Jánošík nežije

Už zomrel Jánošík trasie sa osika
Nikdy nezomrie meno Jánošíka

Hej! Meno Janička
Hej! Nikdy nezomrie
Hej! Ani na vršku,
Hej! Ani v doline

Prvá hodina z polnoci odbila

Ešte si hviezda na nebi žiarila
Keď ma keď ma má milá
Keď ma keď ma má milá
Keď ma má milá pánom vyzradila

Vpadli do komôrky ako banda zúrivá
Ťali valaškami až krv sa liala
Vtedy vtedy má milá
Vtedy vtedy má milá
Vtedy má milá za dvere sa skryla

Opasok prerezali valašku vzali
Moja zas milá skryla sa v sály
Z tej ma z tej ma tá banda
Z tej ma z tej ma tá banda
Z tej ma tí zúrivci z hukotom vzali

Kričia hory kričia keď Janička mučia
Kričia hory kričia keď Janička mučia
Ešte viac budú keď ho vešať budú
Hej! Keď ho vešať budú

Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre
19. storočia

prof. Mgr. JUDr. JUDIT ČUCHOVÁ

III. časť

LITERATÚRA

Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia je téma, ktorá sa dotýka nielen literatúry, ale aj dejín, kultúry a spoločnosti. V tomto článku sa zaoberám tým, ako sa jurnálistické prvky prejavujú v literatúre 19. storočia a akú úlohu zohrávajú v tomto procese. Prerada jurnálistického typu je proces, ktorý spočíva v prenose jurnálistických princípov a postupov do literatúry. Tento proces je výsledkom vzájomnej výmeny vplyvov medzi literatúrou a jurnalistikou. Jurnálistické prvky sa prejavujú v literatúre 19. storočia v podobe realistického prístupu k životu, v podobe kritického pohľadu na spoločnosť a v podobe záujmu o aktuálne udalosti. Tento proces je dôležitý, pretože umožňuje literatúre, aby sa stala súčasťou spoločnosti a aby sa zúčastnila na jej vývoji. Prerada jurnálistického typu je teda proces, ktorý umožňuje literatúre, aby sa stala súčasťou spoločnosti a aby sa zúčastnila na jej vývoji.

V tomto článku sa zaoberám tým, ako sa jurnálistické prvky prejavujú v literatúre 19. storočia a akú úlohu zohrávajú v tomto procese. Prerada jurnálistického typu je proces, ktorý spočíva v prenose jurnálistických princípov a postupov do literatúry. Tento proces je výsledkom vzájomnej výmeny vplyvov medzi literatúrou a jurnalistikou. Jurnálistické prvky sa prejavujú v literatúre 19. storočia v podobe realistického prístupu k životu, v podobe kritického pohľadu na spoločnosť a v podobe záujmu o aktuálne udalosti. Tento proces je dôležitý, pretože umožňuje literatúre, aby sa stala súčasťou spoločnosti a aby sa zúčastnila na jej vývoji.

1. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 15. 2. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 16. 3. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 17. 4. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 18. 5. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 19. 6. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 20. 7. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 21. 8. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 22. 9. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 23. 10. J. Čučerjová, Prerada jurnálistického typu v slovenskej literatúre 19. storočia, Bratislava, 2010, s. 24.

Premena jánošíkovského mýtu v slovenskej literatúre 19. storočia

prekl. Vlasta Juchniewiczová

Mýtus Jánošíka, ktorý môžeme zaradiť do kategórie personalistických hrdinských mýtov, predstavuje v slovenskej mytológii zvláštny fenomén. Fascinujúca je predovšetkým jeho životnosť a zároveň jeho rozmer a rôznorodosť funkcií, ktoré plnil nielen v minulosti, ale plní dodnes. Ako je známe, život mýtov býva rôzny. Dĺžka jeho trvania v kolektívnej pamäti závisí od veľmi mnohých činiteľov, ale v podstate sa nedá predpovedať. Stáva sa, že niektoré mýty sa zdajú priam nesmrteľné. Pretrvávajú v kolektívnej pamäti nielen počas niekoľkých pokolení, ale celé stáročia. Samozrejme, nie vždy sú rovnako aktívne, nie vždy rovnako viditeľné. Občas sú posunuté do hlbších vrstiev spoločenského vedomia a neskôr, odpovedajúc na široko chápané spoločenské potreby, alebo stávajú sa nástrojom politických elít, sú za priaznivých okolností revitalizované. Mýtus Jánošíka neslabne a je stále živý už tri stáročia na území troch kultúr – slovenskej, poľskej a českej. Samozrejme, nie na každom území je rovnako intenzívny, nie všade sa legitumuje takým istým súborom významov. Vidieť tiež celý rad rozdielov (v rámci spomínaných území) medzi jeho fungovaním vo všeobecnom vedomí, ako aj v kultúrnych textoch. Najintenzívnejšie a naplno sa prejavil tam, kde sa narodil, t.j. v slovenskej kultúre, kde popri mýte Veľkej Moravy, klasickom mýte začiatku, nadobudol najvyššiu hodnotu.

16. a 17. marca 1713 (to sú historické fakty potvrdené archívnymi dokumentami)¹ sa v Liptovskom sv. Mikuláši uskutočnil dvojdnový proces, kde bol odsúdený na hanebnú smrť obesením na háku jeden z mnohých podkarpatských zbojníkov. Predtým bol podľa súdobých predpisov mučený. Takýto

¹ Opis zachovaných dokumentov môžeme nájsť v slovenských aj poľských prácach. K najdôležitejším patria: I. Houdek, *Jánošík v svetle súdnych spisov a podľa ľudového podania*, „Slovenské pohľady“ XLV, 1929, s. 41-50; 111-115; Józef Krzyżanowski, *Proces Janosika*, *Przegląd Współczesny*, Warszawa 1936, nr 170-171, s. 1-40 a dve monografie Andreja Melicherčika *Jánošíkovská tradícia na Slovensku*, Bratislava 1952 a *Juraj Jánošík, hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu*, Bratislava 1963.

bol začiatok vzniku zbojníckej legendy. Odsúdením Jánošíka sudcovia vyniesli rozsudok nad človekom mladým, dvadsaťpäťročným, ktorý sa zbojníckemu remeslu venoval sotva dva roky. Ktorý svojimi betárskymi činnými a širokým gestom, ktorým obdarúval okolitých sedliakov, najmä nežné pohlavie, budil skôr strach a hnev, než by bol poznačený násilím, alebo prelievaním krvi. Legenda má rada takýchto hrdinov. Zrodila sa pravdepodobne už v polovici 18. storočia a veľmi rýchlo prerástla rámec folklóru. Rozšírila sa do iných oblastí kultúry a prerodením sa na mýtus, zakorenila sa na takmer tri storočia v spoločenskom vedomí už spomínaných troch národov (Slovákov, Poliakov, Čechov).

Mýtus Jánošíka, spravodlivého zbojníka, ktorý naprával svet okrádaním bohatých a rozdávaním lupu chudobným, sa v ľudovej literatúre zrodil živelne, uspokojujúc túžby, sny a očakávania členov spoločnosti, ktorá ho tvorila. Vyrástol z legendy, ktorú kolektívna ľudová predstavivosť obohacovala stále novými prvkami a tvorila tak vzor hrdinu, ktorý sa síce čoraz viac odlišoval od historického prototypu, ale zato sa približoval aktuálnym spoločenským požiadavkám. Obraz hrdinu tvoriaci sa v procese mýtizácie začal žiť životom iných zbojníkov. Na jeho postavu sa prenášali udalosti spojené s inými zbojníkmi, hyperbolizovali sa vlastnosti, ktoré vzbudzovali obdiv a verejný súhlas, pripisovala sa mu čoraz častejšie úloha hovorcu sociálnej spravodlivosti.

Legendu obohacovali aj rôzne mimofolklórne pramene. Neraz čerpala z biblických motívov, z populárnych moralizátorských historiek, alebo z jarmočnej literatúry. Veľmi dôležitá je však skutočnosť, a málokto jej doteraz venoval pozornosť, že pri prameni mýtu, ktorého počiatky sa nedajú zachytiť, keďže ho formovala iba ústna tradícia, sa nachádzali archaické štruktúry hlboko zakorenené v kolektívnej nevedomosti – schéma magickej rozprávky a zároveň aj model mýtického a neskoršieho rozprávkového hrdinu.

To všetko spôsobuje, že na mýtus Jánošíka sa musíme pozeráť ako na jednu z foriem aktualizácie archaického mýtu. Takúto optiku potvrdzujú ľudové podania, kde sa veľmi často odzrkadlila dvojitosť hrdinu. Pod vplyvom rôznych udalostí sa rozprávkový Popolvár, lenivec a babrák, mení na nebójáčneho, dôvtipného zbojníka, ktorý pomocou čarov a magických atribútov, alebo aj vďaka svojim vlastnostiam zrovnoprávňuje svet a nastoluje spravodlivosť. V mnohých podaniach o Jánošíkovi sa objavujú tiež štruktúrne vzťahy s čarodejnou rozprávkou.

Prelom v procese formovania mýtu legendárneho zbojníka predstavuje začiatok 19. storočia. Postava Jánošíka vtedy prekročila rámec folklóru a začala sa objavovať v literatúre, čo spôsobilo, že proces mýtizácie podľahol zásadným zmenám. Vytratila sa z neho dovtedajšia živelnosť a stal sa výsledkom vedomej činnosti intelektuálnych elít slovenského národného obrodovania. Táto činnosť nebola inšpirovaná len kultúrnou situáciou Slovenska, kde

sa v spoločnosti čoraz výraznejšie objavoval pocit národného povedomia, ale bola tiež odpoveďou na konkrétnu objednávku. Taký charakter mali totiž požiadavky Ľudovíta Štúra, vodcu slovenského národného obrodzenia v 30. a 40. rokoch 19. storočia, ktorý vo svojich prednáškach predstavil Jánošíka ako národného hrdinu a nabádal ostatných, aby túto postavu využili pri šírení národnej myšlienky. Štúrovi žiaci a spolupracovníci, jadro vtedajšej inteligencie, ktorá – ako je známe – zohrala nesmierne dôležitú úlohu vo formovaní a artikulovaní národných myšlienok, realizovali smernice svojho majstra a odeli Jánošíka do národných šiat, vybavili ho významovým systémom, ktorý mu natrvalo určil miesto v slovenskej kultúre.

Najdôležitejšia úloha v tvorení mýtu podkarpatského zbojníka teda pripadla literatúre. Dalo by sa povedať, že je to úloha dvojaká. Na jednej strane totiž literárny obraz Jánošíka odzrkadľoval celú zložitú kultúrnu situáciu vtedajšej doby, na druhej strane zasa literatúre pripadla úloha hlavného kreátora mýtu. Preromantický a romantický obraz zbojníckeho hrdinu priniesol exemplifikáciu vtedajších ideových postojov, najmä budiaceho sa národného povedomia. Jánošíkovský mýtus však nebol iba výrazom svetonázorového postoja; do takej istej miery odzrkadľoval tiež meniace sa literárne vedomie ďalších pokolení. V literárnom zobrazení zbojníckeho hrdinu sa začali objavovať nové umelecké tendencie, zo začiatku klasicistické, neskôr romantické. Ukázala sa zložitost slovenského romantizmu, ktorý na jednej strane výrazne smeroval k európskym vzorcom a na druhej strane bol obmedzovaný Štúrovou normatívnou estetikou. V romantickom mýte Jánošíka sa ozývali polemické postoje voči platným estetickým normám. Najplnšie sa to odrazilo v zbojníckych kreáciách autorov Janka Kráľa, Jána Bottu a Michala Miloslava Hodžu. Títo básnici nadväzovali na svetové romantické tendencie aj napriek štúrovskej literárnej norme, ktorá sa napríklad tvorila v opozícii voči byronizmu. Kráľ za to zaplatil neobyčajne vysokú cenu, pretože obrovská časť jeho tvorby (v tom aj tá „jánošíkovská“, nachádzajúca sa v cykle *Výlomky z Jánošíka*) sa ocitla v neoficiálnom literárnom obehu. Postupne objavovaná sa z neho dostala až v polovici 20. storočia. A Hodžova mesianistická lyricko-epická báseň *Matora* vyšla až v roku 2003.

Ako som už spomínala, romantický mýtus Jánošíka bol vykreovaný predovšetkým vďaka literatúre. V literárnom obraze zbojníckeho kapitána sa nielenže odzrkadľuje vedomie doby, ktorá ho stvorila, ale kolektívne vedomie je paralelne formované týmto novým osobným vzorcom. Tým, že sa jánošíkovský mýtus dostával čoraz hlbšie do verejného obehu, stával sa integračným činiteľom slovenských kruhov sústreďujúcich pozornosť na spoločné národné ciele. Jánošík, ktorý bol aj naďalej symbolom sociálnej spravodlivosti, sa postupne stával nositeľom stále nového symbolického významu. Predovšetkým bol symbolom boja za práva slovenského národa v mnohonárodnostnej habsburskej monarchii.

Pripísaním zbojníkovi nových významov romantický mýtus nadväzuje na prvky ľudových povestí. Romantici siahali po ľudových piesňach a podaniach preto, aby – ako to metaforicky vyjadril Głowiński – ich zložky využili na výstavbu nového celku. Uzavreli v ňom to, čo bolo pre nich v tom období najdôležitejšie. Pred rokom 1848 sa v mýte o Jánošíkovi dostali do popredia predovšetkým národné túžby mladej generácie. Sú to roky, v ktorých sa proces sebaidentifikácie výrazne zrýchlil. Jánošík, spočiatku slovanský hrdina, akým ho videl vo svojich umleckých predstavách Šafárik (hlavne v básni *Slavení slovanských pacholků*)², sa stal slovenským hrdinom, symbolom hnutia, ktoré malo národu priniesť slobodu (začínajúc od poézie Sama Chalupku). Jánošík už nestelesňoval myšlienku slovanskej vzájomnosti, stal sa tlmočníkom národnej ideológie. Naplnenie mýtu národným obsahom, nevyčerpáva významy, ktoré sú v ňom obsiahnuté. Napríklad v literárnej predstave Janka Kráľa, občas nazývaného revolučný demokrat, sa národná ideológia úzko spája so sociálnou ideológiou.

Znemy po roku 1849 mali vplyv na ďalšiu premenu mýtu podkarpatského zbojníka a spôsobili, že nadobúdala nový obsah. V atmosfére rozčarovania a sklamaných nádejí, narušenej viery v zmenu postavenia národa, ktorú Slováci spájali s pridaním sa na stranu Viedne počas revolučných rokov, vznikali diela, v ktorých mýtus Jánošíka poslúžil ako prostriedok na zúčtovanie s nedávnou minulosťou. Stal sa nástrojom verifikácie predrevolučných a revolučných postojov, odzrkadľoval povedomie generácie, ktorá so svojimi prebudenými národnými ašpiráciami prežívala sklamanie a frustráciu a ktorej sú čoraz bližšie mesianistické idey. Takmer vo všetkých dielach po roku 1849 interpretujúcich jánošíkovský mýtus sa objavuje mesianistický rozmer (*Smrt Jánošíkova* Jána Bottu, báseň *Jánošík* Sama Bohdana Hroboňa venovaná Jánošíkovi, poéma *Matora* Michala Miloslava Hodžu).

Je zrejmé, že na aktualizovanie postavy Jánošíka mala vplyv kultúrna situácia na Slovensku, nespomínajúc celoeurópsky záujem o folklór. Nemej dôležitú úlohu však zohrala samotná podoba mýtu, ktorá vďaka ľudovej literatúre už fungovala v kolektívnom vedomí. Už v ľudovej tradícii sa prejavila jeho mnohovýznamovosť, ktorú prehĺbila preromantická literárna predstavivosť. Jánošík bol teda symbolom mužnosti, hrdinského postoja, ale aj porážky, bol symbolom slobody, sociálnej spravodlivosti a slovanstva. Romantici mohli preto nadväzovať na symbolický význam postavy Jánošíka, ale aj pripisovať mu nový význam. V ich literárnych predstavách bol symbolom vzbury, boja za národné a sociálne práva, symbolom slovenskosti.

Mýtus Jánošíka, ktorý kreovali romantici, neplnil vždy svoje základné poslanie, t.j. integračnú funkciu. Určite tomu tak bolo v prípade Botto-

² Báseň pochádza z poetickej prvotiny Jozefa Šafárika z roku 1814 *Tatranská Múza s lýrou slovenskou*.

vej básnickej skladby *Smrť Jánošíkova*, alebo v hrdinských Chalupkových básňach (*Jánošíkova naumka*, *Junák*, *Kráľoholská*). Ich poézia veľmi silno pôsobila na kolektívne vedomie a propagovala hrdinský vzor správania. Mala na to vplyv prirodzená expesia mýtu, ktorá bola navyše v súlade s ľudovým podaním, ako aj mechanizmy literárneho života. Tie zohrali obzvlášť dôležitú úlohu v básni Bottu, ktorá bola dvakrát vydaná ešte za jeho života a stala sa prameňom mnohých parafráz, mott a citátov hlavne v populárnej literatúre 19. storočia. Nestalo sa tak v prípade mesianistickej lyricko-epickej skladby *Matora* Michala Miloslava Hodžu, ktorá v úplnosti odzrkadľuje premenu vedomia romantického pokolenia, ale odsúdená vtedajšou kritikou, nebola publikovaná, a preto sa nedostala ani do kolektívneho vedomia. Je to dielo, ktoré obohacuje romantický mýtus Jánošíka, ale zároveň je aj veľmi dôležitým ohnivom v procese rozvoja slovenskej literatúry. Môžeme ho považovať nielen za kulmináciu slovenského mesianizmu, ale tiež za syntézu celého slovenského romantizmu a zároveň jeho prehodnotenie.

V literatúre posledných desaťročí 19. storočia je mýtus zbojníka vykreovaný romantikmi podrobený charakteristickým zmenám. Tvorcovia formujúci obraz súdobej krásnej literatúry čoraz zriedkavejšie siahali po postave zbojníckeho hrdinu. V archívnych materiáloch (napríklad po J.G. Tajovskom) sa síce zachovali nápady a náčrty pripravovaných diel, ale neboli ani len čiastočne zrealizované. Iní autori nevychádzajú poza rámec ľudovej literatúry a aktualizujú postavu Jánošíka ako hovorcu práv ľudu (napr. Jonáš Záborský³). Privlastňuje si ho však populárna literatúra, v ktorej sa Jánošík spojením črt ľudového, romantického hrdinu a hrdinu milostných príhod stáva predstaviteľom novej národnej ideológie založenej na spolupráci s Viedňou. Povedané v skratke, táto ideológia sa zrodila v dôsledku ďalšieho zlyhania národného hnutia na Slovensku po zaostrení maďarizácie v 70. rokoch. Slováci sklamaní s nesplnených nádejí na spoluprácu s Maďarmi (takéto nádeje sa črtali v 60. rokoch), opätovne hľadajú podporu pre svoje národné snahy u „dobrého cisára“. Za práva ľudu a národa teraz bojuje Jánošík po boku cisára, proti Rákociho povstalcom. Odohráva sa to predovšetkým v románoch Pavla Beblavého (*Jánošík*), Gustava Mařalla-Petrovského (*Jánošík, kapitán horských chlapcov*) a v tzv. knižkách ľudového čítania podpísaných pseudonymami ako Hámor, Dúbravý, Dobrý Slovák, K. Čebratský. Mýtus slávneho

³ J. Záborský venoval postave Jánošíka dve diela: drámu *Jánošíkova večera* a básnickú skladbu *Smrť Jánošíkova. Pospolitá povest*. Na základe motívu tohto druhého diela spracoval svoju umeleckú predstavu o Jánošíkovi Kazimierz Przerwa-Tetmajer. O podobnosti diel Záborského a Tetmajera píše Marian Szykowski, *Polská účast v českém národním obrození*, t. II, Praha 1935, s. 19 a niekoľkokrát J. Krzyżanowski, o.i. v článku vydanom v dvoch jazykových verziách – poľskej a slovenskej – *Janosik w poezji Kazimierza Przerwy-Tetmajera (Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru)*, Warszawa 1977, s. 784-800, „Slovenská literatúra“ XIV, 1967, s. 276-288).

zbojníka využitý populárnou literatúrou, ktorá popri ludickej funkcii plnila aj ideologické funkcie, sa opäť stáva sprostredkovateľom postojov a ideových tendencií charakterizujúcich dobu.

Ako je zrejme z uvedených úvah, rozsah významov obsiahnutých v postave Jánošíka sa neustále menil a stával sa súčasťou politických a kultúrnych zmien odohrávajúcich sa v 19. storočí. Jeden aspekt mýtu bol však stály. Postava legendárneho zbojníka vždy odzrkadľovala národné snahy. Zo začiatku boli vyjadrené slovanskou ideológiou, v predvečer Jari národov nadobúdali výraznejšiu revolučnú tvár (hrdinská poézia Chalupku a Kráľa) a po roku 1849 boli spojené s mesianistickými ideami (poézia Hodžu a Hroboňa, čiastočne Bottu). Neslabla ani integračná funkcia mýtu.

Populárna literatúra 19. storočia uzatvára určitú etapu procesu premeny mýtu. Mýtus vykreovaný romantickou literatúrou funguje a pôsobí predovšetkým v krásnej literatúre a mýtus šírený prostredníctvom populárnej literatúry rozširuje svoju pôsobnosť na širšie kruhy verejnosti. Sledujeme teda jav - známy z dejín poľských romantických mýtov, ktoré po hrdinskom období menia svoj štatút v spoločenskej komunikácii, strácajú veľa zo svojej „charizmatickosti“, ale rozširujú pole sociálneho pôsobenia⁴. Jánošík, ktorý bol v období romantizmu, metaforicky povedané, predovšetkým vlastnosťou elít, stáva sa vlastnosťou más.

Postava známeho zbojníka, ktorú vykreovali a rozšírili romantici, sa stala neoddeliteľným prvkom masovej kultúry 19. a 20. storočia. Množili sa nielen populárne literárne texty, ale aj obrázky, ozdoby, figurky a dokonca aj pomníky – najimpozantnejší sa nachádza v Jánošíkovom rodisku, v Terchovej na začiatku Vrátnej doliny.

Populárna literatúra vydávaná aj v medzivojnovom období zohrala pri šírení bežných vedomostí o Jánošíkovi veľmi dôležitú úlohu. Vytvorila rozprávačský kánon, ktorý sa potom opakoval v rôzne modifikovaných verziách. Stala sa veľmi dôležitým ohnivom, ktoré urdžialo pamiatku legendárneho zbojníka, ale aj obohacovalo jeho obraz o nový význam. Otvorila cestu ďalším premenám mýtu, ktoré posilňovali jeho životnosť v slovenskej národnej tradícii. Vytvorila tiež príležitosť, aby si ho privlastnili aj iné oblasti kultúry (napríklad film, divadlo, výtvarné umenie).

Uzatvorila sa tiež určitá etapa zakoreňovania sa mýtu v kolektívnom vedomí. Vzorec vytvorený romantikmi, ktorí kreujú Jánošíka na národného hrdinu, a tvorcami populárnej literatúry, ktorí zaraďujú zbojníckeho hrdinu medzi hrdinov dobrodružných príbehov, ovládol všeobecné vedomie aj

⁴ Na tému mechanizmov tvorenia mýtov a ich pôsobenia na kolektívne vedomie viď J. Kolbuszewski, *Role literatury w kształtowaniu polskich mitów politycznych XIX a XX wieku*, w: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław 1994, s. 35-55.

v ďalšom storočí. Až literatúra 70. rokov 20. storočia sa pokúša o deheroizáciu zbojníka a odmytologizovanie jeho postojov.

Miera popularity Jánošíka v slovenskej literatúre je neporovnateľná s poľskou, kde v podstate nedošlo k mýtizácii hrdinu a jeho literárna podoba, okrem niekoľkých výnimiek (Goszczyński, Tetmajer) je dosť nevydarená. O to zaujímavejšia sa zdá byť skutočnosť, že mýtus Jánošíka – hovorcu sociálnej spravodlivosti, si v kolektívnom vedomí Poliakov zachoval neslabnúcu životnosť. V posledných rokoch si postavu Jánošíka obľúbili poľskí publicisti a dokonca aj politici, vďaka čomu podkarpatský zbojník v našom všeobecnom povedomí výrazne ožil.

Na záver týchto krátkych úvah⁵ by som chcela podotknúť, že v 50. rokoch 20. storočia došlo na Slovensku k mýtizácii jánošíkovskej tradície, hlavne pričinením slovenského folkloristu Andreja Melicherčika, ktorý venoval Jánošíkovi celý rad prác, v tom aj dve knižné monografie. Hodnotenie, ktoré sa tam nachádza, je všeobecne akceptované a trvalé, „znehybnelo” vo svojej deformácii⁶. Mýtizácia, ktorá sa v neskorších rokoch upevňovala pomocou inerčnej sily, pramenila hlavne z marxistickej ideológie, dominujúcej v tomto období. Dôsledkom podriadenia sa tomuto vyššiemu riadiacemu systému bola zjednodušená optika, ktorú prijali vedci, a hodnotenie jánošíkovských tradícií cez prizmu triedneho boja. Spájalo sa to mnohokrát s manipuláciou textami, ich jednostrannou interpretáciou, alebo ich úplným opomenutím. Preto bolo potrebné odmytologizovať poznatky šírené v tejto podobe – dôkazom toho sú práce, ktorých autori nekriticky opakujú stereotypné mienky, často pritom používajúc jazyk päťdesiatych rokov – a reinterpretovať rovnako ľudové podania, ako aj literárne texty.

⁵ Širšie viď J. Goszczyńska, *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*, Warszawa 2001.

⁶ Na tému chápania mýtov viď J. Topolski, *Historiografia jako tworzenie mitów i walka z nimi*, w: *Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku*, red. J. Topolski, W. Molik, K. Makowski, Poznań 1991.

O motíve zbojníka v slovenskej literatúre

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Motív zbojníka je v slovenskej literatúre prítomný už od začiatku osemnásteho storočia. Vďaka dynamickému vývoju a expanzii pôsobenia už onedlho sa stáva jedným z dominantných topoi slovenskej literárnej kultúry. Najväčší význam získava v literatúre romantizmu, ako jeden z kľúčových prvkov tohto obdobia. Oplyvňuje však nielen dobu Národného obrodzenia, ale výrazne zdôrazňuje svoju prítomnosť aj v 20. storočí.

Postava zbojníka (Jánošíka) sa najskôr objavuje v anonymnej tvorbe ľudovej poézie. Diela, ako napríklad *Na Cwenglowym wierszku...*, *Czyje to owieczki...* alebo *Te Malackie pany...* sa predovšetkým sústreďujú na zdôraznení a predstavení tragickosti hlavného hrdinu, posledných chvíľ jeho života a zbojníckej smrti – nenájdeme v nich bohatú faktografiu. Spomína sa len okrajovo (je to charakteristická črta tohto motívu až do konca romantizmu), viac miesta sa venuje procesu mýtizovania hlavného hrdinu, ktorý – rekompensujúc určité hromadné potreby a túžbu po hrdinovi – nadobúda nadľudské črty.

Ďalšia ľudová tvorba, pochádzajúca z druhej polovice 18. storočia, napr. *Vivat bača, naše potešení* alebo *Píseň o Janošíkovi, zbojníkovi a Píseň o Adamovi a Ilčikovi, zbojníkoch* hore uvedené tézy potvrdzuje. Uvedené piesne sú formou vyrovnania sa alebo osobnej spovede spojenej s melancholickou túžbou po ubehnutom živote a všetkom, čo má v ňom najväčšiu hodnotu. Predkladaný systém univerzálnych právd a hodnôt vo výsledku upevňuje motív zbojníka v ľudovej tvorbe a pri tom na jednej strane ho silne spája so skutočnosťou a hromadnými potrebami, a na druhej strane umožňuje ďalší proces mýtizovania. Expozícia sa realizuje na univerzálny rovine, na ktorej sa vyskytuje všeobecná sociálna problematika. Dôležitejšia ako samotné skutky sa stáva idea, ktorá motivuje hrdinu, samotný zbojník začína preto byť hlasom, ktorý vyzýva k sociálnej spravodlivosti.

Už od úplného začiatku je motív zbojníka prezentovaný dosť nápaditým spôsobom. Môžeme hovoriť o jeho vnútorných antinómiách. Vďaka nim je možné nájsť jeho zmysel a plnú realizáciu. Hore uvedené diela zdôrazne-

ním hrdinstva vyzdvihujú tragickosť postavy zbojníka a vnútorné konflikty ešte silnejšie zveličujú jeho nadpriemernosť. Vtedajšie básne so zbojníckou tematikou charakterizuje aj to (čo preberie a ešte intenzívnejšie zdôrazní romantická literatúra), že glorifikácia a mýtizovanie sa paradoxne realizuje na princípe popretia. Osobná sloboda predstavovaná obyčajne na pozadí a v kontexte prírody, veľkého otvoreného priestranstva, sa najlepšie realizuje únikom, putovaním, pohybom. Nedostatok týchto vlastností je *de facto* odsúdením, nemilosrdným skončením s herosom.

Podobné dozvuky môžeme nájsť v ďalšej piesni, ktorá pochádza z tohto obdobia: *O Surovec Jakubowi, zbojníkovi* – máme tu do činenia s človekom schopným urobiť veľké hrdinské skutky pre verejné blaho, ktorého zradí milovaná žena. Moc a sila splasnú ako mydlové bubliny, a samotný hrdina bude odsunutý na okraj – nikto ho nechce, je zradený... zaplatí pri tom tú najvyššiu cenu.

Motív zbojníka je v značnom rozsahu podrobený modifikácii v 19. storočí – v epoche Národného obrodzenia a najmä v období romantizmu. Súčasne dochádza k podstatnej zmene umiestnenia mýtu zbojníka – z oblasti ľudovej tvorby (piesne a legendy) sa prenáša na pôdu krásnej literatúry. A motív, o ktorom hovoríme, sa súčasne stáva jedným z najdôležitejších, najpopulárnejších a najradšej využívaných motívov v období slovenského romantizmu. Tento proces sa nám nepodarí plne pochopiť bez toho, aby sme si uvedomili špecifiku tohto obdobia. V dôsledku silne upevneného v období Národného obrodzenia a jednoznačného *vlasteneckého imperatívu* došlo k tomu, že všetky formy kultúrneho života (vrátane literatúry) boli nástrojom na riešenie národnej otázky. Ďalším dôležitým faktorom je úloha, ktorú pre konštituovanie národnej literatúry odohral duchovný vodca slovenských spisovateľov v tomto období – Ľudovít Štúr a jeho špecifické názory, v značnej miere konštituované európskou filozofiou a najmä Heglovou a Herderovou filozofiou dejín.

Z hore uvedených príčin prirodzené sa zdá špecifické funkčné využitie – ideologizácia zaujímajúceho nás motívu, ktorý sa stáva významnou zložkou dynamicky sa meniaceho zbojníckeho mýtu v literatúre. Zbojník má odohrať dôležitú úlohu – stáva sa zástancom určitej vznešenej idey. Je symbolom oslobodeneckých snáh slovenského národa a túžby po stratenej slobode. Stáva sa teda zrkadlom, v ktorom sa vidí slovenský národ. Dôsledkom tohto procesu je funkčné využívanie nielen zbojníckeho mýtu, ale aj samotného motívu (exponujú sa konštruktívne prvky – deštruktívne sa v podstate redukovujú alebo vylučujú). Dochádza k procesu mýtizovania existujúceho už mýtu¹.

¹ Podrobne sa tomuto problému venuje J. Goszczyńska vo svojom článku *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*. Wyd. UW, Varšava 2001.

V slovenskom literárnom prostredí epochy romantizmu pod duchovným vedením Ludovíta Štúra rozvíjali svoje nadanie básnici nadšením duchom slobody a preplnením pocitom vznešenej misie pre národ. Vidieť to v poézii Janka Kráľa (*Výlomky z Jánošíka, Pán v trní*) alebo Sama Chalupku (*Jánošíkova náumka, Syn vojny*). Táto tvorba má výrazne agitačný charakter – vyzýva do boja (čím vyhovuje jednému z podstatných kritérií európskeho romantizmu).

*V tej kosodrevine vatru si roznetím:
Slovenskej rodine slobodou zasvietim.
Nech mi len valaška zablyсне sa v pästi:
Dá Bob, lepšie dni nám svitnú v našej vlasti...*

Napriek tomu, že Kráľ a Chalupka vo svojej tvorbe venovali viac mesta Jánošíkovi, za najvýznamnejší a najúspešnejší pokus musíme uznať báseň Jána Bottu – *Smrť Jánošíkova* (v konečnej verzii vznikla v roku 1880 a je „romantickou básňou prometeovského typu, ktorá je originálnou syntézou ľudovosti a byronizmu [...]). Hrdina tejto básne je podľa ľudovej piesne bojovníkom o slobodu a spravodlivosť pre ľud, zároveň má črty charakteristické pre prevyšujúcu svoje prostredie romantickú individualitu (čo je významné – hrdina nekoná sám). Želania a túžby Bottovho Jánošíka sa neoddeliteľne spájajú s prometeovskou víziou slovenského národa a celé dielo potvrdzuje tézu, ktorá sa obyčajne vzťahuje na slovenskú literatúru, že vyvinutá v nej verzia romantizmu sa vyznačuje viditeľnejším ako v ostatných literatúrach prepojením ľudského individua so spoločnosťou². Postava Jánošíka výborne slúži na zobrazenie ideálu slovenského romantického hrdinu, ktorý sa vyznačuje úplným obetovaním sa pre spoločnosť, a to na účet vlastnej neopakovateľnej povahy. Vnútornej motivácia hrdinu sa prelína s apoteózou slovenskej prírody – vďaka tomu dochádza k exponovaniu dvoch najdôležitejších motívov v básni:

*Padá rosa, padá za bieleho rána,
Plačúci pabolček ovečky zabáňa:
Dolu, ovce, dolu, dolu dolinami,
ved už viac Jánošík nepôjde za vami!
Dolu, kozy, dolu z tej vysokej skaly,
ved už tí páni Janička zlapali!³*

Jánošík u Jána Bottu koná v mene univerzálnych hodnôt a ideálov a jeho smrť, v určitej miere podliehajúc sakralizácii, sa stáva symbolom.

² *Dzieje literatur europejskich* časť 1, red. W. Floryan, Varšava 1989, s. 837.

³ J. Botto: *Smrť Jánošíkova*, Bratislava 1984, s. 15.

Lyrický subjekt privoláva spomienky zo života zbojníka, konfrontuje jeho smelé, veľké skutky so súčasnou bezmocnosťou. Nebo plače, vetry nepokojne vyjú, na svet padá hmla a Jánošík sa lúči s prírodou a ľuďmi, ktorí mu boli blízki:

*Šuhaji zas nespustia oka z tamtej strany,
kde zašiel dobrý junák, Janík maľovaný.
Pozerajú túžobne, čo sa to tam deje,
ale tam nič nevídať, len leje a leje⁴.*

Tragickosť zväčšujú mnohé nadviazania na *Bibliu*. Smrť (čŕhajúca pri zbojníkovi) je pre Jánošíka neodvratná. V dôsledku sa stane príčinou jeho chvály – nesmrteľnosti. Intertextuálnych prvkov a výpožičiek je v *Smrti Jánošíkovej* viac. Príčiny glorifikácie zbojníka by sme mali hľadať nie v heroizme ale v tragizme. Tak ako mýtický Achilles sa stal nesmrteľný vďaka – paradoxne – päte, tak na tom istom princípe mýtickú nesmrteľnosť Jánošíka môžeme hľadať (aj napriek nadľudskej moci, heroickej povahy) v jeho slabostiach, zrade, bezmocnosti a tragickom konci.

20. storočie prináša so sebou mnohé zmeny, ku ktorým v slovenskej literatúre môžeme započítať predovšetkým antipozitivistický prelom, ktorého dôsledkom je slovenský modernizmus a zmena spôsobu myslenia o národnej literatúre. Odvrátenie sa od štúrovskej konvencie, subjektívizácia a individualizácia spôsobu výrazu a výrazových prostriedkov podstatne mení nielen literárnu výpoveď, ale takisto inakšie predstavuje hlboko zakorenené v spoločenskom povedomí mýty, ktoré boli špecifickým spôsobom exponované v 19. storočí.

Po euforickej explózii poézie v prvých dvoch deceniách 20. storočia, ktorá predovšetkým sa snažila odzrkadľovať zmeny v literatúre a odraziť novú československú realitu, motív zbojníka zasa preniká do literatúry. Ale už v úplne inej (zbavenej ideologického nánosu) forme. Tento jav sa vyskytuje už v 30. rokoch (revalorizácia zbojníckeho mýtu, presnejšie – mýtu Jánošíka – pre porovnanie, má miesto v rokoch 60. a 70.).

V 30. rokoch v slovenskej literatúre sa objavuje výnimočná literárna tendencia, forma reakcie na európsky expresionizmus, inšpirovaná francúzskym regionalizmom a zároveň preplnená poetizmom – je to naturizmus. Táto prítomná v slovenskej próze lyrizovaná forma literárnej výpovede konštituovaná množstvom charakteristických prvkov (záujem o folklór horskej oblasti) v určitom momente prirodzeným spôsobom siahla po motíve zboj-

⁴ Tamže, s. 33.

níka a výnimočným spôsobom ho prispôsobila svojim potrebám. Stopy tohto záujmu môžeme zbadat' v podstate v celej lyrizovanej próze. Dostaneme však obraz iného zbojníka. Vďaka aktualizácii jazyka a použitiu regionalizmov a nárečí máme do činenia s autentickým – alebo s autentickjším hrdinom, v ktorom už nás nedesí pátos (samozrejme tento postup sa nevzťahuje iba na samotného zbojníka – je charakteristický pre ľudí hôr, z vidieka, okrajov, mikropriestorov). Sugestívnosť postavy zbojníka nie je dôsledkom týchto charakteristických pre predchádzajúce obdobia atribútov (ale celý čas je to postava outsidera, v ktorom sa odráža určitý kultúrny alebo sociálny konflikt), ale psychologických vlastností a spôsobu vnímania sveta – (prenesenie ťažiska z udalosti na spôsob jej prežívania, je ďalším charakteristickým prvkom lyrizovanej prózy). Zbojník si teraz uvedomuje svoj výber, nemusí utekať – ale chce utekať pred krutým svetom...

Najvýstižnejším príkladom takejto tvorby je román Euda Ondrejova – *Zbojnícka mladosť* (1936) alebo (avšak už nie tak výrazne) Františka Švantnera – *Nevesta hôl*. Morálne dilemy týkajúce sa zbojníčenia a spojené s tým rozhodnutie o výbere štýlu života odhaľujú psychologické pozadie týchto mechanizmov. U Ondrejova vyberá hrdina nie bez dôvodu zbojnícky osud, kočovnícky spôsob života, bezpodmienečne spojený s rytmom prírody. Je to dôsledok vnútornej traumy, bolestných skúseností fatálneho vplyvu civilizácie (ktorá je stotožňovaná so všelijakým zlom), ktorá je v akútnom konflikte s priestorom slobody a nespútania – s horami. Je to zároveň svedectvo odporu a neschopnosti človeka hôr prispôbiť sa platným v civilizovanom svete normám. Dodatočne je román autobiografickou projekciou vlastných spomienok z detstva prežívaného v horskej samote⁵. Titulný zbojník – Jerguš Lapin je človek, ktorým lomcuje vášeň a určitý neznámy, metafyzický, trochu romantický nepokoj. Ďaleké hory a dozvuky ľudových príbehov povzbudzujú predstavivosť mladého človeka, tvarujú svojrázny vnútorný imperatív úteku od „civilizovaného“ priestoru mesta. Ďalšími činiteľmi sú stretnutia so starými zbojníkmi (Turoň) a uvedomenie si osudu vlastnej rodiny (zbojnícka minulosť otca).

Čo je dôležité, svedomitý výber zbojníckej púte je v románe predstavený ako ozajstné morálne víťazstvo pri uvedomení si prehodnotenia tradičných zásad vo svete, v ktorom začal vládnuť kult materiálnych vecí a je výrazná tendencia dominovania určitých ľudí nad ostatnými (tento jav je charakteristický pre celú lyrizovanú prózu, jeho ráz znásobuje historické obdobie vzniku tejto literatúry, ktorá uzatvárajúc sa v „mikropriestoroch“ uteká pred nebezpečenstvami veľkého sveta). Zbojník je tu projekciou konfliktu

⁵ Por. *Dzieje literatur europejskich* časť 1, red. W. Floryan, Varšava 1989, s. 871.

medzi slobodou a otroctvom, medzi spravodlivosťou a krivdou. Jerguš sa stáva ozajstným hrdinom, ktorého slávia piesne.

Uvedenú problematiku nájdeme takisto v básňach Ondrejova (*Reč moja – bacovská*⁶), kde lyrický subjekt sa stotožňuje s mýtickou postavou Jánošíka, glorifikuje ho, zdôrazňuje jeho ohromný význam pre základný pocit vlastnej identity:

*Som Jánošíka trpezlivý syn
I poklad jeho zatajený.
Keď tisíc panských hydier rozlútim,
Nebudem hynúť v tejto zemi.
A padnúť musí čas tento kliaty,
Čo biednych biedou neľudskou ráňa.
Odsúďte súdy, vešajte, kati,
Lud môj sa dočká nového rána!*⁷

V slovenskej povojnovej literatúre je ťažké zistiť jednoznačné exponovanie motívu zbojníka. Po 1968 roku si môžeme však všimnúť určitý záujem o sociálnu a historickú tematiku, najmä o nedávnu minulosť (vojna, partizánska činnosť, slovenské povstanie – aj keď predtým boli literárne využívané hlavne v ideológii socialistického realizmu); zase väčšinu spisovateľov zaujíma dedina, jej povojnové premeny, následky rýchleho spriemyselňovania⁸. Práve v týchto realizáciách nachádza postava zbojníka, osoby sociálne vylúčenej, odkázanej na večné potulovanie sa, svoj nový obraz. Nadobúda novú kvalitu a význam v situácii, v ktorej plní politickú funkciu v období totalitného režimu. Pokusy stotožniť sa so zbojníkom sú takým istým otvoreným zdôrazňovaním určitého svetonázoru a manifestáciou nesúhlasu s aktuálne vládnuccimi sociálnymi vzťahmi. K tvorcom, ktorí týmto spôsobom oživujú motív zbojníka–disidenta bezpochyby patril Dominik Tatarka. Vo svojich *Písačkách* a *Navrávačkách* sa spisovateľ zámernie dištancuje od sveta založeného na zlovestných ilúziách, ktorý ho čochvíľa bolestivo skúša.

Podobné prvky nájdeme aj u Miroslava Válka (1927 – 1991) (*Zlynčovaný*):

*Śniłem że powróż mam na grdyce
Że cięto sznurem moje myśli
Że poderwano mi do gwiazd
Tysiącfuntową moją szczękę
Że tak zaświecił czernią pysk*

⁶ Por. O. Čepan, P. Petrus, J. Gregorec, V. Petřík: *Antológia k dejinám slovenskej literatúry II*, Bratislava 1966, s. 412.

⁷ Tamže.

⁸ *Dzieje literatur europejskich* časť 1, red. W. Floryan, Varšava 1989, s. 888.

Że aż w niebo
Poszło zadziwienie
No
Nie dygoczcie
No
Nieboszczyk
Ani paluszkciem was nie ruszy
Wpęta w nogawki luźne wiatr
Zabawa niby
Z liściem w jesień

A powieszony chciałby thumu
Karnawałowych prosi krzyków
A powieszony chciałby w środku
Kręgu tańczących
Się
Kolebać

Tymczasem w dole tylko strach

Nie żeście brata powiesili
Lecz żeście brata opuścili
Żeście odeszli niby szczury
A brat tu wisi
Kąsa chmury⁹

Avšak ako príklad funkčného využitia motívu zbojníka – outsidera v sociálnom aspekte je potrebné poukázať na *Žobrákov* Stanislava Rakúsa. V hore spomenutom románe nájdeme problematiku samotného boja, nepochopenia, túžby po láske, ľudskom teple a akceptácii. Danuta Abrahamowicz píše „dielo S. Rakúsa je druhom paraboly, ktorá sa sústreďuje na hraničné situácie (...) Ide mu o predstavenie toho, čo je všeobecné, nadčasové a permanentne prítomné. Sú to štúdie ľudských postojov v archetypálnych situáciách“¹⁰

Demystifikácia a demytologizácia zbojníka je dôsledkom inej ako doteraz platnej literárnej funkcie motívu zbojníka. Prebieha to predovšetkým v súvislosti s populárnym v slovenskej literatúre 70. a 80. rokov vyrovnávaním sa s národnou literatúrou.

⁹ *Antologia poezji słowackiej* red. J. Waczków, Warszawa 1981, s. 468.

¹⁰ D. Abrahamowicz: *Nowa proza słowacka* In: *Poczta na południu. Antologia młodej prozy słowackiej*, Katowice 1975, s. 15-16.

Dôkazy aktuálnosti alegorického rázu postavy zbojníka môžeme tiež nájsť v iných dielach, ktoré patria k mladej slovenskej próze. V poviedke Milana Zelinku o krutom zbojníkovi z Folština a nešťastnom katovi Holčuškovi, ktorej dej na jednej strane využíva klasický mýtus zbojníka, na druhej balansuje na hranici irónie a absurdného humoru (napriek mnohým pasciam, ktoré naňho nastražili a napriek premysleným stratégiám sa šikovný zbojník nedá chytiť – konečne ho jeho nepriatelia nájdu a chytia otupeného heroínom). Autor sa pohráva konvenciou, postava zbojníka tu nadobúda groteskný rozmer, zároveň autor zosmiešňuje postavu kata. Inakšie, ako v predchádzajúcich príbehoch, zbojník nezahynie z rúk kata – bude umiestnený v jaskyni, ako turistická pozoruhodnosť, čo *nota bene* má prispieť k zlepšeniu zlej hospodárskej situácie krajiny. Konečne zbojník zomrie ako posledný až po svojich ťarbavých prenasledovateľoch. Navyše nič im nezalievá – skôr naopak, vyznačuje sa hlbokým humanitným prístupom, spojeným až s empatiou voči ľuďom, ktorí ho chceli zmárniť¹¹. Dielo, ktoré v určitej interpretačnej rovine môžeme nazývať rozprávkou pre dospelých, zosmiešňuje mnoho starých ideí, ktoré majú univerzálny charakter – aj upevnený v národnom slovenskom povedomí ideál smelého nástupcu Jánošíka, ktorý s poctivosťou znáša hanbu a poníženie a neodvratne smeruje ku tragickému koncu. Zbojník je v tomto diele predstavený ako pokrytecký a dôvtipný opozičník, ktorý má aj voči smrti žartovný odstup.

Ďalším príkladom podobného demaskujúceho prístupu k mýtu Jánošíka je divadelná hra Stanislava Štepku *Jáánošítk* (1970), v ktorej sa autor vyrovnáva so slovenskou minulosťou (s manipulovaním minulosťou a národnou tradíciou) alebo *Jánošík podľa Vivaldiho* (1979) L. Feldeka, ktorý využíva historickú tému pre kritiku súčasných väd slovenskej spoločnosti.

V povedomí každej spoločnosti sú zakorenené určité formy, na ktorých sa stavia literárny obraz skutočnosti. Zdá sa, že teória archetypov Junga, nájde plné potvrdenie v slovenskej literatúre, v ktorej postava zbojníka nadobúda až archetypálny význam. Na sémantickej rovine sa (aj napriek neustálej explorácii) spája s mnohými interpretačnými možnosťami, od najjednoduchších ideí do univerzálnejšieho kontextu. Postava – nejednoznačná z hľadiska všeobecnej morálky – povzbudzuje k reflexii o často miznúcich hraniciach medzi pravdou a objektívnym dobrom.

¹¹ Por. M. Zelinka: *Opowieść o okrutnym zbójniku Folsztyńskim i nieszczęsnym kacie Holcuszce*, In: *Poczta na południu. Antologia młodej prozy słowackiej*, red. Š. Drug, Katowice 1975, s. 225-250.

LITERATURA:

- Abrahamowicz Danuta: *Nowa proza słowacka w: Poczta na południu. Antologia młodej prozy słowackiej*. Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1975, s. 5-23.
- Antologia poezji słowackiej*. Red. Józef Waczków, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Varšava 1981.
- Botto Ján: *Smrt Jánošíkova*. Tatran, Bratislava 1984.
- Čepan Oskár, Petrus Pavol, Gęgorec Ján, Petrík Vladimír: *Antológia k dejinám slovenskej literatúry II*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava 1966.
- Dzieje literatur europejskich cz. 1*, Red. Władysław Floryan, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varšava 1989.
- Goszczyńska Joanna: *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*. Wyd. UW, Varšava 2001.
- Zelinka Milan: *Opowieść o okrutnym zbójniku Folsztyńskim i nieszczęsnym kacie Holczuszcze*. Thum. Dominik Sowa, w: *Poczta na południu. Antologia młodej prozy słowackiej*. Red. Š. Drug, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1975.

Zbojnické motivy v české a slovenské literatuře

Jánošíkovská tradice je jednou ze základních národních tradic slovenské a české kultury. V literatuře ukazuje, jakým způsobem na sebe reagují podněty slovenské a české tvorby, umožňuje autorům, aby se v dobách, kdy byla ohrožena demokracie a národní svoboda, vyjádřit se k závažnosti společenské problematiky, pomáhá upevňovat a rozvíjet česko-slovenské literární vztahy.

Postava zbojníka se v české literatuře, podobně jako ve slovenské, objevuje bezprostředně v souvislosti se skutečným zbojnictvím, a to na přelomu 17. a 18. století¹. Nejdříve v lidové slovesnosti, zejména v písních. Zbojnické činy a zbojnické historie byly vydatným pramenem pro lidovou fantazii, která konkrétní události opřádala představami o spravedlivém světě, o lepším životě poddaných. Ze všech zbojníků, žily jich v 18.století ve slovenských a moravských horách stovky, se stali na území Slovenska nejznámějšími

Juraj Jánošík a jeho družina, na Moravě zbojníci Ondráš a Juráš. Postava Juraje Jánošíka byla převzata i do lidové slovesnosti na Moravě a díky převyprávění pověsti o Jánošíkovi Aloisem Jiráskem² se v Českých zemích jméno Jánošík stalo synonymem pojmu zbojník.

V lidovém zpracování tématu, v lidové slovesnosti, byl vytvořen typ tzv. spravedlivého zbojníka, který je zastáncem chudých a pány trestá. Nezabíjí, lup rozdává mezi chudé a potřebné. Obvykle zahyne díky zradě. Skutky takového zbojníka-ochránce byly ušlechtilé a v očích lidu morálně převyšovaly způsob života jeho protivníka, šlechty.

Jánošíkovskou tematiku využili k vyslovení svého pohledu na svět a svých požadavků na život v duchu obrozeneckých představ autoři, kteří jsou považováni za součást jak slovenské, tak české literatury. Základní smysl jánošíkovské tradice pochopil jako jeden z prvních obrozeneckých vzdělanců Pavel Josef Šafařík. Jánošíkovské téma najdeme v jeho básních Slavení slovanských pacholků a Poslední noc ze sbírky Tatranská múza s lý-

¹ Viz Písková M.: Zbojnické variácie. Opava: Slezská univerzita, 1997.

² Jiráse A.: Staré pověsti české. Praha, 1894.

rou slovanskou (1814). Autor povyšuje zbojníky jako představitele volného života na junáky svobody, svobodu a lásku na nejvyšší metu lidského života. Prostřednictvím jejich příběhu vyslovuje vlastní touhu po svobodném a láskyplném životě. Jan Kollár naopak zbojníky zatracuje a umisťuje je do pekla mezi zlosyny a zrádce, protože jsou to „Slávové, kteří vojnu proti Slávům vedli“ (Slávy dcera). Tento pohled souvisí s Kollárovými požadavky slovanské jednoty, která pro něho byla životní nutností. Jeho koncepce slovanské vzájemnosti pak ovlivnila kulturní vývoj na Slovensku i v Čechách po celá desetiletí.

Podstatné rozvinutí jánošíkovské tradice přinesla na Slovensku generace romantismu, především štúrovci. Štúrovští básníci považovali lidovou poezii za uměleckou hodnotu nejvyšší kvality, inspirovali se jí a zbojnické (jánošíkovské) motivy uplatnili jak v poezii, tak v próze i dramatu. Typ spravedlivého zbojníka dovedli k ideálnímu pojetí. Prvním štúrovským básníkem, který se inspiroval jánošíkovskou legendou, byl Samo Chalupka, autor básní Jánošíkova náumka, Králohoľská a Poslední noc. Aktualizací tématu, vnesením vlasteneckého náboje, využitím tradičního příběhu k vyslovení obav nad osudem vlastního národa, ale také vyjádřením víry v jeho svobodný a šťastnější život dodal autor tomuto tématu nové dimenze.

Jako společensko-sociální odboj pojal odpor karpatských zbojníků nejradikálnější štúrovský básník – Janko Kráľ. Jeho Výlomky z Jánošíka spojuje jeden ideový základ, a to je obžaloba nelidské společnosti. Životním tématem se stala jánošíkovská legenda i pro dalšího štúrovského básníka – Jána Botta. Ještě jako levočský student napsal Píseň Jánošíkovu (1846), Smrt Jánošíkova (1848-1958) je považována za jeho životní dílo a za jedno z vrcholných děl slovenské poezie vůbec. Podařilo se mu vytvořit báseň, která je jedním z nejpůsobivějších dokladů romantického druhového synkretismu a koloritem výrazně slovenským, to znamená štúrovským: je příbuzným způsobu spojení epického a lyrického živelu ve folklorní básnické tvorbě³. Bottova báseň se stala inspirací pro další generace básníků na Slovensku i v Čechách

V době realismu převažují ve ztvárnění jánošíkovského tématu zpracování prozaická.

Své místo zde ale mají i básnická zpracování. Např. P.O.Hviezdoslav se inspiroval touto legendou už ve své prvotině, v Básnických prviesenkách Jozefa Zbranského (báseň Lapačka) i jinde. Nové pojetí jánošíkovské tematiky přinesl v básni Jánošíkova stupaj, kde ozvláštňuje tradiční téma humorovým podtextem i zajímavou formou, aby zdůraznil sílu zbojnické revolty a její význam pro budoucí generace.

³ Šmatlák S.: 150 rokov slovenskej lyriky. Bratislava: Tatran, 1971, s. 160.

Jánošíkovské motivy najdeme také v básních Štefana Krčméryho (Jánošíkova skala) a Martina Rázusa (Zbojnícka). Ten využívá téma jako kritický ostent vůči novým poměrům v Československu, když chce vyburcovat národ k větší společenské aktivitě.

Nový obsah dostala jánošíkovská legenda v době druhé světové války v prostředí odboje. Od roku 1942 vznikaly ve slovenských horách Bojové jánošíkovské družiny, v roce 1941 začal na Slovensku vycházet ilegální časopis Jánošík⁴. Také zde najdeme několik básní s jánošíkovskou tematikou, motivovanou tentokrát protifašistickým bojem a silným vlastenectvím. Oživení a nová náplň jánošíkovské tradice napomohly k posílení ideového a morálního vyzrávání členů protifašistického odboje. Třebaže šlo často o texty formálně jednoduché, někdy se také aktualizovaly lidové písně, měly svůj význam v mezních situacích, dokázaly mladé lidi posílit a sjednotit.

Po roce 1945 se ve slovenské poezii jánošíkovské téma objevuje spíše sporadicky. Uchopuje se ho próza a zejména drama. Za nejzdařilejší básnickou skladbu tohoto druhu v současné slovenské literatuře je považována Balada o Jurovi Jánošíkovi od Margity Figuli. Byla napsána ve 40. letech, ale tiskem vyšla až roku 1980 jako kniha určená dětským čtenářům. Autorka využívá tématu k zamyšlení se nad smyslem lidského života, vyslovuje víru v lepší budoucnost. Toto „objevení“ se jánošíkovského tématu uprostřed tzv. normalizace není náhodné. Autorka tímto způsobem vyjádřila svůj protest v době nesvobody.

Do české literatury proniká zbojnické téma z lidové slovesnosti prostřednictvím kramářské písně, kramářského tisku v druhé polovině 18. století. Hrdinou těchto textů je Ondráš Fuciman, Jánošíkův vrstevník (1689-1715), který byl zrazen svým přítelem a druhem ve zboji – Jurášem. Dochovalo se několik variant kramářské písně o Ondrášovi, které byly vytištěny pravděpodobně na západním Slovensku⁵.

V polovině 19. století objevuje zbojnickou a jánošíkovskou tematiku Božena Němcová, která Slovensku věnuje celou část své umělecké tvorby. Sbírá slovenské pověsti a pohádky, inspiruje se nimi k pracím, které se stanou součástí zlatého fondu české literatury. Němcová zaznamenala několik zbojnických písní a vydala je ve sbírce Dodatek k písním slovenským Kollára, a také v Obrazech ze života slovenského najdeme jednu zbojnickou píseň, i když ji spisovatelka řadí mezi písně pohřební (Na zelenej pažiti).

Poznámky o zbojnických historických najdeme také v korespondenci Boženy Němcové a v jejích denících: „O živánech je hojně nejrozmanitějších

⁴ Jánošík. Archiv Muzea SNP v Banské Bystrici, sg. IV/c-1.

⁵ Sivek A.: Zbojník Ondráš. Praha: Naše vojsko, 1963, s. 86.

a romantických pověstí. Nyní se vzpomíná nejvíc na Jánošíka, Žimburíka a Rózsu Sándora, kterého ještě nechytili.“⁶

Záznamy o zbojnické a jánošíkovské tematice, které se dochovaly v písemné pozůstalosti Boženy Němcové⁷, napovídají, že spisovatelku toto téma velmi zaujalo, že shromažďovala materiál pro literární zpracování zbojnické tematiky, ale konečnou podobu už mu dát nestačila.

Pro prozaiky, kteří se inspirovali jánošíkovskou historií, je příznačné, že téměř všichni se snažili nejdříve seznámit s historickými reáliemi, dostupnými archivními prameny, nakonec ale většinou dali přednost podání lidového, nebo tyto dvě verze kombinovali. Za nejstarší slovenské prozaické dílo se zbojnickou tematikou je považována Znamení kázeň jednoho kazatele za dnu hlavního zbojníka Jánošíka, otištěná v banskobystričských Starých novinách literárního umění roku 1785. V tomto textu je zřejmý vliv staršího, barokního stylu. Postava Jánošíka tu není centrem zájmu, zbojníci jsou vykresleni jako lotři a zloději.

V 19. století zaujala historie Jánošíka Pavla Dobšinského, který v knize *Obyčaje, povery a hry slovenské* otiskl stať o Jánošíkovi, ve které rozlišil informace z archivních zdrojů a zapsané lidové příběhy. Cennou součástí tohoto pojednání jsou informace o dokumentech, které získal Janko Král, a také autorovo svědectví o cestách J. Krále po stopách J. Jánošíka.

Prvním pokusem o náročnější prozaické zpracování jánošíkovského tématu byl román Pavla Beblavého *Jánošík*, který vycházel nejdříve na pokračování v časopise *Slovenské pohledy*. Beblavý postavil jánošíkovskou legendu do služeb křesťanského životního názoru. Jánošíka vylíčil jako nerozhodného, sentimentálního dobrodruha. Na styl knížek lidového čtení navazoval svým románem *Jánošík* Gustav Maršall-Petrovský. Chtěl poskytnout čtenáři napínavé čtení a současně poučení o historii slovenského národa. Vytvořil ale „vlastní uměleckou vizi junácké životní poutě tohoto sociálního a národního hrdiny Slováků, a to umělecky uceleně, i když prudce a útočně“⁸. Po celé devatenácté století zůstalo prozaické zpracování jánošíkovské tematiky ve slovenské literatuře na úrovni tzv. lidového čtení, dobrodružná a zábavná složka převažovala nad historickou.

Pokus o změnu přinesla pověst o Jánošíkovi v podání Aloise Jiráska. V českém prostředí ovlivnila podstatně obecné povědomí o tomto zbojníkovi. Na Slovensku ji vydal spolu s úryvkem z *Bottovy Smrti Jánošíkovy* Karel Salva, v Ružomberku vlastním nákladem. Jánošíkovská tematika ožívá v románové tvorbě až ve 30. letech 20. století. Nejdříve se prosazuje v tzv.

⁶ Zapisníky Boženy Němcové. Sebrané spisy B. Němcové, sv. XI. Praha: J. Laichter, b.d.

⁷ Písemná pozůstalost B. Němcové. Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze, sg. 3aJ41.

⁸ Melicherčík A.: *Juraj Jánošík*. Bratislava: Osveta, 1963, s. 145.

populárním typu slovenské historické prózy, kterou píše Ján Hrušovský. Jeho román Jánošík formou navazuje na knihy lidového čtení, ale prostřednictvím životních osudů zbojníka vyslovuje autor závažné sociálně-etické problémy své doby. Vcelku má tato kniha charakter historicko-dobrodružný. Povídky s jánošíkovskými náměty psal v té době také Martin Rázus. Vydal je pod názvem Bombura a Surovci. Na zbojnické legendě zaujala tohoto autora možnost uplatnit své vlastenectví a využít ho k vyslovení požadavku národní a sociální spravedlnosti. Sociální stránka zcela převažuje v později zdramatizované próze Jána Poničana (Jánošík). Tato značně tendenční kniha nenašla u čtenářů většího ohlasu. Ani další pokusy o prozaické zpracování jánošíkovské nebyly příliš zdařilé (J. Bobrovecký, Š. Gráf).

Daleko úspěšnější bylo jánošíkovské téma v literatuře pro děti a mládež. Po druhé světové válce se ho chopili přední slovenští spisovatelé, např. Mária Rázusová-Martáková, Margita Figuli, Ladislav Ťažký, Anton Habovštiak a další. Někteří zúročili texty, které vytvořili v době války (Rázusová-Martáková). Jejich Rozprávky o Jánošíkovi (1955) přibližují dětem lidovou moudrost a zkušenost, bývaly přiřazovány do linie ke Zlaté knize pohádek Boženy Němcové. V padesátých letech, kdy byla ve zvýšené míře prosazována renaissance lidové kultury, zaujalo jánošíkovské téma taky Alenu Chmelovou, která propojila původní historické údaje s motivy protifašistického boje na Slovensku za druhé světové války (Zapískal Jánošík, Zbojníckym krajom). Z výzkumů lidové slovesnosti vycházel Anton Habovštiak, autor prózy Jánošíkova studnička. Kniha byla určena pro děti i pro dospělé čtenáře a měla neskryté výchovné poslání. Historickému románu se dosud nejvíce přiblížil svou prózou Ja musím byť zbojník Vlastimil Milota. Velkou historickou epopej o Jánošíkovi chtěl napsat Milan Ferko. Napsal ale rozsáhlý třídílný román, ve kterém natolik dominují dobrodružné příběhy, že se v něm hlavní místy ztrácí.

V české literatuře zesílil zájem o zbojnické a jánošíkovské téma v závěru 19. století, kdy se zintenzivňují česko-slovenské kulturní a literární vztahy, dostávají novou podobu. Po aktivitách Nerudových (Na peštské kalvárii) a Heydukových (Cimbál a husle) přichází další generace, která v 80. letech 19. století propaguje slovenskou kulturu a přírodu formou uměleckých i naučných publikací, cestopisů, vlastivědných studií. Rudolf Pokorný zakládá edici Knihovna česko-slovenská, kde mj. vychází knižně i Bottova Smrt Jánošíkova. Pokorný sám je autorem několika textů s jánošíkovskou tematikou (báseň V žaláři Jánošíkově, cestopis Z potulek po Slovensku aj.). Jeho rozsáhlá sběratelská, publicistická a propagační činnost, ve které se odráží nevšední autorův vztah ke Slovensku, se stala inspirací pro další literární práce o Slovensku a jánošíkovské legendě. Významný mezník ve vývoji české literatury se zbojnickými náměty představuje zpracování jánošíkovské legendy Aloisem Jiráskem. Pověst o Jánošíkovi zařadil tento autor

do své knihy *Staré pověsti české* (1894), oddílů *Pověsti doby křesťanské*. Autor ponechává Jánošíkovi všechny vlastnosti, kterými ho obdařila lidová fantazie, důsledně se přidržuje lidové tradice. Zařazením tohoto tématu mezi české pověsti chtěl Jirásek také manifestovat sounáležitost české a slovenské kultury. Jeho kniha pověstí patří k vrcholům české lyrické prózy 19. století.

Pod pseudonymem Emil Horský otiskovat svá pojednání o moravských a slovenských zbojnicích zakladatel českého národopisu Čeněk Zíbrt. Nové využití jánošíkovské tradice nabídla na přelomu 19. a 20. století mladá umělecká generace, která hledala pro svůj umělecký výraz témata, jejichž prostřednictvím chtěla vyjádřit své životní ideály a představy založené na principech svobody a volnosti. V té době vznikají dodnes nepřekonaná díla s jánošíkovskou tematikou v české literatuře. Jedná se o práce výtvarníka a spisovatele Miloše Jiráčka, autora eseje *Zbojníci*, pod stejným názvem připravoval také výtvarný cyklus, který byl později využit pro výpravu Mahenova dramatu *Jánošík*. V Jiráčkově próze se odrazil jeho impresionistický způsob vidění světa. Je dílo vysoce ohodnotil i F.X.Šalda: „Miloš Jiránek nebyl jen malíř, který umí psát. Byl skutečný spisovatel, protože dával opravdu slovný žár a tvar věcem, které jej znepokojovaly. Je impresionista i v umění slovném.“⁹ Jiráčkovi *Zbojníci* vzbudili zájem o Slovensko a o zbojnické legendy u jeho přítele Jiřího Mahena, který napsal drama *Jánošík*, které je považováno za jednu z nejlepších divadelních her v české dramatické tvorbě vůbec. Premiéra Mahenova *Jánošíka* se konala roku 1910 v pražském Národním divadle. Martin Rázus přeložil tento text do slovenštiny, a tak se stala Mahenova hra trvalou součástí repertoáru českých a slovenských divadel po celé dvacáté století. Mahen napsal i řadu dalších textů, inspirovaných Slovenskem. *Jánošíka* chtěl přepracovat, ale nakonec dal přednost „modernímu umění,“ filmu o Jánošíkovi, pro který připravil scénář.

Na tomto filmu spolupracoval s Mahenem další svérázný autor, malíř a spisovatel Jan Kobzář. Sám je autorem knihy *O zbojníkách a pokladech z Moravského Valašska*, kterou doprovodil i výtvarně. V době meziválečné najdeme v dějinách české literatury celou plejádu autorů, kteří se inspirovali jánošíkovskou legendou. Mnozí z nich byli původním povoláním učitelé a své knihy psali pro děti (L.Mašínová, B.Beneš-Buchlovan, K.Kálal).

Mimořádnou pozornost věnoval ve své tvorbě zbojnickým motivům také Bohumír Četyna, autor historických románů z Valašska, který uváděl po povědomí čtenářů i další postavy moravských zbojníků (*Zbojníci*).

V 50. letech minulého století zaujaly zbojnické historie také autory literatury faktu. Jiří Brabenec se pokusil ve své knize *Po stopách starých pověstí českých* vystihnout historický základ nejznámějších pověstí, včetně jánošíkovské. V té době byl také realizován česko-slovenský projekt třísvazkového

⁹ Šalda F. X.: *Z období Zápisníku*. Sv. II. Praha: Odeon, 1987, s. 197.

díla o lidových rebeliích (Juraj Jánošík, Ondráš z Janovic, Jan Sladký Kozina)¹⁰. Třebaže byly tyto knihy poznamenány dobovou ideologií, soustředily dosavadní výsledky bádání o zbojnických tradicích a shromáždily materiál pro rozvoj dalších badatelských aktivit.

O další zpracování daného tématu se pokusil český prozaik a dramatik Václav Cibula. Napsal pro děti prózu Jánošík (1981), ve které znovu poměrně zdařile rekonstruuje Jánošíkův život a přibližuje čtenářům celou historii a legendu. Zajímavé ztvárnění daného tématu přinesl v roce 1974 Karel Steigerwald (Jánošík). Na této hře se podílela jedna z nejvýznamnějších osobností evropské literatury – Milan Kundera¹¹:

Je zajímavé, že v české literatuře nedospěla díla o Jánošíkovi k podobě parodie, tak je tomu v literatuře slovenské a polské. Tyto polohy ale přinesly na česká jeviště hry slovenských dramatiků L.Feldeka (Jánošík podle Vivaldiho) a S.Štepy (Jáááánošík).

Slovenská dramatická literatura je ve srovnání s českou rozsáhlejší, v každé autorské generaci najdeme hru o Jánošíkovi, ať už je to truchlohra (J.N.Bobula: Jánošík), či pokusy o historické drama (J.G.Tajovský, P.O.Hviezdoslav ad.). Další hry s touto tematikou vznikly v době druhé světové války, jako forma společenského protestu (M.Martáková-Rázusová: Jánošík). V druhé polovině dvacátého století směřuje vývoj jánošíkovského tématu k veselohře až parodii (Š. Králik: Vojenský kabát Jura Jánošíka). Tento trend komentoval jeden z nejúspěšnějších slovenských dramatiků Lubomír Feldek: „Dokdy chceme vystačit se svým Hej, ja musím být zbojník“ – Naše věčné jánošíkovství se projevuje ještě dnes i v našem vztahu k vlastní minulosti – o co můžeme, o to se okrademe. Proto jsme téměř bez historie, že jsme se ztotožnili jen s tím, co bylo řečeno slovensky. Má hra se jmenuje Jánošík podle Vivaldiho nejen proto, že by se v ní měla ozývat Vivaldiho hudba, chtěl jsem tím naznačit, že jsme nežili pouze ve Vrátné dolině, ale i v Evropě.“¹² Na možnosti zneužití legendy poukázal ve své hře Ej Ďurko, Ďurko! Alebo Horúci zemiak básník a dramatik Mikuláš Kočan.

Mimořádný úspěch sklízela na slovenských jevištích hra polského autora E. Brylla: Na skle malované, která se zde hraje od 70. let minulého století. Feldekova a Brylllova hra směřují k další proměně her se zbojnickou tematikou, a tou je hra se zpěvy či muzikál.

Samostatnou kapitolu ve vztahu k jánošíkovské tradici představuje slovenské loutkové divadlo, které přineslo mj. mezinárodní projekt slovensko-česko-polský, realizovaný v premiéře v Banské Bystrici (Jánošík, 1975).

¹⁰ Melicherčík A.: Juraj Jánošík. Sivek A.: Ondráš z Janovic. Kramařík J.: Kozina a Lomikar v chodské lidové tradici.

¹¹ Písková M.: Zbojnícke variácie...

¹² Feldek L.: Text na divadelním programu hry Jánošík podle Vivaldiho. Praha, Divadlo SKN, sezóna 1989/90.

K demýtizácii zbojníctva v súčasnej slovenskej próze

Téma Juraja Jánošíka či iných zbojníkov je v slovenskej literatúre najfrekventovanejšia v období romantizmu – príčiny častého výskytu daných motívov v lektúre štúrovcov sú logické a všeobecne známe¹. Vzhľadom na tematizáciu zbojníctva je potrebné zdôrazniť predovšetkým nadväznosť štúrovcov na ľudovú slovesnosť, respektíve akcentovať ich vzťah k folklóru, najmä ľudovej piesni, ktorý sa odrazil aj na prozodickej forme textov. Možno tiež pripomenúť romantickú idealizáciu a heroizáciu osobností z minulosti, t. j. i mýtizáciu hrdinov – zbojníkov, slúžiacu politickej a národnobuditeľskej teleológii diel. O textoch Jána Bottu *Smrť Jánošíkova*, Michala Miloslava Hodžu *Matora*, Janka Kráľa *Výlomky z Jánošíka* a Sama Chalupku (*Jundák, Kráľohorská* či *Jánošíkova náumka*) uvažovali mnohí bádatelia z viacerých aspektov; samotný mýtus Jánošíka podrobne interpretovala J. Goszczyńska². Mňa zaujímajú diela štúrovcov s motívmi zbojníkov ako intertextuálna predloha pre prózy dvoch súčasných autorov, Pavla Hružá a Pavla Vilikovského, a to v zmysle priameho nadväzovania na ne (Hrúz), no tiež implicitnejšej polemiky so zaužívaným obrazom Jánošíka v slovenskej kultúre (Vilikovský). Zaujímavé je, že v období slovenského romantizmu sa zbojníctvo takisto tematizuje deformačným spôsobom ako v oveľa neskoršej postmoderne, v ktorej mýtizáciu, heroizáciu či idealizáciu vystrieda demýtizácia, deheroizácia a deidealizácia. Štúrovci, podobne ako mnohí súčasní autori, primárne často vychádzajú z textovej, arteficiálnej reality, napríklad zo zachovaných povestí a dokumentov o zbojníkoch či zo zaužívaného obrazu hôrných chlapcov. Štúrovci nadväzujú na predchádz-

¹ V súčasnosti nie vždy akceptujeme „služobnosť“ štúrovskej literatúry, ako tomu bolo v predchádzajúcich etapách literárnej histórie: „Publicistický a politický charakter nadobúda aj štúrovská umelecká literatúra. Štúrovci zapájajú svoje umelecké schopnosti vedome a zámerne do aktuálnych politických úloh. Toto rozšírenie ideovej a spoločenskej bázy štúrovského literárneho umenia neznižuje, ale naopak znásobuje jeho estetické kvality.“ (Kochol, 1960, s. 351). Na druhej strane, práve z dôvodu potenciálnej teleologickosti možno pozitívne hodnotiť skôr štúrovskú lyriku (politicky predsa len adresnejší, nesujetový literárny druh) ako epiku.

² Mám na mysli monografiu *Mit Janosika w folklorze i literaturze slowackiej XIX wieku* (Goszczyńska, 2001).

zajúce koncepcie slovanstva, avšak zároveň popierajú klasicistický racionalizmus, o čom svedčí senzualizmus, iracionalizmus či hyperbola v ich dielach.

V naznačenom zmysle možno recesívnu intertextuálnu hru Pavla Hríza v próze *Velké há* z knihy *Hore pupkom, pupkom sveta* (1998) a sebareferenčný text Pavla Vilikovského *Včerajšia kučierka na tvojom dnešnom krku* zo zbierky *Krutý strojuodca* (1996) vnímať ako anti-reakciu na predošlú či dominantnú tvár slovenskej literatúry, ktorá bola väčšinou vážna, zadumaná, hlbokomyseľná a často zideologizovaná. V. Mikula v danom smere píše: „Tento kultúrny typ (spojený s pojmom autenticity – pozn. M. S.) však ako neprijateľný (najmä pri jeho výlučnej dominancii) zrejme vníma relevantná časť najmladšej literárnej generácie. (Po kolký raz už?) Ich deklarovanie ‚smrti autora‘ nebude ani tak príposlušným počúvnutím barthesovsko-foucaultovských ‚direktív‘, ako skôr spôsobom expresívneho protestu proti epistéme nadmieru zdôrazňujúcej predstavu jednoty a usilujúcej sa udržať celosť, totalitu i za cenu mytologického uhládzania rozporov. Jednoducho, radostné hlásanie autorovej smrti bude najskôr prirodzenou reakciou na neznesiteľný moralizmus, ktorý sa skrýva za každým nástojením na autenticity. Hádám najväčší záujem má táto generácia práve na tom, aby sa uvažovanie o literatúre zbavilo nástojčivosti čiže pokušenia dominovať.“ (Mikula, 1997, s. 136). Práve najmladšiu prozaickú generáciu na Slovensku výrazne ovplyvnila tvorba starších autorov, ktorí do literatúry vstupovali v 60. rokoch, predovšetkým texty Rudolfa Slobodu, Pavla Hríza a Pavla Vilikovského. Obrat od sociálnej referenciality k sebareferencialite textu pravdepodobne súvisí aj s opätovnou snahou tvorcov vrátiť dielu jeho autonómiu (P. Fidelius, citované podľa Zajac, 1998) po dlhšom období spoločenskej literárnej objednávky³. Napokon, postmoderná nevier v postihnuteľnosť celku okolitého sveta svedčí tiež o skepticko-kritickom postoji autorov voči nemu, teda o odvrátenej, tragickejšej strane tejto navonok smiešnej hry. Inak povedané „...tieto (Hrízove – pozn. M. S.) texty vznikajú a sú venované dobe, ktorej hrdinovia strácajú spojenie s presahom poskytovaným vierou, s presahom, ktorý podmieňuje predstavu ‚kreatúrnej dôstojnosti‘. Dôsledkom jeho neprítomnosti je premena kreatúrneho na kreatívne, stvorenstva na spotvorenstvo. Pôvodná motivácia však nemizne úplne: môže sa zachovať hoci aj v paradoxne negatívnej podobe ako vedomie prítomnosti absencie, v pocite, že niečo chýba.“ (Barborík, 2000, s. 134).

Naznačené poetologické východiská možno konkretizovať na vybraných prózach Pavla Hríza a Pavla Vilikovského. Text Pavla Hríza *Velké há* je žánrovo hybridný – vzniká travestovaním povesti, žánru, v ktorom sa mieša fikcia a fakt (bližšie Barborík, 2000, s. 122); vo Vilikovského nesujetovej

³ Publikačné pauzy oboch autorov (Hrízova kniha *Okultizmus* vyšla v r. 1968, nasledujúca próza *Cbliev a bry* až v r. 1990, po Vilikovského debute *Citová výchova v marci* z r. 1965 nasleduje próza *Prvá veta spánku* v r. 1983) boli vynútené politickými zmenami na Slovensku.

próze *Včerajšia kučierka na tvojom dnešnom krku* vykladá rozprávač rozhlásovú poviedku o Jánošíkovi v krčme svojim spolubesedníkom. Obidvaja autori narúšajú žáner (povesti, poviedky), dekompozícia ich próz je viditeľnejšia o to viac, že Hrúz i Vilikovský využívajú malý epický priestor. Hrúz nadväzuje svojím textom na povest o zbojníkovi Brankovi, no v jeho próze objavujeme tiež zmienku o Jánošíkovi, ktorý žil v inom čase než Branko. Hrúz nepíše o zbojníkoch ako o reálnych historických osobách, ale demýtizuje ich obraz, prezentovaný v romantickej lektúre i ľudovej slovesnosti⁴. V jeho travestii sa zbojnícka družina pod vedením kapitána Hrajnohu stretáva s utekajúcim Brankom, ktorého však nenaháňajú Turci – Branka prenasleduje zvolenský drabant Huba Keczerai, neskôr spojenec Hrajnohu. Relevantnejšie ako zachované povesti a legendy o Brankovi sú pre Hrúzovu prózu arteficiálne predlohy v podobe textov štúrovcov, predovšetkým báseň *Branko* od Sama Chalupku⁵. Dôkazom uvedeného tvrdenia sú viaceré priestorové motívy a symboly z tvorby štúrovcov, ktoré sa nachádzajú v Hrúzovom texte (Hron, skaly, Zvolen, dráb, Luptov, hôrni chlapci, vatra, dážd a iné), ale tiež alúzie na spoločenskú situáciu v období romantizmu (revolúcia, Habsburgovci, *rákóczioušský občasník Mercurius*, cisárske a hornouhorské vojská). V neposlednom rade, Hrúz explicitne parafrázuje rámcové časti Chalupkovej básne – úvod a záver. Prvú strofu básne S. Chalupku *Branko*

*Vo Zvolene zvony zvonía,
za Zvolenom Branka honia:
honia, honia dúrným bonom
po dolíne bore Hronom.* (Chalupka, 1941, s. 10)

variuje Hrúz do zvolania jedného zo zbojníkov, vartára: „*Hore Hronom Branka honia!*“ *sposlušnel zaraz vartár.* (Hrúz, 1998, s. 45)⁶. Mesto Zvolen Chalup-

⁴ Hrúz reaguje v širšom slova zmysle aj na rôzne druhy kultov, porov. napríklad: *Hôrni chlapci potom guľu vymiesli na hrebeň a hodili ju na luptovskú stranu, aby mal Keczerai dôvod hovoriť o zmiatnutí stôp.* (Hodno pripomenúť, že priesek, ktorý pri tejto príležitosti vznikol, nazvú romantickí bádatelia a po nich aj pospolitý ľud Jánošíkovou kolkárňou. Hja, kult osobnosti v dedinách našich...) (Hrúz, 1998, s. 48).

⁵ Báseň Sama Chalupku *Branko* si Hrúz vybral iste nie náhodou: jednak je často recipovaná v školskej praxi, t. j. stáva sa na pohľad nespochybniteľnou hodnotou, jednak obsahuje epické prvky, umožňujúce jednoduchší prepis do prozaického jazyka. Chalupka je tiež považovaný za jedného z najľudovejších slovenských básnikov i za najmenej subjektívneho romantického autora; je o ňom v naznačenom smere známe, že študoval históriu a etnografiu (bližšie pozri Kochol, 1960, s. 379 – 383). Hrúz teda istým spôsobom popiera ilúziu autentickosti v literatúre.

⁶ Uvedený citát z úvodnej strofy sa objavuje aj v rozhovore zbojníka s drabantom: *Hneď ako sa situácia obráti, poženieš bo pre zmenu ty, za nami do Zvolena; tiež však nie priveľmi dúrným bonom, len tak akurát...* (Hrúz, 1998, s. 48).

ka využíva nielen kvôli detvianskej (takpovediac frečito slovenskej) lokalite, ale tiež so zvukomalebou a sémanticky anticipačnou funkciou (zvonenie vo Zvolene predznamenáva Brankovu smrť). Hrúz daný priestor čiastočne nivelizuje prostredníctvom konvencionalizovanej Hrajnohovej otázky Brankovi: „Hovor,“ *pobádal ho*, „čo vo Zvolene nového.“ (Hrúz, 1998, s. 46). Obdobne Hrúz paroduje Chalupkove verše *mňa zabila podlá zrada, slnko moje už zapadá* (Chalupka, 1941, s. 13) – porov. Hrúzov variant: *Hodnostne najvyšší hajdúch si lieskovicou nadvihol štítok čapice, aby lepšie videl, kedy Brankovo slnko zapadne za horizont.* (Hrúz, 1998, s. 49). Sémantický posun (*slnko moje už zapadá* – *kedy Brankovo slnko zapadne*) je evidentný – prítomnosť v Chalupkovom texte nahradí futúrum v Hrúzovej próze; privlastňovacie zámeno vystrieda vlastné meno; subjektívne, vážne, apelatívne ukončenie Chalupkovej básne sa zosmiešňuje; sláva zbojníkov (*slnko*) upadá, rešpektívne v Hrúzovom texte nikdy neexistovala. Z uvedeného vyplýva, že ide o nové autorské prerobovanie známych zbojníckych motívov, ktoré nadobúda komickú modalitu. V. Barborík v naznačených súvislostiach konštatuje: „Autor v nich (poviedkach z knihy *Hore pupkom, pupkom sveta* – pozn. M. S.) rozkrýva ‚pravidlá‘, podľa ktorých sa heroická narácia ‚inscenuje‘ pre čitateľa; predvádza svojich ‚hrdinov‘ ako hercov vedomých si svojej úlohy v ‚hre‘ (‘... *hentoho debila Branka sme naschvál pustili z temnice, aby sme ho mohli prenasledovať...*‘ s. 47), ktorí neváhajú prerušiť svoje vystúpenie, ‚vypadnúť z roly‘, len aby mohli pripraviť ďalší výstup. Zbojníci sa taktó dohodnú s pandúrmami a Brankom...“ (Barborík, 2000, s. 118). Čitateľ vníma autorovu vedomú, odľahčenú polemiku s ľudovou slovesnosťou i štúrovcami, ba i s dejinami, či ich oficiálnou interpretáciou, ak uvažujeme o celku Hrúzovej knihy *Hore pupkom, pupkom sveta*.

Zosmiešnenie prvoplánovo vážnej, „vysokej“ témy boja za národné oslobodenie naznačuje už názov travestie *Veľké há*. Titul sice môže prvoplánovo znamenať písmeno abecedy, ktorým sa začína každá veta, no z kontextu prózy jednoznačne vyplynie i jeho hanlivá konotácia: „Hm,“ *zamyslel sa zbojník*, „už konečne viem, prečo sa ten sviniar Jánošík dekuje v Klenovci.“ „Hromský cenná informácia!“ *rozradostnil sa Keczerai, a keďže nemal naporúdzi iné pamätové nosiče, vyrýl si pre istotu do čižmovej sáry veľké há.* „Huncústvo je to iba panské,“ *lutoval svoje prerieknutie bôľny družinník*, „aj tak z toho nebudeš mať nič, iba veľké há.“ (Hrúz, 1998, s. 48). Jedna z vedľajších postáv Hrúzovho textu sa volá Butatotčík, pričom maďarské slovo evokuje nielen spoločenský kontext, ale jeho voľný preklad (sprostý Slováčik) svedčí o autorovom kritizme i ironickej dištancii od národnej témy. Obdobne zvolenský drabant Huba (pejoratívne pomenovanie pre ústa) Keczerai predstavuje Kocúrkovčana, postavičku, ktorá sa v rôznych obmenách zjavuje v rozličných prózach zbierky, vlečenú a manipulovanú „veľkými“ dejinami⁷. V próze

⁷ Blížšie pozri Součková, 2001, s. 47.

objavíme tiež alúziu na hymnu, konvenčný štátny symbol, naše všeobecne predpokladané istoty sa ďalej narušujú, ak sa v Hrúzovom texte parafráza hymny prepojí s romantickým motívom búrky a jeho zosmiešnením: *Hromy len pred chvíľou divo dobili, ale – ako to už býva v zbojníckej sezóne – dážď sa v dusivom teple rýchlo vracal z trávy do nebies.* (Hrúz, 1998, s. 44).

Degradácia fenoménu zbojníctva sa deje prostredníctvom jeho materializácie, znižovania činov legendárnych postáv do roviny elementárnej, nízkej telesnosti: Hrúzovi zbojníci majú *červené oči*, Hrajnoha si suší pri ohni smradľavé onuce, má *brušisko*, zbojníci sa boja, aby nechytli vlka, Hrajnohu pobolieva srdce, odkedy bosý *tancoval v žeravej pabrebe*⁸ a podobne. Ani činy Hrúzových zbojníkov nezodpovedajú našim ustáleným predstavám: zbojníci nepomáhajú ľudu, nevystupujú ako hrdinovia, naopak, zbabelo utekajú a zrádzajú, dokonca aj legendárny Branko sa schová do húštiny, keď prichádza dráb.

Od implicitnejšej, ironickej dehonestácie hrdinstva: *Hrdina mínustriebo (ešte protifeudálneho) odboja bol na pokraji síl...* (Hrúz, 1998, s. 46) či *Hrajnoha alias Freinoha, agent cudzej mocnosti* (tamže) nie je v Hrúzovom texte ďaleko k priamemu výsmechu a hanlivým označeniam zbojníkov: *debil Branko* (tamže, s. 47), *gazemberi* (tamže), *sviniar Jánošík* (tamže, 48), *hajzel jeden* (tamže, s. 45) atď. Tzv. vysokú tému (hrdinstva či národného boja) Hrúz ozvlášťňuje jednak jej literárnym „znevážením“, jednak formou a samotným jazykom textu (od fonetickej roviny až po syntaktickú). Sémantický posun podporí Hrúzov textový experiment: každá veta začína rovnakým písmenom, čo iste dokumentuje autorovu zručnosť, ale daným spôsobom sa tiež podčiarkuje rytmickosť, t. j. i tendencia k lyrickosti a nesujetovosti prózy *Velké há*.

Hrúzov text je racionálne de-komponovaný, rafinovane vtipný – komický efekt vzniká prostredníctvom spájania nesúrodých jazykových prostriedkov, no taktiež aktualizáciou zbojníckej témy, jej prerozprávaním v súčasnom jazyku a s využitím rekvizít dneška (pamäťové nosiče, ozónové diery, sezónne práce, infiltrovaný disent a iné). Ozajstným hrdinom Hrúzovho textu *Velké há* nie je Hrajnoha, Jánošík či Branko, protagonistom príbehu sa stáva, obrazne povedané, jazyk. Hoci možno uvažovať o nadužívaní príznakových lexikálnych prostriedkov (bližšie Součková, 2001, s. 52 – 53), nedá sa pochybovať o tom, že Hrúzov talent sa prejavuje najmä v tvorivej práci s jazykom. V knihe *Hore pupkom, pupkom sveta* autor vytvára akési stručné dejiny slovenského Kocúrkova cez vývin lexiky jeho obyvateľov, stvárnjuje dobu prostredníctvom jazyka. Nadväzujúc na filozofické koncepcie Heideggera a Wittgensteina, ani Hrúzova hra s textom a jazykom nič ďalšieho nepotrebuje, je to svojbytný súbor referencií (porov. Hubík, 1994, s. 133).

⁸ Uvedené citáty sú zo s. 44 (Hrúz, 1998).

Autor využíva rozsiahlu stratifikáciu slovnej zásoby slovenčiny, prelína slová z rôznych jazykových vrstiev i cudzích, svetových rečí, nevdojak (?) tak naplňujúc konštatovanie R. Barthesa: „Človek je ponúknutý, vydany napospas vlastnou rečou, zradený formálnou pravdou, ktorá uniká jeho zisteným či veľkorysým lžiam. Rôznosť rečí teda funguje ako Nevyhnutnosť a práve preto je základom tragiky.“ (Barthes, 1994, s. 48).

Takúto odvrátenú, tragickú stranu mince ponúka aj Vilikovského poviedka *Včerajšia kučierka na tvom dnešnom krku*. Vilikovského text má dve tematické línie, spojené priamym narátorom a motívom Jánošíkovej izby. Daný motív nám, takisto ako rozprávačovi, *niečo hovorí* (Vilikovský, 1996, s. 85); evokuje pamätne izby, tradície, históriu či zaužívané hodnoty, ktoré autor problematizuje a nivelizuje i prostredníctvom priestoru krčmy: *Jánošíkova izba bola taká lepšia udiarenň, zatuchnutá miestnosť bez okien, so zasmoleným kozubom*. (tamže, s. 85). Obidve tematické línie sú komplementárne, druhý príbeh je organicky vkomponovaný do prvej línie: rozprávač vykladá dej svojej potenciálnej poviedky kamarátovi Ivanovi a majstrovi Emilovi v krčme. Juxtapozíciou dvoch nezlučiteľných časovo-priestorových rovín (minulosť – súčasnosť, mučiarenň – krčma, no tiež fikcia – realita) vzniká v poviedke komický efekt, stvárnenny v rôznych modoch (humornom, ironikom i grotesknom). Príbeh v skutočnosti narátora, súčasnosti, sa rozpadá na nízke motívy (pitie, koketovanie muža s čašníčkou, jej odmietnutie, komerčná hudba z automatu a podobne) a rozbíja sa tiež „vstupom“ arteficiálnej reality (poviedka o Jánošíkovi, text v texte). Narátor chce upútať pozornosť svojich spolubesedníkov, no keďže nie je dobrý rozprávač ucelených príhod: *Ale veď nie som rozprávač, a to je v mojom prípade oveľa ťažší, oveľa presnejší nedostatok ako nejaká fyzická neobratnosť*. (Vilikovský, 1996, s. 92), Jánošík ostáva v úzadí. Aj do textu vložená rozhlasová poviedka o Jánošíkovi je dekomponovaná: Vilikovský dekanonizuje obraz Jánošíka, respektíve, jeho lapenia a smrti. Využíva pritom reflexívne a esejistické prvky, ktoré prelína s postupmi umeleckej literatúry: *Podstatné je, že na jednej strane ľudia majú potrebu stvoriť si nejakého hrdinu, ale na druhej strane, a rovnako silne, ak nie ešte silnejšie, potrebujú pocit, že sa hrdinstvo nevypláca. Že teda v konečnom dôsledku majú pravdu oni, keď žijú bobabojne, v úcte pred zákonom. A to je teraz naša úloha, dať im ten pocit. V tom jednom ich nemožeme sklamať, a len to je dôležité*. (Vilikovský, 1996, s. 90).

Postmoderná deštrukcia Vilikovského prózy je dobre motivovaná jej kontextom, pretože rozprávača stále prerušujú jeho poslucháči: Emil, jednoduchý prijímateľ rozprávaného príbehu, nedočkavo čaká na dej o Jánošíkovi, zaujíma ho najmä erotická línia vlozenej rozhlasovej poviedky; Ivan je v pozícii pozornejšieho poslucháča, obdivuje spisovateľa, svojho priateľa, jeho otázky sú „odbornejšie“. Narátor v príbehu o Jánošíkovi zároveň tematizuje zrod, vývin a koncepciu svojho budúceho textu. Ak v dávnych dobách, ako je známe, rozprávanie

zachránilo Šeherezáde život, v postmoderne sa, naopak, zdôrazňuje písomnosť diela, v rámci proklamovanej smrti autora. Žiaden tlak príbehu: ani smrť Jánošíka nepôsobí na postavu z rozhlasovej poviedky, Peterka, ktorý aj v mučiarni rozmyšľa o kučierke krásnej dievčiny a jej vábnom tele. Podobne Peterkovu manželku nedojme tragický skon Jánošíka: *...večer, keď sa už so ženou chystali do postele, Peterko len tak spakruky, ponad plece utrúsil: Tak ho dneska odsúdili, tobo Jánošíka. Zajtra ho budú pri Váhu vešať. Už vyzlečený, v spodných gatiach sa pobral ku posteli. Nepôjdeme sa pozrieť? Žena natriasala perinu. Obrátená chrbtom povedala: Proším ťa, tam bude sveta. Čo tam chceš vidieť?* (Vilikovský, 1996, s. 102; zdôraznila M: S.). Viditeľné je znižovanie tzv. vysokej témy smrti prostredníctvom motívov oblečenia (*už vyzlečený, v spodných gatiach*), navyše Peterko oznamuje smutnú správu svojej žene *len tak spakruky, ponad plece*, pred spaním. Jeho manželka *natriasala perinu*, z košielky jej vidno *hole plecia a do červena vyrajbané, vetrom orašpľované hrdlo s hlbokými, až do živého mäsa vrastenými vráskami* (tamže). Zdrojom ľútosti a zlosti Peterka nie je smrť Jánošíka, ale triviálny fakt, že jeho žena ani zďaleka nepripomína dievčinu z Jánošíkovej izby s čiernou kučierkou na hladkom krku. Vilikovského obraz Jánošíkovho konca je však literárne presvedčivý: obyčajných ľudí zaujímajú viac ich vlastné problémy ako dejiny, aj preto muža Peterka zaujíma krásna dievčina viac než mučenie potenciálneho národného hrdinu.

Na rozdiel od Pavla Hruza Vilikovský netravestuje cudzí text, ale vytvára novú, radikálne odlišnú verziu o Jánošíkovom konci, v ktorej hľadá „uveriteľného či „pravdepodobnejšieho“ človeka“ (Barborík, 2000, s. 124). Na pohľad šokujúca, vulgárna pointa rozhlasového príbehu v podobe *dlhého, blasného prdu* (Vilikovský, 1996, s. 102) Jánošíka, jeho poslednej odpovede na otázku dievčiny a mučiteľov, je skôr groteskným degradovaním abstraktnej, „vysokej“ témy do materiálno-telesnej roviny než jej prvoplánovým výsmechom. Pavel Hruz i Pavel Vilikovský – každý svojím svojským spôsobom – dekanonizujú (literárne, kultúrne) ustálený obraz Jánošíka či širšie zbojníka. Obaja prozaici využívajú kategóriu komického, najmä ironie⁹ a polemizujú s literárnou tradíciou. Ak romantickí autori kreovali mýty, aby stvorili národnú literatúru, t. j. reagovali na jej absenciu, postmoderní prozaici mýty deštruujú i preto, aby čitateľa paradoxne upozorňovali na chýbajúce istoty v našom živote.

⁹ P. Zajac – i v nadväznosti na reflexie Z. Pruškovej – rozlišuje dve línie v súčasnej slovenskej literatúre: “líniu ironikov” (do nej zaraďuje prózu P. Vilikovského, P. Hruza, P. Pištanka, I. Otčenáša atď.) a líniu, ktorej základnou črtou je “biografickosť ako estetická (rétorická) kategória” a prezentujú ju napríklad D. Tatarka, P. Štrauss, M. M. Šimečka a iní (Zajac, 1999, s. 76).

Literatúra

- V. Barborík, *Pavel Hruíz*, Bratislava 2000.
- R. Barthes, *Rozkoš z textu*, Bratislava 1994.
- J. Goszczyńska, *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku*, Warszawa 2001.
- P. Hruíz, *Hore pupkom, pupkom sveta*, Bratislava 1998.
- S. Hubík, *K postmodernismu obratem k jazyku*, Boskovice 1994.
- S. Chalupka, *Výbor zo spevov*, Turčiansky Sv. Martin 1941.
- V. Mikula, *Od baroka k postmoderne*, Levice 1977.
- M. Pišút – K. Rosenbaum – V. Kochol, *Dejiny slovenskej literatúry II*, Bratislava 1960.
- M. Součková, *Personálna téma v prozaickom texte*, Prešov 2001.
- P. Vilikovský, *Krutý strojvodca*, Bratislava 1996.
- P. Zajac, *Autentickosť ako rétorická figúra* [w:] *Slovenská literatúra*, 45, 1998, č. 6, s. 424 – 429.
- P. Zajac, *Prelomové či svoje? Skica o slovenskej literatúre deväťdesiatych rokov* [w:] *OS*, 1999, č. 2, s. 74 – 77.

Summary

Součková vo svojom príspevku **K demýtizácii zbojníctva v súčasnej slovenskej próze** uvažuje o demýtizácii zbojníctva v prozaických textoch Pavla Hruíza a Pavla Vilikovského a to aj v kontexte slovenskej literatúry (deheroizácia, demýtizácia a deidealizácia ako reakcia na predchádzajúcu či dominantnú tvár slovenskej prózy). Zatiaľ čo Hruíz travestuje cudzí text z romantickej lektúry (predovšetkým Chalupkovu báseň *Branko*), Vilikovský vytvára svojsky odlišný variant všeobecne tradovanej témy Jánošíkovho konca. Postmoderná deštrukcia mýtu a dekompozícia textu súvisí nielen s uplatnením nových slohovo-typologických tendencií v slovenskej literatúre, ale tiež s absenciou elementárnych hodnôt v súčasnosti.

**Vybrané otázky tatranského zbojníctva v poľskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia
(na základe Zbojníckej sonáty)**

prekl. Vlasta Juchniewiczová

Ludové legendy o Jánošíkovi sa do Poľska dostávali z juhu a splyvali s miestnymi, domácimi povestami a pesničkami o nezvyčajných činoch sedliackych, goralských „chlapcov“. Nie je preto na tom nič zvláštne, že v najstarších poľských opisoch sa zachovali výrazné slovenské stopy. Na druhej strane sa však stretávame s „prenášaním“ Jánošíka do našej časti Tatier, ba dokonca aj do Pienin, čiže s určitým druhom „polonizovania“ slovenského hrdinu.

Po čase dostalo zbojníctvo punc počestnej práce. S tou počestnosťou to však bývalo všelijako; v každej zbojníckej činnosti bol obsiahnutý istý prvok brutálnosti a často aj krutosti. Nemôžeme sa preto čudovať, že cestujúci, ktorí putovali cez Karpaty a dostali sa až do predpolia Tatier, obávali sa stretnutia s „chlapcami“, pretože vo všeobecnom ponímaní to predsalen neboli dobrí chlapci, ale hrozní lúpežníci.

Zbojnícka tematika sa šírila prostredníctvom ústneho podania a ľudových piesní, ktoré hovorili o činoch pripisovaných Jánošíkovi a iným zbojníkom prijatým goralskou legendou. Túto ľudovú tvorivosť – piesne, povesti a legendy hovoriace priamo alebo nepriamo o zbojníctve – zaradili do literatúry Seweryn Goszczyński, Lucjan Siemieński a Ludwik Zejszner, ale aj Kazimierz Władysław Wójcicki. Potom sa o tento druh ľudovej tvorivosti poľských a slovenských goralov viac alebo menej zaujímali iní poľskí autori.

Vzťah goralov k zbojníctvu patrí k fascinujúcim fenoménom, je to zvláštna spleť, ktorá sa dá len ťažko, alebo vôbec sa nedá analyticky rozuzliť. Gorali považovali zbojníctvo za reálne jestvujúcu skutočnosť a zároveň za duchovný poklad, ospevovaný v povestiach, piesňach a legendách, hlboko mýticky, dokonca až archetypicky zakorenený. Reálne prejavy zbojníctva bývali poznačené krvou, krutosťou, obyčajným banditizmom, ale neskôr tiež groteskou a karikatúrou, do ktorej sa dostávali zbabelí zloději oviec, ktorí sa vydávali za „dobrých chlapcov“. Nič však nedokázalo zastrieť lesk zbojníckej idey vytvorenej samorastlými tvorcami, vyiplanej na dedinách počas zimných nocí

poznačených hladom, pritúlenej k sedliackym srdciam, túžiacim po svojom hrdinovi, postavenej na piedestál v obrázkoch maľovaných na skle.

Gorali sa na jednej strane stretávali s nevelmi príťažlivou skutočnosťou zbojníckej praxe a na druhej strane zasa v sebe pestovali vieru v dávne časy, keď tu, na tejto skalnatej a neúrodnej zemi žili ozajstní „chłopci z za buczka“ (chlapci spoza búčka). Bolo to však tak dávno, že ani najhoršia skutočnosť nemohla poškvrniť obraz a spev, ktorý odtiaľ prichádzal; však ešte stále výrazne počť výstrely, vidieť záblesk valašky v zapadajúcom slnku, cítiť dym horiacej vaty.

Zbojnícke motívy, hlavne spojené s Jánošíkom, sa objavili v našej literatúre týkajúcej sa Slovákov a Slovenska.

Zbojníctvo sa stalo nosnou literárnou témou a vďaka spomínanej trojici vynikajúcich majstrov slova sa zbojníci stali ikonami oslovujúcimi čitateľov. Zbojník je synonymom odvahy, dôvtipu, sily, svojskej inteligencie a zmyslu pre humor. Z literárneho hľadiska je zbojník individualista, ktorý sa však dokáže podriaďovať: je to človek, ktorého trápi každodenná mozolná práca, a preto si občas „vyskočí poza búčku“; je to burič, ale dokáže prísne dodržiavať zbojnícke pravidlá. Pre Stanisława Witkiewicza, Kazimierza Przerwu-Tetmajera a Jana Kasprowicza boli zbojníci médiami, prostredníctvom ktorého každý z autorov vyjadroval kolektívnu túžbu svojej doby: potrebu sociálnej spravodlivosti; vieru v existenciu morálneho poriadku, ktorý je akousi výslednicou prirodzenosti a kultúry, ktorý sa prejavuje napríklad v téze, že zbojník má „svoje zbojnícke právo“ na zbíjanie, len aby nezneužíval svoju silu; potrebu idealizovať minulosť, v ktorej žili ľudia s blíacim temperamentom, porušujúci konvencie a užívajúci si slobodu celou svojou bujnou prirodzenosťou. Samozrejme, každý zo spomenutej trojice obliekal zbojníkov do svojich šiat, každý z nich šepkal hrdinským zbojníkom svoje osobné, priam intímne záležitosti, hovoriac: čokoľvek činíš, čiň to aj v mojom mene, dovoľ mi tajne ochutnať tú divokú slobodu na tvoj účet, nech to zostane naším tajomstvom.

Rešpektujme túto dohodu. Nenačúvajme. Veď aj tak sviští vietor, ruší šepot. Lahko sa môžeme pomýliť, počť to, čo by sme chceli počť. Prst na ústa! Psst!

Úvaha o tatranskom zbojníctve v poľskom písomníctve 19. a začiatku 20. storočia je pokusom o rozhovor o troch javoch. Po prvé o fenoméne karpatského zbojníctva v jeho podtatranskom a tatranskom vydaní. Po druhé o rozsiahlosti a dužinatosti zbojníckych motívov v ľudovej tvorivosti poľských a slovenských gorálov. Po tretie o motívoch a zbojníckej tematike v našom písomníctve – od obrazu zbojníkov ako výkvetu goralského života, po zbojníkov ako literárnych hrdinov zatažených existenčnými problémami súčasného človeka, medzi ktoré patrí sloboda a zodpovednosť; po jednotlivca samého osebe a jednotlivca v akomsi spoločenstve, a tiež po neprestajnú hru medzi chránením sa človeka v rodinných, národných a štátnych štruktúrach a menšou či väčšou psychickou potrebou vyskočiť si na „zboj“. Zboj-

níčka tematika je niečím viac ako exotika. Je to vážna téma, pretože sa týka aj osudových záležitostí. Nie náhodou sa tak často v zbojníckych piesňach objavuje smrť. Zbojník tancuje so smrťou. A preto je smrť aj napriek operetnému kostýmu ozajstnou postavou.

Nad zbojníkovým životom sa vznášala smrť. To je tá najvyššia cena za nespútané krádeže, lúpeže, strach a nárúživosť. Ten drastický protiklad – na jednej strane mladý, urastený, silný a odvážny chlapec, na druhej strane zasa takmer nevyhnutné väzenie, putá, mučenie a pomerne často aj povraz – spôsobili, že ľudová pieseň oplakáva chlapcov s takým citom. Je v tom čosi z neodvratnosti prírodných javov: kameň zhodený zo štítu musí spadnúť na sutisko pod skalnou stenou; goralský chlapec tým, že vstúpil medzi „veselých“, vstúpil na chodníček končiaci sa vo väzení, ba dokonca aj v hrobe. Samozrejme, bývalo aj inak: zbýjanie pomaly vyhasínalo a začalo sa poriadne gazdovanie. Tu však nejde o štatistiku, ide o štruktúru zbojníckeho osudu, ako ho videli samorastlí goralskí tvorcovia; štruktúru utkanú medzi životom a smrťou v mladom veku.

Vzťah k zbojníkom nebol nikdy jednoznačný, dokonca ani u goralov. Vždy v ňom bolo niečo nedopovedané: na jednej strane istý druh akceptácie, na druhej strane zasa postupne narastajúce pochybnosti, či tí dnešní zbojníci sú o z a j s t n í zbojníci, či len obyčajní lupiči, ktorých treba prenasledovať. Násilná smrť nejedného zbojníka, čo symbolizuje poprava Jura Jánošíka, pridávala na dôstojnosti všetkým zbojníckym činom a dokonca určitým spôsobom „pozlacuje“ posledných tatranských zbojníkov. Perspektíva väzenia a vidina smrti v mladom veku akosi nútili súvekkú spoločnosť pozeráť sa na zbojníkov zvláštnym spôsobom; chtiac-nechtiac boli pokračovateľmi starodávnych tradícií a okrem toho človeku usadenému na gazdostve alebo vo veľkom meste boli sympatický tí, ktorí niečo robili na vlastnú zodpovednosť a vlastný účet, aj keď to bolo bláznivé. Radi sa identifikujeme – hoci len na chvíľku počas čítania knihy alebo pozerania filmu s niekým, kto má odvahu vzoprieť sa systému, koho prenasledujú ako divú zver a kto šikovne uniká prenasledovateľom. Zbojníci sú karpatskou, slovensko-poľsko-rusínskou verziou lupičov, banditov a lúpežných rytierov, ktorí vyčíňali na cestách-necestách Európy a európskeho písomníctva. Uvedomujem si dramatický rozpor medzi „pôdou“ a jej „úrodou“, čiže medzi reáliami pripisovanými zbojníckemu remeslu a ich obrazu v poľskom (nehovoriac už o slovenskom) písomníctve. Zaujíma ma práve tento psychologický, spoločenský a umelecký fenomén, ktorým je „zmytie“ krvi zo zbojníkov, ktorú predtým „pustili“ svojim obetiam a umiestnenie ich ako ikony neobmedzenej slobody jednotlivca na hornú poličku k takmer svätým obrazom goralských hrdinov.

Všimnime si, že zbojníci viedli a ako keby aj naďalej vedú svoj posmrtný život v piatich podobách. Po prvé – ako kriminálne prípady zaznamenané v dokumentoch rôzneho druhu, týkajúce sa hlavne udeleného trestu. Po druhé – ako dôležitá zložka sedliackej kultúry, duchovnej kultúry podtat-

ranských goralov. Po tretie – ako hrdinovia literatúry, ktorú tvoria inteligenti, páni. Po štvrté – ako výtvary goralskej ľudovej kultúry. A nakoniec po piate – ako produkt súčasnej populárnej kultúry.

Treba dodať, že miesto zbojníka v sedliackej (goralskej) kultúre sa stalo kľúčovým; veď už samorastlí goralskí tvorcovia odvedli zbojníkov z krajiny „tak to bolo naozaj“ a zaviedli ich do oblastí mýtov a symbolov. Veď sami goralí obsadili zlodejov a lúpežníkov, dokonca aj vrahov, do úloh sedliackych hrdinov – odvážnych, smelých, prešibaných, občas krutých, občas dobrosrdečných, ale často mučených katom a umierajúcich v mladom veku.

Lúpežníci sa stali zbojníkmi, o ktorých sa rozprávalo a spievalo, ktorých maľovali na skle oveľa skôr, ako sa touto témou začali zaoberať páni z mesta. Zbojníkov zapojili do duchovného vesmíru sedliackej (goralskej) kultúry a stali sa neobyčajnými tešiteľmi i goralských pokolení, ktoré viedli tvrdý existenčný boj na jalovej kamenistej zemi. Boli povýšení, stali sa hrdinami z vôle goralov a vďaka mechanizmom zohrávajúcim úlohu pri vzniku hrdinských mýtov. Keďže boli na špičke (vo význame – potomkovia goralskej dediny) v sedliackych piesňach a príbehoch o nich nemohlo chýbať trochu ironie, toho nevyhnutného korenia sedlickej kultúry; prevládala však vážny tón, pretože sa tu hovorilo o zásadných veciach, akými boli neskrotné hranice slobody, krátke užívanie si anarchistickej voľnosti a – smrť.

Dodajme, že sedliacka kultúra, ktorej výtvorom sú zbojnícke povesti a piesne, sa dožívala svojich posledných dní v 19. storočí, spolunažívajúc určitý čas so záujmom inteligencie o ľudovosť a goralskosť, ale aj s prvkami práve sa rodiacej ľudovej kultúry a populárnej kultúry. Populárna kultúra je natolko „mimovoľne agresívna“, že zobrazuje zbojníkov ako ulízané postavičky a plytkých pajácov. Ale tak to už býva. Búriť sa proti tomu je ako fúkať proti hôlnym vetrom.

O zbojníctve môžeme písať rôznym spôsobom, pričom píšuci môže spomenúť aj veci dôležité preňho samého. Táto téma je v našom písomníctve celý čas aktuálna. Hádám najosobnejšou výpoveďou je monografia Andrzeja Jazowského *Imię Janosika...* Je o to zaujímavejšia, že ju napísal Oravec pochádzajúci z Veľkej Lipnice. Autor zaviedol pojem „Korona Słowiano-Węgierska“ (Slovansko-uhorská koruna) a rozoberá zbojnícke obdobie v aspekte širokého pozadia dejín strednej a východnej Európy, so zvláštnym dôrazom na územie Podkarpatska. Jazowski chápe zbojníctvo takmer ako synonymum celého radu sociálnych a náboženských povstaní, ktoré ustali koncom 18. storočia. Vtedy pôsobili rôzni miestni vodcovia ozbrojených družín bojujúcich za slobodu, často za vlastnú podobu vierovyznania a vlastné chápanie kresťanstva. Oni sa stali ideálnymi hrdinami goralov. Všetko ostatné – to je len...

Fenomén zbojníctva je fascinujúcou zmesou útržkov faktov stratených v húštine komentárov, ktoré opletajú tento zložitý jav rozložený v čase. Niet

pochýb, že k popularizácii a mýtizácii zbojníkov sa pričínili príselci, mestskí ľudia, ktorých tu kedysi volali „páni“. Nemajú však pravdu tí, ktorí sugerujú, že zbojník je hlavne produktom goralománie, ktorej podliehali naši spisovatelia venujúci sa tejto téme. Stereotyp zbojníka je natolko ľahké vysvetliť, že treba dávať pozor, aby sme pri rozoberaní tejto banalizovanej postavy nezničili to, čo bolo prameňom sedliackeho, goralského vyzdvihovania „dobrých chlapcov“. Nemôžeme neprípomenúť, že Seweryn Goszczyński a jeho nástupcovia umelecky spracovávali reálne existujúcu, krehkú, ideovú a duchovnú problematiku, čiže piesne, povesti, legendy, obrázky maľované na skle... Pričom už autor *Dziennika podróży do Tatrów* zaznamenal dva postoje goralov k zbojníkom – uctievanie minulosti (všetko jedno či existovala naozaj, či len v legendách) a pomerne kritický vzťah k svojim súčasníkom. Zovšeobecňujúc, k tým prvým môžeme zaradiť zbojníkov-povstalcov, aktívnych účastníkov aktivít proti ukrutným pánom a protestov, občas posilnených politickými motiváciami – dokonca aj náboženskými. K tým druhým môžeme zaradiť všetko ostatné.

Žiaľ, nemáme svedectvo pochádzajúce priamo od zbojníkov; ani od tých z „hrdinského obdobia“, ani od obyčajných zbojníkov. Nevieme o nich veľa. A keď aj vieme, vždy je to od prostredníkov, ktorými boli samorastlí tvorcovia skladajúci „zbojnícke“ piesne, maliari na skle, súdni úradníci opisujúci krutosť vypočúvania a hrôzu vymeraného trestu a nakoniec básnici a spisovatelia.

Pripájam aj svoju báseň:

Nota o zbójnictwie

Rozbuchane, przerzeźbione, w znacznym stopniu
zmyślone w zimowe wieczory w zaduchu
chłopskich izb, wyśpiewane białymi
głosami na pasterskiej hali,
uświęcone przez przyjezdnych
zachłystujących się
góralszczyzną i „dobrymi chłopcami”.

Niemal wszystko – to baśniowa opowieść.

I właśnie ona jest prawdziwa:

jak wyrządzone krzywdy,
jak rychle pojmanie,
więzienie i kołem łamanie,
jak męki

i śmierć.

Ako Goszczyński o zbojníkoch spieval

prekl. Kumiria

Keďže som si vypožičala názov básne Kazimierza Przerwy-Tetmajera, začnem tým, že mu ju splatím vo forme jeho výrokov o tvorbe Seweryna Goszczyńskiego, ktorý písal o Tatrách. Autor diel *Na skalnym Podhalu* chcel vidieť v Goszczyńskom Homéra Tatier. V jeho dielach však sotva našiel *mysticko-didaktického* „*Strašného Strelca*“, *len peknú, ale nie príliš dokonalú* „*Sobótkę*“ a „*Dziennik podróży do Tatrów*“, *ktorý čítajú len ti, ktorí sa veľmi zaujímajú o básnika, alebo Tatrami. Predstaviť ich také, aké ich už nikto po ňom nevidel, básniť o nich tak, ako nikto iný*¹. Otázkou je, či Goszczyński, ako o ňom píše Tetmajer, mal príležitosť a šťastie stretnúť sa s goralmi ako s hrdinami v najlepších rokoch života, kedy homérska chvála zbojníkov vzbudzuje (rovnako ako nie príliš vydarená štylistická forma citovaného fragmentu) pobavenie, lebo ako vieme, v tridsiatych rokoch 19. storočia, zbojníčenie nebolo už tak intenzívne. A vedel o tom aj Goszczyński, ktorý nakoniec, podľa jeho vlastných slov, stretol sa iba s hospodármi, ktorí mu rozprávali, že kedysi bývalí zbojníkmi. Tetmajer oceňuje Goszczyńskiego ako zberateľa rozprávání, piesní a tiež ako autora opisov prírody a dojmov, aké vyvolávajú hory. Tvrdí, že nedokáže alebo nevie vo svojich dielach podať charakteristické vlastnosti goralov, že hrdinovia *Sobótki* mohli by sa narodiť *v lesoch pod Duesseldorfem alebo Sewillą*². Znamená to teda, že bol Goszczyński slabým autorom, pretože sa mu nepodarilo splniť ani jednu zo základných podmienok romantickej poézie, ktoré si žiadali poukázanie národnej špecifickosti hrdinov?

Na prvý pohľad máme dojem, že Tetmajer vytyka Goszczyńskiemu vlastne to, že píše ako romantik, nie o súčasných goraloch, ale o útoku Tatárov na Podhale, že rozpráva o tom, čo ho zaujíma a čo cíti – o prírode a nadprirodzenom svete. A keďže Tetmajer nie je spokojný s tvorbou Goszczyńskiego, za to, že písal tak ako vedel a cítil, ako hovorí Tetmajer – pekne poeticky povedané, strach pomyslieť, čo by sa stalo, keby písal o tom, čo žiadal kritik – od homérovského zbojníka, ktorý sa stal statočným

¹ K. Tetmajer, *Poeci Tatr* v knihe *Notatki literackie*, Warszawa 1916, s. 4.

² *Ibid.*, s. 6.

hospodárom. A to neberieme do úvahy všetky nedostatky v diele *Sobótka*. Tak okrajovo možno spomenúť, že napriek všetkému Tetmajer bol neobyčajne láskavý k Goszczyńskiemu. V inom kritickom texte tvrdil, že *V každom slove Kraňského tkvie poetická hlava, ako tá v listoch kapusty; u Słowackiego sú často len samé listy*³. A možno, že práve vtedy, keď písal o Goszczyńskim mal dobrú náladu ...

V pamäti čitateľov sa Goszczyński zapísal hlavne ako autor *Dziennika podróży do Tatrów*. *Sobótka* je považovaná za dielo neskoršieho významu, ktorý je sprítomnený napr. v rozhovore Michała Jagiełły uznávajúceho Kazimierza Tetmajera – okrem neobyčajnej sympatie ku Goszczyńskiemu – autora, ktorý predstavoval zbojníkov v umeleckej poézii. Píšuc *Sobotkę*, básnik sa rozhodol napísať veľké dielo zo zážitkov, ktoré mu ponúkali Tatry a kontakt s podhalanským ľudom. Vznikli len pekné fragmenty. A tak sa nevyhneme pochybnostiam, že Goszczyński, aj napriek vypätiu všetkých síl, ako autor utrpel prehru, nie z nedokončeného diela, ako sa niekedy tvrdilo. Fragment nie je v romantickej poézii slabým dielom. Existuje niekoľko rôznych dôvodov tohto umeleckého neúspechu⁴.

Sám Goszczyński si uvedomoval, aké ťažké bude predstaviť osobitosti goralského ducha a podhalanského života. V *Dzienniku podróży do Tatrów* napísal:

*Z vďačnosti chcem si zachovať ich obraz, veľmi neúplný, nedokončený, ale dúfam, že verný, len po tom túžim. Nesľubujem viac. Poznám náročnosť poznania, pochopenia a vykreslenia národa*⁵.

³ K. Przerwa-Tetmajer, *Liryka Zygmunta Krasińskiego*. "Tygodnik Ilustrowany" 1912, č. 7, s. 133-134.

⁴ S. Pigoń uvažoval, že autor zostal ubitý ideovými riešeniami poematu, čiže koncepciou oslobodenia národa jednotlivcom (S. Pigoń, „*Kościelisko*” *S. Goszczyńskiego. Powstanie i zakrój pomysłu* v knihe *Studia literackie*, Kraków 1951, s. 227-228). Krystyna Poklewska pátrala po nekonsekvencii medzi dejom patriotickým a ľudovými podaniami – autor pretváral nadprirodzené postavy na obrancov vlasti a takú rolu nespĺňali oni vo folklóre, podobne ako zbojník neumieral v nich za národ (K. Poklewska, *Galicja romantyczna (1816-1840)*, Warszawa 1976, s. 234-235). Maria Janion zobrala do úvahy fakt, že goralské príbehy spoznával básnik ináč ako ukrajinské, s inými úpravami, a preto sa mu nepodarilo vytvoriť diela ako *Zamku kaniowskiego*. Písal už „z von” a nie „z vnútra”, približujúc sa k postave „historika” (akú predtým predstavoval Mickiewicz) a odbiehajúc od postavy folkloristu (M. Janion, *Kozały i górale* v knihe *Prace wybrane*. Zv. 1. *Gorączka romantyczna*, Kraków 2000, s. 381-383). Postava folkloristu je chápaná Janion ako maľovanie toho, čo sa vidí, obyčajov, povier, atď. A postava historika spoľieha na dokazovaní experimentov. Bol to nakoniec, podľa autorky, charakteristický postup historickej epiky ziewończyków, ktoré bolo v rozpore s ich úpravami (M. Janion, *Poezja w kraju. Próba syntezy* v knihe *Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831-1863*, vyd. M. Janion, B. Zakrzewski, M. Dernałowicz, Kraków 1975, zv. 1, s. 64).

⁵ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów* v knihe, *Dzieła zbiorowe*, vydal Zygmunt Wasilewski, Lwów 1911, zv. 3 *Podróże i rozprawy literackie*, s. 61.

Autor si bol vedomý toho, že žije na Podhale ešte krátko a že nebude mať veľa času na spoznanie goralov, predovšetkým vedel to, že je človekom zostávajúcim von z kruhu, ktorý si nikdy nezíska úplnú dôveru vtedajšieho ľudu. A navyše Goszczyński sa nezaujíma o objektivizmus ani v reportážno etnografickom *Dzienniku*. Samozrejme, zbiera rozprávania, piesne, ale necíti sa byť etnografom a ani to nerobí kvôli etnografii. V úvode upozorňuje sám o sebe:

*Akokoľvek potrebným je autorovi rozšírenie vedomostí z vedeckých oblastí, množstva skutočných pojmov z tejto oblasti, autor sa zaujímal hlavne o to, v čom sa cítil najlepšie: písal veľa zo srdca pre srdcia, z pocitov svojho hlbšieho ja pre prebudenie hlbších citov iných [...]*⁶.

Prehlasuje teda viac subjektívnu, lyrickú tvorbu, chce zachytiť to, čo pomíne, má slúžiť – podľa Goszczyńského – hlavne umeniu. Keď teda dumá v ruinách czorsztynského zámku sníva o tom, aby vznikol topografický obraz toho miesta, z ktorého si umelci vytvorili *pekný zisk*. História zámku, ktorý patrila Zawiszowi Czarnemu, *goralským lotrom* a Kostke Napierskiemu, považuje za materiál pre dušu básnika, a myšlienkam na krásu citlivom zakladateľovi zámku sa pripája trpká reflexia o nedostatku estetického zmyslu majiteľa z 19. storočia, ktorý porozsádzal *po rumoviskách medvede z dreva*⁷. Lutuje, že sa mu nepodarilo napísať melódiu ľudových piesní, pretože by z toho mali zisk básnici aj hudobníci. Ale to nie je jediný motív Goszczyńského:

*Ak zbieram a rozdávam piesne, povesti, rozprávania, predstavy iným, aj predsudky, aj povery ľudu, nezberám ich a nepodávam ako prvky, viac menej vhodné na vytvorenie akejsi mŕtvej poetickej mozaiky. Nie. Zobral som ich z lona života, ako živý pocit ľudu, a tak ich aj podám. Chcem ich zachovať živé v svete ľudu. Chcem ich zachovať živé aj pre život nášho umenia*⁸.

Národné umenie musí čerpať inšpiráciu z lásky k ľuďom a dbať o ich *povznesenie*, prebudiť v nich národnostný pocit, pomáhať im prežiť v zajatí a snívať o slobodnej budúcnosti⁹.

Svojráznosť pohľadu na goralov sa spája aj s pohľadom na zbojníkov. Ako sme už skôr mohli postrehnúť, Goszczyński postrehol rozdiely med-

⁶ Ibid. s. 3-4.

⁷ Majiteľom bola rodina Drohojowskich.

⁸ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, cit. s. 93.

⁹ S. Goszczyński, *O potrzebie narodowego polskiego malarstwa* v knihe, *Dzieła zbiorowe*, vydal Zygmunt Wasilewski, Lwów 1911, zv. 3 *Podróże i rozprawy literackie*, s. 331.

zi hodnotením zbojníctva goralmi a ľuďmi nie z vnútra. Pripomeniem len toľko, že autor na základe rozprávání pastierov opísaných v *Dzienniku*, ktorí sa stretli so zbojníkmi, a – určite – aj iných zdrojov, tvrdí, že ani goralich nepovažovali za zločincov, ani ich činy za hanebné. Pre goralov je podľa Goszczyńského zbojníctvo typom *rytierskej školy*, ktorá sa odvodzuje z povahy goralov, zo zamilovanosti si odvahy, sily, šikovnosti a ľahostajnosti voči smrti. Tiež spomína útek pred naverbovaním do armády, ale ako jednu z podradných príčin¹⁰.

Prekvapujúci môže byť fakt, že okrem už skôr spomenutej zmienky o poznaní dávných zbojníkov, Goszczyński sa nikdy o nich nevyjadruje. Spomína príbeh pastierov o prepadnutí štyroch ozbrojených zbojníkov:

*od hlavy po päty. Každý z nich okrem sekery, noža a pištole, má ešte tri rušnice (pušky). Honelníkom veľa neublížia: vyberú si zo stáda pár baranov, zarezú ich na mieste, upečú, najedia sa, čo zvýši zo sebou zoberú a nakoniec pýtajú si syr, odídu v pokoji. A goralich ticho nechajú odísť*¹¹.

Iným *súčasným omylom (nepodarcom)* je ironická príhoda o tchorovi, ktorý sa vydával za zbojníka, bojoval s imaginárnym nepriateľom. Poslednou udalosťou, ale už nie o zbojníkoch ako hovorí autor, je príhoda o *chuligánoch*, ktorí vykrádali v huculských oblastiach. Je to možné, aby sa autor minul s pravdou? Je ťažké pripustiť, žeby goralich, ktorí si vydobyli uznanie zbojníčením, nepovedali ani o slovko viac na tú tému. Nezostáva teda nič iné len priznať, že Goszczyński počul jedine príbehy goralov o tom, že iní goralich premenili sa zo zbojníkov na uznávaných bačov. Informácie o zbojníctve čerpal autor *Dziennika podróży do Tatrów* len z rozprávání a piesní, tiež z ikonografie. Spomína obraz Jánošíka s družinou. Goszczyński nesprávne zinterpretoval scénu ako hostinu. Zmienka o jednom zo zbojníkov, ktorý „skáče vysoko so sekerou“ protirečí tomu, že tu ide o skúšku šikovnosti kandidáta na zbojníka, tak ako na podobných obrazoch opisovaných Konstantym Steckim¹². Informácií, rozprávání a piesní, ktoré získal autor, nebolo veľa. Goszczyński sa zameriava na idealizáciu Jánošíka v ľudovej tvorbe, na jeho kontakty s nadprirodzeným svetom, získanie čarovných predmetov, náboženstvo, zradu milovanej. V piesňach nachádza charakteristické motívy: zvýraznenie mužnosti a vyzdobeného zbojníckeho kroja, vzdelanie, ktoré

¹⁰ Takéto pojatie príčin zbojníctva bolo často kritikované. Pozri napr. A. Jazowski, *Imię Janosika... Zbojnictwo karpackie*, Kraków 2002. Široký prehľad príčin uviedla vo svojej práci U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty, czyli rzecz o zbójnictwie*, Warszawa – Kraków 1986.

¹¹ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, cit., s. 133.

¹² K. Stecki, *Ludowe obrazy na szkłe z okolic podtatrzanskich*, Zakopane – Kraków 1914-1921, s. 9.

nezmení túžbu zostať zbojníkom, hodovanie, tance, lásku a zradu, surovosť trestov. Pieseň *Mąż Zbójca* autor vyhlásil za majstrovské dielo ľudovej literatúry.

Goszczyński bol prísny kritikom vtedajšej literatúry. Predstavoval ľudovú tvorbu, ktorú staval proti literatúre písanej. Ľudová tvorba vznikla z prírody, nebola ľudu cudzia, tá druhá vznikla z *prepožičaných nadchnutí*, pocitov pripomínajúcich *mŕtve múmie, umelý kvet*. Zmienka o prepožičaných nadchnutiach bola adresovaná nielen dielam klasikov, ale aj textom romantikov, ktoré spreneverili sa národnosti. Autor *Sobótki* oceňuje rovnako národnú poľskú poéziu aj poéziu *slovanskú*. Slovanské diela sa zrodili z pocitov z prírody, sú blízke národnej poľskej poézii, pretože tá predstavuje len jeden z odtieňov *slovanskej poézie*. Goszczyński nepovažuje za slovanskú literatúru len piesne, ktoré nazýva starožitnými, ale aj *novodobé diela, ktoré oslovili dušu spomínaných*¹³. Podmienkou pre písanie takej poézie je pravda, stotožnená v *Nowej epoce poezji polskiej* (*Novej epoche poľskej poézie*) s láskou k vlasti a v *Dzienniku podróży do Tatrów* s vierou v skutočnosť predstavovaného sveta. Ako som už spomenula, vzorom pre súčasnú poéziu je, podľa Goszczyńskiego, pieseň *Mąż zbójca*, ktorá je pravdou o udalostiach, pocitoch, spojená s dokonalou jednoduchou formou, jej jazyk spĺňa nesplnené túžby romantikov, pretože to je jazyk *nazývajúci všetko pravým menom*¹⁴.

Od začiatku 19. storočia má ľudová pieseň osobitý význam. Ziewończycy, ku ktorým patrili aj Goszczyński, predpokladali, že vďaka ľudovým piesňam bude možné preniknúť k podstate národa, pretože v piesňach si ľud *zachoval to, čo nedokázalo zničiť kresťanstvo*¹⁵.

Pieseň mala spájať dávne časy s prítomnosťou. A odtiaľ je už len krôčik k vyznačeniu funkcie piesne do prebudenia národa do boja s podmaniteľmi. Pri Goszczyńskim sa táto otázka viaže s predstavou Tatier ako kolísky národa, čo sme mohli postrehnúť už v roku 1830, v básni *Orzeł biały*, keď autor navštívil Tatry. Goszczyński, okrem už spomínaného subjektivismu a lyrizovania, v *Dzienniku* triezvo opisuje situácie, poukazuje na neprítomnosť goralov v histórii Poľska, ale verí v ich regionálny patriotizmus, zamilovanie si slobody a v stálu spojitosť Tatier s Poľskom.

To je dôvodom jeho viery v to, že goralí môžu po porážke novembrového povstania odohrať istú rolu v bojoch za nezávislosť¹⁶. Za budúce-

¹³ S. Goszczyński, *Nowa epoka poezji polskiej* v knihe *Dzieła zbiorowe*, vydal Zygmunt Wasilewski, Lwów 1911, zv. 3 *Podróże i rozprawy literackie*, s. 202.

¹⁴ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, cit., s. 165-166.

¹⁵ M. Piechota, *Pieśni* v knihe *Słownik literatury polskiej XIX w.*, vyd. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław 1991, s. 694.

¹⁶ Treba priznať, že Goszczyński do určitej miery právom hodnotil možnosti účasti goralov vo vojne, čoho svedectvom je chochołowski povstanie na začiatku roku 1846. O povstaní

ho národného hrdinu vyberá najodvážnejšieho goralo zo všetkých goralov – zbojníka. Musíme teda uznať, že to bol príklad veľkej odvahy samotného Goszczyńskiego. Zbojníci, ako uvádza sám autor, neboli obľúbení v spoločnosti. V *Dzienniku* je prítomný odstup:

*Zbojníčenie v očiach goralo nie je zlobou, ani hanebnou činnosťou ako pre nás [...]*¹⁷. [Zdôraznenie A. K.]

Dielo *Dziennik* je napísané inteligentom pre čitateľov znalcov, pre umelcov. V *Sobótke* je adresátom nielen romantický básnik, žoldnier, úradník. *Sobótka* je povinná ... zablúdiť pod každú strechu. Báseň musí spájať staré časy s novými, materiálny svet s duchovným a patriotov s ľudom. Je tu viditeľná konsekvencia umelca a politika – Goszczyński sa snaží získať si sympatie a dôveru ľudu. Hlavného hrdinu pretvorí na zbojníka, na postavu, ktorú bude goral obdivovať, aj napriek možnej nechuti spoločenstva, lebo pravdou je, že romantizmus ľúbil postavy zbojníkov. Ale tu nešlo o získanie nefascinovaného exotickosťou exaltovaného (nezapáleného) čitateľa, ale čitateľa, ktorý sa chopí zbrane. Pomenuje ho Jánošom, nie ako v prvej verzii Garazom. A to meno sa bude samozrejme spájať s najväčším tatranským hrdinom, Jánošíkom. Zdá sa však, že koľkokrát obvinenia o nedostatočnom pochopení zbojníctva sú opodstatnené, o toľkokrát súd o negatívnom postoji básnika voči zbojníkom, obsiahnutý napr. v práci Andrzeja Jazowskiego¹⁸, povinný je podľahnúť verifikácii. Bližšie k pravde sa zdá sformulovanie Zdzisława Piaseckiego, ktorý uznáva, že Goszczyński nechal v obraze zbojníka a jeho družiny ľudový názor¹⁹. Predpoklady, ktorými sa riadil básnik, potvrdzujú, že sa nielen dopustil, ale aj snažil priamo pozerat takým spôsobom.

Autor predurčil Jánošovi osud plný neuveriteľných zmien, predstavený v rôznych štylizáciách, rozhodne s umeleckým ochudobnením diela²⁰. Premeny, ktorými prešiel Jánoš, vzbudzovali nechuť kritikov, vytykajúcich auto-

ako o výnimočnom prejave národného vedomia goralov spomína napr. J. Kamocki, ktorý hovorí, že pred polovicou 16. storočia možno rozprávať len o postrehoch jazykových rozdielov a o národnom vedomí galicyjských chlapov – z výnimkou podtatranských goralov, bojujúcich v chochołowskim povstaní – až v druhej polovici 16. storočia. Pozri J. Kamocki, *Problem polskiej świadomości narodowej u górali emigrujących w XIX i XX wieku na południowo-wschodnie tereny Austro-Węgier* v knihe *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego*. (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny). *Historia*, vyd. J. M. Roszkowski, R. Kowalski, Nowy Targ 2005, s. 57.

¹⁷ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, cit., s. 155.

¹⁸ A. Jazowski, *Imię Janosika...*, cit., s. 273.

¹⁹ Z. Piasecki, *Byli chłopcy, byli... Zbojnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Kraków 1973, s. 184.

²⁰ O premenách Jánoša písala aj K. Poklewska, poukazujúc motív histórie vstupujúcej do Arkádie a premenu Gustáva na Konrada. Pozri K. Poklewska, *Galicja romantyczna (1816-1840)*, cit., s. 241-242.

rovi nadmernú literárnu štylizáciu, nedostatok psychologickej pravdepodobnosti. Existujú však určité predpoklady, domnienky, ktoré tvrdia, že nielen autorova neschopnosť bola výsledkom vytvorenia postavy, ale aj cieľavedomá činnosť. Autor chcel vytvoriť rozprávkového hrdinu, čo vynikalo z úlohy, ktorú mu určil, z ľudových rozprávání, v ktorých zbojník predstavuje osobu spojenú s nadprirodzeným svetom, s nepremožiteľnou silou a odvahou, a tiež z vlastnej potreby vytvorenia hrdinov s nadľudskými vlastnosťami. Autor zároveň uvažoval, že také postavy sú prepožičanou kópiou. O Maurycym Gosławskim v *Nowej epoce poezji polskiej* napísal:

v očarení oblasťou Podola spadol na cestu vtedajších francúzskych romantikov, idealizujúcich svojich hrdinov za hranice človečenstva. Zmena tvorby je výraznejšia tým, že pri zalúbenosti do Podola nevidieť inštinktívnu lásku z celej duše, že v obdive jeho zvukov nevidieť presvedčenie o ich existencii²¹.

Goszczyńskiemu však nemôžeme odoprieť lásku k Tatrám. Môžeme len povedať, že sentimentálne vzlyky po strate Kasi boli vsunuté do textu *Košcieliska* ako prvok, ktorý mal urobiť hrdinu menej umelým a viac ľudským. Tolko o tom, že Goszczyński niečo prehnal v podaní budúceho vykupiteľa národa. Tiež musím spomenúť, že v ľudovej piesni je podobný motív ako v *Sobótce*, s tým rozdielom, že hrdina sa nepridá k zbojníkom z dôvodu smrti milovanej, ale z jej zrady:

*Alebo naverbujem – alebo sa dám na zboj,
Už ti ja frajerečka nikdy nebudem tvoj ...²²*

Premena zbojníka na národného hrdinu – považovaná za nemožnú a nereálnu v tých časoch, nezhodná s obrazom goralov – to bola príčina ďalších výčitiek autorovi. Bola považovaná za jeden z dôvodov neukončenia básne. Vtedy básnik v *Dzienniku podróży do Tatrów*, ako som už naznačila, spomínal o zbojníkoch, ktorí sa zmenili na uznávaných a vážených hospodárov. Zo zbojníka sa rýchlo mohol stať predstaviteľ ľudu, veľmi vážený predstaviteľ, taký, ktorý ukázal svoju odvalu a lásku k slobode. Goszczyńskiemu bolo potom už ľahké zaviest, že – vďaka politickej uvedomelosti – môže sa premeniť na patriota, pripraveného položiť svoj život za slobodu národa. Nesmieme zabúdať, že tu nemáme dočinenia s dokumentom odrážajúcim život, ale vytvorený svet v podobe mýtu.

²¹ S. Goszczyński, *Nowa epoka poezji polskiej*, cit., s. 218.

²² Pieseň prečítal Zdzisław Wróbel, zameriavajúc sa na lásku v živote zbojníka. Pozri Z. Wróbel, *Zbójnictwo na Podbalu*, Częstochowa 1929, s. 32.

Báseň *Kościelisko* je silne zviazaná s romantickou poetikou²³. Goszczyński sa pokúsil napísať epos o dávných goralských činoch, nie práve najvhodnejšou formou romantizmu, ale takou, ktorá bola pre romantikov neobyčajne dôležitá. Autor vytvoril lyrizovanú epopeju²⁴. Zavedenie piesne do epickej formy je tu hlboko opodstatnené rovnako tendenciou do romantického stotožnenia piesne s rapsódiou²⁵, ako aj s individuálnymi vlastnosťami autorovej poetickej predstavivosti, materiálom, z ktorého nadchnuto čerpal.

Goszczyński mal citlivý sluch. Zvuky často dominujú v jeho opisoch tatranskej prírody.

Autor spája umelecké prvky, obohacuje ich predstavou pohybu, so zvukovými prvkami²⁶. Život sleduje cez vrstvu zvukov²⁷. Piesňou dokáže pomenovať aj – s romantickou ľahostajnosťou voči termínom – pohreb²⁸. S takouto paletou predstavivosti autora súvisí tendencia romantikov priznať neobyčajne vysokú hodnotu hudby, ako umenia, ktoré možno vyjadriť niekoľkokrát viac ako literatúru alebo maliarstvo. Básnik verí, že ľudová hudba odrážala dušu národa, ak pod národom rozumieme predstaviteľov rôznych regiónov. Odtiaľ teda vyniká, že hrdinovia *Sobótka* by sa nemohli narodiť v Dússeldorfe alebo Sewilli, ako to ironicky tvrdil Tetmajer, pretože Goszczyński, ktorý menil štylizované piesne na ľudové, zhodne s romantickou ideológiou hľadal národnostné vlastnosti postavy. Štylizácia mu tiež nebola prekážkou, autor mal štýl – ktorý odovzdával dušu, poslanie – na úrovni originálu. *Sobótka*, jediný úplne vypracovaný fragment *Kościeliska*, má nielen lyrizovanú formu, ale autor pridáva na koniec tejto lyrickej básne či základného kameňa nespĺ-

²³ Spomenuli sme už mnoho podobenstiev. Jednou zaujímavou prácou s tou tematikou je debata Sierotwińskiego. Autor nielen privoláva skoršie analógie, napr. vytvorenie Jánoša podľa postavy Konrada Wallenroda, Konrada z *Dziadów*, alebo Konrada, podobenstva Kiczory do Gušlarza, ale zavádza aj hypotézu medzi *Sobótką* a *Proroctwami księdza Marka a Królem-Duchem*, uznávajúc Goszczyńskiemu rolu inšpirácie Slowackiego. (Poz. S. Sierotwiński, *Uwagi na marginesie "Sobótka" Seweryna Goszczyńskiego (O pewnych zbieżnościach pomysłów Goszczyńskiego z koncepcją Króla-Ducha)*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, *Prace Historycznoliterackie*, zv. 3, č. 21, 1959.)

²⁴ Bola to tendencia charakteristická pre romantickú literatúru, najviditeľnejším prejavom bolo zavedenie epopeje v sonetoch – *Sonetów wojennych* S. Garczyńskiego.

²⁵ Pozri M. Piechota, *Pieśń*, cit., s. 694.

²⁶ Pozri aj S. Pazurkiewicz, *Poczucie przyrody w twórczości Seweryna Goszczyńskiego*, Tarnów 1921.

²⁷ Napr. S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, cit., s. 85.

²⁸ Nepoznám výstižnejšiu pieseň, voľnejšiu a vhodnejšiu na pohrebný obrad, aj keď taký jednoduchý a všedný. Tie hrudky zeme padajúce na truhlu z rúk stojacich nad ňou, to požehnanie zo slz rodiny, lásky alebo priateľstva, tá nakoniec mohyla, zasypaná v bolesti, to sú jasné zvuky zlievajúce sa do piesne nepreniknuteľných myšlienok, nadprirodzených pocitov, nikdy nevyjasneného významu, v piesni zvanej hrobom. (S. Goszczyński, *Nowa epoka poezji polskiej*, cit., s. 181-182.)

nenej epopeje veľa piesní. Pre Jánoša znamená pieseň normu. Sní o vystúpení na sobótce s piesňou, čo znamená túžbu po návrate do spoločnosti (len tak okrajovo možno spozorovať, že tá túžba istým spôsobom motivuje neskorší Jánošov čin). Pre Kiczora je pieseň výrazom patriotizmu a nezvyčajne dôležitou spojkou v ústnych podaniach medzi pokoleniami. Z nich pieseň prenikla do literatúry, ako ju nazval Goszczyński, písomnej. Okrem týchto vnútorných záležitostí, vedie teda vedomý dialóg s veľkým predchodcom, Janem Kochanowskim²⁹.

Pieseň plní aj dôležitú úlohu v kompozícii diela. Prvá z uvedených piesní plní expozičnú funkciu. V diele nie je ničím špeciálnym, predstavuje Jánoša ako zbojníka s nadprirodzenými vlastnosťami. Je vstupom do retrospektívneho príbehu o tom, prečo sa Jánoš stal zbojníkom. Až keď Kiczora objasní úlohu, ktorú plnia piesne v spoločenstve, začnú vplývať na drámu akcie, ktorá sa od toho momentu odohráva dvoma smermi. Po piesni troch dievčín o divožienkach nasleduje hudba príšer: chraptivé krákanie vrán, pišťanie netopierov, húkanie sov, zavýjanie vlkov. V ich prítomnosti Jánoš sleduje postavy divožienok, kráľa hadov a ozbrojených Tatárov. Táto časť akcie je ozdobená reflexiou o spolužití človeka s prírodou v dávnych časoch, kedy postavy z podsvetia starali sa o ľudí. V ďalšej etape nasleduje pieseň Salki o Pochmúrnej Doline. Goszczyński si tu dovoľil rozpovedať príbeh o pôvode názvu doliny, skôr ako sa nazvala Dolinou Kościeliską. Zavádza aj motív živej vody z Dunajca, ktorý má v ďalšej časti podstatnú úlohu. S pekným hudobným príbehom kontrastuje zvukový nesúlad zložený z piskotu, jačania, hvízdania a treskotu, nastupujúci po zabití kráľa hadov. V tom momente sa mení rytmus a rozprávania o reálnom svete vystriedajú až dve piesne spievané Ludkom zvestujúcim o nájazde Tatárov. Prvá pieseň je o Mníchovi a vzbudzuje u počúvajúcich hrôzu viac, ako tie predchádzajúce. Druhá pieseň je o Jánošovi, ktorý pri stretnutí Kasi s Mníchom stratil milú. Pieseň sa rýchlo skončí, struny praskajú, a Jánoš pozoruje Mnícha. Opakovanie piesne znamená symbol zdvojnásobenia nešťastia, a to spôsobom praskajúcich strún pre tých, čo počúvajú. Pre Jánoša je to zjavenie Mnícha, ktoré znamená smrť osoby, ktorú stretne. Posledným prvkom je pieseň Salki a Magiery o Kasi a Jánošovi a o stretnutí Kasi s Mníchom, predstavujúca výzvu pre tých, čo sa nedokázali zastaviť, nepovšimli si znaky, ktoré im boli ukazované. Táto pieseň už nie je divoká, nepokojná, ani zvukovým nesúladam podsvetia. Na scéne sú postavy Mnícha a Tatárov, ktorí napadli goralov pri zvukoch – nárekov, vreskotov, treskotu a hvízdania. Porušenie rytmu je teda posledné.

²⁹ Súvislosti medzi textom Kochanowskiego a Goszczyńskiego skúmal P. Chmielowski (Po-
zri P. Chmielowski: *Studia i szkice z dziejów literatury polskiej*, séria 1, Kraków 1890.)

Romantici spájajú pieseň s rapsódiou. Básnici sa chcú stať spievajúcimi kaplánmi, ktorí vytvoria príbeh o rodnej zemi, ukazujúci to, čo svedčí o duši národa. Nie jeho forme, ale skutočnosti. A také isté je aj pranie Goszczyńskiego, ktorý nielen v *Sobótke* túži spievať o svojsky pomenovanej existencii goralskej oblasti a zbojníctve, ale aj o diele, ktoré chce byť čo najviac objektívne, *Dzienniku podróży do Tatrów*. V diele píše sám o sebe:

Autor wybrał się na drogę z małymi wiadomościami, jeszcze męszą odbornością, bez książki, dokonce bez barometra. Nie wybrał się na drogę jako geolog, ani jako geograf, czy archeolog; podróżował jako zobrazujący spewak z swojej krajiny, z liryką swojej duszy, len z nią; do niej włożył swój rozum, swoje zmysły, całą swoją siłę – a zachował len to, co mu nástroj zabral, dotknięty ziemią, którą przeszedł, a jej duszą³⁰.

Goszczyński teda túžil byť – len a iba spievajúcim kaplánom – o goraloch a zbojníkoch.

Literatúra

- S. Goszczyński, *Dzieła zbiorowe*, vydal Zygmunt Wasilewski, Lwów 1911.
- P. Chmielowski, *Studia i szkice z dziejów literatury polskiej*, séria 1, Kraków 1890.
- U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty, czyli rzecz o zbójnictwie*, Warszawa – Kraków 1986.
- M. Janion, *Kozacy i górale* v knihe eadem, *Prace wybrane*. Zv. 1. *Gorączka romantyczna*, Kraków 2000.
- M. Janion, *Poezja w kraju. Próba syntezy* v knihe *Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831-1863*, vyd. M. Janion, B. Zakrzewski, M. Derwałowicz, Kraków 1975, zv. 1.
- A. Jazowski, *Imię Janosika... Zbójnictwo karpackie*, Kraków 2002.
- J. Kamocki, *Problem polskiej świadomości narodowej u górali emigrujących w XIX i XX wieku na południowo-wschodnie tereny Austro-Węgier* v knihe *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego. (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny)*. *Historia*, vyd. J. M. Roszkowski, R. Kowalski, Nowy Targ 2005.
- S. Pazurkiewicz, *Poczucie przyrody w twórczości Seweryna Goszczyńskiego*, Tarnów 1921.

³⁰ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, cit., s. 3.

- Z. Piasecki, *Byli chłopcy, byli... Zbójnictwo karpackie — prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Kraków 1973.
- M. Piechota, *Pieśń*, v knihe *Słownik literatury polskiej XIX w.*, wyd. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław 1991.
- S. Pigoń, „*Kościelisko*” S. Goszczyńskiego. *Powstanie i zakrój pomysłu* v knihe *Studia literackie*, Kraków 1951.
- K. Poklewska, *Galicja romantyczna (1816-1840)*, Warszawa 1976.
- K. Przerwa-Tetmajer, *Liryka Zygmunta Krasińskiego*. “Tygodnik Ilustrowany”, 1912, č. 7.
- S. Sierotwiński, *Uwagi na marginesie “Sobótki” Seweryna Goszczyńskiego (O pewnych zbieżnościach pomysłów Goszczyńskiego z koncepcją Króla-Ducha)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historycznoliterackie, kap. 3, č. 21, 1959.)
- K. Stecki, *Ludowe obrazy na szkle z okolic podtatrzańskich*, Zakopane — Kraków 1914-1921.
- K. Tetmajer, *Poeci Tatr* v knihe *Notatki literackie*, Warszawa 1916.
- Z. Wróbel, *Zbójnictwo na Podhalu*, Częstochowa 1929, s. 32.

Baby za zbojníkov?!¹ – Tetmajerovské výtvary o ženách

prekl. Kumíria

Ako názov som si vybrala vetu z príbehu *Orlice*, ktorý budí údiv nad faktom, že už aj ženy zaujímajú sa o zbojnícke remeslo. Predmetom môjho záujmu budú modely žien – zbojníčok: Orlic, Zoški Mocarnej ako aj Maryny z Hrubego, pretože doteraz sa táto téma nemala možnosť netešiť sa zo záujmu literárnych historikov. V antológiách rozprávání, legiend, básní Skalného Podhala by sme zbytočne hľadali postavy žien – zbojníčok. Nie je to nič zvláštne, pretože také útvary by ani omylom nepatrili do tradičného, patriarchálneho poriadku.

V časoch *fin de siècle'u* (lat. – koniec storočia) ambivalentný postoj ku žene zmietajúci sa medzi fascináciou a odporom sa ukazoval vlastne v postavách silných žien, panovačných a bezohľadných². Tiež postavy Tetmajerovských Orlic možno chápať skôr viac v modernizme ako v ľudovej tradícii. Okrem toho spisovateľ v predhovore zdôraznil úplnú nezávislosť *Orlic* od ľudových rozprávání, tento fakt spomenul aj v komentári k príbehu. Veľká bieda a s ňou vládnuce pokorenie priviedli dcéry Kuby Kopyńskiego na zbojnícke chodníčky. V epoche modernizmu bolo populárne vyhlásenie Zarataustry Nietzscheho: *Ideš k ženám? Nezabudni si bič!*³ vyjadrujúce notabene mužský odpor k ženám v tej epoche. S hlbokým presvedčením, taká rada by sa mohla zdať spásou pred stretnutím s tatranskými Orlicami, a hlavne s Różą (Ružou) – vodkyňou bandy obratne mávajúcou obuchom a zrážajúc zamožných kupcov. V tejto málopočetnej ledva štvorčlen-

¹ K. Przerwa-Tetmajer, *Orlice*, v knihe *Na Skalnym Podhalu*, Kraków 1955, s. 239. Všetky citované údaje sú z tohto vydania.

² Poz. M. Podraza-Kwiatkowska, *Młodopolska femina. Garść uwag*, v knihe *Wolność i transcendencja. Studia i eseje o Młodej Polsce*, Kraków 2001; M. Podraza-Kwiatkowska, *Salome i androgyne. Mizoginizm a emancypacja*, v knihe *Młodopolskie harmonie i dysonanse*, Warszawa 1969; G. Matuszek, *Kultura contra natura? O mizoginizmie minionego fin de siècle'u*, v knihe *W kręgu Młodej Polski. Prace ofiarowane Marii Podrazie-Kwiatkowskiej*, vyd. M. Stala, F. Ziejka, Kraków 2001.

³ F. Nietzsche, *Tako rzecze Zaratustra*, Warszawa 1906, s. 88.

nej, rodinnej zbojníckej spoločnosti vládla svojské usporiadanie a precízne rozdelenie úloh. Najstaršia, krvi chtivá Ruža nebránila sa – aby som použila eufemizmus – použiť násilné metódy na vylúčenie zbytočných členov, Ulka šikovne kradla, najmladšia prenášala lup na bezpečné miesta. Koniec tejto rodinnej idylky zapríčiniť neočakávaný príchod zajatca – *chlapa urasteného, mocného, za streľca preoblečeného*⁴. Rivalita sestier o pozornosť toho istého muža predstavovala častý, básnický dej, ktorý má v tomto prípade dosť dramatickú podobu. Postavy žien zbojníčok, krvi chtivých obetí a sexuálneho uspokojenia sú vytvorené na základe pojmu modernistickej koncepcie ženy upíra, modlivky, ako aj v naturalistickom chápaní lásky zredukovanej len na proces rozmnožovania. V odchýlení od schémy často používanej v druhoradých milostných románoch s melodramatickou zápletkou, muž stáva sa objektom zvieracej priamej žiadostivosti, a následne – smrteľnou obeťou nezadržateľnej vášne.

Do málopočetnej skupiny Tetmajerovských zbojníčok patrila aj Zoška Mocarna zo *Zbojníckej chalupy (Zbojníckej chalupy)* pomáhajúca skupine Franka Topora z Hrubego. Za svoju vzácnu pomoc získala výnimočnú silnú pozíciu v zbojníckej bande a spolu s ňou aj prvenstvo pri delení nakradnutých pokladov, čo len zabezpečilo jej bohatstvo. Šmialek, ktorý z čisto obchodných záujmov odvážil sa nakoniec uzavrieť s ňou zväzok manželský, v svadobnú noc zaplatil smrťou: *pukali mu nad ránom dolné rebrá, jedno z pravej, dva z ľavej strany (...)*⁵. Jeho chamtivosť bola potrestaná, môžeme povedať, že ľudové rozprávania predvídali viac rafinovanejšie tresty za taký hriech⁶. V tatranských príbehoch zbojníci, a hlavne ich vodca, boli často obdarovaní nadprirodzenou silou, o čom koniec koncov písal aj Tetmajer v *Bańiowym świece Tatr (Básnický svet Tatier): V zbojníkovi spájal starý goral všetko, čo predstavovalo najdokonalejšie predmety človeka, teda aj dar nadprirodzených síl*⁷. A tak menované zbojníčky z príbehov *Na Skalnym Podhale (Na Skalnom Podhale)* neboli predstavené ako hrdinky a ich „vládnutie“, akokoľvek vzbudzujúce rešpekt, neuberá sa smerom do rozprávkových svetov nadprirodzenej sily.

Kritikovia a literárnych historikov ohromil hlavne historický aspekt *Legendy Tatr (Legendy Tatier)*, ale ako obyčajne na koniec zaujala hlavná hrdinka z prvej časti tohto diela. Vtedajší kritici považovali zväzok *Na Skalnym Podhale* ako prípravu na dielo *Legenda Tatr*⁸. Tento postreh sa zdá byť adekvátny v kontexte ženských postáv; pretože v porovnaní Zošky Mocarnej, Orlic

⁴ K. Przerwa-Tetmajer, *Orlice*, s. 244.

⁵ K. Przerwa-Tetmajer, *Zbojcka chalupa*, s. 68.

⁶ Poz. napr. U. Janicka-Krzywda, Janosika sprawiedliwość, v knihe *Podtatzańskie legendy*, Kraków 1997.

⁷ K. Przerwa-Tetmajer, *Bajeczny świat Tatr*, Warszawa 1906, s. 80.

⁸ Poz. J. Żuławski, *Szkice literackie*, Warszawa 1913, s. 13.

pozbavených akéhokoľvek psychologických črt, riadiacich sa len prvotnými inštinktami, Maryna Toporzanka z Hrubego je vytvorená ako literárna postava zaujímavá svojou viacrozmernosťou. Naznačený dej milostného románu páry pochádzajúcej z rôznych spoločenských vrstiev v Tetmajerowom podaní naberá nový zmysel. V historickom kontexte Maryny Toporzanki môžeme rozprávať o prirovaní Erosa a Thanatosa, významného pre romantickú aj modernistickú poľskú literatúru. Poetická, modernistická *par excellence* (lat. *blavne*) vízia Czarnego Stawu – vodnej priepasti otvárajúcej dielo *Maryna z Hrubego* (*Marína z Hrubého*), predpovedá tragické osudy hrdinky, a zároveň aj určuje kompozičné hranice jej minulosti. Marínu obdaril Tetmajer svojou modernistickou, jasnou sakrálnou koncepciou Tatier. Vytvorenie tejto postavy siaha poza ľudové kliše predstáv. V rozhovore so Sieniawskim, materiálnym dobrom a bohatstvom toho sveta, predstavuje dievčina horské kráľovstvo prírody⁹. Láska, ako ambivalentná sila, deštruktívna, rozhodujúca o všetkých ľudských činoch, tak dobre známa romantickému hrdinovi, ukazuje svoju dvojitú tvár aj hrdej goralky z Hrubého – *Jej láska k šľachticovi ju unášala ako keď víchor plameň rozducha. I cítila, Marína, že všetko naokolo nej je ako slamené strechy v stodolách, že na ne niečo spadne, zničí a pobltí ich*¹⁰. Úporný boj s týmto pocitom, ktorého posledným krokom je vražda, robí z nej tragickú hrdinku. Ničivé pocity, ktoré Marína cíti aj napriek svojej vôli, niekedy prerastajú do ošialu lásky. Hrdinku možno porovnať s inou postavou ľudovej hrdinky – Ulaną Kraszewskiego. Svojim dramatickým životom by sa mohla Toporzanka vyrovnáť nejednému Sienkiewiszowskiemu hrdinovi. Účast na vzbure Kostki Napierskiego motivuje Marínu potrebou odpykania jej lásky k Sieniawskiemu – prenasledovateľovi chlapov. To ona bránila czorsztyńskiho zámok do konca, hádzala slamu na žoldnierov a striasala odvážlivcov vidlami, aby osladila Kostce horkosť porážky. A v posledných minútach svojho života oddala sa mu bez lásky. Motivácia jej činnou zostáva pre nás záhadou. Jánošík vysvetľuje jej pristúpenie do jeho bandy ako silnú pomstu na Sienawskim. Ona sama pred smrťou priznáva, že vlastne to túžba chrániť jej milého hnala ju k tej voľbe. V porovnaní s Orlicami to nebola teda bieda, ale hlboké presvedčenie o nespravodlivosti vládnuceho poriadku a aj – možno viac pravdepodobnejšie – pranie definitívneho oslobodenia sa od minulosti ženie Marínu na zbojnícke chodníčky. Pre porovnanie s romantickými, nešťastnými, rozhorčenými ženami, ona hľadá zabudnutie v šialenom riskovaní, hrá sa s ohňom a bytostne túži po jedinom: *Vetrila krv, tá, ktorá sa tak zúrivo hnala do boja, keď sa jej podarilo*

⁹ Zdá sa, že musíme súhlasiť s Kolbuszewskim, ktorý tú scénu považoval za *ową scenę poczytywał za wiadomy produkt idelizácie goralskiej oblasti*. Poz. tiež *Poetyckie Tatry Kazimierza Przerwy-Tetmajera*, v knihe *Tatry w literaturze polskiej 1805-1939*, Kraków 1982, s. 308-309.

¹⁰ K. Przerwa-Tetmajer, *Janosik Nędza Litmanowski*, Kraków 1957, s. 89.

stretnutie, keď s družinou Jánošíka chodila, až ju krvavou Marínou nazvali. Hľadala smrť¹¹. V zbojníckej družine plnila tradičnú úlohu, aká sa pripisovala ženám – pripravovala jedlo, nepoznala diskrimináciu, pretože sa s ňou delili o lup. Niekedy s nimi chodila zbíjať, vtedy za *dvoch silných chlapov bojovala*¹², a svojou odvahou vyrovnala sa zbojníkovi. Treba pripomenúť, že táto zbojnícke dobrodružstvo predstavuje len jednu z epizód búrlivého života Toporzanki.

Marína, v stopách za nepokorenými, zlom sveta rozčarovanými romantickými hrdinami, vyzýva Boha. Vykonáva praslovanské obrady a tým vyjadruje svoj protest, ktorý sa zrodil z pocitu nespravodlivosti svetského zákona, protest proti kresťanskému Bohu. Pohanský rituál, ktorý vykonáva nepokorená goralka má charakter blúznenia, čo budí strach Tereni – svedka rituálu. Slovanskí bohovia, ktorí sú vyvolaní Marínou, predstavujú pre ňu dávny, spravodlivejší zákon: *Za starodávnych bohov bola sloboda – táto viera predstavuje nespravodlivosť, pre človeka retaze, trest a smrť!*¹³. Prítomnosť slovanských bohov vo svete Skalného Podhala predstavuje dôležitý prvok príznačný *fin de siècle'u* (lat. koniec storočia) pre sakrálnosť Tatier, dodáva im kolorit osobitnej poetickosti a zároveň slúži ako príklad modernistického záujmu o pohanskú kultúru¹⁴. Apológia praslovanských časov úzko súvisí s koncepciami modernistov, ktorí považovali prastarú zem za vlastnú, mýtickú Arkádu, oázu večného šťastia. V intrigovom rozhovore s kňazom, ktorý navštívi zbojnícke sídlo, o probléme existencie Boha, Marína symbolizuje romantické ako aj modernistické existenčné nepokoje. Svojej rebelantskej postave zostala verná až do konca, pretože na návrhy Sieniawskiego, namiesto toho, aby sa prostredníctvom kňaza poradila s Bohom, sama s hrdosťou hovorí: *Nie vás, pán kňaz, pre moju dušu – víchor ma zoberie ...*¹⁵. Fascinácia vetrom, živlom zosobňujúcim silu, bezohľadnosť prírody a absolútnu slobodu, Marína zhoduje sa s modernistami, keď pri poslednej spovedi jej posledným želaním je, aby ju vietor objal a zobral si jej dušu.

V poslednom rozhovore so Sieniawskim Toporzanka rozpráva jazykom modernistov, známym čitateľom básní Tetmajera, v ktorých priepasti, hlbiny znamenali bôľ ľudského života, nástrahy a nebezpečenstvá číhajúce na človeka¹⁶. Marína umiera na ústach so slovami Czarny Staw a stelesňuje ideál

¹¹ Tamže.

¹² Tamže, s. 36.

¹³ Tamže, s. 165.

¹⁴ O modernistycznej fascynacji prasłowiańszczyzną pisał F. Ziejka. Poz. aj *Motywy prasłowiańskie*, v knihe *Młodopolski świat wyobraźni. Studia i eseje*, vyd. M. Podraza-Kwiatkowska, Kraków 1977.

¹⁵ K. Przerwa-Tetmajer, *Janosik Nędza Litmanowski*, s. 99.

¹⁶ Poz. M. Podraza-Kwiatkowska, *Pustka-otchłań-pemnia (Ze studiów nad młodopolską symboliką inercji i odrodzenia)*, v knihe *Somnabulicy-dekadenci-berosi*, Kraków 1985.

dieťaťa prírody. Tragickou vnútornou silou prerastá do hrdinskej postavy, vzbudzujúcej úctu aj z povestnej ukrutnosti Sieniawskiego. Rovnako ako ostatní romantickí a aj modernistickí hrdinovia, za jediný liek na nešťastnú lásku uznala Toporzanka samovraždu.

V prvom rozdelení diela *Na Skalnym Podbale (Na Sklanom Podbale)* formuluje Tetmajer register zbojníckych cností, vlastností a charakteristických črt, ktoré vyvolávajú sympatie samotného autora. Napísal o nich: slovanská fantázia, pocit čestnosti a hodnosti, odvaha, a hlavne aktívnosť, vitalita skombinovaná s dekadentnou nečinnosťou. Týmito vlastnosťami autor obdaroval Marínu Toporzankę.

Adolf Nowaczyński vo svojom skeči *Podbalanie (Podhalania)* opisoval tatranský kraj, ktorý, ako každý iný kraj, je arénou ľudských bojov s pocitmi, prekážkami osudu, vlastnou slabosťou. Toto dielo má inú, osobitnú scenériu – veľké výzdoby a vybavenie: (...) tu, kde život plynie slobodnejším, veselším časom pobáňaným vetrom (...), kde pocity javia sa v podobách silných a živelných, nenávisť nazýva sa len antipatiou, láska nerozdeľuje sa na epizódy a milostné pomery, ale vylieva sa ako voda z koryta rieky a zalieva všetko ostatné, myšlienky, túžby aj snahy. Tragédie zostávajú tragédiami, majú viac antické kontúry a majú väčší význam v umeleckom efekte literárneho diela¹⁷. Takú predstavu nenávisťi a náruživosti, pocitov vyúsťujúcich až do krajnosti ponúkol Tetmajer čitateľovi svojimi originálnymi postavami žien – zbojníčok.

Literatúra

- U. Janicka-Krzywda, *Podtatrzańskie legendy*, Kraków 1997.
- J. Kolbuszewski, *Poetyckie Tatry Kazimierza Przerwy-Tetmajera*, v knihe *Tatry w literaturze polskiej 1805-1939*, Kraków 1982.
- G. Matuszek, *Kultura contra natura? O mizoginizmie minionego fin de siècle'u*, v knihe *W kręgu Młodej Polski. Prace ofiarowane Marii Podraza-Kwiatkowskiej*, vyd. M. Stala, F. Ziejka, Kraków 2001.
- F. Nietzsche, *Tako rzecze Zaratustra*, Warszawa 1906.
- A. Nowaczyński, *Podbalanie*, v knihe *Studia i szkice*, Lwów 1901.
- M. Podraza-Kwiatkowska, *Młodopolska femina. Garść uwag*, v knihe *Wolność i transcendencja. Studia i eseje o Młodej Polsce*, Kraków 2001.
- M. Podraza-Kwiatkowska, *Puska-Otchłań-Petnia (Ze studiów nad młodopolską symboliką inercji i odrodzenia)*, v knihe *Somnabulicy-dekadenci-herosi. Studia i eseje o literaturze Młodej Polski*, Kraków 1985.

¹⁷ A. Neuwert-Nowaczyński, *Podbalanie*, v knihe *Studia i szkice*, Lwów 1901, s. 79.

- M. Podraza-Kwiatkowska, *Salome i androgyne. Mizoginizm a emancypacja*, v knihe *Młodopolskie harmonie i dysonanse*, Warszawa 1969.
- K. Przerwa-Tetmajer, *Bajeczny świat Tatr*, Warszawa 1906.
- K. Przerwa-Tetmajer, *Janosik Nędza Litmanowski*, Kraków 1957.
- K. Przerwa-Tetmajer, *Maryna z Hrubego*, Kraków 1957.
- K. Przerwa-Tetmajer, *Na Skalnym Podhalu*, Kraków 1955.
- F. Ziejka, *Motywy prasłowińskie*, v knihe *Młodopolski świat wyobraźni. Studia i eseje*, vyd. M. Podraza-Kwiatkowska, Kraków 1977.
- J. Żuławski, *Szkice literackie*, Warszawa 1913.

Tatranské zbojníctvo v poézii Jana Kasprowicza

prekl. Kumiria

V Podhale (Podhalania – sliezski gorali) básnik spod Gopła hľadal nadchnutie, pokoj a priateľov. Malebné vrchy predstavovali preňho studnicu nových síl a poetického inšpirácie. V *Denníku*, básnikova žena, Maria Kasprowiczowa, spomínala, že každý pobyt v Tatrách a na Podhale básnika menil, prechádzky po hore pohlcovali celú jeho dušu, nabádali do písania, hľala ho „akási neznáma sila“. Podhale bolo únikom pred každodenným trápením, rodinnými problémami, pred náročnou prácou redaktora, prednáškami na univerzite vo Lwowe. Kasprowicz „sa zalúbil“ do Tatier a goralčiny a priateľské kontakty s goralmi mu umožnili verne odzrkadliť mikro- a makrosvet Podhala, históriu, tradíciu a dušu ľudu. Tatranské zbojníctvo uviedol ako jeden z komponentov goralčiny.

Spolu so susedmi z Poronina, Szymonom Tatarem a Wojciechem Brzegą, prenikol do podhalanského kruhu legend a príbehov. Výlety s nimi boli presýtené rozprávaním: *rád sa s nimi prechádzam alebo sedím pred chalupou a vyprávam o starých časoch. Rozpovedali mi o starom Svete, o Sabalovi*¹. Priateľské kontakty Kasprowicza s goralmi a ich spoločné povedačky našli uplatnenie v legendárnom opísaní Podhala vo zväzkoch poézie (*Kniha úbohých, Můj svet*). Počas posedení v Kościeliskach počúval príbehy priateľov z rodu slávnych zbojníkov: Gadeji a Marduły Gaľa. Počas pobytu v Podhale si prenajal ubytovanie v Zakopanom u Marduły, potomka „ukrutného zbojníckeho kapitána“ Marduły Krwawego (Krvavého). Na zbojníčenie brával so sebou Bartusia Obrochtę, aby mu pomáhal². Známi autorovi veľakrát prízvukovali, že gorali ho považovali za „svojho“. Nazývali ho „Bačom“³. Za priateľa si vybral tiež goralu, sprievodcu

¹ J. Kasprowic, *Z Tatr*, oprac. R. Loth, Kraków 1976, s. 16.
(J. Kasprowic, *Z Tatier*, sprac. R. Loth, Kraków 1976, s. 16).

² Por. B. Wachowicz, *Czas nasturcji. Ścieżkami Kasprowicza*, Warszawa 1989, s. 249.
(Por. B. Wachowicz, *Čas žerušky. Chodníčkami Kasprowicza*, Warszawa 1989, s. 249).

³ J. Majda, *Literacka twórczość i patriotyczna działalność Jana Kasprowicza pod Tatrami*, „Zeszyty Harendziarskie”, z. 1, Harenda 2000, s. 77.
(J. Majda, *Literárna tvorba a vlastenecká činnosť Jana Kasprowicza pod Tatrami*, „Zošity Harendziarskie”, z. 1, Harenda 2000, s. 77).

a rezbára v jednej osobe – Wojciecha Brzege, ktorý si robil zápisky z rozhovorov s Tomaszom Gadeją. Ten za mlada chodil s „uznávanými chlapcami“⁴. Gadejowie z Kościelisk patrili k najslávnejším zbojníkom. Najmladší Tomek, tatarský sprievodca, sa preslávil ako veľký rozprávač⁵. Z týchto informácií čerpali taktiež aj Stanisław Witkiewicz, Władysław Orkan a Kazimierz Tetmajer. Podhalaňské motívy, pretvárané legendy, piesne a miestne historické tradície umožnili autorovi vytvoriť obraz ľudí a kultúry Podhala presýtený autentickosťou. Ako prvú, zvlášť v *Zbojníckom tanci*, uprednostnil básnik ideu – najdôležitejšiu pre goralskú axeológiu (náuku o hodnotách) – zamilovanie si slobody:

Páni, páni zostaňte pánami

Ale my nebudeme vašimi sluhami!

(Zbojnícky tanec, P I, 512)⁶

Na najdokonalejšie zosobnenie slobody vybral miestneho hrdinu, Jánošíka. Kasprowicz gorala predstavil ako toho, ktorého:

*Živosť vášnivosti je bez rozdielu, od pokojných pováh,
k prchkejším, aj tých najzlostlivejším. Sú popudliví,
pomstychtiví i chlipní, a zároveň odvážni, otvorení, čestní
a pobostinní⁷.*

Musíme poznamenať, že zo vzhladu rytmickosti dielo predstavuje „umeleckú syntézu rytmu goralských piesní“⁸. Básnik v ňom zvláštnym umeleckým spôsobom ukázal prúd a divokosť tanca, a popri tom typické črty goralskej duše. V *Zbojníckom tanci*, ako vyplýva z bádania Stanisława Pirowskiego, môžeme rozoznať pôvodné goralské piesne (zbojnícke, bojové

⁴ M. Jagiello, *Zbojnícka sonata. Zbojnictwo tatrzańskie w piśmiennictwie polskim XIX i początki XX wieku*, Warszawa 2004, s. 190.

(M. Jagiello, *Zbojnícka sonata. Tatrzańskie zbojnictwo w polskim piśmiennictwie w 19. a na początku 20. stulecia*, Warszawa 2004, s. 190).

⁵ „Dobrzy chłopcy“ [w:] W. Jarzębowski, A. Konieczny, *Zakopiański jarmark romantyczny tragiczny*, Warszawa 1978, s. 130, 131.

(„Dobří chlapi“ v knižke W. Jarzębowski, A. Konieczny, *Zakopiański jarmok romantický, tragický*, Warszawa 1978, s. 130-131).

⁶ J. Kasprowicz, *Taneczbojnicki* [w:] tegeż, *Pisma zebrane*, wyd. krytycznopedagog. J. J. Lipskiego i R. Lotha, t. 3, cz. 1, Kraków 1997, s. 512 (dalej skrót: P I – dla cz. 1 lub P II – dla cz. 2).

(J. Kasprowicz, *Zbojnícky tanec* v knižke *Zozbierané písma*, vyd. s red. J. J. Lipskiego a R. Lotha, zv. 3, č. 1, Kraków 1997, s. 512 (dalej skratka: P I – pre č. 1, P II – pre č. 2)).

⁷ A. Wrześniowski, *Tatry i Podhalanie*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego“ 1882 (VII), s. 36, cyt. za: S. Staszyc, *Oziemiorództwie Karpatów i innych gór i równin Polski*, Warszawa 1955, s. 165.

(A. Wrześniowski, *Tatry a Podhalania*, „Pamätník Tatrzańského Spolku“ 1882 (VII), s. 36, cit. S. Staszyc, *O zrodení Karpat a iných hôr a rovín Polska*, Warszawa 1955, s. 165.)

⁸ K. Górski, *Tatry i Podhale w twórczości Jana Kasprowicza*, Zakopane 1926, s. 55.

(K. Górski, *Tatry a Podhale v tvorbe Jana Kasprowicza*, Zakopane 1926, s. 55).

a o láske) a piesne na motívy ľudových piesní. Keď „dobrí chlapci“ myslia na smrť, túžia ukončiť svoj život na zlatom vystavenej šibenici.

Kasprowicz čerpal veľa z ľudových motívov a z pôvodných textov Andrzeja Stopku⁹, Stanisława Eliasza – Radzikowskiego¹⁰ a textov skúmaných Stanisławom Zdzirskim¹¹ a S. Piotrowskim¹². Výnimočnosť tvorby Kasprowicza odbovoval aj Zdzisław Piasecki:

Z krátkych, väčšinou dvojveršových goralských spevov zasvätených „chlapcom spoza buka“ a z vlastných básní písaných tak, „ako by ich sám ľud tvoril“, vytvoril lyricko-epickú báseň, (s prevládanim lyrických prvkov), pomocou ktorých zobrazil pravý odraz života tatranských zbojníkov, presne taký, aký sa zachoval v pamäti podtatranských goralov¹³.

Legendárny ľudový hrdina, vykupiteľ krívd utláčaných, bol povýšený do spoločenskej vrstvy sacrum (*lat. svätý*). Pod vplyvom piesní o hrdinských činoch, ktoré počúval vo svojom detstve, z Jánošíka vyrástol zbojník nad zbojníkmi. (*Narodenie a mladosť Janička*, Ms, 67)¹⁴.

Atmosféra narodenia Jánošíka pripomína biblickú noc v Betleheme¹⁵: stará stajňa uprostred smrekového lesa, návšteva pastierov s darmi: s krajcom chleba a maslom, zvláštne znamenia na nebi:

⁹ A. Stopka, *Materiały do etnografii Podhala*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 3, Kraków 1989, s. 73-166.

(A. Stopka, *Etnografické materiály o Podhale*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczno-Etnografické”, zv. 3, Kraków 1989, s. 73-166).

¹⁰ S. Eljasz- Radzikowski, *Polscy górale tatrzańscy*, „Lud” 1897, s. 3.

(S. Eljasz-Radzikowski, *Polski tatranski goral*, „Lud” 1897, s. 3).

¹¹ S. Zdziarski, *Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku*. *Studia porównawczo-literackie (rozdział: Jan Kasprowicz)*, „Przegląd Powszechny” 1901, t. 3, s. 526-541.

(S. Zdziarski, *Ludový prvok v polskej poézii v 19. storočí. Komparatistické literárne štúdie (kapitola: Jan Kasprowicz)*, „Všeobecný prehľad” 1901, zv. 3, s. 526-541).

¹² S. Piotrowski, *Twórczość Jana Kasprowicza w latach 1881-1906*, Warszawa 1975, s. 159.

(S. Piotrowski, *Tvorba Jana Kasprowicza v rokoch 1881-1906*, Warszawa 1975, s. 159).

¹³ Z. Piasecki, *Byli chłopcy, byli... Zbojnictwo karpackie- prawda historyczna, folklor i literatura*, Kraków 1873, s. 219.

(Z. Piasecki, *Boli chlapci, boli... Karpatské zbojníctvo – historická pravda, folklor a literatúra*, Kraków 1873, s. 219).

¹⁴ J. Kasprowicz, *Narodziny i mlodość Janiczka [w:] tegoż, Mój świat*, Warszawa 1976, s. 67 (ďalej skrót MŚ).

(J. Kasprowicz, *Narodenie a mladosť Janička v knihe tiež Mój svet*, Warszawa 1976, s. 67 (ďalej skratka Ms)).

¹⁵ Por. A. Brzozowska-Krajka, *Stare i nowe nuty na góralskich geślkach. O ludowej poezji podhalańskiej (1945- 1980)*, Warszawa 1989, s. 85-87.

(Por. A. Brzozowska-Krajka, *Staré a nové noty na goralských husličkách. O ludovej podhalańskiej poézii (1945-1980)*, Warszawa 1989, s. 85-87).

Zablysi sa nebesá,
Hviezdy v kruhu ligotali,
Keď náš Janík zrodil sa,
Na počesť našej zbojníckej slávy.

(*Narodenie a mladosť Janička*, Ms, 334, 335)

Básnik veľmi dôkladným spôsobom vykreslil obraz zbojníka. Hlavná idea o zbojníkoch je dokonale predstavená v diele *Jánošík a kupci*:

Prichádzajú časy
Rôznymi cestami
Keď sa zrovnajú
Hory s dolinami

(*Jánošík a kupci*, Ms, 337)

Básnik predstavil výnimočnosť ľudového hrdinu aj v cykle *Z legiend o Jánošíkovi* (1926), v ktorom čerpal z motívov piesní ľudu zo Zakopaného:

Porozdávam biednym
Všetky moje grošíky
a v Dębnie vystavím
Kostol, zázrak taký.
Vám sa tu žiadna
krivda nestala snád.

(*Jánošík a kupci*, Ms, 64)

Básne z cyklu *Z legiend o Jánošíkovi* (*Jánošíkova pieseň*, *Jánošíkove žarty*) odhaľujú dušu „Podhalanského rytiera“: sklon k zádumčivosti, sneniu a výtržníctvu, tajomnosti a reflexii tatranskej prírody. V básnickom opise goralov, Kasprovicz vykreslil ich lásku k žartovaniu. Jánošík sa nebránil žartom, dokonca ani pred cisárovnou. V odpovedi na určitý návrh: „*Nebudeš visieť, /Vyslobodím ta od strýčka, /Ak prídeš ku mne v noci, /Prines mi býčka.*“ Jánošík jej ponúkol býčka s vencom na rohoch. Básnik opisuje správanie ľudového hrdinu k ženám:

Pozrela na neho,
Zablysi sa jej oči,
Roztriasli sa jej kolená,
Asi sa zatočí.

(*V Bardejovskom dvore*, Ms, 344)

Kasprowicz voľne narábala s goralskou legendou o bojovnom zbojníkovi. Pretváraním jej hlavných motívov, tvoril nový pretvorený svet. Vo zväzku *Môj svet* spriatelil Jánošíka s legendárnym Kostkom Napierskim, poprelínal príbehy zbojníka s príbehmi o Lomidrevovi a Valibukovi. Postava Lomidreva a slovenského hrdinu spájala totiž nepremožiteľná sila a moc (*Pieseň o Lomidrevovi*, P II, 273). Legendárneho Lomidreva pretvorí na hrdinu, obra s rozprávkovou minulosťou: *od rúbanísk silnejšie má noby, z orlich krídiel pierka vytrháva; ruky rozťahne na dve míle, Lomidrevo buráca vícbrom Boba, / Pred ním, za ním bučí ľak a hrôza*. Výrazný rozdiel medzi Lomidrevom a Jánošíkom sa stráca, postavy sa prekrývajú, stávajú sa jedným hrdinom. *Pieseň o Lomidrevovi* vytvárajú moderné vízie o Poslednom súde: *plače v Raji Lilija prečistá; v mraku sa dvíha duch Krista; satan vyšiel na rybolov; plaví sa zástup satanských veslárov, / sám Lucifer pri kormidle na stráži; nebo sa zamyká*. Atmosféra piesne pripomína *Hymny* plné modernistických pocitov hrôzy, záhuby sveta. Postava Lomidreva od Kasprowicza nemá veľa spoločného so vzorom ľudového hrdinu.

Vyjadrením goralskej lásky ku slobode je aj Kasprowiczcowa *Bunt (Vzbura) Napierskiego* (1899). O legendárnych postavách podtatranského ľudu sa básnik do počul aj na výpravách do Tatier. Wojtech Brzega spomínajúc na výpravu do Kościelisk, písal, že „rozprával o veľmi pútavej téme“¹⁶ – vzbure Kostki Napierskiego. Kasprowicz bol tým príbehom uchvátený. V diele sa Napierski javí ako zmŕtvychvstalí Jánošík. Básnik spustil akciu tvorby v roku 1651, na Podhale, pri Čiernom Dunajci a v Czorsztynie. Detailne vytvoril panorámu Podhala a jeho ľudu, ponechávajúc názvy mnohých mestečiek, dedín, dolín a vrchov. Do diela obsadil tiež predstaviteľov z najšľachetnejších goralských rodov: Kalatów, Gutów, Bachledów, Gąsieniców, či Tatárov. V *Buncie (Vzbure) Napierskiego* použil folklórny materiál z Podhala, iróniou goralskej piesne *Od bučka do bučka...* a autentický goralský spev, zbojnícku pieseň i svadobnú pieseň spievanú Hanke a Napierskiemu. Kasprowicz, rešpektujúc pravdy ukryté v ľudovom podaní, obviňuje za hrdinovu smrť „frajerečku“;

*Hej, pochovala ho
naveky, naveky...
ráno sa muž navrátil
z púte ďalekej.
(...)
Tak pomínul sa Janík,
tak zbynul nie bože –*

¹⁶ Por. B. Wachowicz, cit., s. 251.

*nie na hranici, leč pri milej
v bardejovskom dvore.
(V Bardejovskom dvore, Ms, 67)*

Konrad Górski zdôrazňuje, že Kasproviczowo spracovanie legendy o Jánošíkovi a príhod Napierskiego predstavuje hold básnika k minulosti Podhala¹⁷. V básnikovom cykle *Z legend o Jánošíkovi* Jánošík hynie „*nie na hranici, leč pri milej / V Bardejovskom dvore*“, aj napriek tomu, že za čestnú smrť zbojníka považovalo sa obesenie na hák na šibenici „za posledné rebro“. V skutočnosti bol Jánošík lapený na Liptove a popravený vo Liptovskom Svätom Mikuláši. V záverečnej piesni z cyklu *Z legend o Jánošíkovi* sú posledné slová zbojníka nad zbojníkmi. Smrť kladie prekážku pre jeho hrdinské činy, sny o svadbe. Obsah tejto piesne je v opozícii s predošlými piesňami: tu – kedysi bojovný a silný zbojník, ktorý sa nebál medvedov, ani cisárskeho husára“ – javí sa ako obyčajný smrteľník:

*Ó, ty márne zrnko prachu,
Ó, ty ľudské telo!*

*Dnes ťa z izby
V truble zo štyroch dosiek
Vynesiem ako klások
Tam pod onen ovos.*

(Pohreb Jánošíka, Ms, 349)

Príbeh o Jánošíkovi, neustále prikrášľovaný a rozprávany, stal sa živou legendou o zbojníctve. V *Mojom svete* je veľa častí, ktoré predstavujú život zbojníkov: *Cigáni, Povest' o hmlách, Vodcovia*. V diele *Povest' o hmlách* básnik odvíja príbeh rozprávany prostredníctvom Sabalu – príbeh o hostinci v Oraviciach a tučnej hostinskej, o tom, ako dievčina pretancovala peniaze so zbojníkom, jedným z Matejových. Na konci za nelútostnú zbojnícku zlobu a za spáchané zlo, ako aj podľa ľudového pojatia spravodlivosti, čaká potupa a smrť (*Povest' o hmlách*, Ms, 350-351). V príbehu o dvoch zbojníkoch vytvoril básnik romantickú sceneriu plnú tajuplnosti a hrôzy: prízrak milého dievčiny, hmla, ortieľ smrti vyrieknutý právom ľudu.

Kasproviczowa predstava „dobrých chlapcov“ je sympatická. Ich prepady sú motivované odhodlaním zmeniť rozdiely medzi pánom a žobrákom. Básnik na prvé miesto postavil vrodennú lásku goralov ku krádežiam a zbojníčeniu, ktorú opisoval Kamiński.

¹⁷ K. Górski, cit., s. 59.

Goralom vo všeobecnosti nemožno poprieť úprimnosť, poslušnosť, obostinnosť, dôvtip, chytráckosť, rozum, lásku k vlasti, jednotu a družnosť, schopnosť vykonávať všetky ťažké práce, ale treba im pripísať aj prefíkanosť, veľkú ctiivosť po majetku, sklon ku kradnutiu, nenávisť voči iným občanom poľskej vlasti, zbabelosť, nenávisť svojich pánov, podvádzanie. Tieto prednosti, ale aj nedostatky nemajú nič spoločné s inými ľuďmi v poľskom kraji¹⁸.

Postate autorových goralov vzbudzujú strach a pokoru:

*Hej sa, chlapi, hej!
Z vrchov, lúk i lesov!
Poza bučky, poza krovie,
Pôjdem, chlapi, zbíjať, kradnúť,
Pôjdem cestičke orlej! Hej!
Zasejeme strach! Hej!
Prestraší sa Poliak,
Kridla stiahne Lipták,
Jak gulťou trafený
Zdochlino-žravý vták!*

(Zbojnícky tanec, 202)¹⁹

Zbojníci plačú nad svojím osudom, vykorisťovaní pánmi nemajú nič „ani dverí, ani kabanice“.

V živote a tvorbe Jana Kasprowicza bola podhalanská kultúra a ľud dôležitá, rozhodli o zmene jeho názoru na svet! Jeho hrdina²⁰ podobne ako on sám, začal žiť – podľa vzoru Jánošíkovho ľudu – v zhode s prírodou, v každom aspekte života možno vidieť Boha. Maria Kasprowiczowa v *Deníku* niekoľkokrát spomínala o „spriaznenosti“ legendárneho zboja s osobou básnika. Písala o vplyve diel oslavujúcich zbojníkov život na autora, predovšetkým v diele *Pobreb Jánošíka* (z cyklu *Z legend o Jánošíkovi*). Básnikova žena vysvetľovala, že Kasprowic, vžívajúc sa v chorobe do slov už spomínaného diela, bol mimoriadne rozrušený a jeho oči zahaľovali sa hmlou²¹. Vyznania Jánošíka v *Mojom svete* a *Knibe úbohých* vykazujú ten istý pocit

¹⁸ L. Kamiński (vel Kamiński), cit., s. 33.

¹⁹ J. Kasprowic, *Wybór poezji, wstęp i oprac.* J. Lipski, Kraków 1999.
(J. Kasprowic, *Wyber poezie, úvod a úprava* J. Lipski, Kraków 1999).

²⁰ Zavedením termínu hrdina (ako lyrického podmetu vhodného na analýzu poetických textov) mám na mysli zvýraznenie súvislosti tvorby Kasprowicza s hrdinovým životom.

²¹ M. Kasprowiczowa, cit., s. 422.

a lásku k horám (*Z legend o Jánošíkovi*, Ms, 71). Zvlášť špeciálny význam mala postava Jánošíka v posledných mesiacoch básnikovho života, o čom svedčí zápis z *Denníka*:

Harenda, 18. júna 1925

– *Prečo si nenapísala o „Pobrebe Jánošíka?“*, pýta sa Janík.
– *Ešte napíšem. Je to predsa jedno z tvojich najosobnejších diel, a ide mi hlavne o to, aby sa ukázala citová spojenosť medzi týmto dielom a tebou.*
– *Prečítaj mi „Pobreb Jánošíka“, hovoril Janík, už si naň nepamätám.*
(...) *Po druhý raz sú oči Janka akoby zabalené hustou hmlou. Rozrušený rozpráva. Nevie, prečo je rozrušený.*

*Janíčko, Janíčko,
Chodil si v paráde,
Teraz hustá tráva
Na tebe sa kladie.
Neprihovára sa skôr sebe samému?
Janíčko, Janíčko,
Vybráždil si sa nebu,
Dnes sa nevyhneš
Vlastnému pohrebu.*

*Tento Janíček, vzbúrenec, vybrázdajúci sa nebu päťami, klopkajúci hlasno na nebeskú bránu, nájde sa niekto Jankovi dosť príbuzný a blízky?*²²

V posledných dňoch svojej tvorby sa Kasprovicz skrýval za masku svojich hrdinov. Ako píše Michal Jagieľo:

*Pre S. Witkiewicza, K. Przerwy – Tetmajera, J. Kasprovicza znamenali zbojníci médium, pomocou ktorého každý z nich vyslovoval útrapy spoločnosti vtedajšej doby: potrebu verejnej spravodlivosti; vieru v morálny poriadok, ktorý je akoby nepodarkom prírody a kultúry, prejavujúci sa aspoň v tom, že zbojník má svoje zbojnícke právo na zbíjanie, a aby len neprepadol do zneužívania svojej sily; potrebu idealizovania minulosti, kedy žili ľudia s obnivým temperamentom, bez zásad, vychutnávajúci si slobodu plnými dúškami. Samozrejme, každý z (...) veľkej trojky obliekal zbojníkov do svojich kostýmov (...)*²³.

²² *Ibidem.*

²³ M. Jagieľo, *cít.*, s. 9-10.

Postavami určujúcimi *alter ego* (lat. *drubé ja*) básnika sú hlavne Marcholt a Jánošík. V *Denníku* Maria Kasproviczowa uviedla²⁴:

19. júna

Cyklus o Jánošíkovi je ukončený.(...) cyklus, zložený zo šiestich častí, sa rozrástol. Jánošík vyrástol nie len na postavu legendárneho hrdinu, ale predovšetkým na skutočného človeka. Má všetky prvky veľkej duše. Veľkodušnosť i odvaha, zamilovanie si človeka a života, túžba po ideály, vnem prírody, Boha a s tým spojený silný metafyzický zmysel.

Je vhodné pripomenúť, že postavu Marcholta, Jánošíka a Jana Kasprovicza spája podobnosť v spôsobe sledovania sveta a zmyšľania. Básnik napísal²⁵:

„Marcholt“ (...) bude zakončením môjho života. Potom začne úplne niečo nové. V „Marcholtovi“ chcem predstaviť život so všetkých jeho tvármi, od najsubtilnejších až po tie najtriviálnejšie a smiešne. Chcem z neho vytvoriť veľké postihnutie sveta. Budem v ňom strhávať život do všetkých strán, hnať dopredu. Bude to boj so samým Bohom. Chcem ukázať život hrubého, nemravného Marcholta, jeho lásku, jeho činy i jeho smrť...(…). Áno, áno, „Marcholt“ to som ja sám, človek života. Jemu, tak ako mne, cudzia je falošnosť a klamstvo.

V cykle *Z legend o Jánošíkovi* zbojník sníva o naplnení lásky a o svadbe. Túžba po splnenom šťastí po boku ženy sa objavila aj u Kasprovicza akoby v básni *Savitri*. Nevydarený vzťah básnika s Jadwigą Gąsowską si našiel význam v básnikovej tvorbe: v *Hymnách* alebo už spomenutej básni *Savitri*. Kasprovicz, rovnako ako Jánošík, spoznal zradu ženy: Gąsowska si vybrala Przybyszewskiego, Jánošíkova frajerka – „cisárskeho husára“. Po rokoch našiel Kasprovicz spokojnosť a šťastie po boku Marušky. Ale vzťah básnika, syna dedičana, s Marią Kasproviczową, z rodiny Bunin, dcérou cisárskeho radcu (dôverníka), bol považovaný za nerovnocenný vzťah, analogicky ako vzťah Jánošíka s milou. Aj Kasprovicz, aj zbojník zradili tú istú citlivosť pre tatranskú prírodu, obidvaja skúšali vzoprieť sa proti skutočnosti.

V mytologickej ideológii Jánošíkovo nerozumné využívanie sily odráža stratenú kolektívitu, ako písala Maria Podraza-Kwiatkowska, ukončil sa pro-

²⁴ M. Kasproviczowa, *cit.*, s. 423.

²⁵ *Ibidem*, s. 133, 139.

gram národného oslobodenia²⁶. Hrdina v dobe modernizmu mal nejedno meno. Popri roli Jánošíka to boli: Achilles, Hektor, Zawisza Čierny, Napoleon²⁷. Ich výnimočnosť mala nahradiť činnosť, odvahu a vieru v ľudskú činnosť pokolenia modernistov. Vďaka výnimočnosti Jánošíka zostala oblasť goralov povýšená v podvedomí poľského spoločenstva. Jeho neskutočná sila bola opisovaná ľuďmi z Podhala, preto ideológia diel o tatranskom zbojníctve má nadčasovú hodnotu. Miestne podanie o Jánošíkovi, zbojnícky príbeh Kostki Napierskego a o spiacom vojsku patrili do kruhu najpopulárnejších tém predstaviteľov tzv. Literárnej Tatranskej Školy (Stanisław Witkiewicz, Marian Pawlikowski, Kazimierz Przerwa-Tętmajer, Tadeusz Miciński, Franciszek Nowicki, Władysław Orkan, Waclaw Sieroszewski atď.), v ktorej bol Kasprovicz významným predstaviteľom²⁸. Podhale sa stalo pre básnika druhou otčinou a ovplyvnilo individuálny charakter jeho tvorby, preto Kolbuszewski popísal tento biografický aspekt ako „literárnu biografiu básnika“²⁹.

²⁶ Por. M. Podraza-Kwiatkowska, *Homo militans i homo faber. O nurcie heroicznym w literaturze Młodej Polski*, [w:] tejsze, *Somnambulicy – dekadenci – herosi*. Studia i eseje o literaturze Młodej Polski, Kraków 1985, s. 62.

(Por. M. Podraza-Kwiatkowska, *Homo militans i homo faber. O hrdinskom príde v literatúre modernizmu v Poľsku*, v knihe *Somnambulicy – dekadenci – hrdinovia*. Štúdiá a eseje o modernistickej literatúre v Poľsku, Kraków 1985, s. 62).

²⁷ *Problemy literatury polskiej lat 1890-1939*, Seria I, pod red. H. Kirchnera i Z. Babickiego, Wrocław 1972, s. 241.

(*Problémy v polskej literatúre v rokoch 1890-1939*, Sériá I, red. H. Kirchner a Z. Babickiego, Wrocław 1972, s. 241).

²⁸ *Ibidem*, s. 300.

²⁹ E. Balcerzan používa termín „biofem“. T. Sobolewski píše „o skoro lyrickom pamätníku duše“, por. R. Loth, *Mladost Jana Kasprovicza*. Skeč biografický, Poznań 1962. (R. Loth, *Młodść Jana Kasprovicza*. *Szkic biograficzny*, Poznań 1962).

Zbojnický motív v literatúre pre deti a mládež

prekl. Vlasta Juchniewiczová

Koncom 18. storočia sa zbojnická tematika postupne dostávala do povedomia čitateľov prostredníctvom ľudových piesní, básní a legiend. Príbehy o zbojnických činoch si ľudia odovzdávali ústne, až prenikli do literatúry pre dospelých. A odtiaľ sa po určitom čase dostali do literatúry pre deti a mládež. Ale kým sa v nej natrvalo udomácnili, mladí čitatelia sa mohli zoznámiť s najslávnejšími podhalianskymi zbojníkmi v dielach Seweryna Goszczyńského, Augusta Wrześniowského, Ludwika Zejsznera¹ alebo Lucjana Siemieńskiego² publikovaných na stránkach celoštátnej tlače. O zbojníkoch sa mohli dozvedieť aj z tvorby Deotymy, očarenej Karpatami, ktorá publikovala v *Gwiazdke Cieszyńskiej*³, čítanej tiež deťmi, alebo z poézie Kazimierza Przerwy Tetmajera ukazujúcej sa na stránkach *Kuriera Warszawského* a *Nowej Reformy*⁴, alebo z publikácií na stránkach týždenníka *Nasz Kraj*⁵.

Predstavivosť mladého človeka najviac podnecovali rozprávky a legendy o Tatrách, napríklad tie, ktoré zozbieral Lucjan Siemieński. V *Podaniach i Legendach polskich, ruskich i litewskich* opakuje jednu z najkrajších, ale aj veľmi desivých tatranských legiend o zbojníkovi Janickovi, ktorú nazval *Mąż zbójca* (Muž-zbojník). Taký istý motív nájdeme u Goszczyńského, ktorý vraj hovorí o skutočnej udalosti, kde sa zbojník Janicek oženil s dcérou bohatého gazdu a pri jednom zo zbojnických prepadov zabil jej najmladšieho brata. Žena sa o vražde dozvedela tak, že spoznala medzi lupom prsteň na odtatom prste. Žiaľ, odhalenie pravdy ju stálo život.

¹ L. Zejszner, *Pieśni ludu Podhalań czyli Górali tatrówycch polskich*, Warszawa 1845.

² L. Siemieński, *Rysy górali tatrzańskich* [w:] *Wieczornice. Powiastki, charaktery, życiorysy i podróże*, t. III.

³ Deotyma, *Rozbójnicy w Tatrach*, Gwiazdka Cieszyńska, 1868, nr 46.

⁴ K. Przerwa-Tetmajer, *Śmierć Janosika. Fragment, Kurier Warszawski*, 1904, nr 80; tenže, *Legenda o Janosikowej śmierci*, Nowa Reforma 1904, nr 88-91.

⁵ S. Eljasz-Radzikowski, *Zbójnicy tatrzańscy. Urywek pracy szczegółowej*, Nasz Kraj 1906 (II), z. 6, s. 2-6.

Zahynula rukou muža-vraha. Tento príbeh nájdeme aj u Tetmajera a v prácach Zejsznera⁶.

Najpopulárnejšou postavou v literatúre sa však stal Jánošík. Bogusz Zygmunt Stęczyński sa mu venoval v poéme *Janosik*, ktorá bola súčasťou zbierky *Zbójcy w Galicji*. Je to prvé rozsiahle dielo v období romantizmu venované tomuto zbojníkovi. Vďaka nemu čitateľ spoznáva *charakterného* Jánošíka, najprv ako *študenta latinskej školy pre pánov*, potom ako *vlastníka čarodejnej valašky*, zamilovaného do *frajerky, ktorá ho zradila*, a nakoniec ako zbojníka umierajúceho hrdinskou smrťou, obeseného za rebro na háku. Trochu inú charakteristiku zbojníka nájde mladý čitateľ v *Janosikovi* Zofii Urbanowskej, ktorá ju nepochybne prebrala od Andrzeja Nazimka Stopku⁷. Toto dielo vyšlo v reedícii v zbierke poľských rozprávok a legend⁸.

Ďalší príbeh o Jánošíkovi vyrozprávala Urbanowska slovami doktora Jakuba v diele *Róże bez kolców* (1903), ktorý Jánošíka predstavil účastníkom výletu nasledovne:

Najsilnejší bol Jánošík, o ktorom kolujú mnohé piesne a legendy. Zbojníctvo existovalo v Tatrách ešte pred niekoľkými desiatkami rokov a železné mreže v oknách mnohých domov v Zakopanom a okolitých dedinách pochádzajú z tohto obdobia.(...) [Jánošík] žil v období Márie Terézie. Bol smelý, šikovný, súcitil s chudobnými a jeho pamiatku si až dodnes ctia Slováci aj Podhalania. Príbeh o ňom, skrášľovaný počas celého storočia, sa stal príbehom „tisíc a jednej noci“. Má však v sebe kúsok pravdy. V Jánošíkovi gorali spojili všetky vlastnosti tela aj ducha, ktoré sa im pripisujú. História jeho života bola okrem rôznych zázračných príhod prikrášlená príbehmi zo života všetkých zbojníkov, ktorí sa tak isto volali⁹.

Ludové povesti – a neskôr to zopakovala aj Urbanowska – pripisovali Jánošíkovi nadluskú silu, ktorú mohol získať len čarami. Všetko sa začalo, keď sa študent Jánošík vracal z prázdnin a zablúdil v lese. Dostal sa do domčeka čarodejník. Prvá z nich ho po večeri skryla pred svojou setrou za pec. Sestra však cítila človečinu, odhalila Jánošíka a pozvala ho na večeru. S treťou sestrou bolo podobne. Radili sa, čo s ním majú urobiť. Rozhodli sa, že ho vyskúšajú a keď vydržal

⁶ Viac: S. Piotrowski, *Skalne Podbale w literaturze i kulturze polskiej*, Warszawa 1970, s. 107-113.

⁷ N. A. Stopka, *Materiały do etnografii Podbala*, Warszawa 1898.

⁸ Por. Z. Urbanowska, *Janosik[ów:] Baśnie i legendy polskie*, Kraków 2003, s. 144-149.

⁹ Por. Z. Urbanowska, *Róża bez kolców*, Warszawa 1980, s. 195.

skúšku žeravými uhlíkmi, dostal dary – valašku a pás, aby sa stal zbojníkom. Ich moc vyskúšal na otcovi a odišiel do hôr, kde si našiel pomocníkov. Býval v Liptove. (...) Okrádal len bohatých, chudobným nikdy krivdu nerobil, práve naopak, často im pomáhal a hojne ich obdarúval peniazmi. Keď stretol gorala idúceho na trh, ktorý mal málo peňazí, tak mu ich dal. Raz dal 400 rýnskych chudákovi na voľy, a keďže také drabé neboli, kúpil najlepšie a ešte mu 100 rýnskych zostalo. Druhý raz, keď stretol bosú starenku, dal jej peniaze na topánky a veľmi sa nahneval, keď si ich pre skúpost nekúpila a z trbu sa vracala bosá. (...) Raz oznámil istému boháčovi, že príde k nemu na obed aj so svojimi druhmi, aby pre nich všetko pripravil. Pán poslal odpoveď, že súhlasí a bude čakať na Jánošíka a jeho druhov s obedom. Dal však zavolať z celej svojej dediny a dokonca aj z okolitých dedín udatných chlapov, vyzbrojil ich kyjmi a čakal, súdiac, že Jánošíka ľahko zdoľá. Nevedel však o jeho čarodejnej moci, o košeli, páse a valaške, ktoré mu darovali čarodejnice.¹⁰

Nakoniec sa o Jánošíkových činoch dozvedel cisár, ktorý (...) ho menoval svojim reprezentantom v súboji. Súboj Jánošík samozrejme vyhral a cisár sa rozhol ponechať si ho na svojom dvore. Jánošík sa však vrátil na čarovnej valaške do Liptova, kde aj zahynul. Liptáci ho zradili, pretože podplatili ženu, ktorú Jánošík občas so svojimi kamarátmi navštevoval a hodovali tam. Keď mal raz trochu vypité, prefíkaná žena začala doňho dobiedzať a vypytovať sa, až jej prezradil, že čarodejnú moc mu dáva košela, pás a valaška, dary od troch čarodejníc.¹¹

Urbanowska zdôrazňovala, že (...) je ťažko nájsť Podhalana alebo Slováka, ktorý by pochyboval o pravdivosti príbehov o Jánošíkovi, alebo ktorý by nesúcitil s týmto hrdinom.¹²

Podobný príbeh nájdeme v *Gadkach ludowych górali beskidowych z okolic Rabki I. Kopernického*¹³, ktorý autor zapísal podľa rozprávania Jędrka Wróbla. Meno zbojníka tu však znie ako Janasik.

¹⁰ Z. Urbanowska, *Róza*, op. cit, s. 200.

¹¹ Z. Urbanowska, *Róza*, op. cit, s. 202.

¹² Z. Urbanowska, *Róza*, op. cit, s. 203.

¹³ I. Kopernicki, *Gadki ludowe górali beskidowych z okolic Rabki*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. 15, s. 3-6; por. *Księga bajek polskich*. Wybór, wstęp i opracowanie H. Kapelusz, t. 1, Warszawa 1988, s. 407-412.

Podľa zbierky podaní o Jánošíkovi *Bajeczny świat Tatr* Kazimierza Tetmajera napísal svoju poému *Janosik* Michał Arct. Vyšla v *Moim Pisemku*.¹⁴

Aj tento opis hrdinského zbojníka, ktorý ho ukazuje ako človeka s úžasnou mocou, krásneho, neobvykle smelého, ušľachtilého a múdreho, sa pričínal k tomu, že medzi mládežou sa mýtus o Jánošíkovi udržal. To, že bol pre mladé pokolenie veľmi dôležitý, potvrdzuje napríklad pesnička malého Janka v diele Aliny Kwiecińskiej, ktorý pri zdobení kraslíc pred Veľkou nocou namaloval gorala, hory a zelený smrek. Sám mal oblečený goralský kroj a takto si spieval:

(...) *Janosicku, hej zbójniczku,
Masz toporek na pasiczku!
Twą odwagę każdy zna, tyś gór panem. Hu, ha, ha.*¹⁵

Životný postoj Jánošíka a obzvlášť jeho zmysel pre spravodlivosť mali byť vzorom pre mladých Podhalaňov. Takto ich predstavil Antony Zachemski v diele *Janickowa droga*, ktorá vyšla v roku 1937.

Jánošík si po smrti získal veľkú popularitu a ospevovali ho mnohí spisovatelia, básnici a ľudoví rozprávači. Príbehy o statočnom zbojníkovi, *dobrom hórnom chlapcovi*, ktorý *bohatým bral a chudobným dával*, pretvárali a ústnymi podaniami sa určite počas dlhých desaťročí vyvíjali. Bádania tejto problematiky s iróniou hovoria, že *Jánošíkov bolo tolko, kolko je o ňom legend*. Echo jánošíkovej legendy zaznieva aj v novšej literatúre pre deti a mládež. Napríklad v povesti Włodzimierza Słobodnika *O zbójniku Janosiku i o Siwku*¹⁶ a v dvojdielnom *Janosikovi* Tadeusza Kwiatkowského¹⁷.

O inom, nemenej známom zbojníkovi ako bol Jánošík, sa čitateľ dozvedel z diela Gustawa Morcinka *Przedziwna historia o zbójniku Ondraszku* (1967). A. Pach zasa napísal v súčasnom podhalianskom nárečí príbeh *O Wielkim hetmanie Grzegorz Dzielskim*¹⁸, ktorý sa stal tiež jedným z hrdinov knihy Konstantyho Steckého *Zbójeckie dukaty* (1979). V tejto knihe sa mladý čitateľ bližšie zoznamuje s motívmi pôsobenia valašského vojvodu, založiteľa dedinky Dział, ktorý v roku 1630 spoluorganizoval sedliacke povstanie proti znenávidenému nowotargskému starostovi Mikołajovi Komorowskiemu, nerešpektujúcemu súdne rozhodnutia a utláčajúceho okolitý ľud.

¹⁴ M. Arct, *Janosik, Moje Pisemko* 1922, s. 14-27.

¹⁵ A. Kwiecińska, *Pisanki. Obrazek sceniczny w dwóch odstonach, Moje Pisemko*, 1934, t. 57, nr 13, s. 153.

¹⁶ W. Słobodnik, *O zbójniku Janosiku i o Siwku*, Warszawa 1960.

¹⁷ T. Kwiatkowski, *Janosik*, Warszawa 1971-1972. Cz. 1. *Pierusze nauki. Zbójeckie prawa, W obcej skórce*, Warszawa 1972. Cz. 2. *Pobór. Porwanie. Wszyscy za jednego, jeden za wszystkich, obili się dwaj górale*, Warszawa 1972.

¹⁸ A. Pach, *Drzewiej pod Giewontem*, Warszawa 1977.

Mimochodom, aj samotný Komorowski sa často správal ako zbojník, posielajúc svojich sluhov na zboj. Vždy sa to pripisovalo na účet zbojníkom.

Zbojnícke organizácie (tzv. zbojnícke tovarištvá, družiny) boli trvalé aj príležitostné. Ale nie každý mladý valach sa mohol stať ich členom. Musel vynikať svojou postavou a dokonca aj krásou. O tom, ako vyzerali spomínané družiny, sa mladý čitateľ dozvedel aj z knihy Steckého, sledovaním zbojníckych chodníčkov slávneho Mateusza Klinowského z Klikuszowej. Sláva jeho mena sa niesla pozdĺž Karpát, s nenávisťou opakovaná šlachtou a mestskými i dedinskými boháčmi, ale s rešpektom a zhovievavým úsmevom sedliakmi a chudobou.¹⁹ Klikuszowski richtár Piotr Czerwiński o ňom hovoril, že *napádal katolíkov na Orave. Donášačom pánov Tökölich, odporných lotrov sa stal.*²⁰ Samotný Klinowski zasa nabádal Tomka týmito slovami: *Keď tá raz bieda dolapí, na nič sa nepozerať, len na Ukry utekať.*²¹

Táto kniha mladého čitateľa presviedčala, že zbojník mal ťažký osud. Stále žil v ťažkých podmienkach, utekal pred hajdúchmi, nedôveroval okolitému ľudu, ktorý ho každú chvíľu mohol udať. Mateusz takto prehovárал Tomka, aby sa pridral k zbojníkom, keď to bude potrebné: *aj zbojníka Pán Bob stvoril, ako vidieť, na niečo ho potrebuje.*²²

Takmer všetci autori diel pre mládež sa svojim čitateľom snažili vysvetliť, že zbojníctvo netreba stotožňovať so zbojstvom. *Zbojníci neboli nemorálnym javom* – písal ešte na začiatku 20. storočia Józef Rafacz – *nesiali po dedinách strach, práve naopak, ľud ich chránil pred nebezpečenstvom, obzvlášť, že nejedna rodina mala svojho člena v zbojníckej družine.*²³ Takýto názor bol badateľný aj v knihách Steckého. A. Urbanowska slovami svojho hrdinu dokonca presviedčala mladého čitateľa, že goralí pohrdali lúpežníctvom a zbojníčenie považovali za istý druh hrdinstva. Zbojník bral peniaze bohatým a dával chudobným. Zabíjal len vtedy, keď musel, t.j. v sebaobrane. Zbojník je junák, hrdina.²⁴

Na inom mieste svojho románu napísala:

Ozajstnými zbojníkmi v Tatrách boli udatní mládenci, synovia bohatých gazdov, lebo zabíjanie bolo predovšetkým prejavom junkerstva, ktoré poskytovalo možnosť vybiť si mládeneckú energiu. Ich bojovnosť a smelosť boli legendárne. Prepadávali salaše na holiach, vyberali daň v syroch a baranoch, napádali veľkých statkárov, húpili

¹⁹ K. Stecki, *Zbojníckie dukaty*, Warszawa 1979, s. 10.

²⁰ Tenže, s. 20.

²¹ Tenže, s. 24.

²² Tenže, s. 24.

²³ J. Rafacz, *Z dziejów zbójników podtatrzzańskich, Lud 1914-1918*, (XX), s. 303-310.

²⁴ Z. Urbanowska, *Róża*, op. cit., s. 88.

*brady, ale len zriedka boli vrahmi. Vraždili len v sebaobrane (...) alebo vtedy, keď napadnutý kládol silný odpor. Ale odpor kládol len málokto. Keď niekto zazrel zbojníka, zomieral od strachu, pretože pohľad na jeho ozbrojenie nožmi a pištolami bol hrôzostrašný.*²⁵

*Smelé junácke tváre, štíhle a silné postavy, okrídlení rytieri vykutí zo skaly, čo v hĺbke Gievontu na čele s kráľom Chrabrym čakajú na zobudenie dlhé roky. Veď tatranskí zbojníci nie sú krvilační banditi. Každý z nich je slobodný goral, každý ozajstný rytier – dopĺňa tento obraz v roku 1934 Edward Szymański.*²⁶

Starší a zároveň aj mladší čitatelia sa dozvedali, že zbojníčenie bolo v 17. a 18. storočí jedným z hlavných činiteľov výchovy gorala. Bolo to ako pasovanie na rytiera. *Medzi Podbalanmi sa prijalo, že ísť na zboj je niečo šlachetné, významné; o tom sa stále hovorí, spieva, majú dokonca zvláštny druh zbojníckych piesní* – pripomína Stanisław Witkiewicz.²⁷ To isté napísal už predtým Ludwik Zejszner v rozprave *Rzut oka na Podbalan* zaradenú do knihy *Pieśni ludu Podhalan, czyli górali tatrowych polskich* (1845).

Fragmenty románu Stanisława Witkiewicza *Na przełęczy*, ktoré hovoria o tom, že *v období mladosti Sabalu bolo zbojníctvo bežným javom a vo vedomí goralov nikomu hanbu neprinášalo*²⁸ – nájdeme v románe Urbanowskej. Dnes s touto vetou nemôžeme úplne súhlasiť, pretože čoraz väčší počet vedeckých prác dôvodí, že vzťah miestneho obyvateľstva k zbojníctvu nebol jednoznačne kladný.²⁹ Obyvatelia okolitých dedín prinútení platiť zbojníkom z hôr svojráznu daň, mali toho dosť a pomerne často ich udávali. Ale sedliaci zo *Zbójeckich dukatów* v konflikte s Komorovským radi využili pomoc Dzielských. Rovnako by boli prijali aj pomoc Klinowského zbojníkov. *Keby sa podarilo Klinowskému a jeho ľuďom zlikvidovať starostu (...) nebola by to naša vina* – hovorili v krčme. Ale po ukončení tohto konfliktu zasa s nevôľou pozerali na Mateusza Klinowského, keď prišiel domov na svadbu svojej sestry, a rovnako ona, ako aj jej muž sa týmto príbuzenstvom veľmi chváliť nechceli.

O tom, že život zbojníka býval riskantný, lebo sa často z poľovníka stával zverou, hovorila aj ľudová pieseň spievaná pri rôznych príležitostiach. Neskôr bola citovaná tiež v dielach pre mládež:³⁰

²⁵ Z. Urbanowska, op. cit., s. 195.

²⁶ E. Sz. [Szymański], *Zbójnicy, Płomyczek* 1934, nr 6, s. 105-106.

²⁷ S. Witkiewicz, *Na przełęczy*, Warszawa 1981, s. 15.

²⁸ Z. Urbanowska, op. cit., s. 164.

²⁹ A. Piasecki, [...], s. 82-86.

³⁰ K. Stecki, op. cit., s. 127.

*Nie masz ci jako zbój,
Spadnie listek to się bój,
Padnie listek z jawora,
Pójdzie Janko do dwora.*³¹

Pre putujúcich Tatrami však bolo najdôležitejšie to, že *Zbojník nikdy neprepadal turistov*.³² Takže tí, čo prepadli vedeckú expedíciu Stanislawa Orwicza, neboli zbojníci, ale obyčajní lupiči, ktorí si vypočuli rozhovor vedca s Władkom Bończycom o tatranských pokladoch. Nevedeli však, že reč bola o vedeckých pokladoch.³³

Skutočnosť, že sa zo známych zbojníkov po zakončení zbojníckeho remesla stávali turistickí vodcovia, tak ako známy Sabala, a rozprávali pánom z mesta o zbojníckom vyčíňaní, nezmierňovalo veľmi strach obyčajného pútnika pred zbojníkmi. Dobré, že Urbanowska pripomínala mladým čitateľom aj ich ušlachtilé činy. Príkladom takéhoto správania, či skôr výsledkom starostlivosti o vlastnú dušu, bol *starý kostol v Nowom Targu, ktorý(...) vlastnoručne postavili zbojníci. Tak dbali o Božiu chválu* – napísala Urbanowska.³⁴

Za čias Urbanowskej dejiny spomínaného kostola sprevádzala legenda a miestne obyvateľstvo, hrdé na pochybných hrdinov, akými boli zbojníci, túto legendu udržiavalo. Aj v ľudových rozprávaniach sa často spomínali kostoly a kaplnky postavené zbojníkmi, ako spôsob kajania sa za chriechy (Chyžné, Veľká Lipnica, Zbojnícka kaplnka v Zawoji).

Zbojníci neohrozovali ľudí celý čas. Pokoj prinášala zima, keď atmosférické podmienky nepriali zbýjaniu. Ale pozor si zbojníci museli dávať aj v období, keď na nich bola často organizovaná honba. *Zbojnícki kapitáni už dávno svojich ľudí rozpustili a nikto nevie, kde sa teraz nachádzajú. Jedni určite zišli do doliny hladat službu na dvore... (...) Do jari o nich nebude nič počuť* – hovorievali ľudia v klikuszowskej krčme.³⁵

Hoci dnes už nemáme takých zbojníkov ako bol Jánošík, Klinowski alebo Ondraszek, aj naďalej rozpaľujú predstavivosť mladých ľudí slová vyryté do skaly v Kościeliskej doline, hneď za Kraszewského bránou. Sú to mená zbojníkov Kubińca, Staszla a Tylku, roky 1804, 1863 a nápis *Hľadaj a nájdeš*.³⁶ Prádepodobne preto sa motív hľadania zbojníckych pokladov celé roky objavoval v ľudových povestiach a dostal sa aj do detskej literatúry. Napríklad poviedka

³¹ L. Zejszner, *Podhale i północna część pochyłości Tatr*, [...] s. 127.

³² Cit. podľa M. Jagiełło, *Zbojnícka sonata*, Warszawa 2004, s. 88.

³³ S. Gębarski, *Robinson tatrzański. Opowiadanie z pierwszej połowy naszego stulecia*, Warszawa 1896.

³⁴ Z. Urbanowska, op. cit., s. 195.

³⁵ K. Stecki, *Zbojnickie*, op. cit., s. 77.

³⁶ Por. J. Kolbuszewski, *Skarby króla Gregoriusza, o poszukiwaczach skarbów w XVII i XVIII w.*, Katowice 1970, s. 186-193.

A. Pacha *Zbójnickie talary* hovorí o goralskom zvyku rozprávať si o zbojníckych toliaroch pri jedle. Niekedy sa komusi úplne náhodou podarilo takýto poklad nájsť, ako napríklad: *Przed piyrom wojnom światowom set se Słowiński z lesnym Marusarzem-Kruckim od Smreńskiego Stawu(...) zeszli z drogi przed Starem Kościeliskami(...) Marusarzowi rzuciła się w ocy skrzyzowana skala(...) podłożył toporzysko od ciupagi pod skrzyzal. Kce dźwignoc, cos, kie toporzysko pękło! Chwycilo się oba. Dźwigieni skrzyzal, a pod nim kotlocek gliniany pełny śrybnych mariosów i złotych dukatów...*³⁷ Druhýkrát zasa našiel poklad ten, kto vedel, kde je ukrytý, keďže sám bol bývalým zbojníkom. Tak ako Józef Pęk-sa, *który przišiel z Ameriky (...) do Zakopaného, akože na návštěvu k rodzinie*.³⁸

Zbojnícke poklady sa staly legendou. Tie Jánošíkove sa pravdepodobne nachádzajú v jaskyniach – ako o tom rozpráva Jan Fit z Czerwoneho Dunajca. Ale doteraz ich ešte nikto nenašiel, lebo *na nich nejaký briedch leží*.³⁹ Tak to bolo aj s dukátmi pána Bachórza, ktorého stíhali Komorowského ľudia. Aj napriek presnému opisu miesta, kde ich ukryl a ktoré prezradil zbojníkom v cele, sa im ich nepodarilo nájsť.⁴⁰

S trochu menej mýtizovanými dejinami zbojníctva sa mládež mohla stretnúť v ďalšom románe Konstantyho Steckého *Za Kopanem* (1957), ktorá poskytuje poznatky o zbojníkoch a zbojníčení v 17. storočí. Autor tu neopisuje hrdé, legendárne zbojnícke činy, ale správanie obyčajnej bandy Franka Mardulu. Hlavným hrdinom ďalšieho románu Steckého *Zbójceki los* (1969), ktorý hovorí o udalostiach z rokov 1793-1794, je Jędrrek Plewa, spolupracujúci s Kościuszkovými emisármi. Jędrrek uteká pred zverbovaním do cárskeho vojska a dostáva sa do služby pána Lisieckého, statkára z Łopusznej, u ktorého je na návšteve Feliks Gawdzicki, dôstojník kráľovského vojska. Na jeho podnet Jędrrek nadväzuje kontakty so zbojníkmi Proćpaka (známy tiež ako Tiedor Proćpaka-Fiedor), ktorí získajú peniaze z cárskej pokladnice v Kuźniciach. Boli určené na nábor ochotníkov do kościuszkowskej armády. Verbovanie však nevyšlo, lebo gorali neboli presvedčení o úspechu tejto ozbrojenej akcie. Ani osudy zbojníkov nemali dobrý koniec. Opäť, ako to už v goralských legendách býva, kvôli klebetnej žene Barbare Sołtysowej, u ktorej Proćpak zostal cez zimu. Jej klebety priviedli vojakov na stopu zbojníka. V januári 1796 všetci druhovia Proćpaka skončili na šibenici a kapitána – podľa zvyku – obesili za rebro na háku.

Zájem dnešnej mládeže o zbojnícku tematiku nie je veľký, o čom svedčia knižničné štatistiky. Je tomu tak aj napriek repríze televízneho filmu *Jánošík* a pripravovanému novému filmu o Jánošíkovi v réžii Agnieszki Hollandovej a Katarzyny Adamikovej.

³⁷ A. Pach, *W Dolinie Kościeliskiej* [w:] *Drzewiej*, op. cit., s. 31.

³⁸ A. Pach, *Zbójnickie talary*, [w:] *Drzewiej*, op. cit., s. 31.

³⁹ A. Stopka, op. cit., s. 144-146.

⁴⁰ K. Stecki, *Zbójnickie*, op. cit.

Mýtus zbojníctva v poézii pre deti ako hodnotiace kritérium

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Literatúra pre deti a mládež od začiatku svojej existencie hľadala hrdinov, s ktorými by sa mohol prijímateľ stotožňovať alebo snažiť sa ich napodobňovať. Literárni kritici kvalifikovali jednotlivé diela do kategórie detskej literatúry na základe výchovných kritérií. Zamyslime sa teda, či povaha zbojníka sa mohla stať vzorom pre napodobňovanie¹. Osobnosť najznámejšieho v dejinách zbojníka, legendárneho zbojníckeho kapitána Jánošíka, ktorý nosí aj rozprávkové a mýtické črty a prežíva zvláštne príhody, umiestnila v slovníkovej podobe literárnych hrdinov kníh pre deti a mládež Barbara Tylicka².

Zbojnícka tematika v literatúre je odpoveďou na zvýšený záujem o Tatry a goralov po odhalení tohto zákutia zeme pre oddych, zdravie a turistiku. V literárnej tvorbe pre mladého čitateľa druhej polovice 19. storočia, najmä v básňach pre deti až príliš preplnených didaktikou, neboli ešte zbojníci plne konkretizovaní³. V maliarskom, ale aj rozprávkovom pohľade na horskú krajinku prítomnú v básni *Piosnka w Karpatach* Deotymy /Jadwiga Łuszczewska/ je zakomponovaná postava zbojníka, ktorá mení lyrickú náladu básne:

*Konwie stoją pod szatasem,
Niby w liliach mleko w nich.*

¹ Problém kategórie hrdinu ako vzoru hodného nasledovania nájdeme vo výskumoch Krystyny Kuliczekowskej. Pozri: *Model bohatera a konwencje gatunkowe i narracyjne*, /In:/ *Wprowadzenie do problematyki literatury dla dzieci i młodzieży*, T. II, red. J. Jarowiecký a W. Homowa, Štetín 1989.

² B. Tylicka, *Bohaterowie naszych ksiązek. Przewodnik po literaturze dla dzieci i młodzieży*, Lodž 1999, s. 86.

³ Oproti próze pre túto kategóriu odberateľa. Táto téma bola signalizovaná v príspevku autorky tohto článku na konferencii Hory a goralí v dejinách a kultúre poľsko-slovenského pohraničia. Pozri článok v zborníku „Literatura i język” pod titulom *Realia kulturowe góralszczyzny w prozie dla dzieci i młodzieży XIX wieku*, Nowy Targ 2005, s. 93-103.

*Idzie zbójnik czarnym lasem,
Za nim wojsko duchów złotych⁴.*

Autorka však nepokračuje v tejto téme, ale scenéria, v ktorej sa tento bližšie neurčený „zbojník“ objavuje, uvádza náladu tajomstva a strachu.

V epoche Mladého Poľska najčastejšie na stránkach periodík „Przyjacieli Dzieci“ a „Moje Pisemko“ boli prezentované zvláštnosti regionálnych rozdielov, viditeľných hlavne v krojoch a hudbe, boli takisto popularizované mýticko-rozprávkové dejové pásma. Titulný *góralczyk* z básne Janiny Porazińskiej ide s *ciupażką* za *pasem* lesom, hoľou a bralom a hľadá stopy po Jánošíkovi:

*Turniczkom się kłania,
Od skały, do skały,
Pyta, czy tu drzewiej
Janosika znały⁵.*

V druhej časti básne v rytme goralských popevkov s početnými opakovaniami a vložkami typu *ej, hej* vyslovuje hrdina svoju vernosť prírode.

*Hej, góry, moje góry!
Hej, czy wy o tym wiecie,
Hej, że tu bez was ginę,
Hej, na tym obcym świecie!⁶*

V zbierke *Smyku, smyku na patyku* vďaka použitiu štylizácie spracovala Porazińska umelecky mnoho folklórnych textov. V súlade s metrikou poľskej ľudovej piesne v šesťslabičných veršoch popevku *Talary* vyjadruje charakteristické črty mentality zbojníka, ktorý hromadí peniaze, aby ich mohol neskôr rozdať potrebným a nezúfať kvôli ich strate:

*Mam ci ja talary
pod buczkami w lesie
Przyjdzie bystra woda
to mi je przyniesie.
Talary, talary,*

⁴ Deotyła, *Piosnka w Karpatach*, /An./ *Skarbczyk tatrzański. Antologia poezji o Tatrach dla dzieci i młodzieży. Do 1939 roku*, výber a spracovanie Pola Kuleczka, Wrocław 1996, s. 29.

⁵ J. Porazińska, *Góralczyk*, /An./ *Skarbczyk tatrzański...*, s. 120. Prvé vydanie v „Przyjacieli Dzieci“ 1913, č. 46, s. 361.

⁶ Tamže.

*złocicie się szczerze.
Woda was przyniesie
woda was zabierze⁷*

Motív príbehu o zbojníkovi zbíjajúcom bohatých cestujúcich využila Zofia Rogoszówna v baladickéj piesni *Dzwonek polny*, ktorá je založená na rozprávkových motívoch. Jedenástslabičný verš s pevnou cezúrou a párnymi mužskými rýmami vyjadruje náladu hrôzy zapríčinennej stretnutím so zbojníkom z hôr:

*Piękny paniczyku! Trzos twój złotem lśni!
Razem z dukatami życie wydrę ci!⁸*

Avšak zázračný poľný zvonček, ktorý dala sestra, zobudí trpaslíkov, ktoré pomáhajú cestujúcemu, a zbojníka spútajú hlohom, trnkou a trnám. Tento krát sa výpad nepodaril, pretože v rozprávkach vždy víťazia bezbranní.

V periodiku „Moje Pisemko” v roku 1921 uverejnil Michał Arct vo veršovanej *Legenda górską⁹* originálnu verziu legendy o vzniku Mnícha – tatranského štítu nad Morským Okom. Mnohé porovnania uvádzajú náladu tajomstva a hrôzy v opise dvojitej postavy mnícha v čiernej kapucni. Dejiny vzniku štítu vysvetľuje básnická legenda o boji zbojníckeho kapitána a jeho druhov s dvomi postavami, ktoré spôsobujú ľuďom veľa škody, sú oblečené ako mnísi, ale v skutočnosti sú stelesnením zla a satanských síl. Mladý zbojnícky kapitán (*Harnaś*), ktorý s veľkou odvahou sa rozhodol skrotiť týchto škodcov, je práve Jánošík:

*Harnaś, choć młody, wielkiej był sławy,
Znany od Spisza aż do Orawy.
Jak smrek wysmukły, śmigły, wysoki,
Jak niedźwiedz silny, w barach szeroki.
Sam jeden przeciw dziesięciu stanie,
A chłopak cudny jak malowanie.
Rękę miał wprawna i bystre oko:
Nikt tak nie ujrzy orła wysoko
Albo na piargu kozicę szarą.*

⁷ J. Porazińska, *Talary*, /In:/ *Smyku, smyku na patyku. Piosenki ludowe*, il. E. Róžańska, Varšava 1960, s. 37.

⁸ Z. Rogoszówna, *Dzwonek polny*, /In:/ *Poezja dla dzieci. Antologia form i tematów*, sprac. R. Waksmund, Wrocław 1999, s. 267.

⁹ Táto verzia legendy nie je zohľadnená vo *Wielkiej encyklopedii tatrzańskej* Z. a W. H. Paryskich, Poronin 1995, s. 759.

*Nikt z nim nie zrówna się żadną miarą:
Najpierwszy w Tatrach Harnaś zbójceki!*¹⁰

Expedície s družinou zbojníkov do srdca Tatier sa končí tragicky. Všetci členovia družiny zahynú porazení tajomnou silou mníchov, zázrakom sa smrti vyhol ťažko zranený Harnaś, ktorý však zaprisahal pomstu na potláčateľoch. Ako v klasickej čarodejnej rozprávke aj v tejto legende sa objaví mimoriadny pomocník. Počas spánku príde starec a povie kapitánovi, aby sa vrátil do Kościelisk, kde stredná časť potoka, ktorý vyplýva spod Skaly Pisanej, ho privedie do striebristej komory, a tam zase uvidí plávajúcu zlatú kačicu. Na dne vody sú milióny diamantových vajec, ale nesmie ich vyloviť. Blízko brehu ležia však dve čierne vajcia, ktoré treba zobrať a zasiahnúť nimi mníchov. Harnaś dodržal pokyny a porazil ničiteľov, ktorí okamžite skameneli:

*Po krótkiej chwili oba stężały,
Stoją posepnie jako dwie skały
I patrzą w smętnej zadumie wkóło,
Swój nasunąwszy kaptur na czóło.*

Harnaś po víťazstve sa tešil dlhému životu „I na zbój chodził aż w późne lata”¹¹. Toto básnické spracovanie motívu spojeného s toponymiou tatranských štítov je zároveň príkladom rozšírenia mýtu o zbojníkoch.

V tom istom časopise v roku 1922 uverejnil Michał Arct básnický príbeh o Jánošíkovi. V úvode zdôraznil, že „dokladny zbiór podań o Janosiku podaje Kazimierz Tetmajer w książce pt *Bajeczny świat Tatr*. Stąd też czerpane są informacje o tej niezwyklej postaci”¹². Ďalšie roky z života Jánošíka popísal Arct v šiestich piesňach tohto retrospektívneho príbehu, zrekonštruoval legendárnu a mýtickú minulosť hrdinu, ktorý je stvárnený ako pozitívna postava, ochranca ľudu, utláčateľ uhorských grófov. Ako vodca skupiny zbojníkov vie využiť každú situáciu, vďaka čomu aj z najväčšieho nebezpečenstva vychádza ako víťaz. Jeho statočnosť je tu etickou hodnotou, ktorú implikujú také črty ako inteligencia a všestrannosť¹³.

Tak ako vo väčšine legiend o Jánošíkovi, takisto M. Arct pri stvárnení hrdinu využil zveličenie, objavujúce sa vo fantázii hrdinu, prítomnej aj vo chvíli smrti. Popri vysokým etickým hodnotám ho autor vybavil mimoriad-

¹⁰ M. Arct, *Legenda górska, /In:/ Skarbczyk tatrzański...*, s. 151-152.

¹¹ Keďže Jánošík zahynul v mladom veku, tento fragment legendy napovedá, že sa tu hovorí o inom zbojníkovi.

¹² Michał A.(rct), *Janosik*, „Moje Pisemko” 1922, č. 14. Celok sa nachádza v čísloch 14-18, 21, 23-27.

¹³ Por.: B. Żurkowski, *Literatura, wartość, dziecko*, Krakov 1999.

ným pocitom pre humor, čo môžeme priradiť do kategórie estetických postojov, realizovaných v konvencii zábavy.

V V. piesni nájdeme ľudický fragment opisu nápadu Jánošíka, ktorý chcel kompromitovať jedného z barónov posielajúc mu posla s listom, v ktorom sa sám pozýva na obed. Barón súhlasil s tým prekvapujúcim návrhom a zaručil, že hosť bude bezpečný. Avšak nesplnil svoj sľub a prizval na pomoc vojakov, ktorých Jánošík bez problémov rozohnal, keď hodil pomedzi ich rady voz spolu s kobyľou, ktoré stáli na ceste:

*On się roześmiał, był kontent z zabawy,
Ale dla biednych był dobry, taskawy¹⁴.*

Táto etická kategória dobra je hodnotením jeho konania. Autor niekoľkokrát sa v texte k nej vracia:

*Dawał pieniądze, bronił przed uciskiem,
Bo nic nie czynił nigdy z własnym zyskiem.
Rozdzierał sukno „od buka do buka”
Więc każdy biedak Janosika szuka
Z prośbą o pomoc i jakowe wsparcie¹⁵.*

Zradený Ilčíkom, jedným z dvanástich zbojníkov svojej družiny, Jánošík, keďže sa nedočkal omilostenia, zomiera. Ľud sa po jeho smrti horko rozplakal a zbojníci sa zase museli potulovať. Na Liptov uvalil cisár veľké pokuty, magnáti platili zlatom „za smierč Janicka wbrew cesarskiej woli”¹⁶.

Čitateľ periodika „Moje Pisemko”, ktoré bolo určené mladším deťom, poznával v tomto príbehu Jánošíka ako celkom pozitívneho hrdinu.

Mýtus zbojníka v básnických dielach určených deťom už v treťom desaťročí 20. storočia sa stával čoraz ludickejší, začala v ňom dominovať štylizácia zbojníckeho tanca. Keďže dieťa spoznáva svet prostredníctvom zábavy, sú preň zaujímavé aj tanečné formy. Počnúc ikonografickým obrazom zbojníka, ktorý je prítomný najmä na obrazoch a jeho tancom, v povedomí mladého odberateľa sa vytvára stereotyp tancujúceho zbojníka. Takého ukazuje už v „Małom Światku” z roku 1929 Józefa Putiatycka v básni *Przy Morskim Oku*, v ktorej dominuje tento tak často využívaný motív. Pokojný tanec v rytme hrajúcich huslí sa mení na ohnivý zbojnícky. Chýba mu síce tempo charakteristické pre opis Stanislawa Witkiewicza v diele *Na przełęczu* alebo atmosféra živelnosti prítomnej v básňach Kazimierza Tetmajera, ale ani to nie je mierou talentu spisovateľa:

¹⁴ M. A(rct), *Janosik*, cit. dielo, č. 26, s. 402.

¹⁵ Tamže, č. 27, s. 417.

¹⁶ Tamže, s. 419.

*Wnet też skaczą, tańczą kołem,
Z butną miną, z hardym czołem.*

Jednotlivé tanečné figúry sú opísané s realistickou jednoduchosťou. Osemslabičný verš neodovzdáva rytmus zbojníckeho tanca, ale opis niektorých figúr sa s ním jednoznačne spája:

*Za ramiona się chwytają,
Toporkami wywijają,
To na ziemię je rzucają,
I do ziemi przysiadają...¹⁷*

Tajomstvo a čaro tanca sa porovnáva so šplachotom vody v horskom potoku, hlukom vzdalenej búrky, ozvenou, ktorá skrýva dávne zábavy a chvíle radosti. Zakončenie básne spája súčasnosť s minulosťou.

V súčasnej poézii pre deti /po roku 1945/ sa mýtus zbojníka takisto objavuje v štylizácii zbojníckeho tanca, občas, okrem rytmickej stavby, je ťažko v nej nájsť spojenie s tradíciou. V básni *Na tureckim obiedzie* Porazińska majstrovsky vyjadruje rýchly, premenlivý rytmus tohto tanca. Pravidelné rýmy, anaforické zopakovania a pritom aj humor prítomný v téme zábavy vyjadrujú ľudickosť situácie:

*Na tureckim obiedzie
Tańcowały niedźwiedzie.
Tańcowały bestyje,
Chwyciły się za szyje.
– A, mój bracie, lekcje bierz,
Bo za kudły bardzo drzesz!¹⁸*

Hanna Januszewska v potulkách poľskej Pyzy nezabudla ani na Tatry a Podhalie. V pastierskej scenérii, keď ovce schádzajú z hôľ na odpočinok, pozývajú bačovovia Pyzu do zbojníckeho tanca:

*Hejże, Pyzo, Pyzeczko,
zajęliśmy pióreczko
Nie oddamy go za nic
aż zatańczysz z bacami.*

¹⁷ J. Putiatycka, *Przy Morskim Oku...*, /In:/ *Skarbczyk tatrzański...*, s. 136.

¹⁸ Text podľa zbierky *Zatańczmy mazura. Wybór wierszy o tańcu*, úvod a výber básní J. Kowalczykówna, Lublin 1990, s. 96.

Vďaka paralelnej kompozícii ľudového popevku s témou potuliek Pyzy vznikla štylizácia popevku na „chodzony” (prvok zbojníckeho tanca):

*Hejże, baca, baca nasz,
dobrych chłopców z sobą masz!
– A i Pyżę z sobą mam,
i na kobzie Pyzie gram!
W las, Pyzo, w las! Piórko ci się migoce!
W las, Pyzo, w las! Świeci piórko w pomroce
A za Pyżą po ścieżynie tysiąc kroków tupoce...*

Použitie lexiky a gramatických štruktúr charakteristických pre goralsky popevok, napr.:

*Pobukuje lasom,
Stawom i dolinom.
Huknij razem z bacą...*¹⁹

svedčí o dobrej znalosti ľudového poetického jazyka, odovzdáva farebnosť, rytmickosť, bohatstvo asociácií. Pri kreácii poetickej reality máme tu do činenia s parafrázou, ktorá umožňuje preniesť známe zložky folklóru podhalianskych piesní a tancov do detskej literatúry²⁰. Ten istý stylistický postup použila aj Ewa Szelburg-Zarembina v básni *Owce*. Sedemslabičné distichon s pravidelným ženským rýmom odovzdáva charakter goralského popevku známeho zo zbojníckeho tanca²¹.

Rozsiahlejšie dielo venoval Jánošíkovi Włodzimierz Słobodnik, v roku 1960 uverejnil svoju poetickú fantáziu *O zbójniku Janosiku, o siwku srebrno-grzywku i o pięknej cesarzowej*. Podobne ako v mnohých dielach Tetmajera sa hrdina vyznačuje neobvyklou fyzickou silou, fantáziou, dôvtipom, vďaka čomu sa približuje hrdinovi ľudovej čarodejnej rozprávky a môže fascinovať aj detského čitateľa.

Dielo otvára *Wstęp*, ktorý vysvetľuje, že fantázia básnika inšpirovaná najčastejšie rozšírenými ikonografickými podobami Jánošíka, čo sa odzrkadlilo aj v ilustráciách knižky Adama Kiliana, zrodí pieseň plnú dobrodružstiev, ktorá nadväzuje na tradíciu. V preplnenej lyrizmom uspávanke *Kołysanka zbójnicka* spisovateľ predstavuje osud hrdinu videný očami matky, ktorá ho uspáva. Neobyčajná odvaha a sila mu pomôže v boji s boháčmi, a umožní

¹⁹ H. Januszewska, *Pyza na polskich drózkach*, časť II, Varšava 1956, s. 86.

²⁰ M. Głowiński, *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej*, Krakov 1977.

²¹ E. Szelburg-Zarembina, *Przez okrągły roczek*, il. Z. Rychlicki, Lublin 1989.

mu darovať chudobným ulúpené veci, čím získa ich vďačnosť. Každé z ďalších diel tohto príbehu sa nespája priamo s úvodnou fantáziou²².

Ludické hodnoty v plnom komickosti diele *Czarodziejska fajka Janosika* sa aktivizujú v boji s medveďom – tento aj napriek svojej chytrosti a obrovskej sile bude porazený dymom z fajky, ktorú Jánošík fajčí celý čas a dokonca aj z bojiska uteká na kolese z dymu. Do záverečnej formuly sa vpisuje autor tohto fantastického príbehu:

*Ja też w kole tym leciałem,
Piękną fajkę zapalałem,
A kiedyś wykurzył fajkę,
Ułożyłem o niej bajkę*²³.

Vo fantastických dielach pre deti je zveličenie najčastejšie konštitutívnou vlastnosťou pri kompozícii deja. V cykle Slobodnika Jánošík – silnejší ako dovoľuje logická predstavivosť – bojuje dokonca aj s ničivým silným južným vetrom *halny* (fön). Zápas s vetrom je mimoriadne dynamický, ale zbojník so silou velikána, po tom, ako chytil protivníka za bradu, vrhá ním po oblohe, až nakoniec sa nájdu na mesiaci, kde unavený vietor požiada o zmier:

*„Pogódźmy się,
Wspólnie miodu napijmy się.
Ach, przepraszam cię, zbójniku,
Przepraszam cię, Janosiku!
Już nie będę w nos ci dmuchał,
Będę cię grzecznie słuchał”.*

*„Dobrze! – rzekł Janosik. – Zgoda!
Zbójnik tobie rękę poda.
Dobrze, wietrze, pogódźmy się,
Wspólnie miodu napijmy się”*²⁴.

Po tom, ako si spolu na mesiaci sadli, zhodne hodovali a na koniec „zatańczyli zbójnickiego zbój i wiatr – przyjaciel jego”. Podobný stylistický postup pri súčasnom zdôraznení podobenstva sile legendárnych postav: *Waligóry* a *Wyrwidęba* použil autor v ďalšom texte: *Janosik i olbrzym Sobek-Sobiepański*. Jánošík chce vyslobodiť utláčaných Sobkom sedliakov a sa

²² Takto totiž sa dá nazvať tento príbeh plný zvláštnych príhod.

²³ W. Slobodnik, *O zbójniku Janosiku, o siwku srebrnogrzywku i o pięknej cesarzowej*, il. A. Kilian, Varšava 1982, s. 11.

²⁴ Tamže, s. 14.

vrhá do boja. Na začiatku ide iba o ukázanie sily a šikovnosti, nakoniec jedna zo začarovaných Jánošíkových valašiek oslepí Sobka a týmto spôsobom oslobodí ľud z jeho nadvlády. Víťaz sa pozerá na radosť a zábavu ľudu a „ludzie zdrowie jego pili, ludzie w pieśniach go sławili“.

Určite pod vplyvom piesní a próz Kazimierza Tetmajera venovaných najznámejšiemu zbojníkovi umiestnil Slobodnik vo svojom cykle aj text *Siedem czarodziejskich ciupag Janosika*. Hrdina sa vyznačuje mimoriadnym sebavedomím a odvahou, píše „sążnisty, zbójnicki, junacki“ list rakúskej cisárovnej, v ktorom sa vyhráňa aj chváli, dáva početné podmienky, ktoré by mali zlepšiť postavenie sedliakov. Cisárovná podmienky prijíma, sedliaci dostanú slobodu a Jánošíkova družina sa podľa prania vodcu zábava vo Viedni. Aj v tomto texte je fantázia hnacou silou udalostí.

Literárny motív stretnutia s cisárovnou má u Slobodnika smelší ako u Tetmajera ráz. Jánošík sa prechádza po údolí na svojom *siwku-srebrnogrzywku* a stretáva sprievod cisárovnej. Očarený pohľadom na ňu ju požiada o ruku, ale cisárovná mu žartom dáva podmienky, ktoré – ako sa zdá – hrdina nebude schopný splniť. Na svojom sivákovi má preskočiť Tatry, skočiť na oblak a na koniec preskočiť more. Po vykonaní prvej úlohy hádže Jánošík k nohám cisárovnej plesnivec. Z prechádzky na oblaku sa vracia s hviezdou a po preskočení mora prinesie mušličku. Cisárovná po vykonaní týchto ťažkých úloh dáva Jánošíkovi svoju ruku, a na svadobnej veselici s veľkou radosťou a v zhode sa zábava a tancuje celý dvor spolu so zbojníkmi – sprievodom Jánošíka, a básnik končí tento fragment dôvtipným úryvkom:

*Ja tam również z nimi byłem,
Brodę w miodzie umoczyłem,
Wąsikami poruszałem
I to wszystko opisałem*²⁵.

Tento cyklus fantastických a rozprávkových diel končí *Taniec zbójnicki*. Osemslabičný verš nevystihuje však rytmus tanca, môžeme ho rozoznať iba vďaka prezentácii tancujúcich, opisu niektorých figúr a výkrikov, napr.: „Ech, zbójnicki, ach, zbójnicki – taniec górski, sercu bliski!“. Mnohé antropomorfizácie pôsobia na poslucháča alebo čitateľa básne. Do tanca sa zapojí aj starý Giewont a silný vietor *balny*, tancujú dokonca aj chaty, chýba však skutočný rytmus zbojníckeho tanca. Je nahradený nahromadením hudobnej lexiky, slovíes pohybu a mnohými anaforickými opakovaniami a pravidelným párnym rýmom, čo spája text s mélickou poéziou²⁶.

²⁵ Tamže, s. 34.

²⁶ O eufonických hodnotách v básňach pre deti hovorí o.i. T. Zawadzki, pozri jeho článok *Wartości eufoniczne poezji dla dzieci*, „Polonistyka“ 1984, č. 2, s. 111-115.

Włodzimierz Słobodnik nepredstavil Jánošíka ako klasického zbojníka, pretože didaktický model textov pre deti nedovoľuje takúto postavu kreovať. Je skôr bližší básnickým hrdinom, dokonca sa aj vyznačuje vlastnosťami héraosa s krásnym vonkajším vzhľadom, a pritom sa vyznačuje výnimočnou zručnosťou, šikovnosťou, chytrosťou; nadľudská sila, odvaha a znalosť bojového umenia mu umožňujú zvíťaziť v každom boji. Použitie hyperboly v charakterizácii postavy Jánošíka, najmä jeho neobvyklých činov, je – ako sa zdá – prelínaním mýtov, legiend a umeleckej literárnej fikcie²⁷. Autor však vybavil hrdinu takými črtami ako statočnosť, fantastickosť, zvláštnosť, ktoré vyjadril v mýticko-rozprávkovvej a zábavnej konvencii²⁸. Spisovateľ v stvárnení postavy a sveta mimoriadne voľne využil folklór, ale táto sloboda je charakteristická pre mnohých básnikov minulého storočia²⁹. Nájdeme u nich iba málo autentickéj zbojníckej legendy, ktorá najčastejšie zohľadňuje štylizáciu tanca.

Majstrovské spracovanie motívu zbojníckeho tanca ukázala Joanna Kulmowa v básni *Zbójnicy świerki*. Personifikácia smreka mu umožnila dokonca aj v značnej vzdialenosti od Zakopaného nájsť zbojnícke korenie. Keď fúka južný vietor, „zawadiacko stroszy igiełki”, ale zároveň sa mu krúti hlava, čo vyjadruje metaforické porekadlo: „świerk dostaje świerka – traci głowę”. Zakończenie básne je štylizáciou známeho popevku *W murowanej piwnicy...*, ktorá uvádza zbojnícky tanec, a je označená autorkou úvodzovkami:

„Hej w pachnącej żywicy
tańcowali zbójnicy
tańcowali zbójnicy
świerki!”³⁰

V súčasnej poézii je mýtus zbojníka vzdialený od vzorca hrdinu – obrancu utláčaných. V básňach Wandy Chotomskej je bližší skôr rozprávkovým postavám. V básnickej monografii s titulom *Muzyka pana Szymanowskiego*, ilustrovanej Gabrielom Rechowiczom, zachytila spisovateľka významnú epizódu v hudobnej biografii skladateľa. Jeho nadšenie maľovanými na skle postavami kapitánov a Jánošíka v zbojníckom tanci vyústilo do skomponovania známeho baletu *Harnasie*, o čom píše v básni *Na szkle malowani*. Básnička sa v tomto fragmente odvoláva na úlohu, ktorú v ľudovej kultúre Podtatranskej oblasti odohrávali hore uvedené na skle maľované obrazy. „Były

²⁷ Pozri E. Kasperski, *Poetyka i antropologia postaci. Szkic zagadnień. An./ Postać literacka. Teoria i historia*, red. E. Kasperský, s. 37

²⁸ O kategórii etických a estetických hodnôt v literatúre pre deti a mládež hovorí B. Żurkowski, cit. dielo, s. 83-93.

²⁹ Por. J. Cieślowski, *Wielka zabawa. Folklor dziecięcy. Wyobrażenia dziecka. Wiersze dla dzieci*. Wrocław 1985 / kapitola: *Jak sobie poczynano z folklorem*, s. 287 – 298 /.

³⁰ *Poezja dla dzieci. Antologia form i tematów*, sprac. R. Wąskmund, Wrocław 1987, s. 280.

one – píše Roch Sulima – plastycznym odpowiednikiem legendy zbójnickiej, a wisały w góralskich chałupach pospołu z wizerunkami świętych³¹. Rastúci dynamizmus tanca vystihuje básnička stupňovaním vykonávaných prvkov zbojníckeho tanca. Avšak sa neskončilo na skákaní cez táborák, tancujúci „przelecieli drzewa w lesie...”, „przebrnęli w locie ptaka...”. Bravúrna prudkosť ich pohybu spôsobila, že

*Przeskoczyli górski tańcuch -
zatracili się w tym tańcu.*

*Zatracili się gdzieś w niebie
i nie wrócą stamtąd póty,
aż przeskoczą wszystkie gwiazdy,
aż wytańczą wszystkie nuty³².*

Tento opis tanca skutočne „ucieleśnia odwieczną energię”³³. Vidíme tu teda ďalší príklad zveličenia, ktoré je dôkazom, že sa v charakteristike postavy básnička pozastavila na úrovni heroizácie.

Nadviazanie na model básne, v ktorej dominuje hlavná estetická kategória charakteristická pre texty, ktorých adresátom je dieťa, nazývaná *paidia*, môžeme nájsť v cykle *Tańców polskich* Wandy Chotomskej. S hore uvedenou tematikou sa spájajú najmä dva texty: *Zbójnicki* a *Krzesany*. Prvý z nich má výrazne zábavný charakter. Dvojverš, ktorým sa začína dielo, pochádza z originálneho zbojníckeho tanca, sú to slová: „W murowanej piwnicy...”. Ale už v ďalšej časti siedmich zbojníkov tancuje nie v rytme zbojníckeho, ale v rytme detskej zábavy, známej ako: „Tańcowały dwa Michały”. Spôsob tancovania, v ktorom: „pierwszy skoczył w górę”, „drugi tupnął nogą”..., „ciupagą rąbnął piątą” a lexika básne celý čas pripomínajú zbojnícky tanec.

V básni *Krzesany* vracajúci zo svadby sprievod sa pripája k podivnému víru tohto tanca. Dokonca aj kone v záprahu, keď počuli zvuky hudby, sa podrobili jej rytmu, a iskry z kremeňa spod konských kopýt zapájajú do tohto podivného tanca celý svadobný sprievod. Expressia, ktorú nájdeme v lexike a grafickom usporiadaní veršov, jednoznačne ukazuje extatickosť nálady. Na koniec básnička utlmuje túto živelnosť a uvádza lyrickú náladu.

*A pan młody,
w tańcu krzesanym,*

³¹ R. Sulima, *Folklor i literatura. Szkice o kulturze i literaturze współczesnej*, Varšava 1985, s. 302.

³² W. Chotomska, *Muzyka pana Szymanowskiego*, il. G. Rechowicz, Varšava 1987, s. 36.

³³ J. E. Cirlot, *Słownik symboli*, prekl. I. Kania, Krakov 2006, s. 414.

*dla swej żony wykrzesal księżyc –
złoty księżyc nad Zakopanem*³⁴.

Básne pre deti, ktoré sa venujú zbojníckej tematike, sa súčasne skôr sústreďujú na zábavu a estetické dojmy. Dôležitejší je v nich zbojnícky kroj, jeho nevšedná krása a mimoriadna sila vyplývajúca z magických atribútov, a nie jeho zapletenie do národných a sociálnych záležitostí. Mýty o zbojníkoch sú v súčasnej poézii pre deti esteticky valorizované. Sú skôr krásne ako pravdivé. A keďže kategória mýtu je skoro vždy nosičom pozitívnych alebo negatívnych hodnôt vyberajú autori básni pre deti vo väčšine práve tieto pozitívne črty³⁵.

³⁴ W. Chotomska, *Tańce polskie*, il. S. Rozwadowski, Varšava 1988, s. 11.

³⁵ Por. E. Kuźma, *Kategoria mitu w badaniach literackich*, /In:/ *Nowe problemy metodologiczne literaturoznawstwa*, red. H. Markiewicz a J. Sławiński, Kraków 1992, s. 95.

Mýt o Jánošíkovi v polskej detskej literatúre 20. storočia

prekl. Kumiria

Pri premýšľaní a úvahách o zbojníctve v polskej literatúre nie je ťažké postrehnúť, že táto téma je rozhodne menej zastúpená v dielach pre mladého čitateľa. Zbojnícke motívy, spolu s dejmi odohrávajúcimi sa v literárnych legendách, vystupujú prevažne v podobe krátkych, často porozhadzovaných básnických textov a fantasticko-rozprávkových útvorov. Čitateľovi predstavujú, okrem beskydského zbojníka Ondráša či bieszczadzkiego Madeja, postavu vodcu zbojníkov Jánošíka. Musím pripomenúť, že už poviedky písané pred 200 rokmi, spríadané o zbojníctve písané pre deti, takmer vždy naberajú mýtický rozmer. „Zvláštna“ literatúra je reprezentovaná legendou o udatnom zbojníkovi Jánošíkovi, ktorý „svet zrovnával“ – zámožným bral, aby chudobe dával¹. Povesti o Jurajovi Jánošíkovi sú prevažne písané štýlom pre krásnu literatúru, reprezentovanú odkazmi ľudových podaní. V slovensko-poľskom písomníctve, majú štruktúru zbojníckeho mýtu. Takmer všetky texty majú teda modelový charakter: vodca je vykreslený ako nadprirodzená bytosť, ktorá má neobyčajnú fyzickú silu, je odvážny, a rozumom prevyšuje ostatných ľudí².

To je výsledok zásahu nadprirodzených síl, aj keď Jánošíkovi v detskej literatúre často napomáha aj príroda. Jánošík, vodca zbojníkov, oslavovaný v ľudových podaniach, aj na stránkach kníh pre najmenších, stáva sa ochrancom biednych a vykorisťovaných. Odlišuje sa od iných rôznymi vlastnosťami – neobyčajnou silou, odvahou, zdatnosťou a šikovnosťou. Iné sú však najnovšie texty, ktoré boli napísané na konci alebo počas 20. storočia.

Uvedenie povestí o Jánošíkovi do detskej literatúry je zásluhou autorov z 19. storočia, ktorí podľahli asi tej najväčšej fascinácii horským priestorom. Patria k nim: Seweryn Goszczyński, Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Lucjan

¹ Por. *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, wyd. B. Tylickiej i G. Leszczyńskiego, Wrocław-Warszawa 2003, s. 164; *Słownik folkloru polskiego*, wyd. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1967, s. 147-148, 269-270, 464-465.

² A. Jazowski: *Imię Janosika... Zbojnictwo karpackie*, Kraków 2002.

Siemieński a Stanisław Witkiewicz. Vynikajúce príbehy šľachetného zbojníka z Tatier, diela najväčších predstaviteľov goralčiny, inšpirovali neskorších tvorcov a zároveň pre nich väčšinou predstavovali jediné majstrovské diela – vzory³. Rastúci záujem o goralčinu, je bohato viditeľný v literatúre pre najmenších a spadá na začiatok 20. storočia a medzivojnového obdobia. Modernistický model goralčiny, očarovanie krásou krajiny a rôznorodosťou kultúry a s tým nesmierny záujem o tatranské legendy, stretli sa s otvorenou náručou malých čitateľov. Tento fakt spôsobil zvečnenie príbehov o Jánošíkovi v detskej literatúre, ktoré sú čítané asi tak, ako diela Perłowca, či príbehy o spiacich rytieroch v Tatrách. Podhalanské činy a postavy, napr. Kráľ hadov, divožienky alebo Perłowic, sú často vpisované do diel k príbehom o Jánošíkovi. Možno o nich dodať, že nesú rovnakú symboliku. Zbojnícka tematika bola najmladším čitateľom odkrývaná ako jeden z náučných prvkov, čiže osobitý dodatok, príloha k „obrázkom hôr“. Legendy o Jánošíkovi mali teda didaktický charakter. Významným spôsobom na zrealizovanie tohto cieľa bolo vydávanie detských časopisov. V kalendároch s názvom „Moje Písmenko“ a „Priateľ detí“, vychádzajúcich na začiatku storočia, sa pravidelne objavovali celé strany alebo samotné texty venované goralkej tematike. Škoda, že zbojnícke motívy boli v týchto textoch považované za druhoradé, predstavenie postavy zbojníka mnohokrát vyvolávalo v malom čitateľovi strach⁴. Väčšie literárne obrázky „na pozadí s Jánošíkom“ v dielach pre najmenších boli vydávané aj Michałom Arctem⁵ a Janiną Porazińką⁶. V porovnaní s ich tvorbou je úplne nevýrazná poviedka Elziety Nowickej z roku 1906. V nej autorka zaplietla fragment smutnej, lyrickej piesne: *Na bučku, na bučku / listočky sa belejú kam sa „dobří chlapi“ na zimu podejú (...)*⁷.

Veľmi pútavým dielom s touto tematikou je povest od Zofie Urbanowskiej, napísaná na podstave legendy o Jánošíkovi Andrzeja Stopki. Autorka obohatila štruktúru klasického mýtu, dielo pôsobí ako jednoduchá rozprávka zložená výlučne z prvkov, ktoré náležia do zbojníckych legiend. Postavu hrdinu opisuje nasledovne: Jánošík získava nadprirodzené fyzické vlastnosti, na zbojníctvo sa dá po stretnutí s tromi čarodejnicami, (ale ešte predtým od nich dostane čarovné veci – valašku, košelu a opasok). Skôr, ako sa stane

³ Por. M. Jagiełło: *Zbojnícka sonata. Zbojnictwo tatrzańskie w piśmiennictwie polskim XIX i początku XX wieku*, Warszawa 2004, s. 7.

⁴ Tento dojem vyvoláva krátka poviedka podpísaná iníciaľmi W. T.: *Wycieczka do Pieskowej Skały*, „Moje Písmenko“ 1902, č. 41, s. 226-229.

⁵ M. A[rect]: *Janosik*, „Moje Písmenko“ 1922, č. 14-27; Tiež: *Legenda góraska*, „Moje Písmenko“ 1921, č. 35-39.

⁶ J. Porazińska: *Góralczyk*, „Przyjacieli Dzieci“ Kap. 53:1913, č. 46, s. 361.

⁷ E. Nowicka: *Z wycieczek wakacyjnych. Na Spiszu*, „Przyjacieli Dzieci“ 1906, č. 47, s. 738.

zbojníkom musí splniť úlohu (prepadať vlastného otca), zomiera zo ženskej zrady⁸. Autorka *Kňazskej* využila aj príbeh o najzdatnejšom zo zbojníkov v povesti *Ruža bez trŕňov*. Na stránkach diela rozpovedá legendu o Jánošíkovi podhalanský rozprávač Sabala. Je dôležité pripomenúť, že v tomto literárnom monológu je obsiahnutá celá filozofia mýtu o Jánošíkovi:

[Jánošík] žil v časoch Márie Terézie. Bol smelý, šikovný, bolo mu ľúto biednych, a um jeho dodnes oslavujú Slováci aj Podhalania. Príbeh o ňom, skrášľovaný počas rokov, stal sa nádherným príbehom „Tisíc a jednej noci“. Ukryva v sebe vela pravdy. V Jánošíkovi zosobnili goralí všetky vlastnosti tela a duše, ktoré sa im pripisujú. Udalosti z jeho života, v porovnaní s rôznymi krásnymi príbehmi, sú skrášľované navyše aj životnými príbehmi všetkých zbojníkov s rovnakým menom⁹.

Očarovanie horami a goralčinou nabralo iný význam po získaní nezávislosti. Autori dvadsiaty rokov naďalej využívali metonymickú a rytiersku interpretáciu goralských udalostí. Príznakom stáleho folklórneho záujmu v tých časoch bolo obmedzené písanie o horách v rámci mýtu. Príkladom je už spomínaný *Jánošík* či *Legenda hôr* od Michala Arcta. Tieto diela o Jánošíkovi boli charakteristické aj pre detské literárne formy. Na obrázku od Aliny Kwiecieńskiej je veľmi výrazný fragment, v ktorom malý Janko nakreslil hory, zelený smrek a zbojníka. Zbojník má zelený kroj a spieva:

*Ja som pastier z Tatier
Neobyčajný je zo mňa chlap
Hory sú mi sestrami, a vietor,
Víchor horský to môj brat¹⁰.*

V porovnaní s vyššie uvedenými textami sa vytvára pestrý útvar, ktorý vznikol okolo roku 1930 v myšlienkach Józefa Czaskiego. Je to báseň *Baśń fantastyczna o Janosiku, strzelcu i rycerzach śpiących w Tatrach* (*Fantastická báseň o Jánošíkovi, strelcovi a spiacich rytieroch v Tatrách*). V kratších literárnych útvoroch bola predstavená osobitosť zbojníckeho života detskému čitateľovi dost jednostranne – len s variantom pozitivizmu. Jánošík bol vždy krásny, bojovný, šlachetný, v súbojoch nikdy neprehral a nikdy ho

⁸ Z. Urbanowska podľa A. Stopki: *Janosik* v knihe *Klechdy domowe*, zebrała H. Kostyrko, Warszawa 1973, s. 55-61

⁹ Z. Urbanowska: *Róża bez kolców*, Warszawa 1980, s. 195-196.

¹⁰ A. Kwiecieńska: *Pisanki. Obrazek sceniczny w dwóch odsłonach*, „Moje Pisemko” Kap. 32: 1934, zv. 57, č. 13, s. 153.

nedosiahli neprajnosti osudu. Takže smrť zbojníka v dielach pre najmenších bola často zamlčaná.

Musím pripomenúť, že literatúra pre deti a mládež v 20. storočí predstavovala aj iné postavy horského sveta: Aleksandra Kostkę-Napierskiego, Klimka Bachledę a popri nich takmer vždy exponovala Jánošíka. Najčastejšie to boli len verbálne formy, neraz iba evokujúce potenciálne kultúrne významy spojené s funkciou jeho mena¹¹.

V povojnovej literatúre je pre detského čitateľa mýt Jánošíka prítomný hlavne v básni a literárnej legende¹². Spôsob podania je podobný vo všetkých literárnych útvoroch a zbojnícky dej nepodlieha väčším zmenám. Na príbehu o Jánošíkovi je vystavený celý text, pretože dej o zdatnom zbojníkovi predstavuje jedinú náplň malebnej rozprávky. Takýmto spôsobom využila motív Jánošíka aj Ewa Szemberg-Zarembina v zbierke podhalanských básní *Chłopiec z perły urodzony (Chlapec z perły narodený)*¹³. Podobne, ako vo väčšine básnických diel, je poslaním zbojníka prebudenie spiacich rytierov v Tatrách. Bohužiaľ, Jánošíkove poslanie sa končí neúspechom, pretože bojovný zbojník zostáva zabitý kráľovskými žoldnieri. Postavu Jánošíka charakterizuje autorka v básni ako postavu Kráľa hadov, Lomidreva či Valibuka, aj keď zdôrazňuje, že len legenda o „zdatnom Jankovi“ rozniesla sa po celých Tatrách.

V sedemdesiatych rokoch poľské a slovenské príbehy, v ktorých hrá Jánošík hlavnú rolu, napísali Viera Gašparíková a Teresa Komorowska v antológii (zbierke diel rôznych autorov) s názvom *Zbójnicki dar (Zbojnícky dar)*¹⁴. Krásny príbeh o dokonalom zbojníkovi bol popularizovaný aj vďaka iným zbierkam poľských básní a legiend, ktoré už predtým (na prelome 50. a 60. rokov) tešili sa obdivu najmladších čitateľov. Diela sa od seba veľmi neodlišovali, pretože boli písané prevažne Kasproviczem, Siemińskim, Dobkiewiczową a Jawowskim. Autori antológie menili len niektoré deje príbehu o vodcovi zbojníkov alebo im dali svoj vlastnú jazykovú podobu¹⁵.

Osobne však musíme analyzovať regionálnu literatúru na Podhale, hlavne detskú a mládežnícku literatúru, v ktorej je Jánošíkov príbeh večný. Bezpochybne k najzaujímavejším dielam so zbojníckym motívom patria diela

¹¹ Por. P. Kuleczka: *Tatry w literaturze polskiej dla dzieci i młodzieży do roku 1939*, Zielona Góra 1994, s. 210.

¹² Po druhej svetovej vojne sa pre dospelého čitateľa objavuje trojzväzkové dielo Jalu Kurka *Janosik* (Warszawa 1945 – 48), ktoré sa mohlo stať inšpiráciou pre autorov tvoriacich pre deti.

¹³ E. Szemberg-Zarembina: *O zašpionych rycerzach* v knihe Tiež: *Chłopiec z perły urodzony*, Warszawa 1964.

¹⁴ Pozri V. Gašparíková, T. Komorowska: *Zbójnicki dar*, úvod do poľského vydania T. Komorowska, Warszawa 1976.

¹⁵ Por. M. Orłóń, J. Tyszkiewicz: *Legends i podania polskie*, Warszawa 1988.

Andrzeja Jazowskiego¹⁶, napísané na podklade ľudových podaní. V *Jánošíkovi*¹⁷ vykreslil autor veľmi výrazný obraz legendárneho zbojníka a podrobne opísal jeho činy, pretože dielo je presýtené rôznymi odkazmi. Autor veľmi precízne ukázal čitateľovi historický časopriestor, s ktorým sa spája príbeh o zbojníkovi.

Jánošíkove činy boli inšpiráciou a zároveň aj témou diel Włodzimierza Słobodnika¹⁸, Krzysztofa Wierzbiańskiego a Wiesława Drabika¹⁹. Pozornosť si vynucuje aj lyrická povesť Drabika pod názvom *O barnasiu Janosiku podhalańskim rozbójniku*²⁰. Báseň má ľudový charakter, je príkladom prerobeného zbojníckeho mýtu, aj keď obsahuje veľa detailov. V diele Drabika nie je jasný pôvod hrdinu – isté je len to, že pochádza zo Slovenska, odtiaľ je prenesený do Poľska na krídlach bieleho orla. Zvýraznený zostal tiež jeden z prvkov mýtu, a to je silné puto hrdinu s prírodou. Jedná sa o kontakty s nadprirodzeným svetom, z ktorého Jánošík získava dar nadprirodzenej sily, neobyčajné fyzické vlastnosti a zručnosti:

*Zlakne sa pred ním svet!
Dáme mu kúzelnú sekeru,
Prefíkanosť Svišta, obratnosť Kamzika,
Medveďa silu a odvahú.*

*Slávny bude na Orave,
Na Podhale aj Liptove
Bojovať bude za správu vec,
Budú pred ním páni driet ...*²¹.

Po prečítaní úryvku nie je ťažké usúdiť, že knižka nie je určená intencionálnemu čitateľovi, teda šesť, sedemročnému čitateľovi. V tomto lyrickom diele, ktoré svojou štylizáciou grotesky pripomína viac farebnú paletu. Môžeme nájsť veľa narážok, kultúrnych odkazov aj bohatú symboliku. Kým hlavný hrdina vstúpi na zbojnícke chodníčky, stane sa ochrancom v goralskom kraji. Autor ponúka nečakaný koniec príbehu o Jánošíkovi, ktorý spolu s milovanou Marínou odchádzajú do Ameriky.

Ludia si ho pripomínajú,

¹⁶ A. Jazowski: *Janosik* v knihe *Z legendą w góry*, Kraków 1983; Tiež *Podania i bajki góralskie. Mitologia podhalańska*, Kraków 1996.

¹⁷ Tamtiež.

¹⁸ W. Słobodnik: *O zbójniku Janosiku, o siwku srebrnogrzywku i o pięknej cesarzowej*, Warszawa 1982.

¹⁹ K. Wierzbiański: *Janosik*, ilustr. K. Dębowski, Łódź wyd. 1983.

²⁰ W. Drabik: *O barnasiu Janosiku podhalańskim rozbójniku*, ilustr. M. Szal, Łódź 1998.

²¹ Tamtiež, s. [2].

*Do dnes na sklo malujú,
Po večeroch pri obniskách
Príbehy o ňom vyprávajú.*

*A keď sklo čisté je, vtedy mlčia,
Utícha náhle pieseň zbojnícka.
Ale Jánošík je – nezabynul!
Žije stále mýt Janička²².*

V súčasnej literatúre pre malých čitateľov je možno ťažké nájsť nové znenia príbehu o Jánošíkovi. Na vydavateľskom a knižnom trhu objavujú sa výlučne obnovené edície zbierok legiend a básní. Príbeh o tatranskom zbojníkovi má v nich rovnakú formu, nezmenenú, predstavenú v podobe mýtu. Vydavatelia siahajú po slávnych básňach a legende o Jánošíkovi, aj po lyrických textoch Sľobodníka a súčasnom diele Wierzbiańskiego²³. Najnovšie diela sú vo veľkej miere inšpirované populárnym filmom *Jánošík* režírovaným Januszom Passendorfem s úlohou Marka Perepeczki. V dobe najväčšej popularity filmu sa v roku 1974 objavil aj komix *Jánošík*, štyri časti diela Tadeusza Kwiatkowskiego s ilustráciami Janusza Skarzyńskiego. Môžeme si dovoliť povedať, že detský zákazník čerpá vedomosti alebo poznatky o Jánošíkovi predovšetkým z filmového obrazu. Autori sú si toho vedomí, preto sa napríklad v príbehu Wiesława Drabika môžeme stretnúť výrazné narážky na televízne podanie. Len ilustrácie korešpondujú s originálom. Z analýzy diel od súčasných autorov adresovaných najmenším čitateľom jednoznačne vyplýva, že iskra mýtu o Jánošíkovi v súčasnej literatúre pre deti a mládež pomaly slabne a zhasína.

Literatúra

- M. A. rect.: *Janosik*, „Moje Pisemko” 1922 č. 14-27.
- W. Drabik: *O barnasiu Janosiku podbalańskim rozbójniku*, ilustr. M. Szal, Kraków 1998.
- V. Gašparíková, T. Komorowska: *Zbojnicki dar*, Warszawa 1976.
- M. Jagiełło: *Zbojnicka sonata. Zbojnictwo tatrzańskie w piśmiennictwie polskim XIX i początku XX wieku*, Warszawa 2004.
- A. Jazowski: *Imię Janosika. Zbojnictwo karpackie*, Kraków 2002.

²² Tamtiež, s. [24].

²³ Knižka Krzysztofa Wierzbiańskiego dočkala sa nakoniec prekladu do nemeckého jazyka: *Janosik – der Bergräuber*, ilustr. K. Dębowski, Łódź 1985.

- A. Jazowski: *Podania i bajki góralskie. Mitologia podhalańska*, Kraków 1996.
- A. Jazowski: *Z legendą w góry*, Kraków 1983.
- Klechdy domowe. Podania i legendy polskie*, zebrała H. Kostyrko, ilustr. Z. Rychlicki, Warszawa 1973.
- P. Kuleczka: *Tatry w literaturze polskiej dla dzieci i młodzieży do roku 1939*, Zielona Góra 1994.
- A. Kwiecińska: *Pisanki. Obrazek sceniczny w dwóch odstonach*, „Moje Pisemko” Kap. 32: 1934, zv. 57, č. 13.
- E. Nowicka: *Z wycieczek wakacyjnych. Na Spiszu*, „Przyjaciół Dzieci” 1906, č. 47.
- M. Orłóń, J. Tyszkiewicz: *Legendy i podania polskie*, Warszawa 1988.
- J. Porazińska: *Góralczyk*, „Przyjaciół Dzieci” Kap. 53:1913, č. 46.
- Słownik folkloru polskiego*, wyd. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1967.
- W. Słobodnik: *O zbójniku Janosiku, o siwku – srebrnogrzywku i o pięknej cesarzowej*, ilustr. A. Kilian, Warszawa 1982.
- Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, wyd. B. Tylickiej i G. Leszczyńskiego, Wrocław-Warszawa 2003.
- E. Szelburg-Zarembina: *Chłopiec z perły urodzony*, ilustr. J. M. Szancer, Warszawa 1964.
- Z. Urbanowska: *Róża bez kolców*, Warszawa 1980.
- W. T.: *Wycieczka do Pieskowej Skały*, „Moje Pisemko” 1902, č. 41.
- K. Wierzbiański: *Janosik*, ilustr. K. Dębowski, Łódź wyd. 1983.

»Lesní ľudia« z Huculskej Vrchoviny
(Vo svetle *Prawdy starowieku* Stanisława Vincenza)
Mytológia – psychológia – sociológia

prekl. Wania Manczewa-Wicik

PAUSANIUS HUCULSKEJ OBLASTI

Pausanias prišiel do Grécka akoby v poslednej hodine - pred jej zničným zemetrasením a pred rozsiahlymi lúpežami, v dobe, v ktorej obraz starovekej gréckej kultúry vystupoval ešte v plnej kráse. Putoval po gréckych mestách, dedinách a osadách; hľadal to, čo bolo staroveké, oživoval obraz minulosti. Opisoval budovy a sochy, mýty, miestne legendy, udalosti a povere. Svoje objavy zachytával v šťastlivo zachovanom cestopise *Cesta po Grécku*, v desiatich knihách, ktorý napísal v rokoch 160 – 180 nášho letopočtu, je to asi najdôležitejšie dielo, aké máme zo starovekých čias, ktoré do dnešného dňa čítajú vedci a záujemcovia o antické Grécko.

Stanisław Vincenz napísal krásnu esej o Pausaniovi. Pripomenul v nej Norvidove slová: „Kto kocha – widzieć chce choć cień postaci”.

Podrobne, krásne a s mimoriadnou láskou opísal Stanisław Vincenz krajinu, ktorá sa rozprestiera južne od Dnestru, západne od Bukoviny, severne od Zakarpatskej Rusi, východne od oblasti Gorgany a rieky Lomnica. S homérovským rozmachom, s veľkou oddanosťou a bez sentimentálnosti poskytol obraz zeme, na ktorej sa narodil, a ktorá v ním zapamätanom a opísanom tvare prestala existovať, v cykle *Na wysokiej połoninie*, ktorý tvorí tri časti, ním nazvané „pásmami”. Je to veľká kniha rozprávání o ľuďoch tohto regiónu, ich obradoch a zvykoch, výnimočnom etose; o svete, ktorý už neexistuje, ale stále nás zaujíma a fascinuje. Jeho obraz nám poskytol Stanisław Vincenz. Môžeme ho nazvať Pausaniom Huculskej oblasti.

* * *

Z príbehov, ktoré sú prítomné v generáciách huculov, z odvolávania s v nich na viditeľné stopy ďalekých čias, ako kopce – hrobky, znaky vyryté na veľkých bralách nad prielomom rieky Čeremoš, rekonštruoval Stanisław

Vincenz huculské mýty, ktoré sú zdrojom zbojníckej tradície. „Najbližšími naszymi czasom z tych, którzy w tych przestworzach przebywali w ciągu ostatnich setek lat byli opryszki, rycerscy rozbójnicy”¹¹.

Podľa huculských legend zapísaných Vincenzom, podľa „pravdy staroveku”, dávno, dávno, „może wówczas, gdy pierwsze wody wypłynęły a góry dopiero zaczęły wyrastać, powstało tu z wód czy z łona ziemi, pokolenie olbrzymów - bojowników“ (168). V ľudových rozprávaniach, ktoré pretrvali do čias Vincenza sa nazývali „wielitami”, to znamená „obri”. Boli to „borcowie”, teda bojovníci. Urazení, mohutní, plavovlasí tvorili ľud „królów ziemi z pierwowieku [...] I rosło to plemię gazdowskie królów razem z górami i lasami.” (168).

Jednej jari vznikol medzi nimi veľký nepokoj, nezvyčajné oživenie, pohyb. Spájalo sa to s východom z nejakej poloniny „wieszczuna”, teda vešťa, proroka, ktorý pozná budúcnosť. Vypovedal tajomné – neznaté, podľa legendy, do najnovších čias – slovo, zatrubil na trombite. Stal sa sprievodcom, vodcom, všetci sa okolo neho sústredili, počúvali jeho pokyny. Práve vďaka nemu sa začalo niečo v horách hľadať. Nachádzali sa rudy, minerály. Z nich sa vyrábali sekery, a kožené brnenie okrašľovali zlatom a striebrom.

Boli to „wieliti”. Vyrúbali starobylé stromy, pustili ich na vodu, odplávali k ďalekým moriam. Hlavnou ich vierou bola viera v sekeru. O nej spievali, ak plávali po moriach, dobývali kráľovstvá, vyberali spomedzi seba kráľov, stavali hrady, zakladali mestá, odkrývali bohatstvá a poklady v horách, na púšťach, na morskom dne. Sekerou prekonávali nepriateľov, ktorí im kládli odpor, z ich zlatených lebiek pili med.

Rozišli sa po celom svete, začali dokonca hovoriť rozličnými jazykmi, niekedy boli rôzneho náboženstva, ale všetci mali hlboko skryté vedomosti o svojom rodokmeni, o Vrchovine. Lebo mali nad sebou kráľa, známeho „wieszczuna”, ktorý počul hlasy z neba, z neba dostával príkazy a pripomínal o rodných horách.

Po mnohých rokoch sa niečo stalo. Wieszczun „w trembitę hasło wierzchowiańskie wiosenne zatrubił” (169), pomocou poslov rozoslal tajomné slovo, na ktoré všetci králi z celého sveta ponechali bojovanie a získané kráľovstvá a odišli k Vrchovine za svojím sprievodcom, ktorý „na złotych cymbałach przygrywając, wiódł ich pieśnią, i przez morza, pustynie i szczyty przeprowadził” (169).

Na tomto mieste vystihuje mýtus moment prechodu od kočovného k usadlému životu, upokojenie sa a zmierenie so svetom pomocou práce. „Wieliti” sa usadili vysoko v horách, na lúkach, v pralese, nad Čeremošom.

¹¹ Stanisław Vincenz, *Na wysokiej poloninie. Prawda starowieku. Obrazy, dumy i gawędy z Wierchowiny huculskiej*. Predhovor Andrzej Kuśniewicz, Varšava 1980, s. 167. V ďalšej časti tohto textu, číslice v zátvorkách znamenajú číslo strany z tohto vydania.

Toto rozhodnutie bolo príkazom ich vodcu, „wieszczuna”, ktorý, keď zomieral „dzieciom i pacholetom królewskim wrócić na gazdostwo nakazał.”(170). Znakom odhodenia doterajšieho spôsobu života bolo zakopanie sekery spolu s pochovaním tela zosnulého vodcu. To bol znak konca bojovania. Sekery a sila „wielitow” mali odteraz byť určené na prácu v pralesi, na stavanie domov a hospodárenie. V takomto duchu dospievala mladá generácia, ktorá nevedela o svojom pôvode od „wielitow”. Iba občas starý gazda o tomto tajomstve hovoril svojmu prvorodenému synovi, ktorý musel prisahať, že bude o tom mlčať. Starší, ktorí o tom ešte pamätali, sa obávali, že uvedenie si svojho pôvodu by mohlo byť príčinou nejakého záchvatu sily, šílenstva a človek v takom stave by chcel obrátiť svet naruby, prenášať hory, zastaviť rieky a nebude vedieť prečo to robí.

* * *

Pravda o pôvode „wielitow” sa však nedala úplne skryť. „Tajemnica spoczywała i chowała się w głębinach serc, w tętnicach i we krwi, jako źródło podziemne” (171).

Občas sa stalo, že nejaký chlapec vzápätí pocítil v sebe nejakú „wielikańsku” silu. Nemohol sa zmestiť v rodine, vo svojom rodnom dome. Utielal z domu do neznáma, do lesa, do pralesa. Zaplavovala ho nejaká túžba, ktorá mu nedovolila uspokojiť sa s malým ľudským bežným životom. Mladá duša chcela dosiahnuť niečo viac.

„Gdy wiosna górska zacznie mrugać i uśmiechać się, gdy szepcze do ucha, jakby podmawiała i obiecywała, wydaje się wtedy, że to nie opór przeciw uciskowi i przemocy, nie pomsta za krwawą obrazę, nie zawód miłosny, ani nawet zew krwi gnaty tych junaków o złotych i ciemnych kędziarach na wędrówki i tułaczki, podobne do życia drapieżnego ptactwa.

To sprawił wybuch sił, co niezdolne do rozszerzenia ścian chaty gazdowskiej, a nie mogą się w niej pomieścić. To był wykot wiosenny” (173-174).

Z takýchto mladých ľudí sa regrutovali „ludzie lasowi”. Nerúbali, nepáliť lesy, nerobili cestičky, nepestovali „carynky“, teda lúky, kde sa kosila tráva. Spriaznení s horami a lesom chceli, aby bol nepoškvrnený a neprístupný. Les, ako aj celá príroda, boli pre nich sväté.

Vymýšľali vtipy, hry, žartovné zábavy: s kým si pohrať, koho zbiť, na kom sa pomstiť, koho ozbiť; nie vždy ich zábavy boli nevinné, ale to nezmenšovalo sympatiu, ktorú všetci mali pre nich. A nezmenšovalo ani sympatie Stanislawa Vincenza. „Ludzie lasowi” boli vnímaní ako rytieri, ušlachtilí zbojníci. O ich príhodách, pocitoch hovorili piesne. V jednej z nich matka

– gazdiná varuje syna, ktorý odchádza z domu do „lasowych chłopców“: „Synku! Woda cię zatopi, Dunaj bezdenny cię zaleje, las czarny pochłonie, zwierz rozszarpie, rozbój cię zarębie.” Syn jej odpovedá:

*Matko! Znają mnie Dunaje,
Gdy ja idę – fala staje.
Przejdę – wał się zamknie grzmotem.
Rozbój wita mnie szczebiotem,
Bór bołubi pobratyma.
Zgraja wilcza straż mi trzyma.*

Pre lesných ľudí návrat do ľudských osád, do usadlého života nie je možný. Oni si zvykli na úplnú slobodu, absolútnu nezávislosť, pohyb, vietor. Neskôr, keď sa začali vyskytovať sociálne konflikty, medzi príčinami, ktoré znemožňujú návrat je aj strach z trestu za zbojnícke priestupky:

*Weź garść piasku moja neni [nenia = matka]
I posiej go na kamieniu,
Kiedy na piasku modre zejdą kwiaty,
Wtedy powróci syn do ojców chaty (173).*

Mladí sa medzi sebou zvolávali, stretávali sa v horách, spievali, cítili voči sebe bratskú solidaritu, radosť, že si vybrali práve taký spôsob života, boli sebavedomí a smelí.

*Na wysokiej połoninie czerwienieją szyszki,
Cóż? Pójdziemy pobratymie tej wiosny w opryszki.*

Z druhej strany *kiczery*, teda z druhej strany hory dobiehala odpoveď:

*Wyrobimy toporczyki, bułatne topory!
Skarby sobie otworzymy, zamczyska i dwory (175).*

Podľa slov tejto piesne sa občas stalo, že „lasowy” život sa neobmedzoval iba na uvoľnenie rastúcej mladíckej sily, energie a pocitu mohutnosti, ktorá rástla v mladých ľuďoch žijúcich v lese a horách. Nespútaná „lasowa” fantázia občas aj priviedla k prepadnutiu krčmy, hradu, kaštieľa, mestečka, úradu. Jeden priestupok viedol k ďalšiemu a týmto spôsobom návratná cesta do rodnej chaty sa pred mladým mužom navždy zatvárala. Stával sa ozajstným „człowiekiem lasowym”, ostrážitým, so zbystrenými zmyslami, odolný voči únave, chladu a hladu. Vedel zahľadiť všetky stopy, utekať pred prenasledovateľmi, zo znakov na stromoch vedel čítať správy o prenasledo-

vateľoch alebo o pripravovaných prepadnutiach. Dokonca ani jeho frajerka nevedela, čo sa s ním deje a kde sa zdržiava, ako v tejto pesničke:

*Poczaruję ja, powróżę, zgadnę jego drogę,
A czy prawda, że pojmały go tam strażę srogie?
Poczaruję ja, powróżę woskiem na pszenicy,
A czy prawda, że już ścięty mój miły w ciemnicy?
Czy już w ziemi śpi czy w puszczech bieduje mój miły?
Czy mogiła go kołysze, czy puszcze zakryły? (176).*

V dejinách lesných ľudí sú lesy a stromy prítomné ako žive bytosti, ako srdeční druhovia, priatelia. Lupič, nútený na výsluchu, aby povedal, kto mu pomáhal, kto sú jeho priatelia, odpovedal: „Buk i smereka. Jawor i żerek [kosodrzewina] – to moi przyjaciele.” (177).

Jeden z príbehov o srdečných vzťahoch lupičov s lesom, so stromami sa spája s osudom jedného z nich, ktorého odsúdili na trest smrti. Nútili ho, aby povedal, kto bol jeho spoločníkom, ale on sa cítil úplne nevinný, pretože už dávno nebol lupičom – usadil sa na gazdovstve. Zatvorili ho do žalára a povedali, že na druhý deň bude visieť na háku.

V kúte sa našla jeho tisová palica, ktorú vždy so sebou nosil. Pomaly, trepezlivo pomocou nejakého klinca vydlabal z palice „fłojerku”, teda dlhú ako palica fujaru. Na svitaní na nej zahrál sudcom a katom. Keď počuli, ako spieva tisové drevo, ako ľutuje mladého muža, dojalo ich to a uvoľnili ho.

„I głos lasu – fłojera towarzyszy odtąd zawsze i wszędzie opryszkom. A także w ostatniej godzinie. [...] Gdy wiedzi-ono na śmierć watażkę Bajoraka, wysoki, wyprostowa-ny, zuchwały do szaleństwa opryszek, po odczytania mu straszego i okrutnego wyroku, idąc ku miejscu kaźni, ze wzgardliwym uśmiechem, wśród tłumu przerażonych i współczujących chłopów, wyraził ostatnie życzenie, aby mu podano fłojerę.

Wybrano mu jedną.

Nie dla świadectwa niewinności. Może, by sobie samemu i ludziom uświadomić, po co żył, po co tylu ludzi zgładził, czemu tak zawzięcie walczył do końca. I po co tułał się po tym świecie.” (177-178).

K mytológii a psychológii, ktoré tvoria dielo o huculských zbojníkoch pribudol ešte jeden faktor, možnože najdôležitejší: sociálny.

Vincenz rozpráva o tom, čo hovoril jeho vychovávateľ a starý priateľ, Petro Iwanijczuk, zvaný Kuzykom. Mal skeptický vzťah k vedomostiam svojho múdreho priateľa. Dôveroval „krvi Wielitov“, ktorá tečie v žilách Huculov, a ktorá – podľa jeho mienky – bola väčšou, ako tieto vedomosti, zárukou pri hľadaní pravdy. Popieral, že Huculi – gazdovia pochádzali od lupičov. Ich predkovia boli pokojným, „rachmanowym“ národom – to znamená dobrým a milosrdným.

Medzi legendami huculskej vrchoviny bolo aj miesto na víziu *rachmańskiej* krajiny, ktorá sa nachádzala na strane vychádzajúceho slnka, v neprístupných horách obklopených vodou zo všetkých strán. Žijúci tam národ, Rachmania sa vyznačovali krotkosťou, priateľstvom a milosrdenstvom. Nevedeli, čo je to nesúhlas a hádky. Boli to dokonalé bytosti, dobré duchy, sprostredkovatelia medzi nebom a zemou. Z nich mali pochádzať potomkovia Wielitov, Huculi, ktorí každý rok, šesť týždňov po Veľkej noci oslavovali „rachmanowský“ sviatok.

Zlo priniesol skutočný svet, ktorý zasiahol vrchovinu a zaviedol konflikty, vedúce k bitkám, lúpežám, vraždám.

Tento huculský, „rachmanny“ národ pracoval, nikoho sa neobával, nikomu sa neklaňal okrem „świętości niebiańskiej“. Prichádzali k nemu páni, aby im pomohol pri poľovačkách, aby ich sprevádzal po horách. Žili s páni v súhlase, po priateľsky, ale s tou svojou „rachmannosťou“, otvorenou pohostinnosťou, srdečnosťou dobre nepochodili, lebo neskôr páni začali žiadať stále viac, spyšneli, „zgrupieli już zanadto,”(181), a pritom, ako hovorí Vincenz používajúc toto slovo v úvodzovkách „wnadzili” sa do hôr. Chceli ich, Huculov, ľudí slobodných od staroveku, z kráľovského kmeňa Wielitov mať za nevoľníkov, chceli, aby pre nich pracovali. Ešte horšie, že začali k nim posilať „podpanków, jakichś różnych hajduków, swoich przydupników.” (181), ktorých úlohou bolo zaviesť nové poriadky, ktoré by vyhovovali pánom. Nové poriadky sa zavádzali násilím, brutalitou, nedodržiavali sa slobodné huculské práva, nikto nerátal s pravdou staroveku. Huculi na začiatku pokojne vysvetľovali, odvolávali sa na svoje staroveké práva, posielali pánom poslov, ktorí vysvetľovali všetko, žalovali „podpanków”. Bezvýsledne.

Stavalo sa, že takí *podpankowie*, aby sme nepovedali „przydupnicy” útočili na mladého Hucula, ktorý si bol vedomý svojho pôvodu od bojovníkov Wielitov a bol hrdý, že je pôvodom rovný kráľom a rytierom. Bránil svoju česť, svoju chatu a dedičstvo.

Dochádzalo k bitke, použila sa „bardka”, teda zbojnícka valaška, čo znamenalo koniec gazdovania. Takýto mladík sa už musel rozlúčiť s gazdovstvom, utekať pred trestom do pralesa, kde ho už nikto nemohol dosiahnuť a nájsť. Tak sa zväčšoval počet zbojníkov.

K nim sa začali pripájať bratia z Bukoviny, Uhorska kde takisto bola pocitovaná nespravodlivosť. Starý vychovávateľ Vincenza rozprával: „Ten ką

tutaj na naszej wierchowinie był najlepszy. W trzech krajach można było robić napady, w trzy kraje uciekać, a w żadnym z nich nie było porządku” (182).

Dochádzali tiež k tomu, že dokonca niektorí gazdovia, keď pocítili ľahký zárobok a nové skúsenosti sa na noc prezliekali, stavali sa lupičmi a prepadávali.

Stanisław Vincenz sa tu odvoláva na historické štúdie, ktoré potvrdzujú ľudové podania o rozvoji zbojnárskeho hnutia. V ich svetle skutočne do 17. storočia boli hory pokojné. V 17. storočí začínajú páni žiadať, aby sedliaci pre nich viac robili. To vyvoláva výbuchy hnevu na týchto východných ruských zemiach, kde doteraz sedliaci na pánskom nemuseli robiť. Kozácke vojny a sprevádzajúce ich bezprávie prispievali k rozširovaniu sa zbojníctva na tomto území.

Občas sa stávalo, že magnáti (Jabłonowski, Potocki) využívali zbojníkov pre svoje krvavé boje so susedmi o majetok. A keď už zbojníci pánom neboli potrební, tí tvorili milíciu, ktorá s nimi bojovala.

Karpatských zbojníkov sa obávali všetci na celom Pokutí a Podolí, strašili sa nimi deti; vznikali legendy o lesných ľuďoch, obroch, o ich mimoriadnej sile, bohatých krojoch, výzbroji a schopnostiach neočakávaného objavovania sa a bleskurýchleho miznutia. Ich skutky, občas kruté, boli často dôsledkom veľkého hnevu, afektu, často bola to aj pomsta. Ale často – čo potvrdzujú súdne spisy – vyplývali z opodstatneného pocitu krivdy.

Systematická pacifikácia huculských zbojníkov a ich exterminácia rakúskou vládou prinieslo pohromu zbojníckeho hnutia na Vrchovine. „Czarne szubienice stały rzędem przy drogach – opowiadali starzy ludzie – Pańszczyzna maszerowała w ślad za nimi. Skończyły się dostatki i stara swoboda. Pankowie, Żydkowie robili z nami co chcieli” (184).

V obraze osudu zbojníkov z Pokutia nezabúdala Stanisław Vincenz na rôzne degenerácie, neospravedlňoval násilie, ktoré páchali, ale vždy mal pre nich sympatiu, súcit, pochopenie a svojráznunosť. Videl medzi nimi mimoriadne charaktery, vysoko oceňoval ich bojové schopnosti, ktoré – keďže nemali iné možnosti sa uplatniť – mizli, marili sa pod stálou hrozbou šibenic.

Spolu s úpadkom zbojníctva bol osud Vrchoviny jednoznačný. V zrážke s civilizačnými zmenami a sprevádzajúcou ich administratívou muselo k tomu dôjsť. Ľudia zvonka neboli schopní oceniť a pochopiť zvláštnu hodnotu tohto ľudu.

Ale vráťme sa k huculskému mýtu. Bohužiaľ sekera Wielitov, ktorú zakopal Wieszczun sa nenašla. Keby sa našla, nielenže by nedošlo k prekonaniu horského ľudu páni a „podpankami“, ale ľuďom by sa otvorili oči, bolo by možné zaviesť na svete „prawdę wierchowińską, ład starowieku – slobodę.” (187)

Pretože sa nenašiel, stratila sa aj stará sloboda. Namiesto toho, aby vládli nad svojím vlastným životom, „Huculi poszli na dno dziejowe”(187)

Stanisław Vincenz sníval o takých archeológoch, ktorí by sa nepozastavili na udržiavaní hrobov, vykopávkov, skamenelín, ale by vedeli aj zachovať a odkázať na „żywe kwiaty i łąki pierwobytniej kultury.” (187) Práve on, ako autor cyklu *Na wysokiej połoninie*, sa ukázal takým neobvyklým, citlivým archeológom, ktorý nám poukázal na prebohatý na detaily, pestrý obraz huculskej Vrchoviny.

**Mýt o zbojníkoch v *Pravde staroveku*
Stanisława Vincenza**

prekl. Kumiria

Pravda staroveku – prvá časť Vincenzovho cyklu *Na wysokiej poloninie (Na pastvine vysoko v horách)* – je takmer celá zasvätená príbehom o zbojníkoch. Podtitul diela – *Obrazy dumy i gawędy z Wierchowiny Huculskiej* svedčí o tom, že ani historické dokumenty, ani fakty nie sú najdôležitejšou témou autorovho záujmu. Rozprávač diela si len zriedka preoblieka kostým vedca a vzdelanca. Jeho vyjadrovanie pripomína skôr ľudovú reč, sám nosí šaty huculského hlásnika. V diele sa nakoniec objavuje aj ľudový rozprávkár. Hrdinom a rozprávačom príbehu o Dmytryku Wasyluku nie je predsa nikto iný ako sám hlásnik – starý Andrijko, „čo neprestajne o kučerách junáckich básni, a sám je lysý ako poleno“ (s. 281)¹. Autor rozpráva o historických príčinách zbojníčenia vo východných Karpatoch, o tzv. „vyrojení sa“ chuligánov na konci 18. a začiatkom 19. storočia. Siahá po historických dokumentoch aj prácach², a poučený tak píše o spoločenskej a politickej úlohe zbojníkov, hlavne o rakúsko-uhorskej pacifikácii huculských oblastí v 19. storočí. Predovšetkým sa však snaží o zachytenie ľudových podaní, o vytvorenie huculskej mitológie. Hoci ako sám hovorí: „Aj napriek tomu, že všetky príbehy o zbojníkoch súvisia s historickými postavami, o ktorých existuje množstvo dôkazov v súdnych listinách a kronikách v Poľsku, či na Východe, fakty, ktoré my nazývame historickými, neobsahujú ľudové podania v takej miere ako vyššie spomínané mýty“ (s. 162).

Prvý zväzok cyklu *Na wysokiej poloninie (Na pastvine vysoko v horách)* je teda predovšetkým zbierkou mýtov o zbojníkoch. Svet predstavený v ňom podlieha sakralizácii – stáva sa súčasťou svätého príbehu, odrážajúci prvot-

¹ Všetky citáty sú z vydania: Stanisław Vincenz, *Na wysokiej poloninie. Pásmo I. Prawda starowieku. Obrazy, dumy i gawędy z Wierchowiny Huculskiej*, Sejny 2002, s. 511.

² Okrem iného v tzv. „čiernych kniž“ čiže aktov legend v Stanisławowie. Por. napr. s. 183.

nú, a teda najreálnejšiu pravdu o svete³. Titul diela *Prawda starowieku* (*Pravda staroveku*) je odkazom na sakrálne časy začiatkov. Udalosti rozpovedané ľudovým rozprávačom, prebiehajú v mýtickom *illo tempore* (lat. *tie časy*), ktoré navždy zapečatili dočasnú skutočnosť. Príbeh sa stáva správou o tom, čo v minulosti konali hrdinovia a nadprirodzené bytosti⁴. Rovnako aj priestor, v ktorom žili zbojníci, má sakrálny charakter – nie je to len jednotvárný priestor. Zahŕňa svety bežných skúseností a aj tie iné – plné bytostí z podsvetia: anielov aj zlých duchov⁵. Hrdinovia sú nazvaní podľa súladu s historickými názvami, menami chuligánov – sú súčasťou tamtoho prvotného univerza a podobne ako čas a priestor podliehajú osobitnej sakralizácii, ktorej spôsoby a funkcie treba odhaliť.

O výnimočnosti Vincenzových hrdinov hovorí najskôr ich atletická postava a nadprirodzená sila i obratnosť. O Šablíci čítame: že „plecia mal tak široké ako baba stará, hrud' jak gazdove vrata, a ramená sta kanvice” (s. 173). Dozvedáme sa, že všetko lámal a ničil [...]. Ničil zámky hádžúc na ne kamene, ktoré iný ani nezodvihol. Brány otváral dubovým pňom. [...] (s. 174). O niečo neskôr rozprávač predstavuje ďalšieho vodcu chuligánov: „Rozniesol sa potom chýr o nadprirodzenej sile a neobyčajnej šikovnosti Dobosza a jeho družiny” (s. 200). A pri rozprávaní príbehu o Dmytruku Wasylukowym, nezabudne poznamenať: „Povrávalo sa, že bežal rýchlo ako srna, keď ju naháňal, skákal z kameňa na kameň [...]” (s. 298). Rovnaká sila a šikovnosť, ďaleko prekračujúce možnosti obyčajných smrteľníkov, podľa autora nie sú z tohto sveta. Sú darmi z pravekov. Veľkí zbojníci sú podľa neho potomkami mýtického rodu obrov – Velikánov. A od nich zbojníci obdržali svoju moc. Tak je to v prípade Šablíci, Dmytryka a aj Dobosza.

Niektoré Vincenzove príbehy hovoria, že tú silu dostal zbojníčisko od svätých (poz. s. 258), jeho život zahŕňa aj pestrý opis kúzelného rituálu odovzdania pradávnych darov Velikánov. Chuligán zázračným spôsobom nájde ich skrytú sekeru, cestu mu ukazujú orly, získava moc od huculského kňaza, ktorý „Kázal Doboszowi rozopnúť si košelu i rozťal mu kožu na ramene, položil na ňu [...] voňavú bylinu [...]. Keď mu štava z bylín v krvi začala prúdiť, pocítil v sebe silu čo by celý svet prevrátila hore nohami” (s. 196).

Telo zbojníka bolo obdarované nadprirodzenými vlastnosťami, bolo chrámom tajomných, nadprirodzených síl. O tom, že je aj posvätným chrámom, oddeleným od toho, čo je všedné, miestom nedotknuteľným a nedo-

³ M. Eliade, *Sacrum i profanum*, Warszawa 1996, s. 78-79.

⁴ M. Eliade, s. 78.

⁵ O sakrálnom predstavení priestoru v cykle Vincenza píše aj Andrzej Karcz. Por. tiež: *Sakralna wizja świata w Stanisława Vinzenza „Na wysokiej poloninie”*, v knihe *Proza polska w kręgu religijnych inspiracji*, wyd. M. Jasińska Wojtkowska, K. Dybciak, Lublin 1993, s. 356-360.

stupným, nasvedčuje hlavne jeho nezraniteľnosť aj voči strelám. Strely nemíňajú Šablicu (poz. s. 174), míňajú Dmytruca (poz. s. 360). O ďalšom zbojníckom vodcovi porozpráva rozprávač: „[...] zovšadiaľ sršala neporaziteľná sila, smelosť i fantázia Doboszowa. A nikto ho nemohol predbehnúť, premôcť ani poraziť“. Posvätnosť, nedotknuteľnosť znamenala aj zákaz zdržiavať sa kontaktu so ženami. V čistote žil okrem iných aj Šablica, ako čítame, „chuligán bez skazy“ (s. 182). To o ňom rozpráva ľudové podanie, že „len čo sa k žene priblížil, odhodilo ho. Pamätal, že potvore by chudoby naplodil a pánom poddaných“ (s. 180). Kňaz obdaril Dobosza nadprirodzenými vlastnosťami a varoval ho okrem iného „nekmotričkovať sa so ženami“ (s. 196). Porušenie tohto zákazu môže znamenať zbojníkovu smrť. Vzťah so ženou znamená dobrovoľnú stratu svätej čistoty a aj odolnosti voči ranám a strelám. Dobosz, ako píše rozprávač „stratil sám seba. Hriešna láska k žene zadusila ho, oslepila, pohltila“. Kvôli láske stratil nadprirodzenú silu pred ranami, nešťastím a zhynul rukou žiarlivého Zwinke.

Ako sme už spomínali, záhadný stavec dáva Doboszovi čarovnú bylinu pod kožu na rameno. Možno práve rameno je sídlom sili, ktorou narába so sekerou. Je hlaným miestom svätej moci. Hoci huculská mytológia hovorí niečo iné. Miestom nadprirodzených, velikánskych síl sú vlasy. Čítame, že „Šablica mal vlasy plavé, v strede štyri zlaté pramene, čo bolo znakom rodu Velikánov“ (s. 170). Inde zas natrafíme na takýto fragment:

Vyrástol tak Dmytro na junáka [...]. Povráva sa, že kučery mal zlaté, tak husté a divoké, ako hriva leva. Z daleka oslepovali (s. 298).

Aj keď mal Dobosz podľa vyprávání „kratšie kučery“ (poz. napr. s. 206), tie isté podania hovoria, že z nich svietili zlaté pramienky. Keď vypadli, znamenalo to, že zbojník stratil svoju nadprirodzenú silu. Dobosz zomiera zbraňou Zwinky preto, že mu predtým Xénia, žena Zwinky, vytrhala zlaté vlasy (poz. s. 272). Dmytryk zachráni svoju silu utekajúc pred náborom do armády a nebezpečenstvom ostrihania ...

Zlaté vlasy nie sú v príbehoch Vincenza len znakom príslušnosti v mýtickom hrdinskom rode, ale celkovo univerzálnym symbolom posvätnosti. Rovnaké vlasy majú aj veštcí (poz. s. 193), tiež Božie Dieťa, o ktorom čítame, že „malinkými rúčkami biednu dušu varuje a vedie pred tróny nebeské“ (s. 260). Aj ten najmenší záblesk alebo svetlosť sú v huculských mýtoch výpoveďou o príslušnosti postavy alebo javu do sféry *sacrum*. Iskrivé, červené nohavice a vestičky, medené pliešky, čo už zďaleka blyskali sa na klobúkoch i na hrudi Doboszových zbojníkov môžeme označiť ako symbol sily a príznak mystickej moci. Ak bol jeden zo zbojníkov zasiahnutý bleskom, myslel si, že „má dočinenia so svätým“ (s. 215) a chráni sa nešťastia. Nielen v tomto fragmente je svetlo znakom epifanie, zjavenia sa Nadprirodzeného. Je dôležité

pripomenúť si aj moment zvolenia Dobosza za vodcu zbojníkov. Hrdina bol zasiahnutý bleskom, vyznačený svetlom a silou. On sám spolu s družinou rovnako opisujú tento fakt: hrom, to je nástroj proroka Eliáša, ktorý vybral Dmytryka spomedzi iných, vysväcuje ho na vodcu a prikazuje mu úlohu, ktorú má splniť:

Dmytro sa vyrovnal, usmieval sa a vstal. A všetci už vedeli, že im hrom vybral vodcu, že sám starý, bradatý svätec im ho zoslal. [...] sám Dmytryk to videl. [...] Stál ako nahý, ticho prehovoril, palcom ukazujúc do neba:

– Uzdravil ma zo šialenstva – svätec.

Na krídla vzal, zanielol k zlatým bránam. Palcom ohnivým poklad ukázal. I vyriekol: že prídete, že spravodlivosť vráti sa – naša, krása i sloboda.

Sláva Hospodinovi! Sláva vám junáci – blahoslavil ich Dmytryk. (s. 326)

Uvedený fragment presviedča o tom, že v huculských povedačkách i piesňach bola činnosť zbojníkov nadprirodzenou, nevyčerpáva sa teda v rámci skutočnosti spoločenského života – nemožno ju vysvetliť úplne len s psychologickou, spoločenskou alebo politickou znalosťou. Je niečím ako poslaním z nebies. Rozprávač pri vysvetľovaní potreby zbojníčenia píše: „nie hnev proti utláčaniu, ani nadvláde, ani pomsta za krvavú potupu, ani láska, ani volanie krvi nehrali tých junákov [...]“ (s. 150).

Dôvodom ich stane sa túžba skrytá v metafore: „Duša junácka búri sa, zmieta a potom modlí sa do víchra s krídlami, do močiara búrivého: vezmi ma, vetriček, priateľu, bratříček boží! Unes odtiaľto [...] do novej krajiny s jasnými zorami“ (s. 151). Príznačná už spomínaná túžba po nekonečnosti prebúdzajú sa v zbojníkoch na jar. Znamená to, že rytmus zbojníckeho života sa v príbehu Vincenza spája s rytmom prírody. Čas zbojníčenia, tak ako čas prírody, má charakter kruhu. Je odrazom svätého času počiatkov. Koncom zimy zbojníci opúšťajú svoje príbytky, kedy, podľa pradávneho rituálu (tradície), gazdovia vypúšťajú zvieratá zo zajatia, aby si samé hľadali požíveň. Ako každý rituál, aj tento je istým návratom do prvotných pradávnych čias. Vypustenie zvierat a opustenie príbytkov zbojníkmi je napodobňovaním i návratom do pradávna – „aby bolo tak, ako na počiatku: kedy neboli zimy, kedy bola večná jar“ (s. 151).

Poslaním zbojníkov je vlastne navrátenie mýtického času začiatkov – „kedy bola večná jar“. Je splnením, vlastne len čiastočným vyplnením nádeje k návratu do pradávnych životných zásad, čiže tzv. „pravdy vrchovej“. A možno urkýva v sebe aj náboženskú túžbu za krajínov Rachmanov – huculským Edenom (rajom), miestom skutočného, ničím nepoškvrneného šťastia. Vodca zbojníkov, Dobosz, sa podujme na výpravu do tej krajiny a keď prichádza k

moru, počuje rachmanské zvony. On, aj jeho spoločníci, ako spomína rozprávač, „blahoslavili tú chvíľu, keď ich spoznala a uvítala svätá ďaleká Vrchovína. Všetkým svätým ďakovali za to znamenie. (s. 269). Tajomná kňažná, s ktorou sa Dobosz stretol už oveľa skôr na polane nad Wątaką, rozumie, že vodca zbojníkov je poslom vyslaným veštcami. V rozhovore s kráľom pripomína: „Najjasnejší pán kráľ, počula som predpoveď o nečakanom z neobyčajného roku a miesta, s takou činnosťou, čo každého odsúdi“ (s. 242). Poslanie zbojníka rozumie sa len v rámci spoločnosti „bo povolaním vašim je celý pracovitý rod oslobodiť“ (s. 247). A tiež možno v rámci politiky, navrhujúc Doboszowi intrigu, s ktoru by mohol získať moc nad celučkým Pokućiem, stať sa veliteľom i politickým spojencom panovníkov Poľskej republiky. Dobosz odmieta návrh, pretože prameňom jeho sily nie sú politické či spoločenské činy, ale vernosť samému sebe: „Ale čo zmôžem ja ovládnuť akýmsi šialenstvom, to je pánmi kúpený, iný, akýsi nie ja? Sili zmiznú, budem nič“ (s. 249). Dávno pred spomínaným rozhovorom zbojník vďaka nadprirodzeným silám spozná svoje poslanie. Dozvedá sa, že jeho úlohou je prinavrátanie prvotného sveta a svätých zásad. Vie, že musí nielen: ukradnúť zakliate poklady.

Utríšiť biednych. Z mučiarní, z pekla katovho vyslobodiť národ“, ale hlavne: „Nastoliť poriadok i pravdu nebeskú. A nepadne tam iné ako úprimné a priaznivé slovo. Lebo zlé slovo je ako zrnko draka, semeno nešťastia a zločinu“ (s.195). Jeho úlohou je prinavrátiť časy, kedy nebolo biednych, ani nešťastných a „úsmevom zakvitali všetky líca“ (poz. s. 198). Zbojníci z epeje Vincenza sa snažia prinavrátiť krajinu šťastia, pokoja a radosti a zároveň aj predstavujú vlastnosti jej budúcich obyvateľov – hrajú na hudobných nástrojoch, skladajú piesne, vytvárajú vynálezy slúžiace zábave, vedia tancovať aj spievať. Ich skutočnou silou nie je vojna, ale radostná spoločná zábava, ktorá sa zrodí, keď v temnej noci ľudia zídu sa pri radostnom ohni. Rozprávač príbehu spomína: „Bolo úplne jasné, že Dobosz neobracia svet, naopak, po kresťansky napráva, bo daruje aj sviatočné zábavy koná na slávu Božiu [...]“ (s. 223).

Doboszowe sny prekračujú hranice tohto sveta – smerujú k poslednému svetu, ktorý je za hranicami súčasnosti. Nejedná sa len o to, že, ako uvádza autor, huculská dedina „ukazuje a menuje aké kostoly a cesty budovať“ (s. 216). Vodca zbojníkov je niekým viac ako len zakladateľom objektov kultu. Je iniciátorom novej a lepšej skutočnosti. Hovoria o tom napríklad plány vystavenia tajomnej cesty do podsvetia. Čítame:

Povrávalo sa o Synyciach, že odtiaľ je brána a vstup do tajomného sveta. A tam, pri vstupe, Božie Dieta zlatovlasé maličkými ručičkami biedne duše varuje a vedie pred tróny nebeské. A tak Dobosz rozmýšľal, aby ten ohromný boží

dom tam postaviť [...], aby človek [...] a hneď mal otvorené brány do nebies. (s. 260)

Hrdinovia príbehu častokrát pochybujú o tom, či vojna o „svätú slobodu“ a práva najbiednejších bude stáť za to. Ich snaha – podmienená spoločenským aj hospodárskym problémom, postupne prerastie do boja so zlom metafyzickým. Šablica nebojuje len s pánmi, ale aj so samým diablom. Čítame, že „zabil beštiiu, až čiernota striekala na všetky strany [...]. Odvtedy je beštia neškodná. Neukazuje sa viac na zemi a jej druhom vstup na zem je zakázaný“ (s. 180).

Traja vodcovia zbojníkov, ktorých príbehy sú rozpovedané vo Vincenzovej *Pravde staroveku* – Šablica, Dobosz a Dmytro Wasyluk – sú teda stelesnením mýtu mesiáša. Ich činy sú doprevádzané neobyčajnými znakmi, ktoré majú potvrdiť fakt, že každý z nich je vyvoleným a povolným z Nebies. Ich detstvo je neobyčajné, dokonca už ako nemluvňatá sú výnimoční. Dozvedáme sa, že Šablicova matka nosila ho dva roky pod srdcom, kojila „deväť rokov bez prestania“ (s. 170). Každý zo spomínaných hrdinov si uvedomuje, že do jeho činov zasahuje nadprirodzenosť, preto sa na ňu pripravuje určitými rituálmi odriekania, ktoré patria k náboženským rituálom očisty. Vieme, že Dobosz, „vstupujúc na cestu lesomužička“, spovedal sa pred starým veštcom, nasledovne rozdal úbohým všetko, čo mal, čo vlastnil (poz. s. 196). Šablica sa pred zbojom dlho modlí, ba viac: snaží sa odpustiť pánom aj ľuďom, nakoniec sám prosí o odpustenie. Vincenzov rozprávač niekoľkokrát pripisuje zbojníkom vlastnosti kresťanských svätých. Dobosz, ide na Svätú omšu, nie iba „rosypajúc dukáty po chodníčkoch a okolo kostola, ale úmyselne vyhľadával biednych“ (s. 215). Snažil sa pochopiť nielen svojich priateľov, ale aj prenasledovateľov. Keď zbojníci zajali žoldniera, vodca s ním spolucíti a žiali, „že biedni ľudia, majú ženy, deti a nikto z nich nič [...] nezavinil. Zakázal zbojníkom strieľať do príšer. Tak hovorí čierna kniha“ (s. 237). Rozprávač pri rozprávaní o zbojníckych prepadoch upovedomuje, že veľa z nich sa odohralo bez krviprelievania. Dmytryk napomína svoju družinu a všetkých obyvateľov Hołów; „Pre nás to nie pomsta, ale česť je prvá u Boha a ľudí“ (s. 357). Hoci zbojníci toho majú na svedomí, často lutujú svoje činy, odprosujú rodiny obetí, a snažia sa zaplatiť škodu. Dobrým príkladom je vyznanie Dobosza: „Chyby napravím, hriechy vypálím, sta by som kosti prepálil, ani zrnko nezostane. Nech aj hľadia do slnka: bedár, pastier, zločinec, vodca, a vstal čistý“ (s. 248).

Iným spôsobom sakralizácie postavy sú v diele príbehy skúšky poukázania mnohých a hlbokých kontaktov zbojníkov s predstaviteľmi duchovného radu. Autor netypickým spôsobom zdôrazňuje ich duchovné vzťahy s chasydzkimi mystikmi. Dozvedáme sa, že Dobosz uzavrel „večné bratstvo“

s Baal-Szem-Towem, Dmytryk Wasyluk ešte „v otcovom dome spoznal sa s mladučkým židovským kňazom” (s. 340). Jemu ako chlapcovi vyrozpráva zbojník o neznámom prianí, ktoré ho hnalo raz do jarnej noci, keď, ako sa mu zadržávalo „celý svet sa mu prihováral, aby sa stal pustovníkom”. Aj keď sa ani jeden vodca nedožije staroby, autor hovorí, že vodcom zbojníkov mohol sa stať len človek z „váženého, veriaceho rodu” (s. 318). Šablica, aj Dobosz, aj Dmytryk boli obdarovaní nadprirodzenými vidinami:

*rozumejú tajomným znakom preslaným im z neba a od-
vzdávajú ich svojim spoločníkom. Ich múdrosť z nich nero-
bí len vodcov spoločnosti, ale aj duchovných vodcov Hucu-
lov.*

Položme si nakoniec otázku: čím sa odlišujú Vincenzove príbehy od iných zbojníckych príbehov v karpatskej kultúre? Keby som nepoznal odpoveď na túto otázku, odpovedal by som, že autor *Pravdy staroveku* v diele vyzdvihuje viac sakrálny charakter zbojníckeho mýtu, akoby nás chcel presvedčiť, že ten charakter nebol kôpkou prianí o výnimočne politickom alebo spoločenskom charaktere, ale taký, ktorý kráča k večnosti.

Zbojnícke motívy v diele Stanisława Vincenza
– Na pastvine vysoko v horách a v príbehoch Hnata
Chotkewycza (Dowbusz, Kamenná duša)

prekl. Kumiria

O huculských zbojníkoch nazývaných chuligánmi bolo napísaných mnoho ukrajinských aj poľských literárnych diel. Každé dielo sa odlišuje svojou umeleckou formou, spôsobom vyjadrovania, použitými umeleckými prostriedkami a štýlom. Na historický kolorit diel Vincenza a Chotkewycza vplývajú, okrem iného, aj udalosti zo zbojníckeho-chuligánskeho spôsobu života, ktorých neoddeliteľnou súčasťou sú rozprávania Doboszowi, vodcovi kozákov (ukrajinských povstalcov).

Hoci Stanisław Vincenz a Hnat Chotkewycz neboli rovnakej národnosti, mali spoločnú záľubu; predstavovanie sveta huculských zbojníkov vo svojej tvorbe. Diela, ktoré sme vybrali, sa neraz stávali predmetmi literárnovedných bádání. A z času na čas sa o nich viedli polemiky, aj ostré výmeny názorov. Hodnota týchto diel spočíva v ich hlbokom preniknutí do sveta starodávnych tradícií, obradov a obyčají, v majstrovskom vytvorení lexiky a syntaktických konštrukcií huculského dialektu, na odzrkadlení všetkého, čo tvorí jedinečný obraz huculských oblastí. To všetko spolu s príťažlivým štýlom a rozprávkovým dejom plným napätia, má zásluhu na obľúbenosti, z ktorej sa spomínané príbehy, čítané čitateľmi zaujímavými sa o minulosť a kultúru krajiny, tešia dodnes.

V ukrajinskej literatúre boli prvé huculské a aj zbojnícke motívy predstavené už v časoch tvorby „ruskej trojice“, ktorej predstaviteľmi boli Markijan Szaszkewycz, Iwan Wahylewycz a Jakiw Hołowackyj. Dodnes bolo napísaných mnoho diel s týmito motívmi. Nebudeme vymenovávať všetky, spomeňme aspoň tie, ktoré boli známe aj Stanisławowi Vincenzovi a mali vplyv na jeho tetralógiu *Na pastvine vysoko v horách*. Patria sem, okrem iného, rozprávanie *Routa, Petriji a Dowbuszczuky*, *Huculskyyj korol (Huculskyj král)*, *Jak Jura Szykmaniuk briu Czeremosz (Ako Jura Szykmaniuk prešiel brod Czeremosz)*, príbeh *Zachar Berkut*, jednodejstvomá divadelná hra *Kamjana dusza (Kamenná duša)* Iwana Franki; veršíky, básne *Nowobrańczyk*

(*Branec*), *Dezertier* (*Dezertér*), *Dowbusz* (*Dowbuš*), *Lukian Kobylycia*, *poviedky a povesti Sztęfan Sławycz*, *Pobratym*, *Try jak ridni braty* (*Traja ako rodení bratia*), hry *Dowbusz* (*Dowbuš*) a *Kiermanycz* *Jurija Fedkowycza*; zbierka básní *Na zelených borach* (*Na zelených borách*) Olexandra Olesia (*Kandyby*); poviedka *Kermanycz* (*Kormidelník*), zbierky noviel *Karby*, *Parasoczka*, *Werchowyna*, cykly poviedok *Seło poterpaje* (*Dedina trpí*) a *Seło pohybaje* (*Dedina wymiera*) *Marka Czeremszyny* (*Semaniuka*); *Rubajut'lis* (*Rúbu les*) *Antina Kruszelnycckego*; *Tini zabutych predkiw* (*Tiene zabudnutých predkov*) *Mychajla Kociubyńského*. S dielom *Vincenza* bolo najviac porovnávané posledné dielo.

Vychádzajúc z Vincenzovej analýzy o tetralógii, ukrajinský spisovateľ *Dmytro Pawlyczko* povedal: *Ukrajinská literatúra sa môže chváliť množstvom skutočne veľkých literárnych diel o Huculčine a Huculoch, ku ktorým bez pochyby patria novely Jurija Fedkowycza, Cienie zapomnianych przodków* (*Tiene zabudnutých predkov*) *od Mychajla Kociubyńského, povest Kamjana dusza* (*Kamenná duša*) *Hnata Chotkewycza*. *Napriek tomu nenájdete v našom písomníctve dielo podobné útvoru Na pastvine vysoko v borách. A to je veľmi dobre, pretože ísť po stopách tohto diela – znamenalo by plagiát. Medzitým obrovský folklórny huculský arzenál, vytvorený Vincenzom, bol a bude predstavovať pre umelcov z rôznych krajín a ich odberateľov, určitý symbol karpatsko-huculskej časti ukrajinského národa*¹.

Záujem spomínaných spisovateľov o huculčinu a následné uvedenie zbojníckej tematiky do diel krásnej literatúry sa zrodil hlavne z jej prvých objavov v týchto oblastiach, ktoré sa neskôr začali osídľovať. Záujem spisovateľov mohol byť aj dôsledkom toho, že východné Karpaty sa na prelome 19. a 20. storočia stali obľúbeným miestom pre odpočinok a relax.

Hnat Chotkewycz sa však zaujímal o zbojníctvo vo východných Karpatoch trošku iným spôsobom ako ostatní spisovatelia. Z *Charkowa* sa dostal do *Galície* preoblečený za pocestného rozprávkara vyhrávajúceho na lýre, keď unikal pred represiami ruského cárskeho režimu za účasť v revolúcii v roku 1905. Autor sa vo veľkej miere pričínal o rozvoj ukrajinskej kultúry a o jej popularitu v okolí *Dnepra*, ako aj v západnej časti krajiny. Vlastne jemu sa pripisuje zásluha za povznesenie huculskej literatúry na vyššiu úroveň.

Prvé prozaické dielo so zbojníckou tematikou *Kamjana dusza* (*Kamenná duša*) (1911), napísané na motívy ľudovej piesne (mimochodom na rovnaké motívy vznikla jednodejstvová divadelná hra *Iwana Franki*, s rovnakým

¹ D. Pawlyczko, *Na wysokiej połoninie – dzieło Stanisława Vincenza*, w: *Stanisław Vincenz – humanista XX wieku*, red. M. Oldakowska-Kuflowa, Lublin: RW KUL 2002, s. 115.

(D. Pawlyczko, *Na pastvine vysoko v borách – dielo Stanisława Vincenza*, v knihe *Stanisław Vincenz – humanista 20. storočia*, red. M. Oldakowska-Kuflowa, Lublin: RW KUL 2002, s. 115).

názvom), stalo sa ihneď populárne – päťkrát vydané ešte počas života autora, aj v Moskve v ruskom preklade². Vincenz čítajúc dielo spomína v *Pravde staroveku: Chotkewycz napísal príbeh o huculských zbojníkoch* [podkr. – T.Z.] s názvom „Kamenná duša“. Podrobnejšie prvú časť tvoria veľmi dobré a dokonale poetické opisy, autor čerpá vo veľkých dúškoch zo studnice huculského nárečia³.

Nie menej originálne sú dve zbierky skečov *Hirs'ki akwareli* (Hôrne akvarely) (1914) a *Huculs'ki obrazky* (Huculské obrázky) (1924). Z krátkych akvarel a obrázkov, predstavujúcich prácu a život v lone prírody, zrodí sa ucelený obraz Hucula – zbojníka-chuligána, slobodného, hrdého, silného, s obrovskou vytrvalosťou, záujmom o všetko, čo je krásne. Spisovateľovi sa dokonale podarilo vytvoriť podmienky prírody aj spoločenského života, z ktorých povstala vidina huculského zbojníctva.

Najväčšiu slávu prinieslo Chotkewyczowi založenie prvého huculského divadla, ktorého predstavenia sa odohrávali nielen v oblastiach huculského nárečia a Bukovine, ale aj vo Lwowe, Charkowe, Odessie, Moskve a v Krakove. Hoci nevzdelaní Huculi nedokázali zahrať na scéne nič iné okrem života, ktorý poznali a ukrajinská literatúra nemala v tých časoch žiadne divadelné hry so zbojníckou tematikou, na prvé divadelné predstavenie bolo vybrané dielo *Karpatských gorolov* Józefa Korzeniowskiego. Chotkewycz preložil toto dielo z poľského jazyka na huculský dialekt, pričom zmenil názov na *Antoš Rewizorczyk*. Premiéra sa odohrala začiatkom augusta v roku 1910 v dedinke Krasnojilla a zožala obrovský úspech, rovnaký, ako z vystúpení na iných miestach Galície. O kultúrnom úspechu sa dozvedáme aj z prvého vydania *Pravdy staroveku* od Stanisława Vincenza. V úseku *Krásna literatúra* sa stretne so slovami: *Prvým dielom, ktoré čerpalo z huculčiny, bola hra Józefa Korzeniowskiego s názvom „Karpatskí gorali“ (dnes veľmi populárna medzi samými Huculmi, často brávaná v huculských divadlách)*⁴. Vystúpenia na rôznych miestach presvedčili Chotkewyca o tom, že Huculské divadlo (a jeho repertoár) v ukrajinskej kultúre mohlo sa stať rovnako dobrým ako Sicílske divadlo v Taliansku alebo Tirolské divadlo v Nemecku⁵. Chotkewycz sa sám rozhodol vytvoriť takýto repertoár. Jeho

² Pozorný čitateľ nájde podobnosť Vincenzovej *Na pastvine vysoko v horách* s príbehom Chotkewyca. Ide tu o verejnú popravu zbojníka (chuligána) a jeho posledné želanie odsúdeného: zahrať si na píšťalke (fujare).

³ S.Vincenz, *Na wysokiej poloninie*, Pásmo 1. *Prawda starowieku. Obrazy, dumy i gawędy z Wierchowiny Huculskiej*, Warszawa: Rój 1936, s. 713-714.

(S. Vincenz, *Na pastvine vysoko v horách*, Pásmo 1. *Prawda staroveku. Obrazy, dumy a powedačky z Huculskiej wchoviny*, Warszawa: Rój 1936, s. 713-714).

⁴ Pozri s. 712.

⁵ П.Арсенич, *Гуцульський театр Гната Хоткевича та його виконавці*, Коломия 1993. (Pet-ro Arsenyč, *Huculské Divadlo Hnata Chotkewyca a jeho tvorcovia*, Koľomyja 1993), s. 8.

prvotinou sa stala hra *Dowbusz* – dielo, v ktorom začal autor odkrývať svet huculského zbojníctva okolo Dnepra, nový pre seba aj pre ukrajinskú literatúru, hrdý svet milujúci slobodu svojho národa. Po čase repertoár zaplnili hry *Hucul's'kyj rik* (*Huculský rok*), *Neproste* (*Neobyčajné*), *Prachtykowanyj žownir* (*Skúsený žoldnier*). V každej hre boli predstavené určité zbojnícke motívy: veľmi kontrastné – postava zbojníka-chuligána alebo len tie symbolické – časť zbojníckej-chuligánskej piesne.

Stanisław Vincenz sa dlhú dobu nemohol stretnúť s inými dielami Chotkewycza zo známych dôvodov. Dnes asi najznámejšia hra o huculskom zbojníctve, *Dowbusz*, bola ukončená len na začiatku 30-tych rokov a vydaná až v roku 1966. V liste určenom Fedorovi Pohrebennykovi, ukrajinskému literártnemu odborníkovi, ktorý po dlhom zabudnutí a cenzúre vydal prvé vydania diel Hnata Chotkewycza, Vincenz napísal: *Srdečná vďaka za nečakaný a vzácny dar t. j. dva zväzky od Chotkewycza. Knižka je krásne vypracovaná a vhodná na moje štúdie*⁶.

V spomínanom vydaní boli dve poviedky so zbojníckou tematikou; *Potomok Dowbuszow* (*Potomok Dowbusza*), *Za Jurisztanom* (*Za Jurisztanom*) a ďalšie dve poviedky s tematikou komplikovaných ukrajinsko-polských vzťahov na začiatku 20. storočia; *Troje. Narys z halyc'koho žyttia* (*Troje. Skeč zo života Galície*) a *Tak musyło buty* (*Tak muselo byť*).

Dowbusz vs Na pastvine vysoko v borách

Na jednej strane porovnanie tetralógie *Na pastvine vysoko v borách* od Vincenza s hrou *Dowbusz* od Chotkewycza zdá sa jednoduché, ale na strane druhej môže vyvolať množstvo otázok. Porovnanie vychádza z faktu, že dej oboch diel sa odohráva na území Huculov. Autori sa zaujímali a preukázali hlboké vedomosti o huculskom folklóre, a niekoľkokrát sa vypovedali o ňom aj mimo literárnych diel. Vedomosti o huculskej tematike čerpali autori rovno z priamych kontaktov s obyvateľmi hôr a z etnografických prác. Pritom, ako uvádzajú analytici ich diel, etnografické znalosti boli v dielach využité na tvorbu a poslúžili hlavne ako prostriedok na vyjadrenie rôznych pohľadov a názorov.

Aj napriek neustálemu rastu záujmu literárnych vedcov o tvorbu Stanisława Vincenza a Hnata Chotkewycza stále nemáme príklady komparatistických štúdií o ich tvorbe. Podrobné preskúmanie štýlov v ich dielach s huculskou tematikou nám zadáva nielen otázku o rôznej špecifike ich literárnej tvorby, ale aj o mieste určenia diel v literárnom procese 20. storočia, v kontexte iných diel rozoberajúcich huculčinu, berúc do úvahy zloženie, nejednoznačnosť, a aj rozdielne názory na túto tému z literárneho hľadiska.

⁶ List z 20.02.1967 zo zbierok Knižnice ZNiO vo Wrocławiu, sign. 17658 II, k. 23.

V románe ukrajinského autora vystupuje jeden hlavný hrdina – vodca kozáckych zbojníkov, Oleksz Dobosz. Celé dielo sa zaoberá jeho životom a bojmi. Naopak v tetralógii poľského autora nemôžeme rozoznať jedného, hlavného hrdinu. *Na pastvine vo vysokých horách* začína sa v prvom zväzku Fokowym pozvaním hostí na svadbu dcéry následníčky Krzyworówni, štvrtý zväzok sa končí dňom tejto svadby. Udalosti delí niekoľko týždňov, ale Vincenzov pohľad siaha oveľa viac do minulosti. Bolo by ťažké vyčíslit všetky tematické priebehy udalostí, ktoré sú napísané v týchto časových rámcoch. Dielo Chotkewycza je starostlivo ukončené, s uceleným štýlom a veľmi jednoduchou štruktúrou. To však nemôžeme povedať o huculskom diele Vincenza. Dielo má z dôvodu (neukončenej) práce dlhého písania nejednotný charakter, nielen v jednotlivých zväzkoch, ale aj v rôznych fragmentoch častí.

Pozornému čitateľovi neunikne fakt, že svet huculských zbojníkov-chuligánov predstavený v dielach obidvoch autorov je veľmi podobný. Z diel je veľmi zreteľné, že hory (hlavne pásmo Čierneho lesa) sú miestom odohrávania všetkých udalostí ako aj autorských úvah. *Čierny les ... Každý Hucul pozná ten názov aspoň z rozprávania. Po ňom túži každé zbojnícke srdce, byť v Čiernom lese znamená pre zbojníka to isté ako Mekka pre pravoslávneho* (D; s. 131)⁷. Ďalšie podobnosť sa ponúka pri sledovaní ťažkého života karpatských gorolov, ktorí chodia na zboje: v Chotkewyczowom diele najskôr prevažuje panstvo a spoločenská nespravodlivosť, naopak u Vincenza prevládajú podmienky horskej prírody, ktorých výsledkom ťažká práca.

Ďalším spoločným prvkom autorov je ich fascinácia archaickou huculskou kultúrou, prostá viera v duchov a bohov prebývajúcich v každom kútiku divokej prírody (aj v ľudských chalupách), o ktorej autori písali, bola stále skutočná. Ak Vincenz píše o tejto viere vážne, Chotkewycz túto tému záhad ironizuje. Môžeme povedať, že ide o dôsledok autorovho ukrajinského pôvodu a z nedostatočného kontaktu s huculčinou od detstva. A preto, ak Vincenz po čase približuje hranice medzi obyčajnými ľudskými postavami a hrdinami z povier, Chotkewycz v diele, ako postrehol Iwan Sirak, práve tento folklórny prvok zdôrazňuje a podčiarkuje jeho realistický živel diela⁸.

⁷ Citáty textov pochádzajú z vydání, označených skratkami:

D – Г. Хоткевич, *Авірон; Довбуш: Повісті. Оповідання* / Упоряд., автор післямови Ф. П. Погребенник, К.: Дніпро 1990. (H. Chotkewycz, *Awiron, Dowbusz: Povestii, Poviedky*, Úprava a doslov F.P. Pohrebennyka, Kijów: Dnipro 1990). Citáty uvediem vo vlastnom preklade.

PS – S. Vincenz, *Na vysokiej poloninie. Pasma 1, Prawda starowieku. Obrazy, dумы i gawędy z Wierchowiny Huculskiej*, Warszawa 1980. (PS – S. Vincenz, *Na pastvine vysoko v horách. Časť 1, Pravda staroveku. Obrazy, dумы i povedačky z Huculskej Vrchoviny*, Warszawa 1980).

⁸ I. Sirak, *Знову про Довбуша*, Жовтень 1968, №8 (I. Sirak, *Znow o Doboszu*, Żowteń 1968, č. 8), s. 146.

Hnat Chotkewycz, Dowbusz – ako vízia huculského zbojníctva

Dielo Dowbusz s podtitulom *Historická povesť z prvej polovice 18. storočia* predstavuje činy hlavného hrdinu na spoločensko-historickom základe. Na začiatku knihy sa čitateľ oboznamuje s dospelým Oleksym Doboszom pred jeho najdôležitejším obdobím jeho života a príhodami, ktoré ovplyvnili budúcnosť huculského života. Býva v Peczenižynie, je ženatý, má syna Oleksyka. Často chodí na návštevy do susednej dediny Sapohiw Kralewycza, ktorý bol do dediny poslaný za veľmi silnú obranu grécko-katolíckej cirkvi. Od neho sa Dobosz dozvedá veľa o minulosti, geografii a politike, po prvýkrát počuje o povstaní Bohdana Chmielnického, o hajdalákoch (povstaleckých Ukrajincoch). To všetko nabúra názory mladého Hucula, núti ho premýšľať nad mnohými otázkami. Autor retrospektívne, poukazuje na hrdinove detstvo, dobu, v ktorej vyrastal, plnú príbehov rozprávaných staršími o dávnych zbojníkoch: Šablici, Ihle a Gambe.

Na všetko zvedavý Dobosz ešte ako malý chlapec prihlási sa do služby pást dobytka na pastvinách, pretože len tam sa cíti slobodný. Vtedy chodí po horách a pastvinách, spoznáva tajomný Čierny les, učí sa ako prežiť v objatí lesov. Tak hovorí pradávna minulosť.

Momentom, ktorý rozhodne o jeho zmene na zbojnícky-chuligánsky život je nehoda s ekonómom z peczenižynského dvora, pánom Bolsunovskim, ktorý nahovorením od dedinského richtára Krzywokolskiego pokúsi sa udrieť Elenu, Doboszovu ženu. Oleksy zabije Bolsunovskiego a utečie do lesa.

Ťažký život v prísnom kraji, brutálne tresty a túžba po slobode pridajú k Doboszovi spojencov. Tak sa začína nová kapitola v životoch zbojníkov v huculskej oblasti. Hrdí gorali sa nechcú klaňať pred pánmi, a tak sa začne medzi nimi boj, ktorému sa nedalo zabrániť. Chotkewycz dlho zvažoval a vojna nakoniec nemala národnostnú ani náboženskú príčinu, ale spoločenskú. A preto Doboszove činy nemajú príznaky rabovania alebo lotrovsťva, sú prejavom pomsty a varovania. Hrdina túži trestať pánov a krčmárov za krivdy ľudu a rozdať im získané zlato a peniaze.

Opisujúc návrat zbojníkov do Borszczowa po krutej pomste na Złotnicom, autor uvádza, že *Oleksy nechcel nikdy rabovať, a teraz to, že vystupoval ako pomstiteľ, ale bez prepádov mu dalo krídla. Keby to tak bolo vždy. Kebyže sa dalo žiť bez prepádov, židovských krčiem, byť len poctivým pomstiteľom krívd ľudu, zachraňovať tých, ktorí trpia a nemajú nádej na vykúpenie. Zbaviť ich utrpenia, urobiť ich znovu šťastnými, prinášať so sebou len blahoslavenstvo* (D; s. 328-329). Škoda, že iní zbojníci nemajú takýto cieľ, lebo žijú zo dňa na deň, chystajú sa na cestu (typická vlastnosť Huculov), prepájajú nakradnuté peniaze, nechávajú starosti pre gazdov, nabádajú mladých na rôzne „kamalás-ky“ (dievčiny) atď. *Čo budeme hovoriť, zo všetkých príbehov o zbojníkoch-chuligánoch bolo jasné, že málo kto si určil vyšší cieľ a držal sa ho; mali radi peniaze, veselý a bujarý život, pekné šaty a vyblýskané zbrane* (D; s. 211).

Podľa Chotkewycza práve v tom vlastne spočíva tragédia Dobosza, stále sa stretáva s neporozumením svojich kamarátov, zostáva sám so svojou ideou o národnom povstaní. K tomu sa pridá osobná tragédia: zomiera jeho syn, potom žena Elena stratí chuť žiť a rovnako sa otáča chrbtom celému svetu. Oleksy si uvedomí, že jeho boj stráca zmysel, začne nový život v Moldavsku, pričom sa chce pomstiť spiklencom, ktorí mu škodili. Dvoch z nich – Diduszka a Moczernaka – Dobosz zabíja. Vláme sa do chatrče tretieho, Sztefana Dzwinczuka, ktorý ho zastrelí. Chotkewycz opísal jeho smrť realisticky: bez strieborných gúľ, čarov, dokonca aj bez zrady milovanej, ináč ako v cykle Vincenza.

V *Dowbuszowi* na rozdiel od *Na pastvine vysoko v horách*, Chotkewycz odstupuje ďaleko od dobre známych verzií života najslávnejšieho huculského zbojníka. V etnografických materiáloch ukrajinského spisovateľa zaujme nielen huculská viera v démonov, ale aj odzrkadlenia skutočných životných situácií a žijúce spoločenské vrstvy, ktoré sú príčinou zbojníctva. Dobrým príkladom boja za vlastné práva považoval Chotkewycz boj ukrajinských povstalcov (hajdalákov) vedený ukrajinským ľudom okolo Dnepra.

Chotkewycz a Vincenz rôznym spôsobom interpretujú legendu o zbojníkovi Doboszowi, ktorého meno zostane navždy vyryté v geografickej a mytologickej krajine východných Karpát⁹. Autori sa zhodujú v názoroch na nadprirodzené vlastnosti Dobosza, jeho odvahe a túžbe po poznaní a spravodlivosti.

Všimnime si, že autorova koncepcia zbojníčenia-chuligánstva sa vyznačuje nadmiernou sociologizáciou, hyperbolizovaním vlastností až idealizáciou hlavnej postavy. Preto Dobosz nemá žiadne milenky (čo nemožno tvrdiť pri verziách príbehu od Vincenza), ale má ženu Elenu. Sztefan Dzwinczuk zabíja zbojníka-chuligána nie ako zradený manžel, chce jeho dobro, ale ako najatý vrah. A čo je najdôležitejšie, Dobosza prenasleduje idea národného povstania, ktoré by zjednotilo bojovníkov z východu a západu Ukrajiny, hajdalákov a zbojníkov. Po prvých vydarených pokusoch narukovania zbojníkov, hrdý Dobosz myslí si: *Ešte nič nebolo a už sa pridalo tolko ľudí. A ako budeme bojovať – hej! Budú nás stovky. Tisíce. Ako tam na Ukrajine... Vyberú ma za plukovníka...* (D; s. 222). Úmysel ukrajinského spisovateľa sa veľmi odlišuje od historickej pravdy, rovnako aj od ľudových podaní.

Obidvaja autori, Vincenz aj Chotkewycz, pridávajú do svojich diel aj dej udalosti zo života poľského básnika Franciszka Karpińského, o prepadosom nájazde Dobosza do dvora Karpińskich v Hołoskowie v noci, keď sa narodil

⁹ Súčasný odborník na zbojnícky folklór Iwan Seňko tvrdí, že ľudové rozprávky o *Doboszowi* boli zaznamenané nie len v miestach jeho života, ale aj na Podole, na východnom Slovensku a v rutunských dedinách – I. Се́нко, *Покажчик сюжетів і мотивів фольклорної прози про Олексу Довбуша і Миколу Шугая*/ Наук.збірн. Т-ва “Просвіта” в Ужгороді, Річник 1 (15), Ужгород 1996.

budúci básnik. Vincenz uvádza len spomínanú udalosť, zatiaľ čo Chotkewycz ju značne rozširuje. Zamieriava sa hlavne na dôvod nájazdu, pretože, ako sa dozvedáme z *Dowbusza*, Karpiński bol príčinou intríg Krzywokolskiego, zarytým nepriateľom Oleksiego. Krzywokolski, túžiac pomstiť sa Andrzejowi Karpińskiemu, za „poníženie“, posielal k Doboszowi svojho paholka Jasia Worotyłę. Ten očierňoval šľachticu (otca Franciszka Karpińskiego), nahovárajúc Doboszowi, že utláča jednoduchých ľudí.

Je pozoruhodné, že Chotkewycz v niekoľkých kapitolách uvádza opačnú verziu: správaníu Karpińskiego k služníctvu, k dedičanom sa nemožno vzpriečiť, naopak – jeho správanie má byť vzorom pre ostatných. Medzi šľachtou *privysoká bola reputácia pána Andrzeja w krajine* (D; s. 315). Len jeho útek pred Doboszom podal autor iným netradičným spôsobom. Andrzej Karpiński nie je zbabelcom, pretože nemá výčitky svedomia, nevie, o čo môže byť okradnutý zločincami. Naopak cíti sa zodpovedný za svoju ženu, ktorej sa má čo chvíľu narodiť dieťa. Preto sa dá ňou nahovoriť, aby sa vyhol stretnutiu s Doboszom a takým spôsobom zachrániť si život, nielen svoj, jej a aj život dieťaťa. Rozhovor Dobosza s pani Małgorzatą, ženou Karpińskiego, autor uviedol *autentickou frázou* (prepožičanou, od autora, z autobiografie F. Karpińskiego): *To Boh chcel, że by ste jeho [nowonarodeného – T.Z.] nazwali Oleksym. Na pamiatku, że som bol na jeho narodeninách* (D; s. 313).

Zbojnícke legendy (najčastejšie legendárne motívy) vystupujú v spomínaných dielach s cieľom spojiť reálne a fantastické svety. Ich podobnosť v dielach Vincenza a Chotkewyca (napr. o Doboszowom kresle, boji Šablicu s diablom) poukazuje na spoločné zdroje, z ktorých autori čerpali. Zbojnícke motívy svojím štýlom plnia rad dôležitých funkcií, ovplyvňujúcich vnímanie diel a vytváranie čitateľského dojmu.

Autori čerpali aj z iných stylistických folklórnych diel. Veľmi zaujímavá a typická v tomto prípade je takzvaná slovanská antitéza, využívaná aj v najstaršej ľudovej tvorbe východných Slovanov – o hrdosti a ľudových epických piesňach. K fragmentom pretváraným antitézou na ľudové rozprávania a z dôvodu starodávnosti uvádzame: *Nie je to voda ladová čo hučí dolu po skalách. To hučí vodopád hrdosti dobooszowej.*

Nie je to voda priezračná, tichučko šepkajúc, čo spája sa do bielučkých kvapiek prachu. Nie biele motýle unášané vetrom nad priepastou.

To hrdosť dobooszowa, z tisovej fujary rozlieva sa na kvapky zvukov (PS; s. 230).

Nie je to rozprávkový tur, skláňajúci robotú hlavu, strom vylamujúci kopom, rozbíjajúci kameň kopytom čo penou kosí trávu. To nie darebák letí, smerujúc jedným smerom, ako vietor hvizdá od strely vypustenej z napnutého zlosťou luku. To Oleksa Dowbuszczuk na krvavú pomstu beží. (D; s. 215).

Predstavovaním života Huculov, autori túžili po vytvorení ľudového poznania, pre ktoré je svet mýtov reálny rovnako ako ktorýkoľvek iný. Mýt

má pre hrdinov rovnakú hodnotu ako história, mýt je určitým druhom histórie, rovnocenný dokumentom, či opisom svedkov.

Mýt nepredstavuje vždy posledný zdroj o udalostiach. Nasvedčuje tomu aj fakt, že Vincenz aj Chotkewycz siahajú po historických zdrojoch – súdnych spisoch tzv. *Čiernej knihe*. Chotkewycz vyjadruje Doboszowe skutočné pocity spôsobom: *pravdivej frázy, Doboszovým výrokom alebo historickým faktom*. Napr. zabíjajúc Złotnickiego, Chotkewyczow hrdina hovorí: *Nie po majetok, ale po dušu tvoju som prišiel – by si viac už ľudí netrápil*. (D; s. 302). Alebo pred smrťou Oleksa pristupuje k spovedi a k prijímaniu hovoriac: *Vyspovedal som sa a prijal sväté prijímanie v čas, keď som nastúpil na túto cestu. Viac mi netreba* (D; s. 445). Porovnajme tú istú časť s Vincenzovou verziou: *Už som sa vyspovedal, už som sa posvätil, keď som na tú cestu vstupoval – cestu človeka lesa, odpovedal Dobosz vážne. Tak hovoria spisy súdne*. (PS; s. 314).

Vincenz pridáva do diela kapitoly *Deje a mýty a Kroniky a spisy o zbojníkoch*, ktorými chce vyvolať iné uhly pohľadu na huculské-chuligánske zbojníctvo. V poslednom čítame: *Podľa skutočnosti zo spisov a knižiek, vymenujem len jeden historický príklad, Jabłonowski a Potocki magnáti a iní, tí, ktorí sa neskôr spájali a proti zbojníkom hlásali, využívali zbojníkov nejednakrát na prepady, ubližovanie, krvavé boje o majetky so susedmi-šľachticmi* (PS; s. 182). Chotkewycz postrehol, že ľudia chceli v zbojníkoch vidieť väčších hrdinov, nie len „čiernych chlapcov“, ktorými v skutočnosti boli. Dávne historické a tak trochu mýtické postavy sa preplietli s predstavou Huculov do zbojníctva a pridali jej tak legendárny charakter.

A tak okrem toho, že pre epické zmyšľanie spisovateľov je charakteristický historizmus, Chotkewyczowe a Vincenzowe príbehy huculských zbojníkov sú postavené medzi faktom a mýtom. Prístup čerpania z mýtov Stanislawa Vincenza je iný ako prístup Hnata Chotkewycza. Pre poľského spisovateľa je mýt pravdou, iný od každodenných, meniacich sa faktov a slúži na epické zobrazenie dávnej histórie. Naopak, pre ukrajinského spisovateľa je mýt len určitá forma, ktorou možno napísať známe situácie s iným významom. Z toho vzniká Chotkewyczowa irónia pre interpretáciu mýtov (niekoľko), ktoré sú pre neho výlučne umeleckým prostriedkom. U Vincenza mýty, ako kompozičné prvky, nielen idealizujú dej, ale aj udávajú charakteristiku postatí, tak ako v huculskom folklóre: *Keď rodí sa mýt, nádej neopúšťa človeka, mýt bráni ho najviac pred všetkými advokátmi a zlom, viac ako pomoc cisárska*¹⁰.

Na základe týchto úvah, môžeme tvrdiť, že hlavné Vincenzovo dielo – cyklus *Na pastvine vysoko v horách* a rovnako aj historický príbeh Chot-

¹⁰ S.Vincenz, *Na wysokiej poloninie*. Pasma 2, *Nowe czasy*. Księga 2, *Listy z nieba*, Warszawa 1982, s.519.

(S. Vincenz, *Na pastvine vysoko v horách*. Časť 2, *Nové časy*. Kniha 2, *Listy z neba*, Warszawa 1982, s. 519.)

kewycza s názvom *Dowbusz* majú rovnaké motívy, ale rôznu interpretáciu zbojníctva. Zásadným rozdielom je fakt, že Vincenz chcel poukázať udalosti huculských zbojníkov od samých pradávnych, mýtických začiatkov, zatiaľ čo Chotkewycz snažil sa o zobrazenie samotného osudu hlavného hrdinu, ktorý reprezentuje len svoje prostredie. Prítomnosť doboszowských prvkov v oboch dielach dokazuje ďalšie spoločné motívy a témy, ktoré spájajú poľskú a ukrajinskú literatúru.

Charakteristickou črtou diel je to, že autori, okrem poznámok o negatívnych činnostiach zbojníkov, predstavujú diela, ktoré opisujú zbojníkov ako hrdinských obrancov slobody.

Autori nezabudli ani na etickú problematiku, o čom svedčí prítomnosť dobra a zla, hraníc spravodlivosti, spoločenského dobra alebo tendencie k zmenám (ľudí aj prírody) v oboch dielach. Každý z autorov má vlastný spôsob, vlastný svetonázor, chápanie životnej filozofie a svojský štýl, ktorými zobrazuje realitu.

U Vincenza dominuje rozprávkový čas, a preto je pre autora mýt najdôležitejší. Chotkewycz sa snaží o pravý opak, ale tiež neuniká nadmernému idealizovaniu postavy.

Nadmerné využívanie huculských dialektizmov, časté citáty z ľudových piesní (tancovaných v kruhu – retazovky), recepcia a rôzna interpretácia ľudovej tvorby boli dôvodom silnej príznakovosti ľudovej prózy Vincenza a Chotkewycza. V snahe maximálne pripodobniť diela k ľudovým rozprávkam, Chotkewycz aj Vincenz využívajú hovorový štýl a regionalizmus, čiastočnú úlohu zohráva aj úloha rozprávača v diele a prevládanie expresívnych výrazov.

Všetky prvky napomáhajú k osvojovaniu a porozumeniu diel čitateľmi a k populárnosti huculského dialektu. Parafrázovaním tvrdenia Wołodymyra Pohrebennyka, môžeme povedať, že huculčina je rovnako ako u Stanislawa Vincenza, tak aj u Hnata Chotkewycza textom kultúry, odkrývajúcim „slová svetu, je priestorom rozširujúcim horizont ľudského poznania“¹¹.

Literatúra

1. E. Czaplejewicz, *Problem wolności w utworach Stanisława Vincenza w knihe *Kategoria wolności w kulturach słowiańskich**, Warszawa 1994.

¹¹ Pozri: Pohrebennyk W. *Epopeja Stanisława Vincenza w kontekście ukraińskiej literatury „folklornej“ na prelome 19. a 20. storočia (Spor, Listy z neba, Farebný veniec)*, v knihe: *Svet Vincenza. Štúdia o živote a tvorbe Stanisława Vincenza (1888-1971)*, red. J. A. Choroszy a J. Kolbuszewski, Wrocław 1992, s. 89-99.

(Patrz: Pohrebennyk W. *Epopeja Stanisława Vincenza w kontekście ukraińskiej literatury „folklorystycznej“ przełomu XIX i XX wieku (Zwada, Listy z nieba, Barwinkowy wianek)*, w: *Świat Vincenza. Studia o życiu i twórczości Stanisława Vincenza (1888-1971)*, red. J. A. Choroszy i J. Kolbuszewski, Wrocław 1992, s. 89-99.)

2. K. Jakowska, *Cykle podań o opryszkach w Prawdzie starowieku* v knihe *Stanisław Vincenz – humanista XX wieku*, Lublin 2002.
3. R. Łużny, *Vincenz a kultura ludowa Rusinów* v knihe *Studia o Stanisławie Vincenzie* v red. P. Nowaczyńskiego, Lublin – Rím 1994.
4. M. Oldakowska–Kufłowa, *Stanisław Vincenz wobec dziedzictwa kultury*, Lublin 1997.
5. I. Sirak, *Znovu pre Dowbusza*, *Żowteń* 1968, č. 8 (I. Сірак, *Знову про Довбуша*, *Жовтень* 1968, č. 8).
6. W. Tyszczenko, *Oleksa Dowbusz v národnej tvorbe* v knihe *Národ pre Dowbusza*, *Zbierka ľudových diel* (В. Тищенко, *Олекса Довбуш в усній народній творчості* [w:] *Народ про Довбуша: Зб. фольклор. творів*), Kijov 1965.
7. A. Woldan, *Dobosz i Dowbusz – dwie wersje legendy. O Doboszu u Stanisława Vincenza i Gnata Chołkewycza* v knihe *Stanisław Vincenz – humanista XX wieku*, Lublin 2002.

Jerzy Reichan
Krakov

**„Dobrzy chłopczy” a iné názvy tatranských zbojníkov
vo svetle materiálov „Słownika gwar polskich”^{*}
Polskej akadémie vied^{*}**

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Aby sme pochopili názov *dobrzy chłopcy* a podobné pomenovania týkajúce sa tatranských zbojníkov, si musíme odpovedať na otázku, kto boli títo zbojníci. Zofia a Witold Paryscy v „Encyklopedii tatrzańskej”¹ v hesle „zbojnictwo” píšú, že sa vyvíjalo hlavne v období od 15. do 18. storočia v súvislosti s rôznymi roľníckymi povstaniami zameranými proti vtedajšiemu spoločenskému zriadeniu. K jeho rozvoju prispievalo stúpajúce utláčanie obyvateľov vidieka tzv. vyššími vrstvami a povolávanie sedliakov na dlhotrvajúcu vojenskú službu. Teda ak sa mladý muž pripájal k skupine zbojníkov, vidiecke obyvateľstvo ho nehodnotilo jednoznačne negatívne. Prispievalo k tomu aj to, že zbojníci prirodzene zbýjali iba bohatších patriacich k privilegovanej vrstve, ktorá bola veľmi často v konflikte so sedliakmi nútenými pracovať na panskom.

V takejto situácii bol mladý zbojník považovaný za statočného mladíka, ktorý smelo – vystavujúc svoj život nebezpečenstvu – trhá putá zbaveného slobody sedliaka a začína boj so silnejšími od seba.

Z tohto dôvodu v podtatranských dedinkách vznikol obraz zbojníka ako rytierskeho mladého muža, ktorý sa svojou koristou rád delí s chudobnými.

Týmto sa vysvetľuje skutočnosť, že tatranských zbojníkov v podhorských dedinách nikto nenazýval výrazmi: *zboje*, *złodzieje*, *rabusie*. Vo vzťahu k nim boli používané eufemizmy, ako napr.: *dobrze chłopcy*, *chłopcy*, *dobrzy chłopcy*. O niektorých zbojníkoch, najmä o kapitánovi Jánošíkovi vznikli

^{*} „Słownik polskich nářečí” – pozn. prekl.

¹ Z. Radwańska-Paryska a W. H. Paryski, *Encyklopedia tatrzańska*, Varšava 1973, heslo *zbojnictwo*, s. 635-637.

legandy, v ktorých sa im pripisovali nadľudské sily. Opisuje to okrem iného August Wrześniowski vo svojom náčrte *Tatry i Podbalianie* (1882)².

Keď v 19. a 20. storočí vzbudzovali Tatry obdiv mnohých intelektuálov, básnikov a maliarov, vznikol aj záujem o obyvateľov podtatranských dedín, ich život a jazyk. So záujmom sa počúvali príbehy o Jánošíkovi a zbojníkoch, pričom sa postavy zbojníkov stále viac idealizovali a mytologizovali.

Ako vieme, v súvislosti s tatranským a vôbec karpatským zbojníctvom vznikla široká predmetná literatúra, ktorú tu, medzi odborníkmi, nemusíme referovať. Zaoberá sa zbojníctvom z historického, sociologického, kultúrneho, literárneho a maliarskeho hľadiska. Spomeňme iba tri knihy, ktoré uvádzajú bohatú bibliografiu, ide nám o: Zdzisław Piasecki *Byli chłopczy, byli...* (1973)³, Urszula Janicka-Krzywda *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie* (1986)⁴ a Michał Jagiełło *Zbójnicka Sonata* (2006)⁵.

V tomto náčrte by som sa chcel venovať iba malému úryvku tejto prebohatej problematiky, to znamená niekoľkým výrazom pomenúvajúcim tatranských zbojníkov, ktoré som už vyššie uviedol.

Najprv sa pozastavím pri samotnom slove *zbójnik*. Je to slovo, ktoré v literárnej poľštine urobilo svojráznu kariéru. Pokiaľ slovo *zbój* v *Słowniku języka polskiego* Doroszewského má význam 'osobnik dokonujący napadów, rabunków, morderstw; bandyta', tak slovo *zbójnik* dostalo takúto definíciu: 'w okresie pańszczyźnianym (w. XVII-XIX): członek góralskiej bandy rozbójniczej, ukrywającej się w górach, trudniącej się rozbojem i kradzieżą; według wersji ludowej występuje jako obrońca uciśnionych i pogromca panów'⁶.

Zbójnik sa pre nás spája s osobou krásnou, statočnou a rytierskou. Našu pozornosť nevenujeme vraždám a krádežiam, ktoré sú každodenným chlebom zbojníčenia.

Kvôli tomu by sme nemohli zmeniť krásny názov našej konferencie „Mity i rzeczywistość zbójnictwa na pograniczu polsko-słowackim w historii, literaturze i kulturze” na „Mity i rzeczywistość bandytyzmu na pograniczu polsko-słowackim w historii, literaturze i kulturze”. Cítime, že slovo *bandyta* je úplne nevhodné vo vzťahu k osobe *zbójnika tatrzańskiego*. V posledných rokoch mýtus čestného *zbójnika Janosika* vo verejnej mienke posilnil známy poľský televízny seriál.

² A. Wrześniowski, *Tatry i Podbalianie*, Krakov 1882, s. 40-53.

³ Z. Piasecki, *Byli chłopczy, byli... Zbójnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*. Krakov 1973

⁴ U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, Krakov 1986.

⁵ M. Jagiełło, *Zbójnicka sonata. Zbójnictwo tatrzańskie w piśmiennictwie polskim XIX i początku XX wieku*. Vydanie tretie, doplnené, Varšava 2006.

⁶ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewský, zväzok I-XI, Varšava 1958-1969. Citát zo zväzku X s. 934-935.

Ale v podtatranských dedinách v 19. storočí výraz *zbójnik* znel nevhodne, čo potvrdzuje, že sa nahradzoval pomenovaniami: *dobre chłopy*, *chłopcy*, *dobrzy chłopcy*, *weseli chłopcy*.

Ako hovoria materiály do *Słownika gwar polskich* PAN⁷, najmä už v III. zväzku uverejnené heslá *CHŁOP* a *CHŁOPIEC*⁸, vyššie uvedené pomenovania: *dobry chłop*, *chłopiec*, *dobry chłopiec*, *wesoły chłopiec* sa vyskytujú zároveň v starých zdrojoch pochádzajúcich z konca 19. storočia, to znamená v: *Spisie wyrazów podbalskich* Augusta Wrześniowského (1885)⁹, *Słowniku gwary podbalskiej* Bronisława Dembowského (1894)¹⁰, článku *Polscy górale tatrzańscy, czyli Podbalanie i Tatry na początku wieku XIX* Stanisława Eliasza Radzikowského (1897)¹¹, ako aj v novších zdrojoch, ale tam už iba v ľudových pesničkách, to znamená v: *Orawskich tekstach gwarowych z terenu Czechosłowacji* Mieczysława Karasia (1965)¹², kde čítame: *Z "orawskiego zómku chłopcy pozyirajo, jak sie po Bieskidzie bucki "ozwijajo* a v *Pieśniach Podhala* (1971)¹³, kde sa stretávame s textom: *Trzescom siubienicki z cieniutkiego drzewa, nie takik siubienic na nos, chłopców trzeba*. Keďže slovo *chłopcy* vo význame 'zbójnicy tatrzańscy' v novších zdrojoch sa vyskytlo iba v ľudových pesničkách, môžeme ho považovať za zastarané slovo, ktoré je reliktom z dávnych čias. Veľmi dobre ho nahradzuje slovo *zbójnik* aj vo význame 'zbójnik tatrzański', ktoré pretrvalo do našich čias a bolo zazna-

⁷ „Słownik gwar polskich”, pripravený Pracovňou (od zväzku VI. Oddelením) polskej dialektológie Ústavu poľského jazyka PAN v Krakove, zväzok „Źródła” a zväzok I pod vedením M. Karasia, zv. II. – V. pod vedením J. Reichana, zv. VI a zv. VII. zošit 1. pod vedením J. Okoniowej, Wrocław, Krakov, zv. „Źródła” 1977, zv. I – 1979- 1982, zv. II – 1983-1986, zv. III – 1989-1991, zv. IV – 1992-1993, zv. V – 1994 – 1998, zv. VI – 2001-2004, zv. VII, zošit 1 – 2005. (Kartotéka sa nachádza v Oddelení polskej dialektológie Ústavu poľského jazyka PAN v Krakove).

⁸ Tamže, zväzok III, s. 565 – podheslo: **Dobry chłop**, s. 580 – význam 7., s. 580 – podheslo: **Dobry chłopiec**, s. 581 – podheslo **Wesoły chłopiec**. K zdrojom som sa dostal prostredníctvom hore uvedených podhesiel „Słownika gwar polskich” PAN.

⁹ A. Wrześniowski, *Spis wyrazów podbalskich*, Pamietnik Towarzystwa Tatrzańskiego X, 1885, s. 1-26, na s. 5: *dobry chłop albo chłopiec*, zbojník.

¹⁰ B. Dembowski, *Słownik gwary podbalskiej*. Správy Jazykovej komisie Akadémie umenia v Krakove V., 1894, s. 339-444, na s. 347: pod heslom **chłop** – *dobre chłopce*, zbojníci.

¹¹ S. E. Radzikowski, *Polscy górale tatrzańscy, czyli Podbalanie i Tatry na początku wieku XIX (Rekopolis współczesny, wydał, przetłumaczył i objaśnieniami opatrzył)*, Lud III 225-273, na s. 272: *Na buczku, na buczku listeczki bieleją, Ka się dobrzy chłopcy na zimę podzieją*. Na tej istej s.: *Zbójnicy między sobą nazywają się chłopcami, też wesołymi chłopcami lub uprost wesołymi*.

¹² M. Karaś, *Orawskie teksty gwarowe z obszaru Czechosłowacji*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego LXXII, 1965, s. 96, z dediny Orawskie Wesołe.

¹³ *Pieśni Podhala II*. Z prác Ústavu umenia PAN, PWM, Krakov 1971, s. 49, z dediny Trybsz v okrese Nowy Targ.

menané v mnohých novších zdrojoch. Ako novšie zdroje chápeť tie, ktoré pochádzajú z medzivojnového obdobia a z čias po druhej svetovej vojne.

Pozrime sa na materiál pre slovo *zbójnik*, ktorý sa nachádza v kartotéke *Słownika gwar polskich* PAN, z ktorého citujem iba niektoré, najcharakteristickejšie príklady. V 1882 roku August Wrześniowski píše: „*Zbójnikom mógł zostać tylko człowiek odznaczający się przymiotami nad wszystko przez górali cenionymi, a mianowicie: zbójnik musiał być odważny, silny, zręczny i roztropny. W Tatrach zawsze przedstawiają zbójnika jako bardzo dobrego, opiekuna biednych. Brał on bogatym i dawał biednym. Zbójnik był religijny i pobożny; prosił Boga o powodzenie wypraw i dziękował za pomyślność. [...] Podhalanin brzydzi się rozbójnikiem, a uwielbia zbójnika*”¹⁴. S takým chápaním slova *zbójnik* harmonizuje popevok, ktorý bol zverejnený Józefom Kantorom v roku 1920¹⁵: *Uciescie się ludzie, mocie zbója w rodzie, zbójnik pudzie w niebo na samiuckim przodzie* a iná, zapísaná v Jurgove, a uverejnená v *Pieśniach Podhala* v roku 1971¹⁶: *Jo musem być zbójnik, bo krzywda wielika, nieprawość u panów, prawda u zbójnika*. S takýmto chápaním sa spája aj heslo *zbójnik* v *Słowniku gwary górali Skalnego Podhala*, autorstva znalca goralského nárečia, Stanisława Hodorowicza (2004)¹⁷, kde čítame: **zbójnik** – *osobnik uprawiający zbójnictwo, osobnik nie będący zwykłym zbójem lecz w uprawianiu procederu kierujący się szlachetnymi wartościami: wolności (ślebody), równości, sprawiedliwości społecznej, braterstwa*. Tento citát potvrdzuje, že idealizovaný význam slova *zbójnik* pretrval v spoločenstve a v goralskom nárečí do 21. storočia. Nižšie uvádzam zaujímavý citát z horskej časti oblasti Cieszyna, ktorý pochádza z *Śląskich tekstów gwarowych* pod red. Alfreda Zarębu (1961)¹⁸: *dawni chuodzieli [...] tacy zbójnicy [...] My sie nie bali zbójników [...]*. Z toho by mohlo vyplývať, že *zbójnicy* neboli strašní aspoň pre niektorých obyvateľov dediny.

Iný pohľad na *zbójnika* vidíme v texte zapísanom Mieczysławom Karasiom a Alfredom Zarębom v Bukowine-Podszkle na Orave (1964)¹⁹: *bél taki Madej, to bél strasny zbójnik [...] Zabijał ludzi, m^oordował*. Druhý text z Zubr-

¹⁴ A. Wrześniowski, *Tatry i Podhalanie*. Nakładem Towarzystwa Tatrzańskiego, Krakow 1882, s. 41.

¹⁵ Józef Kantor, *Pieśń i muzyka ludowa Orawy, Podhala i Spisza*, Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego XXXVII, 1920, s. 194.

¹⁶ *Pieśni Podhala II*. Z prac Ústavu umenia PAN, PWM, Krakow 1971, s. 46, z dediny Jurgów v okrese Nowy Targ.

¹⁷ S. A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*. Nowy Targ 2004, s. 309

¹⁸ *Śląskie teksty gwarowe (z mapką)*, red. A. Zaręba, [In:] Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, XIV, 1961, s. 22 – text z dediny Istebna južne od Cieszyna.

¹⁹ M. Karaś, A. Zaręba, *Orawskie teksty gwarowe z obszaru Polski*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego LXIX, 1964, s. 20.

zyce Dolnej na Orave²⁰: *Tys jes bandyta, tys dzieś wzion tych piniéndzy telo, tys musiol być při zbójnikak.*

Z týchto textov už vidieť krvavú zbojnícku skutočnosť. Takáto skutočnosť sa objavuje v mnohých citátoch v hesle **zbójnik** v *Słowniku gwary orawskiej* Józefa Kąsia²¹, aj keď autor po hesle dáva vysvetlenie 'w znaczeniu ogólnopolskim'. Pripomeňme však, že tento celopolský význam je skôr melioratívny, zlepšujúci v porovnaní s citátmi uvádzanými Kąsiom.

Okrem slova *zbójnik* sa občas používalo aj slovo *zbój*, niekedy ako náhrada slova *zbójnik*, čo vidíme v zápise Józefa Kantora (1920)²²: *Uciescie się ludzie, mocie zbója w rodzie, zbójnik pudzie w niebo na samiućkim przodzie* a iných, napr. zapísané v *Pieśniach Podhala* z Waksmundu²³: *Ani jo se nie zbój, ani nie zbójnicek, jo se nad zbójami ino przewodnicek*, zapísané Juliuszom Zborowským z Nowého Targu (1972)²⁴: *Jadóm zbóje od Ciorztyna, płace matka swego syna, Hej, nie płac matko, nie płac nie, Na zbójnika oddej mie* a uvedené Janom Aleksandrom Zarembom z oblasti Żywca (1931)²⁵: *Juści poznoł wroz zbójnika. Zaroz go łopatrzil, bo zbój rane bez piyrś miol wielgom.*

Okrem horských a podhorských oblastí sa slovo *zbójnik* zaznamenáva zriedkavo a má význam 'bandyta', zbavený akýchkoľvek pozitívnych konotácií. Tak napríklad v oblasti Sieradza bolo zapísané: *zbujnik siedzi w polu albo w boru i jidzie kogo zabić*²⁶, a pri Wolsztyne v južnom Veľkopoľsku: *bytyj zbuyniki: w lesie zabijali lódzi, "obdziyrali, "obrabowali we wszystkim*²⁷. Prevládajúcimi pomenovaniami 'bandyty' na území poľských nárečí sú slová *zbója* a *zbójca*, aj keď sa vyskytujú i synonymá: *bandyta*, *rozbójnik*, *opryszek* a iné.

Na zakončenie našich úvah sa vráťme k spomínanej na začiatku definícii slova *zbójnik* v *Słowniku języka polskiego* Doroszewského: 'w okresie pańszczyźnianym (w. XVII-XIX): członek góralskiej bandy rozbójniczej, ukrywającej się w górach, trudniącej się rozbojem i kradzieżą; według wersji ludowej występuje jako obrońca uciśnionych i pogromca panów'²⁸.

V *Słowniku współczesnego języka polskiego* pripraveného pod redakciou Bogusława Dunaja, nájdeme následovnú definíciu slova *zbójnik*: 'da-

²⁰ Tamže, s. 136.

²¹ J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, Krakov 2003, s. 1050.

²² Por. poznámka 15.

²³ *Pieśni Podhala II*. Z prac Ústavu umenia PAN, PWM, Krakov 1971, s. 48.

²⁴ J. Zborowski, *Pisma podhalanskie*, I, II Krakov 1972, citát – zv. I s. 523.

²⁵ J. A. Zaremba, *Stare pogodki gorolskie łod Żywca*, Żywiec 1931, s. 55.

²⁶ Rukopis z dediny Woźniki pod Sieradzem, zapísaný T. Szymom v rokoch 1966-1967.

²⁷ Rukopis z dediny Obra pod Wolsztynem, zapísaný A. Niezabitowskou v roku 1972.

²⁸ Por. poznámka 6.

wniej: członek góralskich band; w opowieściach ludowych przedstawiany jako obrońca uciśnionych²⁹.

Za swój špecifický význam v poľskom literárnom jazyku vďačí slovo *zbójnik* podtatranským ľudovým nárečiam a celej ľudovej literatúre. Ak počujeme výraz *zbójnik*, predstavujeme si krásneho, silného, mladého muža v nádhernom goralskom kroji s valaškou v ruke. Vtedy sa nepamätáme na krvavé lúpeže, ale na čestné delenie sa s chudobnými. Vidíme ho na pozadí Tatier, ako tancuje s druhmi pri ohnisku.

Na okraji týchto úvah spomeniem ešte, ako sa nazývalo zbojníčenie. Veľmi často v dialektologických zdrojoch z podtatranských dedín 'upravovanie procederu zbójceckiego' bolo nazývané slovom *zbój*. A tak Andrzej Stopka s koncom 19. (1898) storočia zaznamenáva na Podhali nasledovné vety: *Dobryk błopców na zbój más; Jašek ani jej koráli ze zboju nie przistál, ani nijak'ego prezantu*³⁰. Zo Szczawnice Roman Reinfuss uvádza (1949)³¹: *dukaty uberskie ze zboju*. Vo význame 'upraviac proceder zbójcecki' boli zaznamenané aj frazeologizmy: *chodzić na zbój, chadzać na zbój, chodzować na zbój, pójść na zbój, pójść po zbój*. Citujme niekoľko relácií. Už pred viac ako sto rokmi (v rokoch 1857-1863) zapísal Oskar Kolberg: *Pójście n a z b ó j stanowilo w XVII i XVIII wieku jeden z głównych warunków wychowania Górala; było to jakoby pasowanie go na rycerza*³²; Lucjan Malinowski – z Jurgova (1900-1901): *Zbójnik z Liptowa [...] chodźuł po zbój*³³; Juliusz Zborowski – zo Zakopaného (1972): *Ciemno nocka beta, kie my na zbój pošł*³⁴; Mieczysław Karaś – zo Sihelného na Orave (1965)³⁵: *Byli w Piylsku dwanaś zbójników. Kie na zbój "odchodziyli, to w tyj piwnicy przisóngali při monstrancyji; Józef Bubak a Mieczysław Karaś – z Bukowiny Tatrzańskej (1965): Myśli se: p"o zbój, rzeke, nie pódym*³⁶; Andrzej Jazowski – z Frydmana (1967): *Spotkał się z chłopcami, co ta na zbój chodzowali*³⁷; Wawrzyniec Miesiączek

²⁹ Słownik współczesnego języka polskiego, red. B. Dunaj, Varšava 1996, s. 1348.

³⁰ A. Stopka, *Materiały do etnografii Podhala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Dunajec)*, Antropologicke a archeologicke materiály vydané nákladom Antropologickej komisie Akadémie umenia v Krakove III., 1898, s. 73-166, citáty zo s. 93 a 155.

³¹ R. Reinfuss, *Stroje górali szczawnickich*, Atlas Polskich Strojów Ludowych. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Lublin, ... Wrocław, V 1, 1949, s. 19.

³² O. Kolberg, *Lud... T.XLIV a XLV. Góry i Podgórze*, I-II, Wrocław 1968, citát zo zv. I, s.58.

³³ L. Malinowski, *Powieści spiskie*, Antropologicke a archeologicke materiály vydané nákladom Antropologickej komisie Akadémie umenia v Krakove, VI, 1903, s. 126-52, citát – s. 128.

³⁴ J. Zborowski, *Pisma podhalańskie*, I, II Krakov 1972, citát – zv. I s. 509.

³⁵ Rukopis.

³⁶ J. Bubak, M. Karaś, *Teksty gwarowe z Bukowiny w pow. Nowotarskim*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CXIV, 1965, s. 257-270, citát – s. 267.

³⁷ A. Jazowski, *Opowieści ludu spiskiego*, Varšava 1967, s. 198.

– zo Zlatnej pod Žywcom (1967): *Jo na zbój nie chodzem, nie kradnem, nie grzysem*³⁸.

Okrem *chodzić na zbój* bolo na Podhalí zaznamenané sloveso *zbójować*. Populárna na Podhalí bola pesnička, citovaná rôznymi zdrojmi: *Jescek nie zbójowoł, dopiurok prógowoł, Z bucka na jedlicke w lesie przeskakowoł*, ktorú citujem za Juliuszom Zborowským (1972)³⁹.

V doterajších materiáloch *Słownika gwar polskich* PAN iba raz v Jablunkove južne od Cieszyna, na území Česka bol zapísané slovo *zbójnikować* 'uprawiać proceder zbójceki'⁴⁰. Vzácnym doplnením je heslo ***zbójnikować*** – uprawiać zbójnictwo, być zbójnikiem v *Słowniku gwary górali Skalnego Podhala* Stanisława Hodorowicza, ktoré potvrdzuje prítomnosť tohto slova aj na Podhalí⁴¹.

Zhrňujúc tieto úvahy musíme povedať, že vo svetle materiálov „Słownika gwar polskich” PAN sa ukazuje, že najstaršími eufemistickými pomenovaniami tatranských zbojníkov ešte z 19. storočia boli: *dobrze chłopy, chłopcy, dobrzy chłopcy, weseli chłopcy*. Okrem nich sa používalo aj slovo *zbójnik*, ktorý takisto vo svojom význame mal viac z dobrého pre chudobných smelého mladého muža ako z banditu či vraha. Slovo *zbójnik* pretrvalo v podtatranských dedinách až do našich čias. Zbojníčenie bolo nazývané podstatným menom *zbój*, ktoré sa používalo hlavne v syntagmách: *chodzić na zbój, chodzić po zbój*, používali sa aj slovesá *zbójować* a *zbójnikować*.

³⁸ W. Miesiączek, *Pogodki spod Lipowskiej*, Krakov 1967, s. 36.

³⁹ J. Zborowski, *Pisma podbalańskie*, I, II Krakov 1972, citát – zv. I s. 512.

⁴⁰ K. Piegza, *Tam pod Kozubową. Jabłonkowskie opowieści ludowe*, Ostrava 1975, s. 92.

⁴¹ S. A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ 2004, s. 309.

Čo môžeme povedať o zbojníkovi na základe materiálov do „Słownika gwary i kultury podhalańskiej”^{*}?

prekl. Wania Manczewa-Wicik

*Jyncom góry, jyncom – Janosika myncom.
Jesce barzyj jynceć bedom, kie go wiysać bedom.
Nie slychno jynku, ino siwy kłomb dymu z tabaku
niesie sie w góre i kajsi z wiatrem niesie wiekom
legende o zbójniku, „co kciał zrównać świat”¹.*

Tatranský zbojník je jeden z najcharakteristickejších znakov miestnej kultúry. Je to znak, ktorý sa opisuje s fotografickou presnosťou alebo je to projekcia goralskej predstavivosti a túžob? Inými slovami – je to autentický obraz alebo obraz, ktorý je interpretáciou, teda jazykový obraz? Citovaný fragment z Adama Pacha výrazne ukazuje, že máme do činenia s celkom pozitívnym hrdinom. Ako sa tento hrdina legiend predstavuje v textoch miestnych tvorcov, pre ktorých látkou je reč predkov, t.j. nárečie? V tomto náčrte sa pokúsim na základe textov ukázať postavenie zbojníka medzi miestnym obyvateľstvom ako aj jeho povahu a atribúty. Obmedzujem sa tu na obraz zbojníka, ktorý nájdeme v literárnych textoch, bokom nechajme historické otázky.

Zhromaždené doteraz texty, ktoré tvoria základ pripravovaného *Słownika gwary i kultury podhalańskiej*, predstavujú na jednej strane tlačene texty, ktorých autormi sú miestni tvorcovia pracujúci s nárečím, na druhej strane sú ústne texty zaznamenané na magnetofónovej páske. Tento korpus nie je uzatvorený, najmä čo sa týka textov druhého typu. Skutočnosť, že zatiaľ v korpuse prevládajú literárne texty, ovplyvňuje obraz zbojníka.

^{*} „Słownik podhalianskego nárečia a kultúry“ (pozn. prekl.).

¹ A. Pach, W. Jarzębowski, *Bajdy przy wiatrze*, Varšava 1957, s. 35. Zvýraznenia textu v citátoch pochádzajú od autora článku. Vo všetkých citátoch je ortografia v súlade so zásadami prijatými v pripravovanom *Słowniku*... Tieto zásady boli navrhnuté a odôvodnené v spoločnom s K. Sikorom článku *Ortografia podhalańska – problemy podstawowe i propozycje rozwiązań* [In:] *Edukacja regionalna na Podtatrzcu. Ścieżki i manowce*, red. A. Mlekođaj, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa – Nowy Targ 2004, s. 17-51.

V prvom rade je potrebné zdôrazniť rozdiel medzi *zbojníkom* [pol. *zbójnik*] a *lúpežníkom* [pol. *zbój*]. Zbojník je ušlachtilá postava, ktorá stelesňuje pocit sociálnej spravodlivosti, nivelizuje rozdiely medzi bohatými a chudobnými. Prostriedkom na dosiahnutie tohto cieľa bolo odobrať bohatým ich bohatstvo. Tento rozdiel sa zdôrazňuje veľmi silno. Smelo môžeme povedať, že je to jedna zo základných črt definujúcich zbojníka. Porovnaj fragment jedného z najnovších textov W. Szepelaka z Bielanki:

Sło se ráz bez las Bucnik – tak go nazywajom tymu, co hań duzo buków rośnie – dwók złodzieji zbójów, ino nie zbójników. Bo zbójnicy bierom bogácom a biydny m dajom, a zbóje bierom syćkim i jesce zabijajom².

Pozornosť si zaslúži morálne hodnotenie tohto skutku. Uvedieme fragment poviedky A. Skupnia Florka:

*Jeden, tyn co piyrśy włáz, niós w gárzci światło. Za nim seł drugi, no tego tok juz widziát dobrze, bo światło, ftore niós tyn piyrśy, dobrze go oświetlato – miát zbójeckom cápkę na głowie, miát opásek na brzuchu, a za opáskem dwa piscolce, po prawyj i po lewyj stronie. Za nim ciongła sie doś grubá powrozina, a za powrozinom krowa, a za krowom włazom jesce dwa zbóje. Oba majom cápy na głowak i opáski na brzuchak, a za opáskami piscolce, a tyn, co seł na ośta, niós siekiere na ramieniu. **Tak, byli to zbóje, a nie zbójniki. Zbójniki, ftorem przewodził Janosik, to nie kradli. Oni zabiyrali bogácom, hrabiom, a dawali biydny m ludziom – oni równali. Zbóje to kradły. Kradli ludziom tak bogatsým jako i biydny m, kradli co sie im dało ukraś i nikomu nie dawali, bo mieli lá sobie³.***

Zbíjanie bohatých s úmyslom odovzdat korist chudobným nie je krádež. Krádež je odoberanie materiálnych hodnôt bohatým aj chudobným a ponechanie koristí pre seba. Lúpežník kradol, zbojník „vyrovnával svet“. „Vyrovnávať svet“ je hlavné a čestné heslo „dobrých chlapcov“, nájdeme ho nielen u A. Skupnia Florka, ale aj v celkom novej publikácii J. Pitoňa:

Drzewiej pod Tatrami zyli se ludzie strasnie ślebodni. Jak u Pana Boga za piecem. Dróg nie było, same lasy, za Tatry blisko. Orali, siáli, grabiyli skálnom ziym, owiecki pašli po upłazak. A jak im jesce chybiato, to co honor-

² W. Szepelak, *Godki, pogodki i legendy spod Zeleźnicy*, Nowy Targ 2004, s. 79.

³ A. Skupień Florek, *O Tatry uy moje*, Krakov, chyba rok, s. 109.

*niejsi chłopcý wyskakowali poza bucki, coby bogatemu
sonsiadowi krapke ujonć, a sobie przýcýnić. Zawse ta
cosi ze sobom na grzybiecie przýnieśli. A i byr o nik le-
ciáł po świecie, bo przecie byli to „**honorni chłopcý, co
chcieli świat równać i prościć**”⁴.*

U A. Pacha wypowiedá toto heslo Jánošík hned po tom, ak ho zvolili za
vodcu:

*Janosik: „Równać świat, bogácom brać, chudobnym dać.
Honornie pełnić władze zbójnickiego hetmana... Prysam
Bobu i Krista Pana”⁵.*

Tieto ušľachtilé prehlásenia nejako čudne stoja v protiklade so skrý-
vanými a zakopávanými v zbojníckych komorách dukátmi, talármi a inými
pokladmi, ktoré znemožňovali ďalším generáciám pokojný spánok. Zdôraz-
ňujem – so skrývanými a zakopávanými a nie rozdávanými chudobným.
Štedrosť zbojníkov je skôr rozmarom a gavalierskym gestom, a nie deklaro-
vaným cieľom prevádzkovej činnosti. Popevok zo zbierky A. Stopku na-
pokon hovorí:

*Dejze Boze! Dejze, coby sie udao,
Coby my w Luptowie nie nabrali mało.
Na zbój, chłopcý, na zbój, ze zbója du dómu,
Co my nazbiyrali, nie dámy nikomu⁶.*

Nepreberné bohatstvá zhromažďovali najmä lúpežníci, a množstvo nimi
vyrabovaných peňazí bolo možné občas merať nie iba *kotlickami*, ale do-
konca fúrami, ako v texte A. Stopku:

*Tak potym wójt powyganiał z kazdy dziedziny fury i poje-
chali tam, pozabiyrali sýćkie rzecý co tam było; odziyniá
były čtyry fury, piyniyndzý tyz cosi ze čtyry, a takik tam ru-
pieci różnyk moze okopitá fura; trupów wywoziyli stamtela
dziyń ku kościołu i bez parchan ik przeciskali na kupe.
Jedne fure piyniyndzý dáł wójt plebanowi i pedziáł mu:
Tu más piyniondze, a na smyntárzu trupy som jes, to rób
ś nimi jako kces, jedne fure piyniyndzý dáł babom tym,
co im chłopi poginyni, jak tego chłopa wartowali, jednom
ubogim dáł, a cwártom podzieliył sie z radnymi i z tym*

⁴ J. Pitoń, *Naski świat. Kościelisko*, Krakov 2005, s. 31.

⁵ A. Pach, W. Jarzębowski, *cit. dielo*, s. 27.

⁶ A. Stopka, *Materyaly do etnografii Podhala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Du-
najec). Pieśni miłosne, pasterskie, zbójcekie itd.*, Kópia z III. zväzku „Materyalów antropolo-
giczno-archeologicznych i etnograficznych AU”, Krakov, s. 31.

*chłopym; a tyk zbójów wziyni i popowiywali na siubiyni-
cak*⁷.

Nazývanie zbojníka *lúpežníkom* je veľmi zriedkavé. Nájdeme ho napr. u Andrzeja Stopku v dávnom popevku:

*Janosik, Janosik, chłop to je nie lada,
Słuchajom go **zbóje**, co on do nik gáda*⁸.

Obraz zbojníka a jeho hodnotenie vo vyššie citovaných textoch výrazne potvrdzuje, že máme do činenia s postavou zo sveta legiend, a nie so skutočnou postavou. Dá sa to však veľmi ľahko vysvetliť. Takéto idealizované postavy sa stvárajú medzi chudobnejším obyvateľstvom, pretože realizujú ideál sociálnej spravodlivosti. Môžeme teda povedať, že tento idealizovaný hrdina ľudových rozprávání pochádza z chudobného Skalnatého Podhalia. V strednej časti Podhalia v Novom Targu sa v 18. storočí výraz *zbojník* považoval za urážlivú prezývku a urážanie niekoho sa často končilo pred súdom. O takýchto prípadoch informuje J. Zborowski⁹. Nie je to čudné – bohatší mešťania mohli stratiť oveľa viac ako chudobní podtatranskí sedliaci.

Bezohľadnosť a krutosť zbojníkov sa iba zriedkavo vyskytujú v literárnych textoch. Pre rovnováhu zacitujeme metódy konania zbojníka zo zbierky F. Łojasa Košlu:

*Stryk Walcák zwerbował **zbójnika** Wojtka Mateje i poset okraść rodzine na „Polánke” ku „Trójcy” przy Kościeliskij w Zákopanem. Chałupa miała dźwierze hrube i zaparcie dobre. Zakiel dobijali sie do dźwierzy, zatela Walcákwie wyskikli na izbe pochować dudki. Dobyli sie izby, ka spało dzywce sesnástorocnie. Oświycieli po izbie latarniom, jako ze światło przesto po nich, tak óna poznała jednego i zawolála: Stryku! Wte óni miyndzy sobom radziyli: Ty, co mámy robić? Stryk Walcák: Zabij, bo nás wyjawi, bo mnie poznała. Wte Mateja ino ráz na pram ozkwasiył dzywcynciu głowicke ciupagom*¹⁰.

⁷ A. Stopka, *cit. dielo*, s. 69.

⁸ A. Stopka, *cit. dielo*, s. 28.

⁹ J. Zborowski, *Pisma podbalańskie*, zväzok 1, spracoval a vybral Janusz Berghauzen, Krakov 1972, s. 450-452.

¹⁰ F. Łojas Košla, *Rodowe dziedzictwo*, Poronin 2004, s. 104.

1. Sociálne postavenie zbojníka

Zbojník je obdivovaný a ctený a ako čestný človek má zaručené miesto v nebi. Porovnaj:

*Pije zbójnik, pije, talárkami placi,
Weznom go do nieba aniołowie swaci*¹¹.

*Nie wstydźcie sie ludzie, mácie zbója w rodzie,
Zbójnik pudzie w niebo, na samiutkim przodzie.
Zbójniczek juz skonął, to go pogrzebiecie,
Bo jego zahujom na caluńkim świece*¹².

Dokonca aj kritizujúci ho mešťan sa iba tvári, že je nazlosteny, jeho kritika sa rýchlo stáva pochvalou mužstva a hrdinstva. Ludový symbol spravodlivosti sa nesmie odsudzovať. Vzťah farára voči zbojníkom takto predstavuje Wojciech Brzega:

*Kie ik pote osondziyli w Lewocý i kie do ksiyndza przýsło uwiadomienie, to nieboscyk ksiondz z kázalnice na Jaśka publi- kowát. – Straśnie z pocontku kázaniá krzýcát na zbójników, ale kie pote zacon ludziom powiadać, jako sie Jasiek bróniył, kielo to chłopów było na niego, a jako sie łomát s niemi; jako ciupagom zybrowát i cýsto piyknie byłby sie wybróniył, kieby sie to wej toporzýsko nie było złomało. Jegomość krzýcát na zbójników, ze wstyd parafii robiom, ale rád o nik gwarzýł, ze som jest chłopy, jak sie patrzy, ino wej taki płony los majom!*¹³.

Pochvalu zbojníckej družiny vidíme aj v jej porovnávaní s 12 apoštolmi.

*W staryk Kościeliskak na wysokik turniak zasiadły zbójnickie warty. Cujnie pozierajom na droge ku Tomanowuj. Od Wyngier idzie dwanast zbójników, wiedzie ik Tomko Uchercýk*¹⁴.

*O dwunástu zbójak (sekta od Janosika)*¹⁵.

¹¹ A. Skupień Florek, *cit. dielo*, s. 21.

¹² A. Stopka, *cit. dielo*, s. 31.

¹³ W. Brzega, *Postady (opowiadania z Podhala)*, Krakov 1913, s. 27-28.

¹⁴ A. Pach, W. Jarzębowski, *cit. dielo*, s. 25.

¹⁵ A. Stopka, *cit. dielo*, s. 67.

2. Osud zbojníka

Konanie zbojníka motivuje túžba po slobode, útek spod nadvlády pánov.

*Panowie, panowie, bedziecie panami,
Ino nie bedziecie przewodzić nad nami¹⁶.*

Útek za slobodou ho núti venovať sa nebezpečnému remeslu, a *chodzenie zbójnickim chodnickiem* predpokladá aj tragický koniec. Zbojník žil vždy v tieni smrti, sloboda a smrť sa v textoch zbojníckych piesní celý čas prelínajú. Porovnaj:

*Zbójnickie rzemiosło djaska by wártato,
Kieby se zgrabniutkik chłopácków niy miało.
Zbójować wesóło, choć nás biyda bije,
Cý umrzes, cý zginies, ciało w ziymy zgnije¹⁷.*

Jasiek chodził „zbójnickim chodnike“ i tak sie mu scynściły, co bez páre roków ani mu włos z głowy nie spád. Piniyndzý torbami z Luptowa nosyli i chowali haniák, po polak, jako to towarzýskie piniøndze sie chowały. Ale i na niego przýsła kolyj, jako na zbójnika przýchodzi, kie wczas nie zaprzestanie swojego rzemiesta¹⁸.

Koniec zbojníčenia bol známy, boli to žaláre oravských hradov, život sa najčastejšie končil na *siubienicce* v preslávenom Mikulásie:

*Jaworze, jaworze syrokiego liścia,
Dejze Panie Boze zbójnikowi scynściá.
Mikulás, Mikulás, ty se piykne miasto;
Do tobie przestrono, ale z tobie ciasno.
Mikulás, Mikulás, mikulaskie mostki;
Tam sie potyrajom śwarnyk chłopców kostki¹⁹.*

3. Atribúty zbojníka

Základným atribútom zbojníka je jeho **výzbroj**. V tomto rozsahu sa podrobnostiam veľa pozornosti nevenuje. Je dôležité, aby bolo veľa a hrozne

¹⁶ A. Pach, W. Jarzębowski, *cit. dielo*, s. 25.

¹⁷ A. Stopka, *cit. dielo*, s. 31.

¹⁸ W. Brzega, *cit. dielo*, s. 23.

¹⁹ A. Stopka, *cit. dielo*, s. 26.

takisto, ako v prípade súčasného Rambo. Nie je teda čudná neodmysliteľná *ciupazka*, no vyskytujú sa aj *pistolce*, a dokonca aj meč. Tento eklektizmus je typický pre hrdinov legend.

Pašli i pašli, i radzi sie widzieli, jaze przysła hurma ludzi, samyk chłopów i zabrali jyj go ze sobom, bo ono oni zbójnikami byli. A kie juz poseł, to ona se stanyna na pniaku i patrzała za nim, ale on poseł, bo sie ze zbójnikami zwerbował. Oni dali mu i ciupazke do rynki i miec do boku, a pistolce to miał jaze styry za pasem. Kie poseł, to poseł, ale ona Kaška patrzała i patrzała za nim hetki. Sły roki jedyn za drugim i jom przykurzowało, ale na wiesne znowu sie nasła i znowu patrzała ze zwiesonom głowom. Lecom roki, lecom, a Jasiek ani jyj koráli ze zbójni nie przysłát, ani nijakiego prezantu, a jyj sie samyj kotwiyło. Jaze sie dowiedziata, jaze jyj Jaška miyndzy turnickami zabiyli jacýsi ludzie i krewke mu wypuścily, co sie ś niego trzema potockami láta²⁰.

Na takomto pozadí iný zbojník z piesne A. Stopku vyzera veľmi úboho:

*Idzie sobie zbójnik popod las zielony,
Niesie sobie w ruce bucek opálony.
Bucek, opálony, pistolec za pasem,
Bedzie sie prógowát z luptowskim jubasem²¹.*

Druhým symbolom zbojníkov sú **nazbĳané veci**, najmä taláre a dukáty. Poklady sa skrývajú na tajomných miestach a sú zaklĳané tak, aby nikto neoprávnený ich nemohol nájsť a zobrať. Legenda o skrytom zlate je živá dodnes, čo potvrdzujú súčasné básne Tadeusza Bukowského Grosku:

*Ka schować pinionzki
Od mała słuchátek takiyj opowiaćki,
zbójnicý do zĳymi chowali piynionzki.
Piynionzki, dukaty, skondze by sie brały,
te odlygłe casý one ik zabrały.
Tę skarby zbójnickie sýćkie pochowane,
kozde miyjsce pod nie dobrze oznacone.
Przýniyśli piyniondze, trza było ik schować,*

²⁰ A. Stopka, *cit. dielo*, s. 83.

²¹ A. Stopka, *cit. dielo*, s. 30.

nálypiyj złe duchy bedom ik pilnować.
Nie było tak prosto złoto w zym zakopać,
przedtym musiał zbójnik miyjsce to wysukać.
Jak kciął schować w polak,
trza sýćkik przechytzyć,
tyk co tam bez lato tamák bedom robić.
Jedni bedom orać, drudzy psiárki kosić,
pastyrom w jestyni bedom sie krowy gzić.
Nácyściyj to w miedzy, bo jom nik nie orze,
abo przy źródelku, mozno przy jaworze.
Mogom być w potocku na storym styrzniku,
nálypiyj przy jedlak, blisko przy chodniku.
W hálak to napráwde w miyjscak wymyslanek,
przy zbójnickik oknak w sparztak wysukanek.
Nácyściyj przy jedli, kie se je prościutko
co w styrzniku rośnie, źródło spod niyj bulká.
A bo tyz w piecarak mogły być schowane,
zaklynciami były przypiecyntowane.
Nie sýćkie piyniondze mozno z zymi wybrać,
misis tajymnice sýćkik zaklync poznać.
Były tyz piyniondze, miały przeznacynie,
tyn co ik zakopát, zostawił zýcynie.
Nalyzli przy kympie w suláku piyniondze,
nie dało ik wyjonć, mijały miesionce.
Naláz sie mondrala, co piynionzki zabráł,
spelnił wole tego, co ik tamák chowát.
Trza było po nie przyś przy Wielkiyj Niedzieli,
kie sie jesce sniyzek po wiyrsýckak bieli.
Do dzis jesce kupe jest piyniandyj w zymi,
sýćka o tym wiedzom i já miydzý nimi²².

Zhrnując, możemy povedať, že v zbojníckych piesňach alebo textoch písaných miestnymi tvorcami v nárečí nájdeme všetky črty, ktoré charakterizujú zbojníka. Predstavuje sa v nich ako:

- a) človek, ktorý miluje slobodu, pre slobodu je dokonca schopný riskovať múčenie,
- b) človek, ktorý zbíja bohatých a čestne vyhlasuje, že korist rozdelí medzi chudobných, avšak základným cieľom zbojníčenia bolo zhromažďovanie talárov, čo potvrdzujú príbehy o zakopaných pokladoch,

²² T. Bukowski Grosek, *Wiersze z zycio wzynte*, Krakov 2005, s. 90-91.

c) človek s nevšednou silou a šikovnosťou, ktoré mu napomáhali sa dostať von z mnohých trampôt.

Zbojník je hodnotený veľmi pozitívne oproti lúpežníkovi, ktorý je vnímaný ako bezohľadný a krutý. Glorifikácia *dobrych chłopców* vedie k porovnávaniu ich so skupinou 12 apoštolov s Ježišom na čele. Je to maximálna apoteóza legendárneho tatranského hrdinu – stelesnenia ľudovej sociálnej spravodlivosti. On totiž nekradol, iba bral bohatým, aby týmto spôsobom mohol „*równać i prościć świat*”.

Nakreslený vyššie obraz zbojníka tvorí základný význam slovníkového hesla ZBOJNÍK. Môžeme si teraz dovoliť citovať jeho znenie, ktoré navrhuje S. A. Hodorowicz: ‘osobnik uprawiający zbójnictwo, osobnik nie będący zwykłym zbójem lecz w uprawianiu procederu kierujący się szlachetnymi wartościami: wolności (ślebody), równości, sprawiedliwości społecznej, braterstwa’²³

Iba jedna citácia potvrdzuje druhý význam hesla: ‘nieznośne, nieposłuszne dziecko’: *E, to zbójnik! Ni má go fto przykrócić* (Wróblówka).

V zhromaždených textoch chýbajú však informácie o treťom význame slova zbojník, ako ‘honorowego tytułu członka organizacji zbójników, nadawanego przez dotychczasowych członków osobom cieszącym się wysokim prestiżem społecznym (pochodzącym nie tylko z terenu Podhala) i charakteryzującym się cechami charakteru godnymi legendarnego zbójnika’.

²³ S. A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ 2005, s. 312.

Zbojnícka lexika

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Dejiny fenoménu nazývaného „zbojníctvo“ sú veľmi dávne a komplikované. Aj keď sú známe skoršie skutočnosti, prijíma sa, že zlatý vek zbojníctva pripadá na storočia 16. až 18. a spája sa s historickými a spoločenskými udalosťami, ktoré mali miesto na území patriacom niekoľkým národom, v obrovských, pahorkovitých oblastiach od Sliezskych Beskydov, Tatier a ďalej do Východných Karpát. Pochopiteľne kvôli týmto rozsiahlym časovým medziam, ako aj rozšíreniu malo zbojníctvo rôzne podoby a rozličné varianty. Takisto boli rozliční hrdinovia, ktorých mená a legendy o nich sa uchovali vo folklóre a stali sa materiálom a inšpiráciou pre literatúru, hudbu a maliarstvo. Karpatské zbojníctvo v poľskej literatúre má rozsiahlu bibliografiu, vieme, že mimoriadne populárne sa stalo v období romantizmu (čo sa spájalo s všeobecnou fascináciou ľuďom a jeho pôvodnou tvorbou). Záujem literátov o romantické zbojnícke témy aj neskôr v 19. a 20. storočí nelen že neoslabol, ale dokonca sa posilnil a zmenil na sociálne angažovanú tvorbu, v ktorej príbehy zbojníkov umožňovali vyjadriť svoju podporu pre utláčaných, bojujúcich za dobro, statočných „jánošíkov“¹.

Literatúra zaoberajúca sa uvedeným javom je veľmi rozsiahla a nie je naším zámerom jej referovanie². Za cieľ sme si postavili zhrnúť slovnú zásobu sémantického poľa ZBÓJNIK, ZBÓJNICY, ZBÓJOWAĆ spolu s vlastnými menami, ktoré prešli procesom apelitivizácie, určenie ich hodnoty v jazyku a možnosti ich používania v súčasne vznikajúcich a prítomných v poľskom jazyku osobných menách, chrématonymách, mediálnych názvoch.

¹ Por. o. i. W. Ochmański, *Zbojnictwo góralskie. Z dziejów walki klasowej na wsi góralskiej*, Varšava 1950; Z. Piasecki, *Byli chłopczy, byli... Zbojnictwo karpackie – prawda historyczna, folklor i literatura polska*, Krakov 1973; S. Szczotka, *Materiały do dziejów zbojnictwa góralskiego z lat 1589-1782*, Lublin 1952; A. Jazowski, *Imię Janosika... Zbojnictwo karpackie*, Krakov 2002.

² Por. M. Jagiełło, *Zbojnícka sonata. Zbojnictwo tatrzańskiew piśmiennictwie polskim XIX i początku XX wieku*, Varšava 2003, tam tiež bohatá literatúra.

Pokiaľ ide o slovnú zásobu spojenú so zbojníkmi, tak celá záležitosť nie je taká jednoduchá, pretože v priebehu storočí archívne a folklórne zdroje boli jednotlivými generáciami a literatúrou tak dôkladne zmiešané, že aj samotní goralí už ani nevedia, čo patrí k dejinám a čo je legendou.

Dejiny termínu „zbojnicy“ črtajú autori početných prác venujúcich sa fenoménu „zbojníctva“ v priebehu storočí. Z historických materiálov vyplýva, že toto slovo sa v prvom období používalo len sporadicky, v ranných zdrojoch z 16. a 18. storočia sa vyskytujú názvy: *buntownicy*, *ludzie swawolni*, *rozbójnicy*, *zbojcy*, *złoczyńcy*, *lotry*, *opryszki*³. Z materiálov z 18. storočia môžeme ešte pridať sporadicky používané v slovných bojoch urážlivé *biesy*, *zli*, *szatanicy* (*satanowie*). Táto rôznorodosť vyplýva okrem iného zo skutočnosti, že tento fenomén ešte vtedy nebol presne sformovaný, ani ho jemu súčasní ešte dobre nepoznali, a buriči mohli mať rôzne motívy, tak spoločenské ako aj náboženské, nevyklučujúc ani obyčajné lúpežníctvo vyplývajúce z chytivosti a krvilačnosti. Rozšírenie zbojníčenia, fenoménu, ktorý sa vyskytoval na celom území Karpát, Podkarpatskej oblasti a Beskydov, bolo spojené s horami, s územím, na ktorom v „zlatom veku“ zbojníctva neboli formálne politické hranice, z čoho takisto vyplýva jazyková a folklórna blízkosť území rozprestierajúcich sa od Beskydov po Karpaty. Z tohto dôvodu, a takisto aj preto, že etnické skupiny si svoju odlišnosť začali vytvárať až v 19. storočí, a politické rozdelenie oblasti Karpát sa zase spája s obdobím po svetových vojnách, vidíme takú mnohosť a rôznorodosť jazykového materiálu. Týka sa to aj legiend a ich hrdinov, medzi ktorými sa našli *Janosik*, *Ondraszek*, *Proćpak*, *Klimczok*, *Dobosz*, *Wdowczyk*⁴.

Okrem *zbojników* a *zbojníctwa* je teda aj *kozactwo* a *horni*, *czarni chłopczy*, *ludzie lasowi* a zároveň *opryszki*, ktorí sa tešili sláve hrdinov. Oblasť obývaná Huculmi bola územím, na ktorom pôsobili *drużyny opryszkowskie*, tam tiež pôsobil známy kapitán *Dobosz*⁵.

Z literatúry týkajúcej sa predmetu výskumov a citovaných materiálov si môžeme vybrať rad výrazov, ktoré sa používajú pre nazvanie samotného fenoménu, jeho účastníkov, ich hierarchie v skupine a štruktúry skupiny zbojníkov. Sú to lexémy vyskytujúce sa v minulosti, zaznamenávané už v dokladoch, ktoré sa týkali zbojníctva, ako aj nárečové a folklórne formy, ktoré si vypožičala i literatúra. Najrozsiahlejšiu, najrozšfrenejšiu aj na iných územiach Poľska slovnú rodinu tvoria:

³ Jazowski, *cit. dielo*, s. 37-60.

⁴ U. Janicka-Krzywdka, *Poczet harnasi karpackich*, Varšava – Krakov 1988.

⁵ Piasecki, *cit. dielo*, s. 134.

ZBIJAĆ, ZBÓJOWAĆ, IŚĆ (CHODZIĆ) NA ZBÓJ, PO ZBÓJU, ZBÓJNIK⁶, ZBÓJCA, ZBÓJCY⁷ ZBÓJECKI, ZBÓJECTWO, ZBÓJNICKI, ZBÓJNICZY, ZBÓJSTWO, ZBÓJOWATY, ROZBIJANIE, ROZBÓJNIK,

Okrem toho 'zbójnik' je aj BESKIDNIK (BESKIDNICY)⁸, HAJDAMAKA⁹ HARNAS (HARNASIE), KOZAK (KOZAKI)¹⁰, OPRYSZEK(OPRYSZKI)¹¹, RABUSIE, SWAWOLNICY, ZŁOCZYŃCY. Sporadicky sa vyskytujú aj názvy: BIESY, ŁOTRY, KOCIORZE¹², SZATANICY, ZŁODZIEJE¹³, ŻLI. Často sa zaznamenávajú dvojčlenné názvy: LUDZIE LUŻNI, LUDZIE SWAWOLNI, CZARNI, (DOBRZY, WESELI, HORNI, ZZA BUCZKA) CHEOPCY.

Skupiny zbojníkov sú: TOWARZYSTWA, DRUŻYNY, FAMILIE, BURSRY, KUPY ZBÓJNICKIE¹⁴.

Na čele skupiny boli: HARNAS, HETMAN, HERSZT, WATAŻKA, ATAMAN, KAPITAN¹⁵. Populárne vlastné mená sú predovšetkým menami hrdinov: JANOSIK, ONDRASZEK, PROĆPAK.

Uvedené vybrané lexémy iba načrtávajú dávne a novšie dejiny fenoménu zahrňujúceho Beskydy, Tatry a Karpaty spolu s prilehlými oblasťami. Nie všetky sa stali bohatým zdrojom vlastných mien. Produktivita je v tejto oblasti spojená s asociáciami vyplývajúcimi z jazykových konotácií a všeobecných kultúrnych podmienok prítomných vo vedomí mnohých používateľov.

Cieľom štúdie je ukázať životnosť niektorých výrazov zo sémantického poľa 'zbojnik, zbójnictwo, zbójować' a ich pomenovacieho potenciálu v súčasne tvorených chrématonymách a iných vlastných menách. Je to teda pohľad ilustrujúci proces všimania, interpretácie a hodnotenia tejto lexiky.

⁶ Podľa materiálov do *Słownika gwar polskich* PAN *zbójnik* má skôr pozitívnu valorizáciu, ale stáva sa, že sa zaznamenáva aj ako prezývka. Mimo Podhalia znamená: 'bandita'.

⁷ Sliezske: 'vrah' skôr bandita, ale občas aj ako 'zbojník'.

⁸ Motivácia sa zdá zrejmá, por. *Beskydy*, známy je aj v nárečiach názov diabla: *beskidnik*.

⁹ Janicka-Krzywdca, *cit. dielo*, s. 17; prezývka 'rozbójnik, opryszek' zaznamenané v oblasti Podolia, neďaleko Drohobycza a niekoľkokrát v Malopolsku.

¹⁰ *kozak* v oblasti Babej Hory môže byť synonymom *zbójnika*.

¹¹ Ochmański, *cit. dielo*, s. 227; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Varšava 1957, s. 437.

¹² Narážka na bezbožnosť, tiež prezývka týkajúca sa Jehovových svedkov. Por. toponymá typu Koci Zamek.

¹³ A. Basara, *Zróźnicowanie leksykalne i słowotwórcze nazw złodzieja we współczesnych gwarach słowiańskich* [In:] *Studia dialektologiczne* III Red. J. Okoniowa a B. Dunaj, Krakov 2002, s. 205-210.

¹⁴ Janicka-Krzywdca, *cit. dielo*, s. 4.

¹⁵ *Tamže*, s. 5.

Umožňuje totiž vystihnúť tieto prvky sémantického poľa, ktoré pre tvorcov názvov boli kvôli nejakým príčinám vhodné, a nezaoberať sa tým všetkým, čo je nepotrebné, nežiaduce, vyvolávajúce zlé asociácie¹⁶.

Chrématonymá sú klasickou prechodnou formáciou medzi vlastnými a všeobecnými podstatnými menami. Sú to vlastné mená, ktoré pomenujú výtvary ľudskej práce. Vedci nie sú zhodní, pokiaľ ide o rozsah mien, ktoré zahrňujú. Pre potreby tejto štúdie prijímame čo najširšiu definíciu, ktorá zahrňuje názvy objektov, názvy vlakov, značky vozidiel, skupín ľudí, hudobných skupín, názvy budov, rekreačných domov, reštaurácií a pod. a takisto aj ideonymá a mediálne názvy¹⁷.

Z uvedených lexém bolo pre preskúmanie ich nominačných schopností vybraných 13. V abecednom poradí:

BESKIDNIK (10) 'dvojitá motivácia (*Beskidy* a *bies* 'názov diabla') n. rastliny, n. stromu

Beskidnik 'názov študentského krúžku horských sprievodcov)

Beskidnik 'dvojmesačník'

Beskidnik 'informačný portál'

HAJDAMAKA¹⁸ (1) 'názov internetového profilu'

HARNAŚ (190) 'hlavný zbojník'

Harnaś 'značka piva', *harnaś piwo po zbóju*

Harnaś 'názov hotela' v meste Szczyrk, rekreačný dom v Zakopanom,

Harnaś 'názov svahu', Lodž

Harnaś 'supermarket'

Harnaś 'názov psa'

Harnaś 'pseudonym'

Harnaś 'názov práporu'

Harnaś 'názov súťaže v Zakopanom'

Harnaś *sprawiedliwy* 'mediálny titul'

Harnaś 'názov galérie'

Harnaś 'názov projekčnej kancelárie'

Harnaś 'názov audio firmy, ktorá obsluhuje rôzne akcie'

Harnaś 'goralská chata v Sopoty'

Harnaś 'prírodná fotografia – obchod'

¹⁶ E. Jędrzejko, *Systemy onimiczne różnych języków a językowe obrazy świata: w stronę porównawczej onomastyki kulturowej*, „Onomastica” XLV, 2000, s. 5-25.

¹⁷ Por. E. Breza, *Nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją (Chrématonimy)* [In:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*. Red. E. Rzetelska-Feleszko, Krakow 2005, s. 343-360. Materiál pre analýzu pochádza z internetu z vyhľadavača Google.

¹⁸ 'Ukrajinský sedliak bojujúci v protipolskom povstaní w 18. storočí, na Podhalu: 'karpat-ský zbojník'.

- Harnaś 'názov výčapu piva pri Krasnomstawe', v Sopote
 Harnaś 'názov otvárača'
 Harnaś 'názov festivalu'
 Harnaś 'centrum turistiky'
 Harnaś 'chránené pracovisko'
 Harnaś 'lyžiarska škola'
 Harnaś 'reštaurácia'
 Harnaś 'názov firmy výrobcu športových potrieb'
 Harnaś (narąbany harnaś) 'názov jedla'
 Harnaś 'školské dielne'
 Harnasie 'vydavateľstvo'
- JANOSIK (10) 'názov elektronického programu'
 Janosik 'titul seriálu'
 Janosik 'realitná kancelária'
 Janosik 'titul internetového projektu'
 Janosik 'názov krajčírskej dielne'
- ŁOTR (10) 'titul príbehu'
 dobry łotr 'titul predstavenia'
- ONDRASZEK (30) 'intercity'
 Ondraszek 'titul divadelnej hry'
 Ondraszek 'názov hotela'
 Ondraszek 'pseudonym'
 Ondraszek 'názov kempingu'
 Ondraszek 'názov cestovnej kancelárie'
 Ondraszek 'sieť študentských domovov'
 Ondraszek 'dolná stanica lanovky'
 Ondraszek 'názov školiaceho strediska'
 Ondraszek 'názov cyklistického klubu'
 Ondraszek 'rekreačné stredisko'
- OPRYSZEK (20) 'názov hudobnej skupiny' (uliczny opryszek)
 Opryszek (uliczny opryszek 'názov strany punkovej kapely')
- ROZBÓJNIK (10) 'titul filmu zbojník Rumcajs', titul rozprávky'
 Rozbójnik 'názov ryby – *karłowaty rozbójnik*, t.j. ostriež'
 Rozbójnik 'pseudo – *wilczy rozbójnik*'
- WATAŻKA 'meno psa'
 Watażka 'mládežnícka ubytovňa'
- ZBÓJCA chýbajú
 Zbójcy 'literárny titul'
- ZBÓJNIK (10) 'názov penziónu', rekreačného domu, 'realitnej kancelárie'
 Zbójnik 'titul divadelnej hry'
- ZŁODZIEJ 'titul divadelnej hry'
 Złodziej 'názov internetovej strany'.

Medzi použitými výrazmi je najrozšírenejší *harnaš*. Je to určite spojené s reklamou piva tejto značky, pretože móda na angažovanie obyvateľov Podhalia je už niekoľko rokov rovnako silná, a pred nejakým časom vyvolala tlačovú búrku, čo určite prispelo jeho popularite. Druhý je zasa *ondraszek*. Tretí *janosik*. Pomerne malá je popularita slovtvorne jednoznačných a pokiaľ ide o ich valorizáciu ambivalentných výrazov z rodiny *zbojja*, *zbojnika*.

Dialektologický materiál¹⁹ potvrdzuje fungovanie *zbojnika* a *janosika* ako priezvisk.. Bolo zaznamenané aj to, že prezvanie niekoho *janosik* sa stalo príčinou súdneho konania vo veci urážky na cti. Juliusz Zborowski vo svojich textoch zdôrazňuje mimoriadnu citlivosť v tomto ohľade najmä rozvážnych mešťanov z Nowego Targu. „Nazwanie kogoś zbojnikiem było obrazą, nie mówiąc już o zarzucie bliższych stosunkow z opryszkami” (18. stor.) . V súdnych spisoch z tohto obdobia sa začína črtať výrazný rozdiel medzi goralom z Podhalia a oblasťou Nowého Targu, to znamená medzi obyvateľom vidieka a známym mešťanom z Nowého Targu. Dedina okrem zriedkavých výnimiek poskytuje nových členov pre zbojnícke „towarzystwa”, tak s plynutím času pre vidiečana sa zbojník stáva ideálom mužskej sily statočnosti, slobody, veselého života, slovom objektom túžob, piesní a legiend – pokiaľ mestský obyvateľ „[...] nie môže mieć kultu dla zbojnickiego rzemiosła [...]”²⁰.

Z porovnania materiálov, ktoré tvoria predmet analýzy, a internetových zdrojov je zrejmä veľká životnosť ako základ nominácie lexiky spojenjej z goralskými nárečiami a jej v podstate pozitívna valorizácia oddávna využívaná v médiách a v reklame.

Medzi citovanými názvami motivovanými slovnou zásobou spojenou so zbojníctvom si všimneme:

1. vlastné mená, pseudonymy a priezviská: *harnaš*, *ondraszek*, *rozbójnik*.
2. miestne názvy: *harnaš*, *zbojnicki* (ako určenie rôznych miestnych názvov v Tatrách)²¹.
3. zoonymá: *harnaš*, *watażka*
4. fytonymá: *beskidnik*
5. ideonymá: *janosik*, *ondraszek*, *rozbójnik*, *zbojca*, *złodziej*
6. chrématonymá: *beskidnik*, *harnaš*, *ondraszek*, *zbojnik*.
7. mediálne názvy: *beskidnik*, *hajdamaka*, *harnaš*, *opryszek*, *złodziej*.

¹⁹ Rukopisy Ústavu dialektológie IJP PAN v Krakove.

²⁰ J. Zborowski, *Ludoznawcze przyczynki z goralszczyzny*, kópia z „Lud”, XI, 1932, s. 29.

²¹ Z. a W. H. Paryscy, *Encyklopedia tatrzańska*, Poronin 1955, s.v.

Hore uvedené poznámky tvoria pokus zahrnúť spontánnu nomináciu s využitím pôvodne nárečovej slovnej zásoby a jej konotácie vyplývajúce z dejín a literatúry. Určite máme do činenia so zjednodušením, stereotypizáciou a privlastnením nielen reči, ale aj ľudovej kultúry, a čo je horšie, vznikajú falošné frázy a falošné nárečie. Príkladom môže tu byť kvázi goralská adverbialná syntagma *po zbóju*, ktorá je naposledy veľmi populárna a nefiguruje v podhalianskom fonde Oddelenia dialektológie. Bolo zaznamenané iba jeho jediné nové použitie, dokonca ani nie z Podhalia. Zase v internete urobilo ozajstnú kariéru a to kvôli reklamnému heslu: *Harnaś – piwo po zbóju*. Máme tu do činenia s inak známym fenoménom bežnej stereotypizácie kultúry a goralského nárečia v masovej kultúre²². Niektoré prvky zo slovnej zásoby spojenej so zbojníkmi používané v reklame alebo uvedených vlastných menách splňajú požiadavku pozitívnych konotácií vytvorených folklórom a literatúrou.

²² K. Sikora, *Interdialekt góralski w mediach i reklamie* [In:] *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny)*. Red. M. Madejowej, A. Mlekodaj a K. Sikora, Nowy Targ 2005, s. 262-263.

Obraz zbójnika a zbójnictwa v lexikografických zdrojoch z 19. a 20 storočia

prekl. Wania Manczewa-Wicki

Od 90. rokov 20. storočia sa poľská lexikografia vyvíja veľmi dynamicky. Tadeusz Piotrowski dokonca zistil, že v Poľsku *leksykografia zmienia się w sposób rewolucyjny*¹. Nové lexikografické diela majú špecializovaný charakter a navrhujú rôzne metodologické riešenia. Pokúsim sa porovnať obraz *zbójnika* a *zbójnictwa* v slovníkových a encyklopedických heslách. Bude to zároveň pokús o poskytnutie odpovede na otázku: Čo podmieňuje prítomnosť lexém *zbójnik*, *zbójnictwo* alebo ich neprítomnosť v encyklopédiách a niektorých typoch slovníkov? Ako sa mení spôsob definovania týchto dvoch lexém? Ovplyvňuje to nedostatok designátu v mimojazykovej skutočnosti? Slovníky tvorili a tvoria nielen súbor slov, ale predovšetkým majú obrovský historický a kultúrny význam.

*Znaczne odmiany zachodzące w rządach krajowych, znacznie też i na język działają, bądź co do wzrostu, bądź co do upadku onego, podług zachodzących okoliczności, mniej lub więcej mu sprzyjających*².

*Zbiory wyrazów – słowniki, interesujące są nie tylko ze względu (...) na zawarty w nich zasób wyrazów, w którym odbijają się dzieje narodu, ale i ze względu na sposoby opracowywania tych wyrazów pozostające w ścisłym związku z ogólną atmosferą umysłową epok, w której słowniki powstają*³.

Problém budem charakterizovať na základe niektorých typov lexikografických diel. Medzi nimi sa nachádzajú všeobecné zdroje a tie, ktoré sú venované tatranskej problematike. Pri analýze budem dodržiavať chrono-

¹ T. Piotrowski, *Zrozumieć leksykografię*, Varšava 2001, s. 10.

² M. Samuel Bogumił Linde, *Słownik języka polskiego*, Evov 1854, s. I.

³ W. Doroszewski, *Z zagadnień leksykografii polskiej*, Varšava 1954, s. 55.

lógii v okruhu vybraných encyklopédií a vybraných typov slovníkov. Slovníky s encyklopédiami sa nebudú porovnávať, pretože sa každé z tých diel tvorí podľa iných pravidiel. Piotrowski porovnávajúc slovník a encyklopédiu poukazuje na podobnosti a rozdiely medzi nimi:

*(...) encyklopedie starają się opisać świat, a słowniki opisują zasadniczo język, a świat tylko w tym stopniu, w jakim język do niego się odnosi. Stopień odnoszenia się języka do świata będzie różnie określany – dla jednego leksyko-
graфа, czy szerzej, językoznawcy, język przede wszystkim istnieje po to, by w nim mówić o świecie, a dla innego język jest strukturą zamkniętą w sobie, która ma jedynie pewne punkty styczności ze światem.*⁴

V encyklopédiách z 20. storočia a z prelomu 20. a 21. storočia sa heslo *zbojník* dôsledne nevyskytuje. Nenájdeme ho ani v Encyklopedii staropolskiej a MEP PWN (1970), pretože sa tam nenašli žiadne heslá spojené so zbojníctvom.

V ďalších zdrojoch, ktoré som vybrala, *zbojnictwo* je definované ako nasleduje:

Zbojnictwo – *czynność grup górali podtatrzzańskich organizujących w okresie od wczesnej wiosny do późnej jesieni wyprawy 'na zbój' (...) w celu rabunku lub zemsty; 'początki z. na Podhalu wiążą się być może ze zmianami ekon. wprowadzonymi na tych terenach w XII i XIII w.'* V ďalšej časti hesla sa objavuje podstatné meno *zbojnicy*. Hovorí sa o nich, že *'stawali się bobaterami lud. opowieści dzięki swej odwadze...'* (EP PWN 1976, t. IV s. 775). Ďalej môžeme prečítať, kto motív *zbojników* zaviedol do literatúry a akým spôsobom sa rozšíril na území Sliezska.

Zbojnictwo – *'forma zbrojnej działalności ludności góralskiej w Karpatach od XVI do 1.poł. XIX w.(...) Właściwe z. góralskie pojawiło się w XVI w. po obu stronach granicy w Beskidzie Zach., (...)jako wyraz protestu przeciw zwiększaniu się ciężarów feudalnych i wprowadzaniu poddaństwa wobec nawykłej do swobody ludności góralskiej.'* (EHGP, 1981, zv. II s. 548). V tej analýze *zbojnictwa* z historického hľadiska autor spomínal, že goralí podporovali zbojníkov nielen poskytujúc im úkryt, ale aj šírením piesní a legend o nich.

Zbojnictwo – *'zbrojna działalność ludności góralskiej w Karpatach XVI- 1.poł. XIX w.'* (Encyklopedia PWN 2000, zv. XII s. 265). V definícii sa vôbec nevyskytuje podstatné meno *zbojník*, uvádza sa iba postavy *Janosika* a *Ondraszka*. Zhromaždené informácie sa týkajú hlavne príčin tohto nehodného konania.

⁴ T. Piotrowski, tamže..., s. 41.

Zbójnictwo – *'zbrojna działalność ludności góralskiej w Karpatach XVI– 1. poł. XIX w.'* (Leksykon PWN 2004, s. 1161). Definicja obsahuje všeobecnú informáciu v podobe ekvivalentu vety, ktorá sa opakuje za encyklopédiou vydanou v roku 2000.

Zbójnictwo babiogórskie – v tomto hesle autorka charakterizuje zbojnícke skupiny, ktoré sa vyskytovali na Babej hore a mali rozmanitý charakter. *'Grupy pochodzenia miejscowego(...) napadów dokonywały zwykle na innych obszarach. (...) Schronienia w rejonie Babiej Góry szukały często grupy przybywające z innych okolic.'* (MEB 1992, s. 98). Uvádza priezviska zbojníkov a príklady ich správania. Zdôrazňuje, že písomnosti spojené so zbojníkmi obsahujú okrem motívov zbojníckeho folklóru charakteristického pre celé Karpaty aj lokálne motívy.

Zbójnictwo – *'walka chłopów ze szlachtą i władzą państwową...'* (WET 2004, s. 1403) Autori charakterizujú *zbójnictwo* ako nelegálne ozbrojené hnutie a zároveň analyzujú, ako sa jeho charakter v rôznych storočiach menil. Uvádzajú sa priezviská známych zbojníkov a venovaná im poľská a slovenská literatúra. Charakteristika zbojníctva sa končí záverom o zmene pohľadu historikov na zbojníctvo pred a po 2. svetovej vojne. V tomto odbornom lexicografickom diele v hesle *zbójnictwo* sa definuje význam podstatného mena *zbójnicy* – *'występowali w małych liczebnie i niezależnych od siebie grupach (...), na czele każdej grupy stał hetman czyli harnaś'*. „Na zbój” išli chudobní alebo prenasledovaní mocou. Vyskytovali sa aj prvky obyčajného lupičstva a krádeže. *'(...) ludność wiejska na ogół sprzyjała zbójnikom, (...) choć nieraz też ułatwiała władzy schwytywanie zbójników.'* (WET 2004, s. 1405)

Hore uvedený zoznam ukazuje, že heslo *zbójnictwo* je v novších zdrojoch spracované veľmi všeobecne, čo znemožňuje bežnému čitateľovi získať dostatočné informácie na túto tému. Všeobecné zdroje popisujú *zbójnictwo* ako ozbrojenú činnosť goralského obyvateľstva, ktorá bola výsledkom hospodárskej a sociálnej situácie. V EHGP sa nachádzajú stručné dejiny *zbójnictwa*, a WET ukazuje rôzne aspekty zbojníckej činnosti. V MEB nájdeme zaujímavosti o zbojníkoch, ktorí pôsobili v oblasti Babej hory.

V slovníku B. Lindeho je heslo *zbój*, z ktorého budem citovať iba fragment: **Zbój**, ja, m., ZBÓJCA, y, m., (*ZBÓJNIK, a, m., Nar. Tac. 2, 227); *rozbójnik, rozbijający po drogach; StraSenräuber, der Räuber; Boh. zbojnjk, nakeřnjk; Slav. ugursuz; (Ross. збоѣ чытросѣ, збоѣннкъ, збоѣчакъ чытрзеѣ, збоѣлнвость подѣтѣпносѣ.....)*' (SJPLi 1860, zv. VI s. 971). Autor zachytil negatívny obraz *zbójnika*.

V slovníku *Mały słownik języka polskiego* M. Arcta medzi 19 000 vysvetlení slov a 6000 fráz a slovných spojení sa nachádzajú dve heslá spojené s rozoberanou témou: *zbój* a *zbójnicki* (tanec).

Zbój, *Zbójca*, **Zbójnik** – *'rozbójnik, opryszek, rozbijający się po drogach; zabójca, morderca, grabieżca; przzen., totr bez sumienia'*. (MSJPAr 1935,

s. 650) Podstatné meno *zbójnik* je zatriedené ako synonymum podstatného mena *zbój*. Definícia neuvádza pozitívny obraz zbojníka.

Zbójnik v *Słowniku języka polskiego* (1900- 1927) pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkeho je tiež klasifikovaný ako synonymum podstatného mena **zbój I**, teda '*ten, co po drogach rozbija, rozbójnik, opryszek, rabuś*'. Lexéma sa opakuje aj osobitne – je uvedená v hranatej zátvorke s gramatickou informáciou [a, Im. cyl], po ktorej sú uvedené citáty a zdroje: „*Słyszalesz ty o tatrzańskich zbójnikach? Bał. Więcej ś. do ludu do podhalskich zbójników ów obyczaj stosuje. Sienk. wyprawa zbójnicka. Zdr. [Zbójniczek]* (SW, zv. VIII s. 390)

Zbójnictwo autori považujú za synonymum podstatného mena: **zbójectwo**, teda znamená: '*rzemiosło zbójcy, rozbójnictwo, mord; postępek, czyn zbójcki: Zyskany zbójnictwem tron okrucieństwa przyszło utrzymywać. Skrzet. Groźni rycerze, którzy trudnili ś. zbójnictwem. Sien.,* (SW, zv. VIII s. 390)

Hore uvedené definície podstatných mien *zbójnik* a *zbójnictwo* prezentujú negatívny obraz, ktorý je potvrdený literárnymi zdrojmi.

T. Piotrowski⁵ v polskej lexikografii 20. storočia rozlišuje tri obdobia, v ktorých ukazuje charakteristické pre ne tendencie, por.

- I. do 1945 r. – model lexikografického opisu je založený na skúsenostiach 19. storočia. Veľké slovníky boli nenormatívne. Prípadné výhrady sa uvádzali pomocou hodnotiacich skratiek. Opis bol ahistorický, čo znamená, že chronológia nehrala veľkú úlohu v štruktúre hesla. Definície obyčajne neboli encyklopedické. Systémové vzťahy v slovej zásobe boli ukazované skôr na základe etymológie a významu.
- II. 1945 – 1989 vplyv politických faktorov a osobnosť Doroszewského; monopolizácia trhu slovníkov [odstúpenie od ahistorickosti opisu]
- III. po 1989 – sú to kompilačné práce, založené na starších slovníkoch, pripravované narychlo a bez hlbšieho zamyslenia; odstúpenie od normatívnosti: rýchlo sa vyplnili medzery v opise hovorového či subštandardného jazyka.

U W. Doroszewského čítame: **zbójnik** 'w okresie pańszczyźnianym (w. XVII – XIX): członek góralskiej bandy rozbójniczej, ukrywającej się w górach, trudniącej się rozbojem i kradzieżą; według wersji ludowej występuje jako obrońca uciśnionych i pogromca panów' (SJPDor 1968, zv. X s. 935). Okrem definície sa v hesle nachádzajú: stručná gramatická informácia 'm. III', tri citáty potvrdzujúce definíciu lexémy a goralské príslovie: 'Zbójnik świat równa.' Definícia obsahuje dva obrazy zbojníka: negatívny a pozitívny. Ten druhý sa uvádza slovami: 'według wersji ludowej...'

⁵ T. Piotrowski, *Zrozumieć leksykografię*, Varšava 2001, s. 104 – 105.

Prvý citát obsahuje lexému zbojník a uvádza príčinu, prečo sa ním človek stal; druhý obsahuje lexémy: *zbojnictwo*, *zbojnicy* – skupina, ktorej činnosť smeruje proti šlachte; tretia sa týka druhej časti definície – *zbojnik* hrdina s vlastnosťami rytiera. Nie sú informácie o tom, že podstatné meno *zbojnik* je synonymom pre podstatné mená *zboj*, *zbojca*.

V slovníku M. Szymczaka v hesle **zbojnik** sa vyskytuje rozšírená informácia týkajúca sa flexie: 'm III, DB. –a, N. ~kiem; Im M. ~icy, DB. –ów'. Nie sú tu citáty a slovníkové skratky. Definícia tiež obsahuje dva obrazy zbojníka: negatívny – označujúci člena zlodejskej bandy, pozitívny – '*według ludowych opowieści i legend...*' ochranca utláčaných, chudobných goralov. Definíciu doplňuje informácia: '*Słynny zbojnik Janosik.*'. V tomto slovníku sa nevyskytuje heslo: *zbojnictwo*. (SJPSz 1983, zv. III s. 985)

V slovníku B. Dunaja v hesle **zbojnik** je obšírnejšia gramatická informácia 'rz. mos. IIa, Im M. ~icy'. Definícii významu predchádza prívlastok: '*dawniej*'. Táto definícia je veľmi všeobecná '*członek góralskich band; w opowieściach ludowych przedstawiany jako obrońca uciśnionych*', (SWJPDu 1996, s. 1348)

V slovníku M. Bańku v hesle *zbojnik* nie sú citáty ani príklady použitia. Definíciu tvoria: ekvivalent vety: **Zbojnik** '*to dawniej członek góralskiej bandy rozbójniczej*'; a veta: '*Zachował się w literaturze mit zbojnika – ludowego rycerza*'.

Zboj-nic-two, Ms-twie. '*Zbojnictwo to proceder zbojnika.*' (ekvivalent vety) *Zbojnictwo nie hańbiło górali, raczej dodawało im chwały*. Autor osobitne definuje lexému: *zboj-jec-two*. Robí to pomocou ekvivalentu vety, ktorý používa pri vysvetľovaní *zbojnictwa*, avšak pridáva informáciu: *słowo przestarzałe* (zastarané – pozn. prekl.). Druhý stĺpec hesla je doplnený synonymom = *rozbójnictwo*. (ISJP 2000, zv. II s. 1308)

V slovníku *Nowy słownik języka polskiego* gramatické informácie boli obmedzené na určenie rodu a deklinácie, por. W. Doroszewski. Nie sú použité slovníkové skratky. Definícia obsahuje informáciu o dobe, v ktorej existovali bandy lupičov a o postave ochrancu, ktorú stvárňovali legendy. Nie sú žiadne príklady použitia a citáty. Medzi heslami sa nevyskytuje **zboj-nictwo**.

zbojnik '*m. III w XVII–XIX w. w Tatrach i na Podbalu: członek góralskiej bandy rozbójniczej, według ludowych legend występujący jako obrońca biednych górali*'. (NSJP 2002, s. 1258)

V slovníku *Uniwersalny słownik języka polskiego* pri podstatnom mene *zbojnik* sú dve skratky, ktoré poukazujú na históriu a etnografiu. Prvá sa týka negatívneho obrazu zbojníka, druhá literatúry, v ktorej sa presadil pozitívny obraz ochrancu utláčaných, chudobných goralov. Vyskytuje sa informácia o Jánošíkovi, por. u M. Szymczaka. Po definícii významu sú umiestnené informácie týkajúce sa flexie.

zbójnik *histor. etn.* ‘w XVII–XIX w.: członek góralskiej bandy rozbójniczej, według ludowych opowieści i legend występujący jako obrońca uciskanych, biednych góral. Słynny zbójnik Janosik’.

m. III, DB. –a, N. ~kiem; Im M. ~icy, DB. –ów. (USJP 2003, t. V s. 611)

V slovníku *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego* Z. Kurzowej heslo *zbójnik* nebolo umiestnené. Odôvodnenie tejto skutočnosti som našla v úvode: *Słownik niniejszy jest małym słownikiem języka polskiego, tzn. opisującym słownictwo podstawowe, czyli słownictwo najczęściej używane, niezbędne w porozumiewaniu się z otoczeniem w codziennych i oficjalnych sytuacjach, pomocne w rozumieniu tekstów średniej trudności, w czytaniu gazet i czasopism, częściowo także literatury pięknej, w rozumieniu programów radiowych i telewizyjnych.* (ISPJP 2005, s. VII)

V *Słowniku gwar polskich* J. Karłowicza sa vyskytuje 17 lexém spojených so zbojníctvom: *zazbójować*, *zboiska*, *zboj*, *zbojca*, *zbojcowca*, *zbojcz(y)k*, *zbojcz(y)na*, *zbojecki*, **zbojstwo**, *zbojka*, *zbojnica*, *zbojnicky*, *zbojniczek*, *zbojnic(z)ka*, *zbojniczy*, **zbojnik**, *zbojować*. (SGP 1911, t. VI: s. 339, 347, 348) **Zbojstwo** = ‘*rozbój*: *On posed na zbojstwo*’, po citáte informácia o zdroji, z ktorého pochádza. **Zbojnik** – ‘*rozbójnik, opryszek; zdr. Zbojnicek*’. Autor uvádza zdroje, v ktorých sa lexéma v tomto význame vyskytuje.

V *Słowniku gwary gorczańskiej* J. Kobylińskiej sa vyskytujú lexémy: *zboj*, *zbojnik*, *zbojować*, *zbojowaty*. Autorka vysvetľuje význam lexémy **zbojnik** pridaním k nemu v zátvorke prídavného mena *tatrzański*. Nespája *zbojnika* a *zbojca* do synonymického páru. **Zbojnik** znamená pozitívny obraz, a **zboj** – negatívny, čo potvrdzujú uvedené synonyma: *łobuz*, *łotr*. (SGG 2001, s. 211)

V *Słowniku gwary orawskiej* J. Kąsia sú 4 heslá: *zbojca*, *zbojnicky I*, *zbojnicky II*, **zbojnik**. Heslo obsahuje rozsiahlejšiu gramatickú informáciu: rz. mos. Ib, C Mc. lp –owi, M. Im ~icy, po nej čítame: ‘*w znaczeniu ogólnopolskim*’. Nie je teda definícia, ale sú početné príklady použitia z oravských textov, ktoré zhromaždili Karaś a Zaręba. ‘*Był taki Madej, to był strasny zbojnik. (...) Zabijał ludzi, mordował, ojca zabił tym kijym.*’ (Orawskie teksty gwarowe z obszaru Polski, 1964); ‘*Byli w Piylsku dwanaś zbojników. Kie na zboj odchodzyli, to w tyj piwnicy przisiogali*’ (Orawskie teksty gwarowe z obszaru Czechosłowacji, 1967). Heslo je doplnené skratkou (ogor.), ktorá znamená, že lexéma *zbojnik* sa vyskytovala na celom území Oravy. Heslo sa končí odkazom na lexému [**zbojca** – LW]. Tam čítame: ‘*to samo co ZBÓJNIK*’ a uvádza sa výpoveď obyvateľa Lipnice Wielkej, ktorú zaznamenal Karaś a Zaręba v oravských poľských textoch. (SGO 2003, s. 1050) Materiál odzrkadľuje negatívny obraz *zbojníka*.

V *Słowniku gwary górali Skalnego Podhala* S. Hodorowicza, sa vyskytuje 7 hesiel spojených so zbojníctvom. [*zboj*, *zbojnicky (taniec)*, *zbojnickie mięso*, *zbojnicko trowa*, *zbojnik*, *zbojnikować*, *zbojować*]. Význam lexémy **zboj-**

nik obsahuje pozitívny obraz: 'osobnik uprawiający zbójnictwo, osobnik nie będący zwykłym zbójem lecz w uprawianiu procederu kierujący się szlacheckimi wartościami: wolności (ślebody), równości, sprawiedliwości społecznej, braterstwa'. (SGGSP 2004, s. 309) Lexéma **zbójnictwo** sa nevyskytuje, ale je sloveso **zbójnikować**, ktoré znamená: 'uprawiać zbójnictwo, być zbójnikiem'. V slovníku sa neuvádzajú nijaké informácie o gramatike. Sloveso **zbójnikować** sa vyskytlo v spomínanom už slovníku W. Doroszewského 'być zbójnikiem; uprawiać proceder zbójnika' (SJPDor 1968, zv. X s. 935)

V slovníku *Słownik etymologiczny języka polskiego* A. Brücknera je heslo: **Zbój**, *zbójca, zbójczy (a wedle tego i zbójczyni); zbojować 'zwalczyć', Leopolda; p. bić, bój* (SEJP 2000, s. 647); *bój rozbój, rozbójnik; zbójca, zbójnik, Zboiska. Próbowano oba pnie: bić i bojąc połączyć jako jeden, powołując obce, indyjskie przykłady. Zbój w 15. W. 'rozbój' znaczy.* (SEJP 2000, s. 35)

V slovníku *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, K. Długosz – Kurczabowej, sa lexéma **zbójnik** nezaznamenáva. V hesle **bić** – sa spomína aj podstatné meno **zbój** (NSEJP 2003, s. 44) ako pochádzajúce zo spoločnej praformy so slovesom **bić**.

V *Słowniku poprawnej polszczyzny* uviedol S. Szober v jednom hesle tri podstatné mená: **zbój, zbójca, zbójnik**. Autor poukazuje deklinačné skupiny, ku ktorým patria aj derivované od jednotlivých podstatných mien prídavné mená, por. *Zbój 'm.1, lm. D. zbójów [nie: zbói] – zbójca m. jak ż.2, lm. M. zbójcy, D. zbójców – zbójceki – zbójnik m.3 – zbójnicki.'* (SPPSzo 1969, s. 810)

V tom istom type slovníka, ktorého autorom je W. Doroszewski sa lexéma **zbójnik** nevyskytuje. **Zbój** a **zbójca** sa opisujú zvlášť. Tieto heslá obsahujú informácie týkajúce sa chronológie pri zohľadnení súčasného úzu: už sa nepoužíva a zastarané, por. **zbój** 'm. I, lm D. zbójów (nie: zbói) wych. z użycia «bandyta», częste w porównaniach: Patrzyli na niego, jak na zbója. Co tak patrzysz, jak zbój?'

'*Zbójca m. odm. jak ż II, im M. zbójcy, DB. Zbójców przestarz. «bandyta, rozbójnik»*' (SPPDor 1976, s. 996). W. Doroszewski zaznamenáva dve prídavné mená: **zbójceki** a **zbójnicki**.

V slovníku *Nowy słownik poprawnej polszczyzny* A. Markowski stručne charakterizuje správnosť použitia lexémy **zbój** 'm. I, lm D. zbójów (nie: zbói)'. (NSPPMar 1999, s. 1333). Iné sa nevyskytujú.

V *Słowniku wyrazów bliskoznacznych* pod red. S. Skorupku sa lexéma **zbójnik** nevyskytuje a podstatné mená: **zbój** i **zbójca** so skratkou (dawn.) sa našli v synonymickej skupine, v ktorej slovo tvoriace heslo je lexéma: **przestępca**. Je uvedená veta s ukázkovým použitím: '*Zbój miał na sumieniu wielu ludzi.*' (SWB 1988, s. 170) Zase **rozbójnik** sa nachádza v skupine s heslom **rabuś**. '*Bandy groźnych rozbójników napadały na przejezdnych.*' (SWB 1988, s. 179)

V *Słowniku synonimów polskich* pod red. Zofii Kurzowej sa nevyskytujú lexémy: zbój, zbójca, zbójnik a rozbójnik. [Vyskytuje sa **rozbój**, p. gwałt 1, terror (SSP 2004, s. 343; **zbir** p. przestępca (SSP 2004, s. 504)]

V slovníku *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych* pod red. Mirosława Bańka je 6 hesiel: zbój, zbój, zbójca, zbójcecki, zbójnicki, zbójnik. '**zbójnik hist.** ▲ (hiperonim) góral, rozbójnik przestarz. ▼ (hiponim) harnaś przestarz' (WSWB 2005, s. 977). Autor poukázal použitím skratiek na súvislosť medzi lexémami *zbójnik, góral* a *rozbójnik*.

V slovníku *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego* S. Bąbu, G. Dziamskiej, J. Liberka a v slovníku *Słownik frazeologiczny języka polskiego* S. Skorupku sa heslo **zbójnik** nezaznamenáva. U S. Skorupku sú lexémy: **zbój** a **zbójcecki**.

Zbój 1. 'Spoglądać, spojrzeć jak z. <ponuro>. 2. daw. Dziś gw. podb. Chodzić po zbójcu <na rozbój>: Czy po zbójcu chodził, czy gdzie tak się tylko błąkał: nie wiedzieli ludzie. Tetm. SW.'

Zbójcecki 1. 'Banda, kryjówka, napaść, wyprawa z-a <banda itp. zbójców> 2. Z-a twarz <jak u zbójca>. 3. Po zbójcecku <tak jak zbój, w sposób zbójcecki>' (SFJP 1967, t. II s. 803)

Lexémy *zbójnik* a *zbójnictwo* potvrdzujú skutočnosť, že materiál do slovníkov a encyklopédií sa vyberá veľmi subjektívne. Z lexikografických diel sa vynárajú dva obrazy zbojníka. V slovníkoch z 19. storočia dominuje negatívny obraz, zbojník sa spája s lupičom, lúpežníkom. V lexikografii 20. storočia (všeobecné slovníky, encyklopédie) sú zachytené obidva obrazy, takisto ako v slovníkoch nárečí. V hore uvedených odborných slovníkoch sa lexéma *zbójnik* vyskytuje sporadicky.

Pozitívny obraz: ZBÓJNIK: hrdina s črtami rytiera; ochranca utlačáňých goralov; ľudový rytier; ochranca utlačáňých, premožiteľ pánov, jedinec (...) ktorý sa riadi ušľachtilými hodnotami.

Negatívny obraz: ZBÓJNIK: *rozbójnik, opryszek, zbójca, zbój*; člen goralskej lupičskej bandy.

V mnohých zdrojoch, ktoré som uviedla, sa pozitívny obraz vôbec nevyskytuje alebo je signalizovaný iba okrajovo.

Literatúra:

Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. I-IV, Varšava 1985, (pretlač z 1900-1903).

Leksykon PWN, Varšava 2004.

Miodunka W., *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Varšava 1989.

Żmigrodzki P., *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2003.

- EHGP = *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Varšava 1981.
- EP PWN = *Encyklopedia powszechna*, Varšava 1973 -1976, t. I – IV.
- ISJP = *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Varšava 2000, t. I-II.
- ISPJP = *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego*, red. Z. Kurzowa, UNIVERSITAS, Krakov 2005
- MEP PWN = *Mała encyklopedia powszechna*, Varšava 1970.
- MEB = *Mała encyklopedia babiogórska*, Rewasz, Pruszków 1992.
- MSJPAr = *M. Arcta mały słownik języka polskiego*, Varšava 1935
- NSEJP = *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, K. Długosz-Kurczabowa, Varšava 2003
- NSJP = *Nowy słownik języka polskiego*, red. E. Sobol, Varšava 2002.
- NSPPMar = *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, pod red. A. Markowskiego, Varšava, 1999.
- PSFJP = *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, S. Bąba, G. Dziamska, J. Liberek, Varšava 1995.
- SFJP = *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, S. Skorupka, Varšava 1967
- SEJP = *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Varšava 2000, wyd. IX,
- SGG = *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, J. Kobylińska, Krakov 2001.
- SGGSP = *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, S. A. Hodorowicz, Nowy Targ 2004.
- SGO = *Słownik gwary orawskiej*, J. Kaś, Krakov 2003.
- SGP = *Słownik gwar polskich*, Jan Karłowicz, Krakov 1900 – 1911, t. I – VI,
- SJPDor = *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Varšava 1958 – 1969, t. I-XI
- SJPLi = *Słownik języka polskiego*, S. B. Linde, Lvov 1854 – 1860, t. I – VI
- SJPSz = *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Varšava 1983, t. I – III
- SPPDor = *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, Varšava 1976.
- SPPSzo = *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. S. Szober, PIW, Varšava 1969.
- SSP *Słownik synonimów polskich*, Z. Kurzowa, Z. Kubiszyn – Mędrała, M. Skarżyński, J. Winiarska, Varšava 2004.
- SW = *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzi, [reprint] Varšava 1952 – 1953, t. I – VIII.

- SWB = *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. S. Skorupka, Varšava 1988.
- SWJPDu = *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, WILGA, Varšava 1996.
- USJP = *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. S. Dubisza, Varšava 2003, t. 1-5.
- WET = *Wielka encyklopedia tatrzańska*, Wydawnictwo Górskie, Poronin 2004.
- WSWB = *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. M. Bańko, Varšava, 2005.

Kultúrno-jazykový obraz zbojníka z pohľadu študentov

prekl. Vlasta Juchniewiczová

1.

Svet, do ktorého patrili zbojníci, už neexistuje. Ale nepominul sa bez stopy. Tie pozostali v dejinách a v kultúre. V jazyku sa zachovalo pomenovanie *zbojník*. Ukázalo sa, že je trvalejšie ako jeho designát. Jestvovanie takéhoto druhu pomenovaní je však ohrozené. Nepotrebuje ich v bežnom dorozumívaní sa, a preto sa niektoré jednoducho prestali používať. Siahame po ne ako po archaizmy len zriedka, vo výnimočnom kontexte a s cieľom dosiahnuť istý zámer. Komunikačná životnosť iných názvov sa zasa spája s rôznymi významovými zmenami, ktorým podliehajú. V konečnom dôsledku máme dočinenie s takými javmi ako lexikalizácia, čiže strata vzťahu s etymológiou, neosémantizácia, v dôsledku ktorej sa dané slovo používa v novom kontexte, alebo metaforizácia, ktorá vytláča používanie slova v jeho doslovnom význame. V spomínaných zmenách sa odrážajú sémantické následky prechodu výrazu do iného komunikačného priestoru, ktorým je priestor primárny a skutočný. Názov už nepoukazuje na objekt pôvodnej, reálnej každodennosti, ale na zložku kultúry. Pôsobí ako zjednodušený obraz onoho pravdivého objektu, pozostávajúci len z niektorých svojich pôvodných vlastností. Vďaka tomu, že boli uznané za najdôležitejšie, tvoria nový konštrukt. V kolektívnej pamäti spoločnosti sa zachovali práve preto, že ich vedome alebo čiastočne aj nevedome posudzovala. Tento axiologický krok rozhodol o výbere vlastností. Došlo k tzv. profilovaniu pomenovania, ktoré začalo definovať v istom slova zmysle umelo vytvorený, nový, druhotný designát. Má charakter stereotypu, je abstraktný a idealizovaný. Patrí do sveta predstáv posilňovaného tradíciami, ale čiastočne aj do reálneho sveta. V tej druhej rovine je staré pomenovanie konkretizované novou, zmodifikovanou sémantikou. Vymedzujú ju spomínané vyselektované vlastnosti, ktoré vo vedomí používateľov pomenovania naplnili jeho tzv. centrum. Všetko, čo bolo doteraz povedané vo všeobecnosti, sa týka aj osudu *zbojníka*.

Signalizované oslabenie životnosti prázdneho pomenovania zbaveného designátu, môže podliehať súčasne zrýchleniu aj spomaleniu. Ako spomalujúci činiteľ spomínaného procesu pôsobí mýtizovanie daného objektu. Toto zvláštne zbavovanie reality pôvodne konkrétneho predmetu sprevádza v závislosti od výsledku hodnotenia, ktorému podlieha, apoteóza (keď bolo hodnotenie kladné), alebo démonizácia (keď bolo záporné). V prípade *zbojníka* sa stretávame s pozitívnou axiológiou. K činiteľom, ktoré o tom rozhodli, sa ešte vrátíme. Obraz *zbojníka*, kedysi živého človeka, v dôsledku idealizovania postupne stratil pôvodné negatívne črty. Preto sa dnes javí ako vyabstrahovaný osobnostný model vytvorený z vlastností, ktoré sa vo všeobecnosti považujú za dobré a ktoré si zaslúžia súhlas a uznanie. Ako taký dostal priam heroický rozmer. Nový, druhotný a virtuálny, ale súčasne výrazný designát názvu podrobeného reinterpretácii začal sa vďaka svojej jednoznačnosti opriadať legendou. Stal sa symbolom takých hodnôt, ktoré si spoločnosť vysoko váži. Spoločnosť, ktorá z neho sama vytvorila stereotyp. Dodatočne tu zapôsobil ešte jeden dôležitý činiteľ. Na obraz zbojníka sa navrstvila postava Jánošíka. Individuálne vlastnosti slávneho tatranského zbojníka zachované v dejinách a v ľudových piesňach, ktorých význam ako zložky a zároveň nositeľky kultúry docenil už Adam Mickiewicz, sa zovšeobecnil. Pripísali sa všetkým zbojníkom ako zvláštny znak, ktorý ich zaradoval do určitej spoločenskej vrstvy. Okrem toho došlo ešte k jednému sémantickému zblíženiu. Vzhľadom na pôvod a územie, na ktorom pôsobil, *zbojník* sa zbratal s *goralom*. V sémantickom poli oboch všeobecných názvov sa pritom ako zložky ustálili charakteristické prvky pre pôvodný vlastný názov *Jánošík*. Ako príklad, že došlo k spomínaným procesom, môžeme okrem iného uviesť text populárneho šlágra *Kulig*, ktorý spievala skupina Skaldowie. Bolo tu použité množné číslo mena *Jánošík* („Hej, vezú sa v saniach dievky, pri nich Jánošíci“). Toto rozšírenie pôvodného významového poľa slova znamená, že bolo použité ako všeobecný výraz, ktorý označuje skupinu a nie jednotku. V spomínanom texte sa nachádza tiež dôkaz toho, že odtrhnutie názvu od pôvodného designátu, ktorý sa okrem toho stal z reálneho objektu stereotypom, spôsobuje premenu osobného, subjektívneho rozmeru na masku. Asi takto by sme mohli interpretovať charakteristiku týchto prezlečených, neskutočných Jánošíkov: „Hej, navrchu baranina a naspodku smoking.“

Mnoho príkladov mýtizovania nám poskytuje literatúra, maliarstvo, sochárstvo a umelecké tkáčstvo, nehovoriac už o piedestáli, na ktorý zbojníkom postavil Karol Szymanowski vo svojom balete *Harnasie* (Zbojníci). Stáva sa však, že sa na stránkach kníh objavujú aj nepomenovaní. Pravdepodobne sa s takýmto príkladom stretávame v *Trilógii* Henryka Sienkiewicza. Gora-

li, ktorí vyrazili na pomoc kráľovi Jánovi Kazimírovi, sa až príliš podobajú na slobodných, odvážnych, bojovných a zdatných zbojníkov. V navrstvujúcich sa sémantických poliach výrazov *zbojník*, *Jánošík*, *goral* sa príležitostne objavuje vlastenecký prvok. Veľmi dobre sa spája s inou a zároveň spoločnou charakteristickou vlastnosťou nositeľov každého z pomenovaní – t.j. láskou k slobode, voľnosti. Literárny rozmer oboch sa neskôr prejavil v konkrétnych činoch účastníkov protifašistického odboja počas druhej svetovej vojny, čo spisovateľ ešte nemohol vedieť, ale my to dnes už vieme. Mohli by sme sa koniec-koncom pokúsiť postaviť hypotézu, ktorá by sa pravdepodobne potvrdila, že v kolektívnom portréte zbojníka vytvorenom podľa vzoru Jánošíka sa potenciálne nachádzala vlastenecká črta. Nemôžeme zabúdať, že bohatí, proti ktorým Jánošík so svojimi druhmi vystupoval, boli zároveň etnicky cudzími utláčateľmi. Chudobní, ktorých bránili a pomáhali im v biede nazbýjaným majetkom, boli miestni obyvatelia, rodáci. Každá zo skupín sa pozerala na zbojníkov inak. Prvú v nich videli zločincov, ktorí porušujú sväté právo vlastníctva a dopúšťajú sa násilia. Druhú ich videli ako dobrodincov a hrdinov. A práve táto vízia sa zachovala v ľudových podaniach a piesňach a ako tradícia bola odovzdávaná ďalším pokoleniam. Poskytla námet a motív rovnako neznámym autorom, ako aj tým, ktorí sa podpísavali vlastným menom.

Umelecké implikácie zbojníckej legendy sa zrodili z mýtizovania jej hrdinov, podporovaného kultom goralskosti, ktorý bol v poľskej kultúre prelomu 19. a 20. storočia veľmi výrazný. V neskoršom období sa k literatúre a výtvarnému umeniu pridal film. Diela inšpirované spomínanou legendou mali podľa zásady spätnej väzby vplyv na jej trvanie. Vygenerovali tiež moderné chápanie pomenovania *zbojník*. Pôsobenie a výsledky spomínanej väzby sa obzvlášť výrazne prejavujú na pozadí dvoch úzko spätých vzťahov. Z jednej strany je to skutočný a zároveň legendárny Jánošík pretrvávajúci v kolektívnom vedomí ako symbol zbojníka a z druhej strany zasa jeho umelecké portréty, vrátane filmového stvárnenia Jánošíka Markom Perepeczkom. Hodné povšimnutia sú tiež vzťahy medzi obrazom Jánošíka z kultového televízneho seriálu a predstavou zbojníka, ku ktorej sa priznali účastníci výskumu.

3.

Obraz, ktorý vznikne v dôsledku profilovania, nadobúda platnú formu v oficiálnej slovníkovej definícii daného pojmu. Jej výstižnosť však vzhľadom na evolúciu významu jazykových výrazov, ktorej následkom sú už spomínané javy, nie je nezmeniteľná a teda definitívna. Ale je to tak aj z dôvodu kvalitatívnych zmien vo vedomí používateľov, účastníkov kultúrnej komunikácie, ktorí po tieto výrazy siahajú. Vyplýva z toho potreba pravidelnej verifikácie uskutočňovanej v určitých časových odstupoch, teda overenie, či sa normovaná definícia nevzdia-

lila od všeobecného úzu, či nie je potrebné ju modifikovať. Nepriamo bola cieľom nášho výskumu aj takáto verifikácia. Porovnali sme tri vybrané definície *zbojníka* uvedené v súčasných slovníkoch s jazykovým materiálom získaným sondážou medzi študentmi polonistiky na Jagelovskej univerzite a Štátnej podhalianskej vysokej odbornej školy v Novom Targu. Zohľadnili sme odpovede viac ako deväťdesiatich respondentov. Odpovedali na päť otázok vystihujúcich základnú problematiku signalizovanú v názve referátu.

- aké asociácie vyvoláva výraz *zbojník*,
- ako ho možno zastúpiť synonymami,
- pokus o formulovanie vlastnej definície *zbojníka* (bez ovplyvnenia akýmkoľvek slovníkom),
- aké sú najdôležitejšie vlastnosti *zbojníka* (individuálne profilovanie sémantického poľa názvu),
- súčasný kontext, v ktorom by použili pomenovanie *zbojník*.

Boli vybraní takí respondenti, od ktorých sa očakávalo, že sa vyjadrí ako uchovávatelia kultúrotrvných legiend. Vychádzali sme z predpokladu, že kľúčový pojem *zbojník* by im nemal byť cudzí, okrem iného aj preto, že je pevne zakorenený v literatúre. V prípade druhej skupiny účastníkov výskumu sme počítali s pôsobením dodatočných posilňujúcich činiteľov, ktorými sú dejiny a miestne prostredie.

Ako východisko pre konštatovanie, exemplifikáciu a závery sme prijali slovníkové definície *zbojníka*, nachádzajúce sa v nasledujúcich lexikografických prácach:

- *Słownik współczesnego języka polskiego* pod red. B. Dunaja, Warszawa 1996
- J. Kaś, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków, 2003
- S. A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podbala*, Nowy Targ, 2005, Wyd. II poszerzone

4.

Výsledky výskumu sme poňali synteticky a konfrontačne. Rozhodli o tom dva činitele. Prvý, odborný, vyplýva z charakteru získaného jazykového materiálu. V odpovediach na jednotlivé otázky, ktoré boli zámerne formulované tak, aby neboli odtrhnuté, ale aby sa navzájom verifikovali, aby tvorili systém vnútornej samokontroly, sa väčšinou opakovali termíny konkretizujúce obraz *zbojníka* a profilujúce pomenovanie. Berúc do úvahy príjemcu, snažili sme sa v rámci možností vyhnúť nezaujímavému opakovaniu. Druhým zo spomínaných činiteľov bol obmedzený rozsah referátu.

Na úvod prezentácie by sme chceli uviesť ako východiskovú a porovnávaciu rovinu signalizované slovníkové definície.

Pre B. Dunaja je „*zbójnik*“: dávn. člen goralských bánd, v ľudových príbehoch obranca utláčaných (s. 1348).

Treba si tu všimnúť stručne načrtnutý rámec, ktorý tvoria protikladné komponenty charakteristiky zostavenej z dvoch odlišných hľadísk – prívržencov a odporcov. Príznačný je aj kvalifikátor *dávny*, *dávnejšie*. Zdôrazňuje historicko-kultúrny rozmer pomenovania. Na tej istej strane slovníka nájdeme tiež heslo „*zbój*“. Lexikograf uvádza, že tak sa hovorí „o niekom, kto v dávných časoch napádal, raboval a zabíjal: lúpežník, bandita, výtržník (dnes často žartovne, napr. „zarošniety jako zbój“ /zarastený ako vagabund/)“. Autor slovníka zohľadňuje aj dve adjektíva. Prvé „*zbójec*“ (vzťahujúci sa na lúpežníka, charakteristický pre lúpežníka, banditský; dnes v slovných spojeniach ako *zbójec* *proceder*, *zbójec* *metody* (*zbojnícke remeslo*, *zbojnícke/ lúpežnícke metody*)). Druhé „*zbójnicki*“ má dva významy. Prvý prejavuje spätosť so zbojníkom (vzťahujúci sa na zbojníka, patriaci zbojníkovi, napr. *žycie zbójnickie*, *skarby zbójnickie* (*zbojnícky život*, *zbojnícke poklady*)). Druhý význam sa spája s goralským tancom, je jeho názvom.

J. Kaš neuvádza formálnu definíciu pojmu „*zbojník*“. Konštatuje len, že ho používajú osoby hovoriace oravským nárečím vo význame, ktorý sa ustálil v poľskom národnom jazyku. (s. 1050).

Exemplifikuje ho však prostredníctvom siedmich kontextov, ktoré hovoria o rôznych aspektoch činnosti osôb pomenovaných ako zbojník. Nepriamo sa na povrch dostávajú nasledujúce vlastnosti:

1. rabuje, kradne (napr. v obchodoch),
2. zabíja ľudí, vraždí dokonca aj blízkych ľudí, čo vzbudzuje všeobecný strach (strašný zbojník Madej),
3. vlastní peniaze vďaka zbojníckemu remeslu,
4. má osobnosť a správanie vodcu, ktorý sa takto chová aj v oblasti sexu, má rád ženy a je úspešný,
5. správa sa ako bandita,
6. má sklony k bitke a výtržníctvu,
7. dodržiava zbojnícku prísahu, je lojálny voči vodcovi a členom skupiny.

Autor nepotvrďuje v slovníku definície „*zbój*“ a „*zbójec*“. Význam adjektíva „*zbójnicki*“ vysvetľuje ako B. Dunaj (prostredníctvom uvedených príkladov).

S. A. Hodorowicz taktiež registruje „*zbójnika*“ a „*zbója*“, spolu so slovesami vyjadrujúcimi činnosť nositeľov pomenovaní (s. 312). „*Zbój*“ je lúpežník, zločinec. „*Zbójować*“ znamená zaoberať sa rabovaním, zbíjaním. Význam slova „*zbójnik*“ však vysvetľuje nasledovne: jedinec, ktorý sa zaoberá zbojníčením, jedinec, ktorý nie je obyčajným „zbojom“ (lúpežníkom a zločincem), ale pri vykonávaní remesla (zbojnikowanie, zbójowanie) sa riadi ušľachtilými hodnotami ako sloboda (śleboda), rovnosť, sociálna spravodlivosť a bratstvo.

Výrazne vidieť ako sa v axiologickom rámci vytýčenom B. Dunajom presúva ťažisko smerom ku kladnému pólu. *Zbojnikować* znamená venovať sa zbojníčeniu (v slovníku sa nenachádza osobitné heslo *zbojnictwo!*), byť zbojníkom. *Zbójować* znamená *venovať sa lúpežníctvu, okrádaniu*.

5.

Asociácie, ktoré vzbudil u jednotlivých respondentov výraz „*zbójnik*“, sú na jednej strane početné (spolu 133 samostatných slov alebo viacslovných štruktúr) a na druhej súrodé a podobné. Obsahujú synonymné výrazy, v ktorých sa často odzrkadľujú posudzovanie a hodnotenie, osobnostné vlastnosti, rôzne prvky spojené s prírodou, krajinou a všeobecne s územím pôsobenia, používané predmety. Mnohé z nich sa opakujú u viacerých respondentov, a preto by sme ich mali uznať za zložku sémantického poľa názvu. Tieto asociácie ich tiež profilujú.

Až v 67 prípadoch „*zbójnik*“ vyvolal u opýtaných asociácie s Jánošíkom, v 32 s „*barnasiom*“ (so zbojníckym kapitánom), v 26 prípadoch s goralom. U 11 osôb sa objavil „*rozbójnik*“ (lupič), u 7 „*zbój*“ (lúpežník). Iné pomenovania z tejto kategórie sa vyskytovali menej, niektoré len jednorazovo. Medzi ne zaraďujeme nasledovné výrazy: *hultaj* (darebák), *przestępca* (zločinec), *rozrabiaka* (výtržník), *złodziej* (zlodej), *drab* (dráb), *hulaka* (hýriviec), *chłop* (sedliak), *bandyta* (bandita), *psotnik* (šibal), *chuligan* (chuligán), *lotr* (lotor), *łobuz* (darebák), *oszust* (klamár), *jubas* (valach), *bitnik* (bítnik), *kłusownik* (pytliak), *człowiek zły* (zlý človek), *herszt zbójceki* (lúpežnícky vodca), *zawadiaka* (nespratník), *hedonista* (hedonista).

O vplyve filmového umenia na predstavivosť respondentov svedčia okrem už spomínanej postavy Jánošíka mená takých hrdinov ako: *Pyzdra* (9), *Kwiczoł* (6), *Maryna* (10), *Rumcajs* (6), *Robin Hood* (5), *Zorro* (2), *Wilhelm Tell*. Vyskytlo sa aj meno herca Marka Perepeczku (7).

Medzi asociáciami vyvolanými miestami, ktoré sa spájajú s činnosťou *zbojníka*, sa najčastejšie vyskytujú *bory* (43-krát), *les* (26-krát), *bole* (10-krát), *jaskyňa* (9-krát), *skaly* (6-krát), ale aj: *hrad*, *salaš*, „*grota*“ (jaskyňa), chalupa, *rieka*, *príroda*. Niektoré osoby majú subjektívne voľné asociácie s prírodným pozadím a len zdanlivo upresňujúce. Do tejto kategórie patria výrazy: *pekná*

príroda, krásne leto, pekné počasie, zelená tráva, chalupa v lese, hodujúca skupina na holi. Predstavivosť tu bola pravdepodobne inšpirovaná konkrétnym filmovým obrazom.

Iné oblasti „zbojnickej“ kultúry, ktorá je v podstate stotožňovaná s goralskou, predstavujú také výrazy ako: *valaška* (25 osôb), *ovce* (12 osôb), *zbojnicky postoj, taká stará pištoľ, oštiepok* (12 osôb), *obnisko* (9), *vatra* (12), *pivo* (11), *peniaze (taláre)* (8), *sekera* (7), *víno* (2), *poklady* (2), *ovčie kože, placky na zbojnicky spôsob.* Na spôsob života sa odvolávajú pojmy: *lúpeže/lúpež* (13), *bitka, zábava, trúnok* (2), *muzika* (4), *spev* (5), *napadnutia* (3), *rabovanie* (6), *zbojnicky tanec.*

Medzi odpoveďami na prvú otázku sa nachádzajú charakteristiky zbojníka, ktoré sú krátke, ale vyjadrené syntaktickou štruktúrou:

*bojoval za spravodlivosť,
zbíjal bohatých,
vyčíňal v lesoch,
bral bohatým a dával chudobným* (6),
kradol bohatým, dával chudobným (5),
dáva chudobným, berie bohatým (4),
človek, ktorý pomáha starším a chudobným (4),
*boj so zlom (za lepšie dobro),
nie je to niekto veľmi zlý,
nie je to niekto veľmi škodlivý,
človek, ktorý bojuje za správnu vec* (2),
je to kladná postava.

Našli sa aj negatívne asociácie, napr:
človek, ktorý sa správa protiprávne (3),
človek, ktorý robí výtržnosti, bojuje (4),
*ničiteľ majetku,
napáda turistov.*

Respondenti pripisujú zbojníkom nasledujúce vlastnosti: *zlo, lstivosť, blučnosť*, ale aj *dobro, šlachetnosť, lásku k slobode.*

V niekoľkých prípadoch si respondenti v súvislosti so *zbojníkom* pripomenuli určité legendy, napríklad *o zbojníkoch* (bez konkretizácie), alebo *o preskočení Dunajca.*

Zvláštnu skupinu asociácií predstavujú doplnky k oblečeniu a vonkajšie črty. Na prvom mieste musíme spomenúť *goralský kroj* (11). Spomenuté sú tiež: *krpce* (4), *klobúk* (4), *dlhé vlasy* (4), ale aj *košela, čiapka, opasok*, „*parzenice*“ (ozdoby na goralskom kroji), *živôtik, huňa.*

Ku konkrétnym, skutočným geografickým názvom spomenutým v odpovediach patria: *Tatry* (12), *Podhalie* (5), *Karpaty* (2), *Dunajec* (3), *Pieniny* (2).

6.

V odpovediach týkajúcich sa otázok na synonymá sa objavilo veľa pomenovaní uvedených medzi voľnými predstavami. Respondenti uviedli spolu 52 významovo príbuzných výrazov slovu *zbojník*. 8 opýtaných neodpovedalo, pravdepodobne preto, že by museli zopakovať to, čo už predtým napísali. K najčastejším výrazom patria: *zbojnícky kapitán* (44), *Jánošík* (32), *lupič* (26), *goral* (22), *lúpežník* (22), *výtržník* (13), *zlodej* [ktorý berie bohatým a dáva chudobným] (11), *bandita* [dobrý] (7), *bandita* (4), *zločinec* (6), *Robin Hood* [goralský] (6), *darebák* (6), *darebák* [ktorý nie je hrozný] (2), „*rabuś*“ /lúpežník/ (6), *lotor* (6), *nespratník* (5), *vandal* (4), *chuligán* (4), „*złoczyńca*“ /zločinec/ (3), *šibal* (3), *bojovník* (3), *ničomník* (2), „*impresowicz*“ /hýrivec/ (2), „*bulaka*“ /hýrivec/ (2), *altruista* (2). Jednotlivo sú zastúpené výrazy: *zabijak*, „*bardahant*“, *banebník*, *labkomyselník*, „*grabieżca*“ (lupič), *zlodejčiek*, *pobehaj*, „*lupieżca*“ (lúpežník), *podvodník*, *nezbedník*, *šikovný chlapec*, *lotor*, *valach*, *priateľ*, *partizán*, *renegát*, *naničhodník*, *záškodník*, *dobrodruh*, *hašterivec*, *betár*, *brdina*, *vodca* (zbojnícky), *dieta* (neposlušné). Ako vidíme, vo zvolených synonymách sa odzrkadľuje zároveň kladné hodnotenie (väčšinou) aj záporné hodnotenie. To druhé poukazuje na odtrhnutie názvu od historickej skutočnosti a umiestnenie ho medzi súčasné spoločenské javy. Takýto druh prenesenia pojmu do iného, nového časového kontextu nepochybne svedčí o jeho životnosti. Nasvedčuje tomu aj použitie metafory, viditeľné v získanom materiáli.

7.

Súhrnné výsledky individuálneho profilovania názvu *zbojník* nám dovoľujú konštatovať, že jadro sémantického poľa naplňujú nasledujúce pomenovania vlastností nositeľa, zoradené podľa použitia:

- *odvážny* [ale aj *brdinský*] (70),
- *obratný* [ale aj *prešibaný*, *prefikany*, *bystrý*, *inteligentný*] (50),
- *silný* [tiež *pevný*, *tvrdý*, *mocný*] (42),
- *bojovný* [tiež *odvážny*, *brdý*, *statočný*] (30),
- *obratný* [tiež *rýchly*, *zručný*] (20),
- *spravodlivý* (13),
- *nápomocný*, *starostlivý* (13),
- *mužný* (13),
- *dobrý* (12),
- *brdý* (11),
- *šlachetný* (9).

Úplne na okraji významu sa umiestnili výlučne negatívne vlastnosti, t.j. *bezohľadný* (5) a *ukrutný* (2). Jeho rámeč okrem toho dopĺňajú obyčajne samostatne (nanajvýš štyrikrát) uvádzané pomenovania ako: *citlivý* (4), *čestný* (2), *disciplinovaný*, *rozhodný*, *neústupný*, *dôsledný*, *múdry*, *rozvážny*, *úprimný*, *milujúci*, *dobrosrdečný*, *milý*, *štedrý*, *slobodný*, *poctivý*, *urastený*, *šibalský*, *bláznivý*, *divý*, *nečestný*, *altruista*, *priateľ*, *záletný labkomyseľník*, *pritažlivý*, *lstivý*, *špinavý*, *hrubý*. Iba raz zbojníkovi pripísali vlastenectvo a náklonnosť k alkoholu.

Okrem jednotlivých výrazov respondenti použili na vyjadrenie vlastností aj rozvinutú výpoveď, napr.:

má pocit goralskej totožnosti,
má vlastnú hierarchiu hodnôt,
riadi sa inštinktom a nie rozumom,
je bojachtivý,
má rád slobodný život,
má horúcu krv,
má sklony k zábave,
má vodcovské schopnosti,
má zmysel pre humor,
rád hýri,
má rád pálenku,
proste Jánošík,
pripravený položiť život za svojich druhov,
neuznáva kompromisy,
túži po moci,
dokáže brániť iných,
činí dobro,
je obrancom chudobných,
robí napriek.

8.

Respondenti používajú súčasné (iné ako kultúrno-historické) pomenovanie *zbojník* iba v troch kontextoch: *neposlušné dieťa (žiak)*, *brozne vyzerajúci človek a obyvateľ Podhalia*. Jeho význam je vo všetkých prípadoch metaforický. Niektorí opýtaní namiesto kontextov opakujú všeobecne platné názory o jeho nositeľovi a vymenúvajú už spomínané vlastnosti, napr. *pomáha iným*, *priebojný*, *vtipný*. Jeho činnosť upresňujú nasledujúce tvary sloviess: *krivdí*, *zbíja*, *ničí*. Vyskytli sa tiež príznakovo negatívne synonymá: *bandita*, *lotor*, *vandal*, *výtržník*, *chuligán*, ktoré svedčia o presunutí významu smerom k *banditovi*, *lumpovi* („rozbójnik“).

V 35 výpovediach sa objavilo substantívum *pijan*. Hodné povšimnutia sú názory, ktorých autori poukazujú na významové zmeny, napr.:

*zbojník dnes neznamená to, čo dávnejšie,
starším sa (zbojník) spája s činnosťou Jánošíka, mladší slo-
vu nerozumejú.*

9.

Vo vlastných definíciách vymenúvajú respondenti ako charakteristické už spomínané vlastnosti zbojníka. Zdôrazniť môžeme také prvky upresňujúce význam výrazu, ktoré sa ukázali ako zložky slovníkových definícií. Táto zhoda potvrdzuje snahu lexikografov zohľadniť súčasné významové modifikácie dokumentované v každodennom používaní. Študenti podobne ako B. Dunaj pomerne často (13-krát) spájajú *zbojníka* s členom goralských bánd. Ako autor slovníka aj oni zdôrazňujú príslušnosť podmetu k dávno minulej skutočnosti. Svoj názor vyjadrujú a exemplifikujú rôznym spôsobom, na čo poukazujú uvedené príklady. Podstatne častejšie (47-krát) však upozorňujú na druhú zložku hesla – *obranca utláčaných*.

Študenti podobne ako S.A. Hodorowicz považujú za zvláštnu vlastnosť zbojníka to, že má ušľachtilé ciele a vyznáva ušľachtilé hodnoty (8). Vyskytujú sa aj všeobecné definície, tak ako v *Nárečovom slovníku goraltov skalného podhalia*, ktoré sú blízke slovtvorným parafrázam: *zbojník je ten, kto sa zaoberá zbojníčením, zbojník je osoba, ktorá zbíja* (5-krát).

Potrebné je tiež spomenúť mnohé prípady odvolávania sa na také vlastnosti zbojníkov, ktoré sa nenachádzajú v slovníkových definíciách. Lexikografi ich vynechali ako málo dôležité. Pre respondentov však bolo dôležité, že nositeľ pomenovania:

*nerespektuje pravidlá, právo,
zaoberá sa zbavovaním majetku boháčov,
bojuje s nespravodlivosťou proti sedliakom (sic!)
zvádza mladé dievčatá, ale miluje len jednu,
rabuje, ale nevráždí,
má zmysel pre humor;
je
to niekto, na koho sa možno vždy spoľahnúť,
energický, zdatný,
schopný veliť skupine a využíva ju na vlastné ciele,
to niekto, kto má vlastné právo,
mladý, rád cestuje, má rád prírodu.*

Pre niektorých bolo dôležité prostredie, v ktorom zbojník pôsobí, a odev, aký nosí. Opisujú ho nasledovne:

*Muž, ktorý žije v horách, v lese, v jaskyni, na Podhalí; je
goral, muž, bojuje v horách, skrýva sa v horách, nosí cha-*

rakteristický kraj z Podhalia, goral s valaškou, váži si tatranskú prírodu.

Tu sa našli aj negatívne charakteristiky, ktoré zároveň nadväzujú na tradíciu, ale svedčia aj o tom, že pomenovanie nadobúda nový sémantický rozmer. V mnohých sa miešajú historicko-kultúrne prvky s javmi súčasného spoločenského života. Na ukážku uvedieme niekoľko príkladov interpretácie. Podľa nich je zbojník ten, kto:

*vedie hýrivý spôsob života,
sa neslušne správa,
má vlastnosti, ktoré svedčia o darebáctve,
je zamiešaný do afér, pácha zločiny, musí sa skrývať,
predáva falošné oštiepky,
má negatívne vlastnosti.*

Ale aj
*lúpežník napádajúci kupcov a bobáčov v horách a lesoch,
zločinec pozbavený právnej ochrany, ktorý sa zaoberá okrádaním domov a cestujúcich.*

Zbojník
*nepracuje a má peniaze zo zbíjania bohatých ľudí,
robí veľa hluku a rozruchu,
často napáda domy, podpaluje ich a kradne majetok,
vzbudzuje strach v spoločnosti, v miestnom obyvateľstve.*

Môžeme usudzovať, že niektoré interpretácie majú skôr charakter návrhu aktualizovať názvy a nie záverov vyvođených zo sledovania konkrétneho jazykového správania. Nachádza sa medzi nimi príznačné prirovnanie výrazu *zbojník* k súčasným politikom.

10.

Na záver môžeme konštatovať, že z analyzovaného jazykového materiálu vyplýva, že pojem *zbojník*, ktorý v podstate patrí do oblasti kultúry, aj naďalej funguje vo vedomí mladých Poliakov. Dokážu ho konkretizovať. Odvolávajú sa pritom rovnako do minulosti, ako aj do prítomnosti. Fungovanie výrazu v oboch rovinách dôvodí, že aj napriek kvalifikátoru *dávny, historický*, ktorým je označený v slovníku, ale aj napriek tomu, že sa nenachádza na poprednom mieste frekvenčného zoznamu, nepatrí úplne do skanzenu súčasnej poľštiny.

Na to, že výraz žije aj naďalej, môžeme nájsť aj iné dôvody. Poskytuje nám ich napríklad reklama, ktorá je nepochybne znakom našich čias. Odporúča nám pivo Harnaś (zbojnícky kapitán). Používa pritom hodnotiacu alúziu *piwo po zbóju* (dobré pivo). Uvedený príklad zreteľne nasvedčuje, že po mýtizačnom procese pojmu *zbojník* nasleduje v súčasnosti fáza jeho

komercializácie. Ako sa ukazuje, je to cena za životnosť. Oplatí sa za ňu platiť? Možno neexistuje žiaden výber, keďže o použití slova rozhoduje popularita, to, ako sa zaradilo do všeobecného obehu. Trhové hospodárstvo má svoje práva. Ale má ich aj kultúra. Preto by sme taký obraz *zbojníka*, ktorý ešte funguje vo vedomí študentov polonistiky, mali chrániť.

Jazyková analýza historického textu sťažnosti obyvateľa Štítnika na zbojníctvo a podvodníctvo obyvateľa mesta Spišská Nová Ves

I. *Prepadat a násilím brať; v minulosti takto prejavovať odpor proti vrchnosti: zbíjať pocesných; zbíjanie zbojníkov*,¹ týmto spôsobom definuje lexému „zbíjať“ **Krátky slovník slovenského jazyka**. V definícii sa explicitne odkazuje nie len na násilné odnímanie majetku, ale aj na odpor, vzburu proti feudálnej vrchnosti. Podobný vzťah medzi vzburou a zbojstvom z perspektívy pôvodu tohto slova popisuje vo svojom **Etymologickom slovníku jazyka českého** aj Václav Machek, ktorý vidí jazykovú spojitosť medzi slovenskou lexémou „zboj“ a juhovýchodočeskou lexémou „zbuj“ znamenajúcou *vzbourení, povstání*. Zároveň toto slovo historicky spája so slovom „zbiť“, z ktorého údajne vzniklo „zbíjať“ s významom *zabíjeti a přitom loupiti*². Rovnako ako z lexikálneho aj z historiografického hľadiska je jav zbojníctva na Slovensku často dávaný do súvisu so zlou sociálno-hospodárskou situáciou vo feudálnom Uhorsku, ktorá vyústila do odporu voči vládnucej vrstve: *Zbojníctvo – jedna z foriem protifeudálneho boja poddaných*,³ uvádza pri tomto hesle Encyklopédia Slovenska. Podobne tiež Viera Gašparíková z etnografického hľadiska v monografii **Jánošík a obraz zbojníka v národnej kultúre**,⁴ zasadzujúc akt zbojníctva do širších historicko-kultúrnych súvislostí, poukazuje na priamy vzťah zbojníctva a protifeudálneho odporu: *Zbojníctvo bolo vlastne iba obnivením v reťazi protifeudálnych bojov. Vyrástlo*

¹ Krátky slovník slovenské jazyka. Hlavný red. J. Kačala. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2003, s 937.

² MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 3. vydanie. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997, s 712.

³ Encyklopédia Slovenska. VI. T – Ž. Hlavný red. J. Vladár. Bratislava: Veda Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1982, s. 539.

⁴ GAŠPARÍKOVÁ, V.: Jánošík – obraz zbojníka v národnej kultúre. Bratislava: Tatran 1988, 293 s.

väčšinou z radov poddaných, čo zutekali od svojich zemepánov a uchýľovali sa do hôr⁵.

Na aktívnu spätosť zbojníctva a odporu poddaných proti feudálnemu zriadeniu sa v slovenskej historiografii začína upozorňovať predovšetkým v 50. rokoch 20. storočia⁶. Alexander Húščava v štúdiu **O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci XV. stor**⁷. uvádza, že záujem o zbojníctvo bol spôsobený vplyvom poľskej historiografie, ktorá sa v tomto čase výrazne zaoberala otázkou vzniku a vývinu zbojníctva hlavne v oblasti Vysokých Tatier. Chápanie problematiky karpatského zbojníctva, ako uvádza Húščava, bolo však spočiatku zväčša idealistické a romantické, až Władysław Ochmański poukázal na to, že *zbojníctvo (nie lupičstvo) je jednou z početných foriem triedneho boja, boja utlačáneho a vykorisťovaného poddanského ľudu proti feudálnemu spoločenskému poriadku*⁸. Na Ochmaňského teóriu nadväzuje slovenský historiograf Andrej Melicherčík a, citujúc Húščavu, Melicherčík tvrdí, že *až do polovice XVI. stor. aj u nás možno hovoriť lupičstve, nie však o zbojníctve, ktorého vznik na Slovensku sa spája s prechodom feudálov k majerskému hospodárstvu a s tým spojeným zvýšeným vykorisťovaním poddanského ľudu*⁹.

Pri historiografickom a etnografickom vymedzení fenoménu zbojníctva vzniká viacero nejasností,¹⁰ ktoré priamo súvisia s lingvistickou charakteristikou tohto pojmu. Do jazykového i etického protikladu sa tu totiž dostávajú dva pojmy „zbojník“ a „lupič/lúpežník“¹¹. Tieto slová v súčasnom jazyku zo sémantického a ideového hľadiska nie sú totožné, ako sa to čiastočne ukázalo v rámci definície oboch slov v **Krátkom slovníku slovenského jazyka**, kde sa v rámci spomínaného výkladu lexémy „zbojníctvo“ popri odnímaní majetku spomína aj vzbura, revolta, no pri tvare „lúpež“ sa uvádza len:

⁵ Gašparíková, 1988, s. 9.

⁶ Táto spojitosť však bola predovšetkým v období socializmu mnohokrát tendenčne preceňovaná. Zbojníctvo bolo totiž chápané ako jeden z prvých dôkazov triedneho uvedomenia poddaných a ich odporu voči utlačovateľom.

⁷ HÚŠČAVA, A.: O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci XV. stor. In: Historické štúdie II. Red. A. Húščava. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956, s. 181 – 215.

⁸ Uvádzané podľa Húščava, 1956, s. 185.

⁹ Uvádzané podľa Húščava, 1956, s. 185 – 186.

¹⁰ Napr. Melicherčík kladie začiatky zbojníctva do 16. storočia, zatiaľ čo Gašparíková jeho korene nachádza už v 11. storočí.

¹¹ Na vyjasnenie tejto zásadnej otázky vo svojej štúdiu upozorňuje už A. Húščava odvolávajúc sa na spomínané práce Ochmaňského a Melicherčíka: *V súvislosti s našou témou treba preto riešiť aj otázku, ako máme hodnotiť činnosť tej skupiny ľudí, z ktorej popudu vznikol už spomenutý bardejovský list. Ide teda o to, či príslušníkov tejto skupiny ľudí máme pokladať za lupičov, za zbojníkov v uvedenom zmysle alebo konečne za členov nejakého iného združenia, ktoré je odbožné pomstiť smrť štyroch svojich druhov, popravených v Bardejove.* (1956, s. 186.)

*násilné odňatie cudzej veci; zbojstvo*¹². Na rozdiel medzi zbojníctvom a lúpežníctvom vo svojej periodizácii dejín zbojníctva upozorňuje aj Viera Gašparíková. Podľa nej napríklad v prípade tzv. lúpežných rytierov nejde o zbojníkov, rovnako, ako pri polovojenských oddieloch hajdúchov, pretože: *Aj keď pochádzali prevažne z ľudových vrstiev, neboli už v tom čase nositeľmi protifeudálneho odboja. Predstavovali vojenský živel, nevystupovali s nijakými sociálnymi požiadavkami a usilovali sa iba o to, aby sa udržal vojenský spôsob života, ktorý im vyhovoval*¹³. Podobne aj historici Ochmaňski a Melicherčík, podľa Húščavu, upozorňujú na rozdiel medzi zbojníctvom a lúpežníctvom¹⁴. Taktiež aj **Encyklopédia Slovenska** zdôrazňuje, že *činnosť každej ozbrojenej skupiny však nemožno stotožňovať so zbojníctvom*. Autori hesla zbojníctvo ďalej vysvetľujú, že sociálny podtext zbojníctva sa stráca hlavne v poslednom období feudalizmu, keď vznikajú rôzne skupiny, ktoré v okrádaní a zbíjaní sledovali len svoje osobné obohatenie¹⁵.

Možno teda tvrdiť, že z hľadiska historiografie, etnografie, ale aj jazykovedy je v súčasnosti zbojníctvo chápané ako akt spojený so vzburou, revoltou proti feudálnemu zriadeniu a orientovaný proti bohatej, prípadne najbohatšej vrstve obyvateľstva¹⁶. Zatiaľ lupičstvo by malo byť motivované len zámerom vlastného obohatenia sa¹⁷. Podľa **Encyklopédie Slovenska** je pri hodnotení a kategorizácii konkrétnej ozbrojenej skupiny potrebné prihliadať predovšetkým na vzťah jej členov k ľudovým masám, a len na základe pozitívneho alebo negatívneho vzťahu k nim ich označiť za zbojníkov alebo lúpežníkov¹⁸.

Táto požiadavka je však pomerne komplikovaná, pretože na základe zachovaných historických dokumentov sa dozvedáme skôr informácie o opačnom vzťahu, teda o vzťahu obyvateľov, potenciálnych i skutočných obetí k fenoménu zbojníctva/lúpežníctva a ten bol vo väčšine dochovaných textov jednoznačne negatívny. Alexander Húščava napríklad uvádza, že his-

¹² KSSJ, 2003, s. 306.

¹³ Gašparíková, 1988, s. 10 – 11.

¹⁴ Ochmaňski: „[...] *zbojníctvo (nie lupičstvo) je jednou z početných foriem triedneho boja* [...]“ (uvádzané podľa Húščava, 1956, s. 185.) Melicherčík: „[...] *možno hovoriť lupičstve nie však o zbojníctve* [...]“ (uvádzané podľa Húščava, 1956, s. 186.)

¹⁵ Encyklopédia Slovenska, 1982, s. 530.

¹⁶ Húščava uvádza, že zbojnícka skupina Fedora Hlavatého sa zameriavala predovšetkým proti zemepanským a cirkevným majetkom, no pozornosti neušli ani majetky mestského patriciátu, a tak sa predmetom prepadov stal aj majetok bohatých poľských i domácich kupcov, ktorí svoj tovar vozili po cestách poľsko-slovenského pohraničia. (1956, s. 207).

¹⁷ Slovník slovenského jazyka z roku 1965 tento rozdiel medzi lexémami zbíjať a lúpiť neuvádza, pretože pri hesle lúpiť ponúka definíciu „*násilím odnímať, brať, dakomu dačo, zbíjať, okrádať, kradnúť*“ (1965a, s. 67) a rovnako aj pri hesle zbíjať uvádza len: „*násilím brať niekomu niečo, okrádať, kradnúť, lúpiť*“ (1965b, s. 571).

¹⁸ Encyklopédia Slovenska, 1982, s. 530.

torické pramene z konca 15. storočia pochádzajúce z Bardejova príslušníkov takýchto ozbrojených skupín označujú rovnakými menami lotor, zloděj, lupič, zbojník (latro, malefactor, predo)¹⁹. To znamená, že autori textov významovo nerozlišovali medzi „spravodlivým“ zbojníctvom a „nespravodlivým“ lúpežníctvom.

Podobné doklady o historickej sémantickej totožnosti zbíjania a lúpenia prináša František Ryšánek v **Slovníku k Žilinské knize**²⁰. Pri tvare „lúpežník“ okrem iných príkladov uvádza napríklad exemplifikáciu: *Který noci lúpi, mají na něm popraviti jako na lupeznika sluší*,²¹ pri slove „zbojstvo, zbojstvo“ môžeme nájsť príklady: *Potom si opět dále žaluje, že jeho zboží toliko pobral jest zboystwim, což by slušně hrdlem propadl; Pakli by to zboystwo neb ten plen přišel na zamek, tehdy ta turz vinna jest v tom skutku*²². V prípade slov označujúcich lúpež i zbojstvo ide o preklad rovnakého nemeckého slova „raub“. Ako sa zdá, tvorcovia Žilinskej mestskej knihy z 15. storočia nepocitovali morálny rozdiel medzi zbíjaním a lúpením.

Historický slovník slovenského jazyka²³ pod heslami lúpež, lúpežiť, lúpežník prináša aj takéto doklady:²⁴ **lúpež** – *zbogstwa a lupeže spachať*, Orava 1735; *kterych ziwot lupezkym zbogstwym plný byl*, PP²⁵ 1734; **lúpežiť** – *preador: zbígám, lúpežjm, lid obrám, rabugem*, KS²⁶ 1736, **lúpežník** – *vagabundus: zbognicky, lúpežnicky*, KS 1763. Na základe týchto príkladov je zrejmé, že doboví autori používali slová zloděj, zbojník a lúpežník ako synonymá a teda, pravdepodobne medzi nimi necítili žiaden ideový alebo sociálny rozdiel.

Rovnako aj v prípade, ak nahliadneme do niekoľkých historických listín²⁷ týkajúcich sa výpovedí zbojníkov pred súdom, len málokedy, hoci títo odsúdenci sami seba označujú pomenovaním zbojník/zbojníci, v ich konaní nájdeme nejaký akt sociálnej revolty. Vo väčšine prípadov ide o bežné zlodejstvo či lúpežníctvo. Napríklad z roku 1613 je zachovaná výpoveď zboj-

¹⁹ Húščava, 1956, s. 189.

²⁰ RYŠÁNEK, F.: *Slovník k Žilinské knize*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954, 800 s.

²¹ Ryšánek, 1954, s. 278.

²² Ryšánek, 1954, s. 762.

²³ *Historický slovník slovenského jazyka II. K – N*. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1992, s. 239.

²⁴ Doklady k heslu zloděj nie sú momentálne dostupné, pretože *Historický slovník slovenského jazyka VII.*, v ktorom by malo byť spracované písmeno Z, ešte nie je publikovaný.

²⁵ PP – Pazmány, P.: *Ku prawde wodyci predchvdce, kterého...* (1734).

²⁶ KS – *Kamaldulský slovník – Syllabus dictionj Latino-Slavonicus* (1736).

²⁷ Prepisy listín sú uvádzané podľa MAJTÁN, M. – SKLADANÁ, J.: *Pramene k dejinám slovenčiny*. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1992, 398 s.

níka Fabiána, ktorú urobil pred svojou popravou²⁸. Fabián je vo výpovedi označovaný ako zbojník: *Lonskeho času tess bol y sam na Ostrozkach mezy zbojniky*, no medzi činmi skupiny, v ktorej pôsobil, sa okrem krádeží, vrážd a mučenia nevyskytuje žiaden čin podobný romantickým predstavám o zbojníctve. Rovnako aj v prípade Mikuláša Šoldru, ktorého výpoveď pochádza z roku 1614,²⁹ sa dozvedáme len o jeho kriminálnych činoch³⁰ a nie o pomoci chudobným, alebo krádežiach zameraným iba proti zemepánom. Taktiež na základe výpovedí svedkov³¹ o zbojstve vojaka Hanzora z roku 1681 nezískavame žiadne informácie o kladnom konaní dotyčného³².

Z naznačeného je možno predpokladať, že zbojníctvo a lúpežníctvo nebolo v rámci dobového kontextu chápané vždy ako pozitívny akt revolty voči vrchnosti, ale naopak, predovšetkým zo strany postihnutých bolo rovnako odsudzované a perzekvované ako „nemorálne“ lúpežníctvo.

Historické dokumenty nám prinášajú informácie aj o tom, že násilné alebo podvodné odcudzovanie majetku, teda zbojníctvo či lúpežníctvo, nebolo len doménou hôrnych zbojníkov a lúpežníkov, ale, ako vyplýva z mnohých sťažností, žalôb a súdnych protokolov, veľmi často sa vyskytovalo aj v prostredí miest. Išlo nielen o drobné krádeže, ale tiež o väčšie podvody a sprenevery.

Zaujímavý doklad o sprenevere značnej časti peňazí nám prináša text vyhlásenia z roku 1727,³³ v ktorom sa obvinený priznáva, že ako pokladník bratstva Sv. Barbory prijal 82 uhorských zlatých, ktoré však použil pre svoje osobné potreby, čím tieto peniaze spomínanému bratstvu ukradol. V závere textu sa dotyčný zaväzuje spreneverené peniaze vrátiť.

Iným typom zbojníctva sú „ekonomické“ aktivity istého obyvateľa Spišskej Novej Vsi, Gašpara Cervu, ktorý preberal od rôznych obchodníkov tovar, za ktorý však následne nezaplatil. Dokladom o takomto jeho počínaní je napríklad list z roku 1737³⁴. Text predstavuje sťažnosť včelárskeho majstra Ištvána Rininiho (v texte je meno sťažovateľa uvádzané ako *Rinini Istwan*) zo Štítnika na obchodníka Gašpara Cervu (v texte je meno obvineného uvádzané ako *Pana Cervu*

²⁸ Majtán – Skladaná, 1992, s. 109 – 111.

²⁹ Majtán – Skladaná, 1992, s. 111 – 112.

³⁰ Napríklad: *[Secun]do wiznall, že Ssadieboll postrelil krayczibo s Duboweg a od/toho gistebo kraiczibo wzaly tolko nobawicz, na každého towarisse dostalo se po trom parom.* (Majtán – Skladaná, 1992, s. 111 – 112).

³¹ Majtán – Skladaná, 1992, s. 126.

³² Napríklad: *Barbora Macsažka, annor[um]l circiter 24, iuratus fassa est, že vi o/tem dobrže, že tento soldat ge ten, ktery tichto Zidu ozbígal, kterebo ga dobrže znam, neb sem mu chleb a/syr dawala.* (Majtán – Skladaná, 1992, s. 126).

³³ Dokument je uložený v Štátnom archíve v Levoči v pobočke v Spišskej Novej Vsi, v škatuli MM 1727.

³⁴ Dokument je uložený v Štátnom archíve v Levoči v pobočke v Spišskej Novej Vsi, v škatuli MM 1737.

Kašpara, resp. Panu Cervou) adresovanú richtárovi Kasperovi Krimplat (meno richtára sa nachádza na rubovej strane listu v adrese prijímateľa v tvare *Gebo Milosty Panu Kasperowi Krimplat*) a magistrátu mesta Spišská Nová Ves.

Včelársky majster Rinini sa sťažuje, že obchodník Cerva má u neho nevyplatený dlh za 116 ton³⁵ medu, hoci pred richtárom slúbil, že v predminulú strediu príde do Štútnika a svoju podlžnosť vyrovná. Rinini obviňuje Cervu, že jeho med predal a za získané peniaze nakúpil nový med. Včelársky majster žiada novoveského richtára a magistrát, aby tento nový med zaisťovali, pretože sa obáva, že Cerva ho opäť predá, aby mohol vyplatiť svoj dlh u niekoho iného. Za kladné vybavenie žiadosti posielala sťažovateľ richtárovi a magistrátu 4 turáky s podmienkou, že mu predstavitelia mesta oznámia, ako bola jeho sťažnosť vybavená.

Meno Gašpara Cervu³⁶ sa v dokumentoch magistrátu mesta Spišská Nová Ves objavuje v spojitosti s rôznymi ďalšími podvodmi a krádežami pomerne často. Napríklad z roku 1741 sú v archíve mesta zachované listy,³⁷ taktiež zo Štútnika, podľa ktorých sa Gašpar Cerva dostáva do sporu s Martinom Smrekom (v texte je meno uvedené ako *Smrek Martin*). Martin Smrek od Cervu žiada vrátenie akejsi dlžoby, no G. Cerva to odmieta (*P. Cerva Gaspar neuznawal se žadnemu dluhu*). Spor sa však napokon končí k spokojnosti oboch strán, pretože G. Cerva vyplatil M. Smrekovi jeden nemecký zlatý (*nato Smrek Martin priwolil a Prigal geden nemecki zlati, od Pana Cerva Gaspara*), čím de facto priznal svoju vinu.

III. Text listu z roku 1437, o ktorého jazykovú analýzu sa v nasledujúcej časti nášho príspevku pokúsime,³⁸ sa začína želaním zdravia a pokoja (*Zdrawy dobreho, a pokoge staleho winšugemě*), za ktorým nasleduje oslovenie adresátov – promulgatio (*Panu Richtarowy, y slawnemu Magistratu*). V závere textu sa nachádza obvyklá zdvorilostná formulka vyskytujúca sa v dobovom epištolárnom štýle v rôznych obmenách (*zustawame na ten čas*

³⁵ Historický slovník slovenského jazyka VI. Uvádza toto slovo v tvare tuna/tuňa vo význame *obsahová miera rovnajúca sa 5/4 okovu (asi 68 D)* (Historický slovník slovenského jazyka VI. T – V. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2005, s 122).

³⁶ Bližšie informácie (rok a miesto narodenia, sociálny status, zamestnanie a pod.) však o osobe Gašpara Cervu nemáme z dôvodu neexistencie presnej katalogizácie a podrobného prebádania archívnych pamiatok zo 17. a 18. storočia uložených v Štátnom archíve v Levoči v pobočke Spišská Nová Ves.

³⁷ Dokumenty sú uložené v Štátnom archíve v Levoči v pobočke v Spišskej Novej Vsi, v škautuli MM 1741.

³⁸ Skratky použité v analýze dokumentu: **čes.** – český, česky, čeština; fem. – femininum; mask. – maskulínium; neutr. – neutrum; sg. – singulár; strsl. – stredoslovenský, stredoslovensky, stredoslovenské nárečia; pl. – plurál; slov. – slovenský, slovensky, slovenské; vsl. – východoslovenský, východoslovensky, východoslovenské nárečia.

na službu botowy). Datovanie a miesto vzniku listu je umiestnené na ľavej strane listu (*Datum Csetnek, A°1737 Die ultima Febr.*) a na pravej strane sa nachádza podpis sťažovateľa (*Rinini Istwan, Y S/towarišy*). Na rubovej strane listu sa nachádza adresa prijímateľa (*Gebo Milosty Panu Kasperowi Krimplat, naten čas wslawnem Meste w Noweg Wsy Panu Richtarowy, y Slawnemu Magistratu Tu Prinalezży*).

III. 1. Ortografia

Z hľadiska ortografie môžeme konštatovať, že pravopisný systém využitý v texte listu je prevažne diakritický, pričom graféma **s** má podobu tzv. dlhého **s** = **Ź** a graféma **z** má podobu **3**. Štruktúru zápisu konsonantov, ktoré v analyzovanom dokumente charakterizujú dobovú podobu diakritického pravopisu, môžeme znázorniť vo vzťahu **fonéma → graféma**:

j → g (*gebo, Noweg, pokoge, gako, wtegtto, ginemu*); **g → g** (*Magistrat, Obligatormi*); **v → w** (*wslawnem, winšugemě, Wašeg, Nowegusy, slowy*), **v → v** (*Cerva, Conventuge*); **s → s** (*stalebo, strany, sto, posilamě, Slawni, služít*); **š → š** (*winšugemě, Wašeg, Šitnika, wšak, napišu, Stowarišy*); **z → z** (*Zdravy, naznamost, nezaplátil, zustawamě*); **ž → ž** (*Prinalezży, že, Žadost, službu*); **c → c** (*Šesnac, weci, chcet, chcemě, co*); **č → č** (*Wočy, učinga, čas*).

V slovách latinského pôvodu sa v texte listu dodržiava náležitý latinský pravopis, napríklad zápis fonémy **k** ako **c** (*Comparowat, Contentowat*), rovnako i v hungarizovaných tvaroch vlastných mien je dodržaný náležitý maďarský pravopis **č** ako **cs**, **š** ako **s** (*Csetnek, Istwan*).

Špecifické grafémy českého pôvodu (**ř, ů**) sa v texte nevyskytujú ani v slovách, kde by sa dal predpokladať český fonologický alebo morfológický vplyv (*čtíri, Stowarišy*). Graféma **ě** sa okrem pozície, ktorá je v súlade s výskytom tejto grafémy v českom jazyku (*sobě*), vyskytuje v texte väčšinou v nenáležitých pozíciách: 1. os. pl. sloviess (*winšujemě, mamě, prosímě, posilamě, chcemě, budemě*), ďalej v tvaroch podstatných mien (*Penizě, wedworě*). V tvare 3. os. sg. slovesa *prijdě* je pomocou grafémy **ě** možné predpokladať zápis mäkkosti palatály **ď**. Naopak, v slove *ponewadž* zápis grafémy **ě** absentuje.

Zo zápisu vokálov je v texte špecifický výskyt zápisu dvojhlások **ia, ie**. V slovách, najčastejšie v tvaroch prídavných mien, prísloviess a sloviess, sú dvojhlásky zapisované pomocou zložky **g + e, a, ě**, (teda ako **j + e, a, ě**): *wišnge, učinga, botowgě*.

Graféma **y** sa v texte vyskytuje pomerne systematicky:

1. v pozícii spojky (*Panu Richtarowy, y slawnemu Magistratu; za sto y za Šesnac toni; Pana Richtara y Slawny Magistrat*),

2. v pozícii častice **aj, i** (*chcemě Comparowat, y sgeho Obligatormi; y wočy Panu Cervowu; tak y teras prosimě*),
3. v relačnej morféme podstatného mena mužského rodu v D sg. (*Richtarowu*),
4. v niektorých pozíciách možno pripustiť zápis grafémy **y** ako signál mäkkosti predchádzajúcej palatály: *Milosty*³⁹, no v texte sa vyskytuje i zápis typu: *lidi, nezapltil*,
5. v niekoľkých prípadoch sa graféma **y** vyskytuje aj v pozícii po mäkkých sykavkách (*wočy, Prinaležy, Stowarišy*), ale vyskytuje sa i zápis: *pričiny, poslužil*.

Zápis kvantity vokálov sa v texte nevyskytuje ani v jednom prípade.

Veľké písmená sa v texte pravidelne zapisujú na začiatku viet a pri vlastných menách (*Kasperowi Krimplat, Cerva Kašpara, Cervowu, Rinini Istvan, Noweg Wsy, Nowegusy, Štitnika*). Istá tendencia výskytu veľkých začiatočných písmen by sa dala spozorovať pri zápise slov latinského pôvodu (*Conventuge, Citacy, Comparowat, Obligatormi, Contentowat, Die* atď). Písanie veľkých písmen na začiatku podstatných mien, resp. pri slovách úcty nie je systematické: *Medu* ale aj *med Slawnemu Magistratu* ale aj *slawnemu Magistratu*. So začiatočným veľkým písmenom sú dôsledne zapisované slová *Richtar* a *Magistrat*.

Zaujímavosťou pravopisu analyzovaného textu je občasný zápis predložiek spolu so slovom, ku ktorému sa viažu (*knam, snamy, steg, wtegtu, sgeho, Stowarišy*).

III. 2. Fonológia

Fonológiu skúmaného textu (a podobne aj javy ostatných jazykových rovín) sa pokúsime analyzovať na základe príslušnosti javov vyskytujúcich sa v texte k istému jazykovému útvaru (jazyku či nárečiu). Na základe jazykovej alebo nárečovej príslušnosti sme fonologické javy rozdelili do štyroch kategórií:

1. Ako javy slovenského charakteru⁴⁰ sme identifikovali fonému e oproti čes. o (*predal, nepredal*); fonému o oproti čes. e v I sg. mask. podstatných mien (*Tidnom, panom, Richtarom*); fonému o v 1. os. prez. slovesa *byť (som)* oproti čes. e *jem*; ; fonému u oproti čes. ou v tvaroch *poslužili, kupil, kupeni*; fonému i oproti čes. ě v tvare G pl. ukazovacieho *zámena tichto* a pod.

³⁹ Tento zápis sa v texte vyskytuje dvakrát.

⁴⁰ Javy slovenského charakteru sme sa pokúšali vymedziť v opozícii k javom českého jazyka, resp. v opozícii k výrazne nárečovým javom, ktorých výskyt by sa dal predpokladať na základe krajovej príslušnosti k nárečiu, na území ktorého text vznikol.

2. Ako javy, ktoré vykazujú stredoslovenský nárečový charakter,⁴¹ sme identifikovali výskyt dvojhlasok v tvaroch prídavných mien *hotowgě, wišnge* a v tvare 3. os. pl. slovesa *učinga*; fonému **o** vo vokalizovanom tvare predložky *s – so* oproti čes. a vsl. *se*; fonému **o** v G sg. ukazovacieho zámena *ten – toho* oproti čes. a vsl. *teho*.
3. Ako javy, ktoré pravdepodobne vykazujú východoslovenský nárečový charakter, sme identifikovali výskyt fonémy **u** v tvare slovesa *bula* oproti čes. *byla* a strsl. *bola*; vkladnú fonému **u** pri slabičnom **l** v slove *dľuhu* – tento tvar však rovnako môže byť i českého pôvodu; fonému **o** oproti čes. **e** a strsl. **ie** v tematickej morfe slovesa *nepřišol*; fonému **e** oproti čes. **í** a strsl. **ie** v tematickej morfe slovesa *chcet* – zároveň sa v tomto slove vyskytuje konsonant **–c** oproti čes. **–t** (chtít); fonému **o** oproti čes. a strsl. **e** v tvare privlastňovacieho zámena *našo*; fonému **e** oproti čes. **í** a strsl. **ia** v tvare podstatného mena *penezě*⁴² – tvar je pravdepodobne ovplyvnený náležitým tvarom *penězi*, v texte sa vyskytuje i náležitý český tvar *penize* a pod.
4. Ako fonologické javy ovplyvnené českým jazykom, prípadne pochádzajúce z českého jazyka⁴³ sme identifikovali výrazný a takmer systematický výskyt prejotácie (*gakoby, ginemu, gak, gako*); fonému **e** oproti slov. **o** (*ktery*); fonému **e** oproti slov. **a** (*pohledawal som*); fonému **i** oproti slov. **u** (*sliboval, slib, lidi*); fonému **o** oproti slov. **e** v tvare D sg. osobného zámena *sobě* – v tomto tvare môžeme v jedinom prípade identifikovať i správne (a graficky zaznamenané) použitie fonémy **ě**; fonému **u** oproti slov. **o** v tvare privlastňovacieho zámena *swug*; fonému **i** oproti strsl. **ia** a vsl. **e** v slove *Penize*; fonému **v** v tvare 3. os. sg. osobného zámena *on (won)* – je možné, že v tomto prípade však ide aj o nárečový vplyv; fonému **d** oproti slov. **žd** v slove *Tidnom*; fonému **c** oproti strsl. **č** v tvare častice *co* – rovnaký tvar sa však nachádza aj vo väčšine vsl. nárečí; fonému **č** oproti slov. **š** v tvare základnej číslovky *čtiry* a pod.

Okrem spomenutých javov sa v texte objavujú aj iné javy, ktoré sú však totožné v češtine i slovenčine, a tak z hľadiska jazykovej a nárečovej príslušnosti ich chápeme ako indiferentné a nebudeme sa im osobitne venovať.

⁴¹ Ako javy nárečového charakteru sme vymedzili tie, ktoré sa výrazne odlišujú od javov celoplošne sa vyskytujúcich v slovenskom jazyku a ich prienik do jazyka textu spôsobil napr. vplyv nárečia, na území ktorého text vznikol.

⁴² Je však možné, že tvar *penezě* je len písárskou chybou.

⁴³ Ako javy českého charakteru sme sa pokúsili vymedziť tie javy, ktoré sú v jazykovej opozícii k javom slovenským.

Zaujímavosťou skúmaného textu je zápis zjednodušenej výslovnosti niektorých spoluhláskových skupín: *Šesnac* – fonéma **c** mohla byť zápisom výsledku slovenskej fonetickej neutralizácie **st̥ > c**, alebo zjednodušenia, resp. neodborného zápisu českej spoluhláskovej skupiny **ct**; zapísaný tvar *gezli* pravdepodobne tiež vznikol zápisom zjednodušenej výslovnosti tvaru *jestli*.

III. 3. Morfológia

Podobne ako to bolo pri fonológii, aj morfologické javy skúmaného textu sa pokúsime analyzovať na základe ich jazykovej alebo nárečovej príslušnosti:

1. Ako javy slovenského charakteru sme identifikovali relačnú morfému **-ovi** D sg. mask. podstatného mena *Panu Richtarowoy* oproti čes. **-i/-ovi**; relačnú morfému **-om** I sg. mask. podstatných mien *Tidnom*,⁴⁴ *Panom Richtarom* oproti čes. **-em**; relačnú morfému **-a** G a A sg. podstatného mena *Pana Richtara* oproti čes. **-a/-e**; relačnú morfému **-u** A sg. fem. podstatného mena *pracu* oproti čes. **-i**; relačnú morfému **-ej** L sg. prídavného mena *w Noweg Wsy* oproti čes. **-é**; relačnú morfému **-ej** D sg. zámen *Wašeg Milosty* oproti čes. **-í**; relačnú morfému **-ú** A sg. zámen *Wašu milost* oproti čes. **-í**; relačnú morfému **-a** N sg. zámen *naša* oproti čes. **-e**; relačnú morfému **-u** 3. os. prez. slovies *dagu, napišu* oproti čes. **-í** a pod.
2. Ako stredoslovenské nárečové javy môžeme označiť tvar G pl. fem. podstatného mena *do ruk* oproti vsl. *do rukoch* a čes. *v ruce*; relačnú morfému prídavných mien **-ie** *hotowjě, o wišnge* oproti vsl. **-e** a čes. **-é**; relačnú morfému **-ia** 3. os. pl. slovies *učinga* oproti vsl. **-a** a čes. **-í**; tvar zámena *utegto* oproti čes. *v této* a vsl. *totej*.
3. Ako východoslovenský nárečový jav môžeme označiť relačnú morfému **-o** A pl. zámen *za našo Penezě* a tvar 3. os. sg. préterita zvratného slovesa *kupil sebe* oproti strsl. *kúpil si*.
4. Ako morfologické javy českého charakteru môžeme označiť relačnú morfému **-e** G sg. mask. podstatného mena *pokoge* oproti slov. **-a**; relačnú morfému **-i** I pl. mask. a neutr. podstatného mena *Stowarišy* oproti strsl. **-mi** a vsl. **-ami**; relačnú morfému **-i** I pl. neutr. podstatného mena *troma slowy* oproti slov. **-ami**; relačnú morfému **-í** G sg. neutr. *Zdrawy dobreho* oproti strsl. **-ia**; relačnú morfému **-em** L sg. prídavného mena *wslawnem* oproti slov. **-om**; relačnú morfému **-ě**

⁴⁴ ; Tento tvar sa nám javí ako hybridný, pretože na fonologickej rovine sa tu objavuje typický česká fonéma **d** oproti slov. spoluhláskovej skupine **žd**, ale na morfologickej rovine sa tu vyskytuje slovenská relačná morféma **-om**.

D sg. osobného zámena *sobě* oproti slov. –e (sebe); relačnú morfému –u I sg. osobného zámena *sebu* oproti strsl. –ou – podobný tvar sa však vyskytuje i v západnej časti východoslovenského nárečového makroareálu kontrahovaný tvar A sg. privlastňovacieho zámena *pod swu moc* oproti slov. svoji tvar zámena *gegich* oproti slov. ich a pod.

III. 4. Syntax

Syntaktické konštrukcie textu čiastočne nadväzujú na latinskú humanistickú štruktúru vety, častú práve v dobovom administratívnom štýle. Sloveso sa zvyčajne nachádza na konci vety, prípadne v jej koncovej časti (*Zdrawy dobreho, a pokoge staleho winšugemě; pred panom Richtarom slibowal, že gakoby pomínulu strelu sem knam so Štítnika prigdě, a nas Conventuge, a sobě pokog snamy sprawy, ale swug slib newiplinil, nebo knam nepřišol a pod.*). V texte je však badateľný aj istý príklon k prirodzenému slovosledu:

1. Slovosled je voľnejší a umiestnenie slovesa vo vete podlieha aktuálnemu členeniu vety (*Žadost bula u Pana Richtara aby tolko toni stoho medu nam daly do ruk, tak y teras prosimě, aby Pan Richtar, y Slawni Magistrat, tich 26 toni aby wzaly pod swu moc*).
2. Zhodný prívlastok sa takmer vždy nachádza pred nadradeným substantívom (*slawnemu Magistratu; Wašeg Milosty; pred gednim Tidnom; naš med za hotowgě Penizě* a pod.). V úvodnej formulke pozdravu je však ešte stále zachovaná postponovaná pozícia zhodného prívlastku (*Zdrawy dobreho, a pokoge staleho*), čo môže signalizovať, že táto formulka z jazykového hľadiska nie je homogénnou súčasťou textu, ale je do textu vkladaná automaticky na základe istej štýlovej normy epištolárneho textu.

Z hľadiska syntaxe, ale aj štylistiky je zaujímavosťou výskyt priameho oslovenia vo forme vskuvky (*Dobre znamo Wašeg Milosty, Pan Rychtar, že pred gednim Tidnom*). Takto zakomponované oslovenie zvyšuje adresnosť textu.

Tvary vlastných mien osôb sa v texte listu vyznačujú maďarskou štruktúrou usporiadania v pozícii priezvisko + krstné meno (*Cerva Kašpara; Riniini Istwan*), v adrese je však použitá opačná štruktúra usporiadania: krstné meno + priezvisko (*Panu Kasperowi Krimplai*).

III. 5. Lexika

Z hľadiska pôvodu môžeme väčšinu lexém nachádzajúcich sa v analyzovanom texte charakterizovať ako neutrálne – vyskytujú sa totiž rovnako v slovenčine i češtine a nemajú ani výraznejší nárečový charakter.

1. Ako slovenské lexémy by sme mohli určiť slová patriace do právnej a administratívnej slovnej zásoby: strana (*strany dlubu ktéry mamě* – v tomto prípade vo význame z hladiska, na základe); nevyplnil (*slib newiplinil*); voči (*wočy Panu Cervowyy*); turák (*čtiry turaky* – vo význame druh platidla); učinia (*učinga*) a pod.

2. Nárečové lexémy sa v texte pravdepodobne z dôvodu jeho administratívno-právneho charakteru objavujú v minimálnom množstve. Ako nárečový môžeme snáď chápať len tvar vinšujeme (*wińšugemě*) vo význame želať a tvar trimať (*co se pak budemě trimat*) vo význame držať, riadiť sa.

3. Ako lexémy českého charakteru môžeme určiť tvary: pohledával (*pohledawal*) – oproti slov. pohľadával (HSSJ III.⁴⁵ /s. 627 – 628/ uvádza okrem iných aj významy „obrátiť sa na niekoho s nej. žiadosťou“, resp. „predvolať niekoho na súd, zažalovať niekoho“, „obrátiť sa písomne o pomoc na niekoho“, či „uplatňovať nárok na niečo, požadovať niečo“ – „dožadovať sa súdnou cestou“), *nebo, aneb, pak*, jestli (*gezli*) atď.

4. Najvýraznejšie sa v texte prezentujú slová cudzieho pôvodu:

- a. latinského: *Magistrat* (HSSJ II.⁴⁶ /s. 245/ uvádza významy: 1. administratívny úrad, 2. predstavenstvo mesta, mestská rada); *Conventuge/Conventovat* (Kuchár⁴⁷ uvádza tvar *conventiones* a vykladá ho ako predaj); *termin*; *terminowaly* (terminovať – určiť presný termín⁴⁸); *Cytacy* (HSSJ I.⁴⁹ /s. 190/ uvádza tvar *citacia* vo význame písomné predvolanie na úrad, resp. sťažnosť, žaloba); *Comparowat* (HSSJ II. /s. 81/ uvádza tvar *komparowat* vo význame zúčastňovať sa na niečom); *Obligatormi* (HSSJ III. uvádza významy: 1. zabezpečovanie sa pre prípad neplnenia dohodnutého, podmienka, záväzok; 2. písomná záruka o prevzatí (plnenia) niečoho, dlžobný úpis /s. 42/); *Datum*; *Die ultima Febr.* (v poslednom dni februára),
- b. nemeckého: *Richtar*; *Wachmistrom* (strážca, mestský policajt, strážmajster),
- c. maďarského: vplyv maďarčiny sme zaregistrovali len v hungarizácii tvaru názvu obce Štítnik (*Csetnek*).

⁴⁵ Historický slovník slovenského jazyka III. O – P. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1994, 653 s.

⁴⁶ Historický slovník slovenského jazyka II. K – N. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1992, 624 s.

⁴⁷ KUCHÁR, R.: Žilinská právna kniha. Magdeburgské právo. Bratislava: VEDA Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1993, s. 56.

⁴⁸ Kuchár, 1998, s. 117.

⁴⁹ Historický slovník slovenského jazyka I. A – J. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1991, 535 s.

IV. ZÁVER

Na základe vykonanej analýzy môžeme konštatovať, že podľa charakteru javov, ktoré sa nachádzajú v texte, môžeme jazyk skúmaného listu označiť ako kultúrnu slovenčinu,⁵⁰ o čom môže svedčiť štylistická orientácia textu. Tento text, ako typický príklad dokumentu písaného v kultúrnej slovenčine je určený pre vyššie, kultúrne a spoločenské ciele slovenskej society. V analyzovanom texte sú zastúpené jednotky právnej a administratívnej slovenskej lexiky, no zároveň i lexémy pochádzajúce z latinčiny a nemčiny, rovnako charakterizujúce dobový „vyšší“ štýl. V jazyku textu je badateľná absencia výraznejších nárečových javov, predovšetkým na lexikálnej rovine. Na druhej strane sa však isté, hoci nepočetné, nárečové javy v texte analyzovaného listu predsa len vyskytujú, pričom ich existencia je tiež typickým znakom podoby dobového stavu kultúrnej slovenčiny⁵¹. Na základe týchto nárečových javov môžeme skúmaný text konkrétnejšie hodnotiť ako kultúrnu stredoslovenčinu juhovýchodného typu s istými prvkami východoslovenských nárečí, ktoré sa do jazyka textu dostali pravdepodobne vplyvom obchodných a súkromných stykov autora listu Ištvána Rininiho s obyvateľmi mesta Spišská Nová Ves, ale aj geografickou blízkosťou východoslovenského nárečového makroareálu a východogemerských nárečí.

Z historického a sociálneho hľadiska je skúmaný text dôkazom existencie zbojníckych (zlodejsko-podvodníckych) praktík aj v prostredí miest, nie len v horách. Respektíve aj v prostredí mestského patriciátu, nie iba, ako „akt vzbury u feudálnych poddaných“, ale aj ako istý amorálny spôsob obohacovania sa na úkor iných spoluobčanov. Hoci toto „ekonomické zbojníctvo“ si pravdepodobne vyžiadalo menej obetí na životoch než zbojníctvo hôrne, bolo pre spoločnosť a bežného obyvateľa rovnako nebezpečné a neprijateľné.

⁵⁰ Kultúrna slovenčina je kultivovaná, nadnárečová, primerane štylisticky diferencovaná, ale nekodifikovaná, celospoločensky nezáväzná forma predpisovnej slovenčiny. Z toho, že bola nekodifikovaná formou jazyka, vyplýva, že jeho štruktúra nemohla byť celkom jednotná. V kultúrnej slovenčine sa odrážajú v nerovnakej miere kontakty najmä so súdobou češtinou, v lexike aj s latinčinou, maďarčinou a nemčinou. (KRAJČOVIČ, R. – ŽIGO, P.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 2002, s. 17.) (O kultúrnej slovenčine podrobnejšie pozri: KARPINSKÝ, P.: Pokus o historicko-jazykovú analýzu listiny z roku 1865 pochádzajúcej z východného Slovenska. In: Varia X. Zborník materiálov z X. kolokvia mladých jazykovedcov. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2003, s. 232 – 241. KARPINSKÝ, P.: Historicko-lingvistická analýza administratívneho textu z roku 1699 s prihliadnutím na interlingválnosť kultúrneho jazyka. In: Varia XI. Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2004, s. 64 – 72.)

⁵¹ Kultúrna slovenčina totiž vznikala na báze jednotlivých krajových nárečí, na základe čoho vymedzujeme tri varianty kultúrnej slovenčiny: kultúrna západoslovenčina, kultúrna stredoslovenčina, kultúrna východoslovenčina.

V. Prepis textu

Zdrawy dobreho, a pokoge staleho winšugemě

Panu Richtarowy, y slawnemu Magistratu Dobre znamo Wašeg Milosty, Pan Rychtar, že pred gednim Tidnom, poble-dawal som Wašu Milost, gako Pana Richtara, strany dluhu který mamě u Pana Cerva Kašpara, za sto y za Šesnac toni Medu, won Dobry Pan, pred panom Richtarom slibowal, že gakoby pominulu strelu sem knam do Štitnika prigdě, a nas Conventuge, a sobě pokog snamy sprawy, ale swug slib newiplinil, nebo knam nepřišol, steg tehdi přičiny Pro-simě Pana Richtara y Slawny Magistrat, abi nam wtegot weci poslužili, a gemu terminowaly, wšak od Citacy: čti-ry turaky posilamě panom Wachmistrom, ušak na termin kedi nam dagu Pan Richtar y Slawni magistrat nech nam dagu naznamost, od tichto lidi, aspon d(w)oma aneb tro-ma slowy slowy nech napišu chcemě Comparowat, y zgeho Obligatorimi, co se pak budemě trimat, panom za gegich pracu chcemě Conventowat, naša pak žadost gaka bula pred Panom Richtarom, y wočy Panu Cervowu, ponewadž predal naš med za hotougě Penizě Pan Cerva Numero 46 toni a zatge nasso penize kupil sebe med druhy, který mu ge wedworě, tak naša Žadost bula u Pana Richtara aby tol-ko toni stobo medu nam daly do ruk, tak y teras prosimě, aby Pan Richtar, y Slawni Magistrat, tich 26 toni aby wzaly podswu moc, aby snad za našo penezě kupeni med nepre-dal a ginemu nezaplátil, o wišnge pak toni gak Prawo sebu donese, co gezli učinga slawni Magistrat budeme se chcet od služit zastawame na ten čas na službu hotowy

Datum Csetne
A°1737 Die ultima Febr.

Rinini Istwan
Y Stowarišy

Rubová strana listu:

Geho Milosty Panu Kasperowi Krimplat, naten čas wslaw nem Mes-te w Noweg Wsy Panu Richtarowy, y Slawnemu Magistratu Tu Prinaležy W Nowegusy

RESUMÉ

Jazyková analýza historického textu sťažnosti obyvateľa Štítnika na zbojníctvo a podvodníctvo obyvateľa mesta Spišská Nová Ves

V úvode príspevku sa autor z hľadiska historiografického, etnografického a jazykového zaoberá definíciou slova zbojníctvo. Pričom z pozície súčas-

ného jazyka upozorňuje na rozdiel v slovníkovej definícii lexémy zbojníctvo a lúpežníctvo. Tento rozdiel, akceptovaný aj historiografiou a etnografiou, sa realizuje predovšetkým v príznaku sociálneho aspektu obsiahnutého v akte zbojníctva. Paradoxné však je, že hoci v súčasnom jazyku sú zbojníctvo a lúpežníctvo chápané ako morálne odlišné akty, z vývinové hľadiska sa ukazuje, že v minulosti boli obe tieto slová používateľmi chápané ako synonymické výrazy, čo autor dokazuje na príkladoch z niekoľkých historických textov.

V druhej časti príspevku sa autor venuje konkrétnej jazykovej analýze historického dokumentu dokazujúceho existenciu zbojnických a lúpežníckych praktík nie len u tzv. hôrných zbojníkov ale aj u mestského obyvateľstva.

Zbojnický kapitán pri stánku s pivom

prekl. Wania Manczewa-Wicik

Asi najlepší – lebo provokačne úprimný vo svojich intenciách – titul pre tento článok by mal znieť: „Kogo w mordę loć?“, bohužiaľ rýchlejší ako autor bol jeden z novinárov vysoko nákladových novín, ktorý písal o mimoriadnej kariére tatranského zbojníka a goralu v reklame. V posledných rokoch nám táto mediálna veľkovýroba priniesla mnohé dôkazy na to, že v tejto oblasti je goral dobrý na všetko, pretože úspešne reklamoval tak margarín („Mos Kame, cosik dostanies”), mlieko („takiego że hej!”), omáčky, lieky (Cosik mie w krzizach łomie), disperzné farby (Maryś, ino roz!), paplóny a posteľnú bielizeň, dokonca aj vozidlá a akumulátory (To jo se zapole!). Je dokonca ťažké určiť, aká je táto rodina početná, keďže k tomu by sme mali aj rozhlasovú reklamu, veľkoplošné reklamné tabule pri cestách, príležitostné reklamné tlačivá, nálepky, obchodné katalógy a pod., ktoré je niekedy ťažko zaregistrovať, a ktoré unikajú pozornosti vedcov. Bezpochyby najvýraznejšou (a najkontroverzejšou) jej zložkou ostáva prítomnosť goralov v reklamných spotoch, ktoré reklamujú niektoré všeobecne známe značky pív, napr. Harnaś, Tatra („Tatra – sakramencko dobre piwo”, a v novej verzii, ktorá neuráža náboženské cítenie: „Straśnie dobre piwo z nasyk poskik Tater”). Tento článok nadväzuje na text *Interdialekt góralski w mediach i reklamie* (Sikora 2005), ktorý som prezentoval na predchádzajúcej, prvej konferencii v Bukowine z cyklu venovaného goralom; tamže by som chcel odoslať týchto čitateľov, ktorí by sa chceli bližšie zoznámiť s niektorými všeobecnými vtedy vyjadrenými závermi, na ktoré sa tu v určitom rozsahu odvolávam a v ktorých pokračujem. Kvôli nedostatku miesta dôležitým teoretickým a metodologickým otázkam venujem iba niekoľko syntetických poznámok.

Prejdime k veci. Môj článok venujem jednej agresívnej reklamnej kampani na pivo, ktorá získava zákazníka vďaka *goralskosti* a využívaniu vo svojej marketingovej stratégii popularity a pozitívnych konotácií niektorých prvkov kultúry a folklóru poľských goralov. Ide mi o pivo Harnaś, vyrábané

pivovarom v Okocime – od roku 2001 Carlsberg Okocim¹, v samom „srdci hôr“ neďaleko Brzeska. Pridajme tiež, že od roku 2002 už výroba v Okocime nie je založená na neefektívnom klasickom kvasení, namiesto toho (ako aj všade inde) bola spustená linka ohromných fermentačných tankov a ... vyrábajú sa milióny litrov piva², ktoré treba predať na trhu, na ktorom sa v značnej miere presadilo niekoľko iných pivovarských gigantov. V takejto situácii nikto na reklame a ostatných formách propagačnej činnosti nešetří, heslo „reklama hybnou pákou obchodu“ sa realizuje v praxi.

Pre zachovanie objektívizmu (a takisto pre pocit povinnosti a slušnosti) si tu treba všimnúť jednu dôležitú a chúlостivú skutočnosť. Reklamné kampane na pivo zaplavujúce (už niekoľko rokov) naše médiá sa už stali pre všetkých všedné. Ako sa zdá, koncerny bojujúce o vplyvy v prvej etape sledovali jeden spoločný, vyšší cieľ, ktorý spočíval v presvedčení Poliakov, aby zmenili svoj zákaznícky vkus, zrevidovali všeobecne ľahostajný vzťah k pivu, aby sa tento zlatistý nápoj presadil aj „v salónoch“ a aby získali pre pivo mladých zákazníkov. Tento cieľ bol pokrytecky zdôvodňovaný potrebou zmeny mimoriadne sociálne a zdravotne škodlivej štruktúry spotreby alkoholických nápojov. So smútkom musíme povedať, že v týchto plánoch uspeli, s dôkazmi čoho sa súčasne veľmi často stretávame.

Druhá etapa, ktorá sa začala v momente určenia rozsahu a upevnenia podielu na trhu, prináša boj o zákazníka, tvorenie nových značiek, realizáciu zaujímavých marketingových stratégií. Skončila sa už v médiách doba bezmyšlienkovite dabovaných reklamných spotov. Výrobcovia reklám, hľadajúci inšpirácie a vierohodnosť, stále odvážnejšie siahajú do pokladnice poľskej národnej kultúry, tradícií a mýtov. K slovu prichádza etnocentrická orientácia, a na javisku reklám popri literárnom a filmovom hrdinom (*Ociec prac?*; *Mos Kame, cosik dostanies!*)³ sa objavujú autentickí a falošní goralí s charakteristickým nárečím a zmyslom pre humor. Takúto marketingovú stratégiu, ktorá sa zakladá na využívaní široko chápanej goralstvi v historických aj v súčasných vzťahoch, realizujú obidva pivovarské konzorciá: Grupa Żywiec a spomínaná už tu Grupa Carlsberg.

¹ Tomuto koncernu sa na poľskom trhu podarilo v roku 2001 vytvoriť konzorcium Carlsberg Polska a to spojením firiem: Okocim S.A., Browary Dolnośląskie Piast S.A., Bosman Browar Szczecin S.A. a Kasztelan Browar Sierpe S.A. (údaje z oficiálnej webovej stránky Carlsberg Okocim). Týmto spôsobom sa skončila vojna veľkých firiem na poľskom privatizačnom trhu, a začala sa vojna o zákazníka a preberanie zákazníkov od rovnako silnej konkurencie.

² Vďaka veľkej kapacite moderných obrovských pivovarov sa dnes v priebehu dní a hodín vyrába toľko, koľko prednedávnom v priebehu mesiacov a týždňov.

³ Ide tu o reklamu pracieho prášku, ktorá nadväzuje na filmové spracovanie „Potopy“ H. Sienkiewicza a slová mladých Kiemliczovcov, ktorí sa takto často obracajú na svojho otca. Zase v reklame na margarín vystúpili herci účinkujúci v seriáli Jánošík.

Živá prítomnosť goralov a prvkov ich kultúry v reklame nie je náhodná; nemôže sa tiež redukovať iba na hľadanie novej firemnej značky. Výstižne hovorí o tom Piotr Majerczyk odpovedajúc na týkajúcu sa tejto témy otázku novinárky Tygodnika Podhalańskiego (č. 40/872): „Po prostu nasz folklor podoba się, więc jest wykorzystywany”; Jan Karpiel Bułeczka k tomuto trefne pridáva: „Góral to jedyny rozpoznawalny Polak. Wiem od ludzi pracujących w reklamach, że bardzo dobrze im się współpracuje z góralami. Są bardzo elastyczni, inteligentni”.

Musíme s týmto názorom súhlasiť, avšak vyžaduje si komentár a hlbšiu reflexiu. Skutočnosť, že sedliacke, goralské nárečie a kultúra nenesie bremeno negatívnych konotácií, nepodlieha diskusii. Avšak za svoju popularitu, vysokú hodnotu v poľskej národnej kultúre, schopnosť vzbudzovať pozitívne emócie a dojmy nevdačia svojim súčasníkom, ktorí tento vzácny depozit predkov iba zdedili. Zhoda objektívnych okolností bola príčinou, že goralské nárečie, tanec, kroje a hudba sa dnes stáva nejakou ikonou, vizitkou poľského folklóru. Oblečené po krakovsky individuum s pávím perom na čiapke, pózujúce turistom na krakovskom námestí je polutovaniahodnou karikatúrou Bartosza Głowackého a Błażeja Czepca – goral v regionálnom kroji plne využíva svoju neohrozenú pozíciu. Neodvratné civilizačné zmeny zapríčinili skoro úplnú dezintegráciu tradičnej vidieckej kultúry, rozklad sedliackeho étosu (por. Sulima 1997: 113-114); situácia Podhalia a niekoľkých iných regiónov je z tohto hľadiska výnimočná (por. Reichan 1999). Otázka, či odolá ešte dlho ľud pod Tatrami tejto veľmi vplyvnej tendencii, je zdrojom starostí mnohých osvietených obyvateľov Podhalia. Príznamy nevýhodných zmien vidíme najmä vo vzťahu miestneho obyvateľstva k nárečiu, výrazne hnanému nepriaznivými vetrami smerom k zbavenému výrazu interdialektu, ktorého slovná zásoba mizne veľmi rýchlo.

Sledujúc kariéru goralu v reklame, osobne by som toto mediálne povýšenie situoval medzi javmi, ktoré som pracovne nazval (pozri Sikora 2005) privlastnením symbolov národnej kultúry pre účely obchodnej činnosti, marketingu a stále bezohľadnejšieho boja o zákazníka. Objednávateľia reklám hľadajúc žiaducu inšpiráciu a atraktivitu pre odberateľa unaveného záplavou mediálneho šumu sa rozhodli, že je to možné dosiahnuť relatívne jednoduchými prostriedkami pri využití bohatstva národnej kultúry a mýtov. Mohli by sme povedať, že v zaujímavujúcom nás prípade bola táto akcia rýchla a pomerne účinná. Týka sa to najmä uvedenej reklamnej kampane na pivo Harnaś.

Jej tvorcovia v nej rezignovali, asi nevhodne, z účasti autentických goralov⁴. Autori namiesto toho siahli po výdobytkoch modernej techniky.

⁴ Ako sa písalo v tlači, v dôsledku pochybností a rozporov medzi zúčastnenými stranami, ako aj medzi samými goralmi.

Prítomný v televízii už niekoľko rokov cyklus reklám sa vyznačuje použitím pokročilej počítačovej techniky, spojenej s dialogickým textom napodobňujúcim goralské nárečie. Vďaka vymoženostiam počítačovej animácie, ktorej efekty môžeme obdivovať v mnohých amerických superprodukciami (Shrek, Pán prsteňov), sa reklama zbavila nepríjemnej (najmä pre mladých ľudí) konvencie, postavy získali individuálny rozmer a autorom sa podarilo vyčarovať naozaj rozprávkové krajinky horskej Arkádie. Medzi týmito zákrokmami zameranými na stvárnenie hôr ako mýtickej kolísky chmelového nápoja a všeobecne pivovarníctva (pozri nižšie) s spech a popularitu pôvodného filmového hrdinu (seriál „Jánošík“) s úlohami Marka Perepeczku (Janosik), Bogusza Bilewského (Kwiczol) a Witolda Pyrkosza (Pyzdra). Ani sa s tým neskrývajú, keďže na zvukovej stope každého reklamného dielu nájdeme prepracovaný hudobný motív z tohto filmu. Postava *Harnasia* zase má všetky nevyhnutné atribúty zbojníka a goralského héraosa. Imponujúca postava, nadľudská sila a fyzická kondícia, kroj, *pistolce* a valaška, orlí nos, prenikavý a úprimný pohľad nám nenechajú priestor pre pochybnosti. Dokonca tvorcovia posilnili jeho vierohodnosť ako sedliaka gorala (vie kosiť). Dostal aj krásnu *frajerku* a družinu kompánov, ktorí tvoria potrebné pozadie pre skutky hrdinu, ale príliš nezaujímajú pozornosť diváka. Pokiaľ ide o estetické hodnoty, celok robí dobrý dojem, každý z týchto filmov je spracovaný vo všetkých podrobnostiach; týka sa to využitia hudobných prvkov a rôznych zvukových efektov. Ozajstnou prehrou je však prítomné na obrazovke nárečie, ktoré je odporne znetvorené nepodareným napodobňovaním nejakého jestvujúceho v bežných predstavách stereotypu reči goralov, citát: „Godojo, ze mocie nowego Hornosio“, „Wygroj pińc out!“. Je to určite výsledok nedostatku jazykovej konzultácie a ... mimoriadnej arogancie ľudí zodpovedných za produkciu.

V priebehu tohto roku v najsledovanejších hodinách bolo odvysielaných niekoľko reklamných filmov⁵, ktoré tu nebudem bližšie charakterizovať, ale pripomeniem iba fragmenty textov a hesiel: „konkretnie się narąbalem“⁶; ktoré sa spája s názvom výrobku: „Harnaś – piwo po zbóju“, ďalej: „Kolejka dlo syćkich!“⁷ a „Harnaś – piwo z górskiej półki“; „Wysed jo se łóncke kosic“

⁵ Okrem reklamných spotov spojených s účasťou poľských skokanov na Svetovom pohári vysielaných počas pretekov. Nezaoberám sa reklamou Harnasia vysielanou minulý rok a skôr, vďaka ktorej toto pivo získalo pochybnú slávu: "Trza go w morde loć!".

⁶ Celá konštrukcia tejto reklamy je rozvinutím triviálnej slovnéj hry, ktorá patrí skôr k expresívnemu hovorovému jazyku: Harnaś ako postava z kreslených filmov v jednej chvíli rúbe na kúsky veľkú jedľu, a už o chvíľku ide na posedenie pri pive do krčmy... Úroveň samotného jazykového vtipu si nevyžaduje komentár, avšak stojí za pozornosť, keby sme sa mali zamyslieť nad vkusom potenciálneho príjemcu tejto reklamy.

⁷ Dej v tomto prípade poháňa divoká jazda lanovkou, hrdina sa ponáhľa, aby doniesol smädným hosťom zásoby piva – preto máme slovnú hru „kolejka dla wszystkich“.

– k skladbe DePress; a nakoniec „Wygroj milion”, „Zrobie z ciebie milionera” a obrázok s titulom „Odświeżyliśmy Harnasia”. Odlišujú sa pozitívnym pomalým vzdalovaním sa od vulgárnosti a triviálnosti, siahaním po hitoch súčasnej hudby inšpirovanej folklórom. Pochybnosti však vzbudzuje exponovanie fyzickej lásky najmä v kontexte alkoholu. Navyše sa Harnaś dočkal vlastnej webovej stránky⁸, na ktorej sa nachádza veľmi zaujímavý výskumný materiál.

Prirodzene neexistuje úplne samozrejмый súvis medzi charakterizovanými tu stručne reklamnými textami a konzumáciou danej značky piva (takýto vzťah sa nevyskytuje ani medzi krásnou ženou a novým modelom vozidla). Takáto súvislosť sa môže objaviť až v rámci určitého rebríčka kultúrnych hodnôt, vďaka ktorým sa stelesňujú konotačné zložky reklamného textu. Transfer žiaducich z hľadiska výrobcu hodnôt sa môže realizovať vďaka priradeniu danej značky/ výrobku nejakých pozitívnych asociácií (por. Pitrus 2000:60), ktoré rozhodujú o obchodnom úspechu. Odhalenie tohto presvedčovacieho mechanizmu si vyžaduje uplatnenie subtílnych výskumných nástrojov, predstavené tu výsledky mojich výskumov nemôžu byť preto považované za plne uspokojivé a myslím si, že si dokonca vyžadujú aj upresnenie a revíziu.

Ako vidíme, odvolávanie sa na prvky zbojníckeho a tatranského mýtu, goralského nárečia, prvky horského životného prostredia a pod. v súlade so zámerom tvorcov reklám plní úlohu určitého katalyzátora. V realizovanej komunikačnej stratégii otvára totiž priestor pre pozitívne asociácie, v ktorom sa objavujú najnosnejšie, atraktívne a najrozšírenejšie v široko chápanom kultúrnom obehú (najmä masovom) symboly a mýty Tatier a goralskosti (por. Sikora 2002; 2005). Na aktivizovanie a expozíciu tohto druhu kultúrnych prvkov je v značnej miere nastavená mediálna kreácia v celom cykle reklám „goralského“ piva. Mimoriadne výrazne sa tu črtá inštrumentálne využívanie symboliky Tatier – priestoru hôr ako ideálu prírody, pokladnice vyšších citov, *sacrum*, opory čistoty (aj doslova chápanej), rozprávkovej a plnej tajomstiev krajiny (por. Kolbuszewski 1982). Por. niektoré fragmenty internetových reklamných materiálov:

„Piwo z górskiej półki! Męskie piwo z charakterem, poczuciem humoru i górskimi korzeniami.”

„Harnaś to piwo o zdecydowanej barwie i szlachetnym smaku, wyrazistym jak górski grań. Górski legenda i powód do dumy okocimskich piwowarów.”

„Harnaś – szlachetne, męskie piwo pełne siły, humoru i pogody ducha. Orzeźwia i cieszy swoim wyjątkowym smakiem i aromatem.”

⁸ www. piwoharnas.pl

Túto ideológiu uplatňuje celá webová stránka venovaná pivu Harnaś⁹, najmä pokiaľ ide o presadzovanie idealizovaného obrazu hôr – opory oza-
jstných hodnôt, ktoré mýtické „okocimské“ vrchy poskytujú celému procesu
výroby piva.

„Szlak mokry – zaczynamy od źródła. Krystaliczna woda to jeden
z największych skarbów gór – to właśnie ona decyduje o doskonałym smaku
Harnasia. Czerpiemy ją z górskich ujęć i kierujemy do naszej ukrytej wśród
górskich grani sekretnej warzelni, gdzie łączymy ją z doskonałym słodem,
wesolym chmielem i odrobiną górskiego powietrza.” – a dalej brečka „wysyła
się w wyższe partie gór, by ją ochłodzić przed dalszymi zabiegami”.

Tam antropomorfizovaný Harnaś oddychuje po unavujúcom kvasení
kochajúc sa krásnymi horskými krajinkami.

Horské prostredie je tu nejako anektované mýtickým priestorom,
je začlenené do štruktúry mýtu, por. napr.: „pivná cesta” s *Krynicznymi
Siklawami, Górami Kadziowymi, Górami Drożdżowymi, Polaną Leżakową,
Kotlinką Klarowności* a pod. Hory sa nejako stavajú garantom mimoriadnych
hodnôt piva, poskytujú mu svoju veľkoleposť.

Z bohatstva mýtu o zbojníkoch a legendy o Jánošíkovi čerpá reklama
veľmi selektívne, navyše zjednodušuje prevzaté prvky a ohromuje odbera-
teľa obrazmi nadľudskej fyzickej sily, bujarého temperamentu, nespútanej
fantázie, bujnosti. Presvedčujúci charakter reklamy sa prezradzuje v cha-
rakteristickej nefunkčnosti aktivovaných významov. Ajhľa reklamný Harnaś
rúbe valaškou stáročný strom na polená a to iba preto, aby mohol povedať:
„Konkretnie sie narąbałem”; uteká ozlomkrky lanovkou [*kolejka linowa*], aby
mohol priviezt rundu piva pre všetkých [*kolejkę dla wszystkich*] a pod. Zo
schémy lacných smiešnych trikov sa zdanlivo vymaňujú reklamy, v ktorých
sa ozýva deformovaná symbolika Jánošíka ako strážcu sociálnej spravod-
livosti, por.: „Zrobię z ciebie milionera!” a komentár na webovej stránke:
„Milion wygrany! Harnaś sprawiedliwy spełnia obietnicę!”.

Autori rozoberaného tu cyklu reklám sa zámerne vyhýbajú zreteľnej
argumentácii, propagácia alkoholu je totiž morálne nejednoznačná a trestu-
hodná z hľadiska sociálneho záujmu. Namiesto toho využívajú subtílnejšie
formy presvedčovania. Tatransko-goralsko-zbojnícke maskovanie má za cieľ
na jednej strane odpútať pozornosť odberateľa od skutočných zámerov tvor-
cov reklamy, na druhej strane má zase priviesť k identifikácii samotného
nápoja ako stálej zložky goralskej kultúry, a následne povzbudiť u odbera-
teľa záujem o identifikáciu s reklamovanou značkou. Využívanie goralskos-
ti pre marketingové účely, exploitovanie niektorých zakorenených v poľs-
kej kultúre zložiek zbojníckeho mýtu, stereotypu gorala, inštrumentalizácia
týchto značiek v reklamných textoch a nakoniec ich zapojenie do okruhu

⁹ Tamže.

masovej komunikácie, má vážne následky. Na prvom pláne je tu charakteristická devalvácia a reinterpretácia obsahu stereotypu goral – zbojníckeho kapitána v bežných poznávacích štruktúrach, znehodnotenie mýtu zbojníka Jánošíka. Ide tu najmä o čoraz bežnejšie pripisovanie goralom náchylnosti na príliš veľkú konzumáciu alkoholu, upevňovanie predstavy o goralovi opilcovi¹⁰, čo vzbudzuje oprávnené protesty medzi osvietenými obyvateľmi Podhalia. Týmto spôsobom tieto dôležité pre poľskú kultúru symboly podliehajú určitému privlastneniu v presvedčujúcom diskurze reklamy. Milujúci slobodu goral – vlastenec, zbojník – obranca utláčaných, „równający swiat”, hrdý na svoj pôvod a dedičstvo „končr” s fľašou piva v ruke, a spolu s ním kompromitujúce sa vo výparoch alkoholu iné zložky goralského étosu: príslovečná odvaha, fantázia, živelnosť, pohostinnosť, česť a statočnosť.

Musíme skončiť reptat a zmeniť tón. Ukazuje sa totiž, že devalváciu a dezintegráciu zbojníckeho mýtu sprevádza ... prekvapivo vysoký vzostup percentového obsahu alkoholov v reklamovaných nápojoch: dosiahol už číslo 40¹¹, a v tejto alkoholickej licitácii, ako ma informoval môj kamarát z oblasti Łysice¹², palmu víťazstva drží zbojník świętokrzyský Szydło z Szydłowa, ktorý svoju podobizeň poskytol tamojšej pálenke z limitovanej série. Všetko poukazuje na to, že v tomto prípade alkoholovému kvaseniu bolo podrobené ovocie reklamného úspechu tatranského zbojníka Jánošíka. Ak je v tom nejaký pozitívny prvok, nech aspoň týmto spôsobom reklama slúži podhalianskej otázke, tým viac, že ušľachtlosti nápojov zodpovedá cena, čo spolu tvorí zreteľný dôkaz vzbudzujúceho pochybnosti povýšenia zbojníka v masovej kultúre.

Literatúra

- Barmiński J., 1977, O derywacji stylistycznej (na przykładzie poetyckiego interdialektu folkloru i „gwary” w literaturze), [In:] Z zagadnień języka artystycznego, red. J. Bubak i A. Wilkoń, ZNUJ, Prace Językoznawcze z. 54, Krakov, s. 87-111.
- Bralczyk J., Mosiołek-Kłosińska (red.), 2000, Język w mediach masowych, Varšava.

¹⁰ Upevňovanie sa tohto negatívneho stereotypu potvrdzujú výsledky dotazníkového prieskumu medzi mládežou (za informácie ďakujem dr. Marii Madejowej, riaditeľke Humanistického inštitútu PPWSZ v Novom Targu).

¹¹ Vodka „Harnaś” sa vyrába v Łańcucie.

¹² Dr Maciej Rak, pracovník PPWSZ v Novom Targu. Za túto overenú informáciu mu týmto srdečne ďakujem.

- Dubisz S., 1988, Formy i funkcje stylizacji gwarowej w ludowym nurcie prozy, „Polonistyka”8, s. 610-622.
- Jachnis A., Terelak J.F., 2002, Psychologia konsumenta i reklamy, Bydgoszcz.
- Kąś J., Kurek H., 2001, Język wsi, [In:] Język polski, red. S. Gajda, Opole 2001, s. 440-459.
- Kolbuszewski J., 1982, Tatrzy w literaturze polskiej 1805-1939, Kraków.
- Kućała M., 1960, O słownictwie ludzi wyzbywających się gwary, Biuletyn PTJ XIX, s. 141-156.
- Kurek H., 1988, Jak się mówi na wsi, czyli kilka uwag o zanikaniu gwar (system fonetyczny), Język Polski LXVIII, s. 50-54.
- Ożóg K., 2001, Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia, Rzeszów.
- Pitrus A., 1999, Zrozumieć reklamę, Varšava.
- Pitrus A., 2000, Znaki na sprzedaż, Varšava.
- Reichan J., 1999, Gwary polskie w końcu XX w., [In:] Polszczyzna 2000, red. W. Pisarek, Kraków, s. 262-278.
- Sikora K., 2002, Mechanizmy stylizacji na gwary podhalańską na przykładzie kawałów o góralach i bacach, [In:] Rozmaitości językowe, red. M. Skarżyński, M. Szpiczakowska, Kraków, s. 281-293.
- Sikora K., 2005, Interdialekt góralski w mediach i reklamie, [In:] Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny). Literatura i język, red. M. Madejowa, A. Mlekodaj, K. Sikora, Nowy Targ, s. 258-265.
- Skowronek K., 1993, Reklama. Studium pragmatolingwistyczne, Kraków.
- Sulima R., 1997, Kultura ludowa i polskie kompleksy, [In:] Czy zmierzchny kultury ludowej?, red. Zagórski S., Gołębiowski i in., Łomża, s. 109-115.
- Wilkoń A., 1984, Problemy stylizacji językowej w literaturze, „Przegląd Humanistyczny” 3, s. 11-27.
- Niezabitowska A., 1969, Góral w historii i dialektach języka polskiego, Onomastica XIV, s. 162-174.

Jazykový obraz sveta v mikroštruktúre „zbojnických“ literárnych dialógov

prekl. Kumírta

Rôznorodosť jazykov a odlišnosť pohľadov na svet, odlišnosť názorov na meniacu sa skutočnosť¹. Tieto teórie vypovedali už prví vedci, ktorí sa zaujímali problémom vplyvu reality spoločnosti človeka na jazyk alebo opačne vplyvu jazyka na meniaci sa svet. Predmetom rozporu medzi predstaviteľmi názorov Humboldta a neokantistov (Cassirer) je otázka, či v jazyku nachádzame jednoducho „odraz“ skutočnosti, alebo či jazyk vytvára obraz skutočnosti. Súčasní jazykovedci (Bartmiński, Anusiewicz) sa prikláňajú k názoru, že jazyk vytvára skutočnosť. Realitu v jazyku nazývajú odborníci odrazom, projekciou, vytvorením alebo vlastne interpretáciou².

Možno tvrdiť, že v jazyku je zapísaný obraz našej kultúry³, pretože postrehujeme len určité fragmenty skutočnosti, niečo ako *pohyblivú mozaiku obrázkov*⁴, ktoré sú objavené, neskôr používané a určitým spôsobom usporiadané. Určite ešte stále existujú mnohé stránky reality, ktoré nie sú vyjadrené explicitne. Možno to, čo je pre nás, používateľov štandardných európskych jazykov, nepostrehnuté, je objavené a denne používané skupinami tzv. primitívnych ľudí. Prvky bezvýznamné pre mestského človeka, sa nepoužívajú alebo sú používané druhorádym spôsobom. Tie isté prvky reality môžu byť základným kameňom existencie a komunikácie obyvateľov na dedine.

¹ Ernst Cassirer, *Język i budowa świata przedmiotowego* v knihe *Antropologia słowa*, red. G. Godlewski, Warszawa 2004, s. 68.

² Jerzy Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata* v knihe *Językowy obraz świata*, vyd. J. Bartmińskiego, Lublin 1999, s. 105.

³ Benjamin Lee Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, Warszawa 1982, s. 18.

⁴ Wilhelm von Humboldt, *O różnicach w budowie ludzkich języków oraz ich wpływie na duchowy rozwój rodzaju ludzkiego* v knihe *Antropologia słowa*, vyd. G. Godlewski, Warszawa 2004, s. 63.

*Jazyk je sprievodcom po „spoločenskej skutočnosti“, zároveň aj symbolickým kultúrnym sprievodcom*⁵. Človek nebude vždy nanovo spoznávať svet – obraz skutočnosti je zachytený v lexike a gramatike a nepriamo vplyva na nové, tvoriace sa myšlienky. Má podiel na novom vytváraní sa kultúry. Jazyk potom plní funkciu archívu aj odkazovača. V systéme vzniká veda o svete, v ktorom žije daná spoločnosť, budúce pokolenia, učiac sa od najmenších rokov materinský jazyk. Podvedome si vytvárajú určité kultúrne vzorce, ktoré sú ukryté hlboko v každom texte, objavené po prvýkrát⁶. K takýmto vzorcom patria okrem iných aj zásady správania, metódy postupu, hierarchia hodnôt akceptovaná určitou skupinou ľudí atď.⁷

Predmetom analýzy tejto práce sú regionálne podhalanské texty písané nárečím. Na začiatok chcem položiť otázku – môžeme hovoriť pri používaní jazykového dialektu o špecifickom pohľade na svet? Podľa kontroverznej koncepcie Karola Dejny sú dialekty regionálnymi jazykmi používaných etnickými skupinami s pripomienkou, že tolko, koľko máme jazykových obrazov skutočnosti, tolko jazykov je na svete, môžeme vyvodit', že aj v ľudovej reči nachádzame subjektívnu interpretáciu sveta.

Rozdiely v JOS (jazykových obrazoch sveta – skratka všeobecne používaná jazykovedcami) štandardných európskych jazykov nie sú veľké. Rozdiely medzi nárečím a jazykom sú ešte menšie. Literárny poľský jazyk bol vytvorený na báze dialektov v procese evolúcie. V ňom sú zahrnuté určité pozorovania prvých členov spoločenských kmeňov. Tiež možno zdokumentovať rozdielnosť postrehov, klasifikácie, pomenovania reality, aj keď nie úplne postačujúcimi dôkazmi.

Janusz Anusiewicz uvádza teóriu o určitej konzervatívnejosti jazyka, o pomalšom tempe odchýlok od premien, ku ktorým dochádza v spoločenskom zložení⁸. Vytvára sa na základe zachovania obrazu stratenej, zabudnutej reality v jazykovom systéme. Vďaka tomu poznáme hodnoty, obyčaje, charakteristické kritiky reálií, v ktorých žili naši predkovia.

Cieľom mojej práce je poukázať určité obmeny v jazykovej interpretácii reality medzi goralmi a obyvateľmi mesta, čiže používateľmi všeobecného jazyka, a aj medzi goralmi a nimi vytvorenými literárnymi hrdinami – zbojníkmi. Použitie texty sú dielami týchto podhalanských autorov: Anieli Gut-Stapińskieje, Jana Gutta-Mostowego a anonymných ľudových autorov, ktorých zaraďujeme do literatúry so zbojníckou tematikou.

⁵ Edward Sapir, *Kultura, jazyk, osobowość. Wybrane eseje*, Warszawa 1978, s. 88-89.

⁶ Por. okrem in. Edward Sapir, cit., s. 47 i Janusz Anusiewicz, *Linguistyka kulturowa*, Wrocław 1994, s. 45.

⁷ Janusz Anusiewicz, *Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki*, v knihe *Język a kultura. Podstawowe pojęcia i problemy*, vyd. Janusza Anusiewicza i Jerzego Bartmińskiego, Wrocław 1991, s. 23.

⁸ Janusz Anusiewicz, *Linguistyka...*, s. 51.

Svet zbojníctva, zbojníkov, ktorý poznávame zo stránok kníh, je realitou vytvorenou autormi – goralmi. Objavujú sa v ňom dané prvky, ktoré svedčia o skutočnosti života goralskej spoločnosti.

Podhalanské nárečie je materiálom tohto zbojníckeho sveta, podáva o ňom klamnú skutočnosť. V ňom, vo výsledku stáleho procesu prisvojovania, obsiahnutá je množina presvedčení, hodnôt, predstav najdôležitejších pre obyvateľov Podhala.

Predstavený obraz zbojníctva je teda aj svet mýtu, svet goralskej „zlatej legendy“. V ňom všetko je krásne, dokonalé, nadprirodzené. Hrdinovia zbojníckej literatúry sú neobyčajnými obyvateľmi spod Tatier. Sú vytvorení ako hrdinovia, v ktorých sú stelesnené všetky charakterové vlastnosti obdivované goralmi. Túto zidealizovanú víziu sveta spoznávame často zo slov literárnych hrdinov – zbojníkov. Rozdielnosť názorov na skutočnosť – goralských a zbojníckych, pokúša sa rozdeliť dvojitú štruktúru opisu reality. Makroštruktúrou v tomto prípade bude svetonázor goralov, mikroštruktúrou – jazykový obraz sveta zbojníkov, s ktorým sa zoznámime prostredníctvom literárnych dialógov.

V práci sa vynasnažím poukázať na vplyv vzťahu človek – príroda a medziludských vzťahov na jazykový obraz reality obsiahnutý vo vybraných nárečových textoch: v *Jánošíkovi*, Anieli Gut-Stapińskiej a *Smrti Jánošíka* Jana Gutta-Mostowego.

PRÍRODA

Súčasní znalci ľudovej kultúry prízvukujú pomalé vytrácanie sa výnimočného, prvotného vzťahu medzi obyvateľmi dedín a obkolesujúcou ich prírodou. Slabnutie vzťahu človeka s prírodou je zapríčinené čoraz väčšou fascináciou novou dobou, mestom. Dedina sa viaže so všeobecne poľskou kultúrou a tiež sa pomaly odpája od čisto roľníckych činností. Zem, zvieratá, ktoré dávnejšie živili dedinské rodiny, dávajúc požíveň aj zárobok, nie sú v súčasnosti obdarené takou veľkou úctou⁹. Ale aj napriek tomu naďalej zostávajú dôležitou súčasťou života.

Silný antropocentrizmus JOS zo zbojníckych dialógov sa prejavuje v silnom protiklade sveta ľudí a zvierat. Človek je postavený na vyššom stupni v hierarchii¹⁰. V zbojníckom jazyku je ustálený viac negatívny obraz zvierata¹¹. Najčastejšie sa stretávame s teóriou, že človek je najdôležitejším „prvkom“ celého sveta, pred ktorým je podradnejší horší svet zvierat, ktorými

⁹ Leon Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1995, s. 197-202.

¹⁰ Ryszard Tokarski, R. Tokarski, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych* v knihe *Językowy obraz świata*, vyd. Jerzego Bartmińskiego, Lublin 1999, s. 80.

¹¹ Hľadajúc synonymá slova zvierat v tezurácii programu Word, som našla aj tieto podobné výrazy: beštia, zmija.

vznikajú frazeologické zvraty¹². V študovaných textoch hrdinovia hovoria emocionálne vyzbrojeným jazykom. Keď chcú zdôrazniť intenzitu danej činnosti, negatívne hodnotenie, používajú vlastne „zvieracie“ frazeologizmy.

Uvádžam niekoľko príkladov z diela Anieli Gut-Stapińskiej:

- *ozpuce jak gnide* – (rozpučiť ako hnidu) rozpučiť/zničiť niečo nechcené, škodlivé, ľahko, bez výčitiek svedomia a ešte k tomu s príjemnosťou;
- *breses jak zwierz* – (falošný ako líška) klamať, mať skryté zlé úmysly;
- *poniewiero jak niedźwiedz bruśnicami* – (roztrhať niekoho/niečo ako zúrivá hladná medvedica) zaobchádzať s niekým/niečím veľmi zle;
- *gine za tobom jak ryba za wodom* – (túžiť po niekom ako žaba po močiari) nedokázať žiť bez niečoho veľmi potrebného pre niekoho existenciu;
- *bob jak jorek na jarmaku* – (žien tak veľa ako múch na jarmoku) veľmi veľa, rovnakých.

Okrem „zvieracích“ frazeologizmov, sa v analyzovaných textoch našli aj frazeologizmy s neživými prvkami podhalanskej prírody. Nižšie sú uvedené nájdené frázy:

- *leciolatek ku tobie jak wiater z połenia na północ* – bežať s vetrom o preteky, veľmi rýchlo;
- *(głowa) polec jak wanta do źlebu* (hlava sa sklzáne po ramenách ako kamienok do úžlabiny) spadnúť náhle, nečakane, s hrmotom;
- *zginies marnie jak śnieg od słonka/zginies marnie, jak śnieg na dolinie* – pominieš sa rýchlo ako jarný sneh, zomrieš veľmi rýchlo;
- *dukatów jak słonka w połednie* – dukátov toľko čo slnka na obed, veľmi veľa; zlatá farba dukátov je ľudovo prirovnávaná k zlatým lúčom slnka.

ČLOVEK

Vo všeobecnom poľskom jazykovom obraze sveta vystupuje určitý stereotyp goral. Štúdie Jerzego Bartmińskiego potvrdili, že v očiach priemerného Poliaka vystupuje goral ako človek *odvážny, veselý, brdý, odolný voči ťažkým životným podmienkam, nositeľ bohatej ľudovej kultúry, folklóru,*

¹² Viac na tú tému v diele: Andrzej Maria Lewicki, Anna Pajdzińska, *Frazeologia*, v knihe *Współczesny język polski*, vyd. Jerzego Bartmińskiego, Lublin 2001, s. 321-342.

*nárečia*¹³. Patrí sa k nim doložiť ešte množinu predmetov, ktorými boli gorali obdarovaní už prvými turistami, ktorí navštívili Podhale: dobrým fyzickým výzorom, inteligenciou, šľachetnosťou, umeleckým nadaním, a tiež aj zamilovaním si slobody (odtiaľ pochádza pomenovanie gorala ako *slobodného syna hôr*)¹⁴. V polskej literatúre a aj filme dodnes vystupuje takýto vytvorený obraz obyvateľov Podhala. Gorali-hrdinovia bez najmenších chybičiek a nedostatkov sa objavujú aj písomných regionálnych dielach.

Predstava zbojníka a všetky jeho pozitívne vlastnosti vytvorené poľskými a slovenskými goralmi, zostali ešte viac zvýraznené, prerobené podľa básnickej poetiky.

Významné miesto spomedzi podhalanských hrdinov patrí Jánošíkovi. Z poľských ľudových podaní a aj z iných diel, ktoré patria do „Jánošíkovského cyklu“ vytvára sa skutočne nádherná predstava zbojníka. Je to hrdina bez akejkoľvek chyby alebo slabosti, je „všemohúci“, necíti strach (alebo ho dobre maskuje), dokonca ani pred démonmi:

(Aniela Gut-Stapińska, s. 134)

JÁNOŠÍK: (*bosorkám*) Nebojím sa ani smrti, ani ľudí, ani vás!

(Aniela Gut-Stapińska, s. 136)

(*Jánošík spieva v lese*)

Nebojím sa samoty – nebojím sa strachu.

Svojej nadprirodzenej sile nevďačí len prírode, ale aj kontaktom s nadprirodzenými bytosťami a javom a získaniu čarovných predmetov¹⁵. V diele Anieli Gut-Stapińskiej k nim patria: klobúčik (kapeluš), zlatý opasok, košeľa a valaška.

(Aniela Gut-Stapińska, s. 136)

JÁNOŠÍK: (...) Založím klobúk – priviažem zlatý pás,

Vrtko pôjdem na zboj – v ten zelený les!

(Aniela Gut-Stapińska, s. 135)

BOSORKA: (...) Dám ti pás – košeľu – valašku – spútam v tebe silu stovky ľudí a pôjdeš! Chráň sa však, aby si ich nikdy nezobliekol, lebo stratíš sa rýchlo ako jarný sneh! (...)

¹³ Jerzy Bartmiński, Jolanta Panasiuk, *Stereotypy językowe* v knihe *Współczesny język polski*, vyd. Jerzego Bartmińskiego, Lublin 2001, s. 390.

¹⁴ Antoni Kroh, *Sklep potrzeb kulturalnych*, Warszawa 2000, s. 133-135.

¹⁵ Ze wstępu do: *Zbójnicki dar. Polskie i słowackie opowiadania tatrzańskie*, vybrali Teresa Komorowska, Viera Gašparíková, Warszawa 1976, s. 9-11.

Skupina „Jánošíkových“ rekvizít môže podľahnúť zmene. Nemenné sú však prvky vyzbrojenia Jánošíka, ktoré predstavujú lexémy patriace do sémantickej skupiny názvov častí tradičného goralského kroja.

V poľských tatranských povestiach patrili k vybaveniu zbojníka *opasok do nobavic*, ktorý dával nadprirodzenú silu, vyrobený z *hadích kožtičiek*¹⁶ alebo z *telacích chvostíkov*¹⁷, čiže z materiálu, ktorý sa ťažko získava obyčajným smrteľníkom a získavajú potom tajomnú moc.

Po boku má Jánošík *sekerku* alebo *valašku*, ktorou môže *rúbať* a ktorá ho preniesie na dlhé vzdialenosti. Jeho košela mu dáva obrovskú silu a *chráni ho pred strelami*¹⁸.

Jánošík je v knižkách obdarený aj veľkosťou umu a duše, múdrosťou, chytrou, srdečnosťou. Vodca zbojníkov nemá rád krivdu úbohých, bojuje proti nespravodlivosti, ktorá je v goralských rozprávaniach zosobnená utlačaním, ktoré ľudia Podhala trpeli od bohatých, starostov. V *Jánošíkovi* Anieli Gut-Stapiňskej je altruistická postava zbojníka motivovaná krivdou, ktorú sám i jeho rodina poznali od magnátov:

(Angiela Gut-Stapiňska, s. 134)

JÁNOŠÍK: Otca nemám, umrel mi v lese, možno ho vlci zjedli. Putoval za šťastím, tak ako ja!

(*Zamyslený*) Umrel, ale ja tak rýchlo neumriem, pokiaľ sa nepomstím!

BOSORKA: A matka?

JÁNOŠÍK: Matka žije! V dome detí osem, jedla na pol lyžice. Hlad, núdza až srdce bolí. Ja som bol deviatym, ale už som sa pozerat nemohol na tú krivdu i biedu v dome.

BOSORKA: Čo za krivdu?

JÁNOŠÍK: Matka chorá – detí veľa – jest nič nemá – mali sme ovcu dojnú, ale nám ju páni vzali!

BOSORKA: Čo za páni?

JÁNOŠÍK: Husárski žandári!

BOSORKA: A čo tak?

JÁNOŠÍK: Dane nemala čím zaplatiť i ovcu dojnú nám vzali!

BOSORKA: Nezlutovali sa nad deťmi?

JÁNOŠÍK: Matka plakala, deti prosíkali, že by nebrali, matka padla na kolená, ale ju kopli baganžou! Nemali zmilovanie, nemali ani ja ho nebudem mať na zboj pôjdem! (*v unesení*) Nemali zmilovanie, nemali! Zlý človek

¹⁶ *O Janosiku, sławnym hetmanie zbójcekim* v knihe *Zbójnicki dar*, cit., s. 23.

¹⁷ *Prawdziwe opowiadanie o Janosiku zbójniku* v knihe *Zbójnicki dar*, cit., s. 28.

¹⁸ *Ibidem*, s. 28.

zabije dobré srdce! Tu (*bije sa do brude*) nemám srdce – ale tvrdý kameň! Na zboj pôjdem!

V uvedenom dialógu je na vyjadrenie odporu voči najbohatšej podhalskej spoločenskej vrstve magnátov a žoldnierov cisárskeho vojska použitá forma nominatívu, množného čísla podstatných mien mužského rodu: *páni*, *žandári* (v neživotných podstatných menách je forma akuzatívu). V nárečí ako aj v jazyku sú formy nominatívu a množného čísla pri podstatných menách mužského rodu s koncovkou –i/-y (po k, g) používané vtedy, keď chce rozprávač pohrdavo nazvať tých, ktorých si neváži, napr. *škroby*, *snobi* alebo mladšie osoby, napr. *decko*, *šráci*. V analyzovanom texte majú formy štylistický a aj archaický charakter. Lexéma *páni* použitá v texte poukazuje na typickú opozíciu svoj – cudzí na Podhale (je typická pre celý poľský jazykový obraz sveta). Prítomnosť tohto slovného výrazu – *panowie* (*pánovie*) v posledných regionálnych textoch (koncovka –*owie* je príznaková pre niektoré osobné podstatné mená, ktoré označujú postavenie, funkciu, atď.) stavaná proti nárečovému podhalskému výrazu – *ludzie* (*ľudia*). Tak ako píše Antoni Kroh: *V bukovianskej reči slovo „ľudia“ znamenalo: miestni, tunajší, usadení, gazdujúci. Opakom ľudí boli pánovia – čiže výletníci, ale z tých bohatších, lepších. Turisti boli vlastne hostia, a keď sa nimi chcelo pohrdáť, hovorilo sa im padavky alebo pásavky*¹⁹.

Aj keď príbeh Jánošíka obsahoval určité argumenty voči nenávisti, akú cítil on sám k magnátom a k cisárskemu vojsku, medzi zbojníkmi nenávisť nikdy nevystupovala.

Nakradnuté dukáty boli pre zábavu, o čom hovorí známa ľudová pieseň.

(Jan Gutt-Mostowy, s. 241)

CHLAPCI: Poďme chlapani, poďme zbíjať

Bo nemáme za čo piť,

Hej, bo sa nám začína bučina rozvíjať. (...)

Vety Jánošíkových spoločníkov sú presýtené expresívnymi výrazmi činností ako: *zatať*, *ohlušit*, *zbíjať*, *odtať*. Často sa spomína červená farba – ako samostatné slovo alebo v spojení s krvou. Poukazuje na brutálnosť zbojníkov, ktorí zneužívajú fyzickú presilu proti svojim obetiam.

(Aniela Gut-Stapińska, s. 144)

(Všetci spievajú)

Ej červená, keď valaškou zatneme

Budú, budú kričať páni, keď im zlato vezmeme.

¹⁹ Antoni Kroh, *Sklep potrzeb kulturalnych*, Warszawa 2000, s. 221.

(Aniela Gut-Stapińska, s. 145)

ONDRO: (spieva) Varujte sa magnáti, ja idem zbojníček
Dajte mi zlata veľa – plnučky kotlíček
Bo Ondro zbojníček, keď valaškou zakosí
Každému rad radom, každého ohluší

(Jan Gutt-Mostowy, s. 242)

SÓLISTA: Hej! Idem do lesa, pierko sa mi mihoce.
Hej! Idem do lesa, zem duní, jak kráčam,
Keď valaškou zatnem, krv červená potečie,
Keď zatnem sekerou, krv červená bubloce.

V mikroštruktúre zbojníckych dialógov nájdeme aj výraz goralského zamilovania si slobody. Ako hovorí minulosť, na Podhale bolo ťažko nájsť skutočnú slobodu. Obývanie kráľovských zemí goralmi, nie vždy súviselo s kráľovskými privilégiami. Stalo sa, že obyvatelia s pod Tatier boli rovnako trápení od starostov po majiteľov dvorov chlapmi „dolnými“. V horách tak obľúbených turistami, za cenu slobody čakala na junákov práca nie blahý odpočinok²⁰.

Zbojníci sa nemuseli trápiť s obrábaním pôdy, žili zo dňa na deň, skrývali sa pred stíhajúcim ich cisárskym vojskom alebo, ako hovorí minulosť, pred samými goralmi. V postavách zbojníkov sú sprítomnené sny obyvateľov s pod Tatier o slobode a názoroch, že slobodu bolo možné získať len v tých rozprávkových, zbojníckych časoch.

(Aniela Gut-Stapińska, s. 136)

JÁNOŠÍK: Som slobodný človek – ako vták na streche! (...)

(Jan Gutt-Mostowy, s. 248)

[po smrti Jánoška]

SPOLOK: Hasne po vrškoch sloboda!

A za tebou tečú slzy jak voda ...

Okrem určitej jazykovej voľnosti, ktorou obdarujú literárnych hrdinov autori – goralí, zbojníci majú aj určité pravidlá jazykovej etikety. Funkciu kategórie *pluralis maiestaticus* v analyzovaných literárnych dialógoch, neprítomnú v poľskom jazyku, nasvedčuje o prítomnosti a existencii týchto foriem len v jazyku podhalanských autorov, tvorcov rozprávkového sveta.

Vykanie poukazuje na rozdielne postavenie spoločníkov a správanie k starším osobám, uctievaných, na dôležitom mieste v spoločnosti, alebo duchovných pastierov. Maria Peisert dodáva, že tvary množného čísla použí-

²⁰ Antoni Kroh, cit, s. 133-134.

vané voči jednej osobe pochádzajú z čias rímskeho cisárstva, keď cisár – vládca Rímu a Byzancie – hovoriac o sebe používal tvar množného čísla *my*²¹. V analyzovaných textoch sa tvar množného čísla objavuje v Jánošíkovej družine, keď sa rozprávajú s vodcom. Je to dôkaz o silnej hierarchii zbojníckeho spoločenstva. Jánošík „tyká“, zbojníci „vykajú“, keďže nemohli rovnakým spôsobom odpovedať svojmu vodcovi.

ONDRO: Vaša hlava nie je vznešenejšia od mojej – tiež môže odpadnúť – rôzne môže sa stať

JÁNOŠÍK: Neopováž sa mi radiť, bo ťa ako hnidu rozpučím (...)

(Aniela Gut-Stapińska, s. 142)

ONDRO: Zatiaľ vám tá babizňa v hlave, telo jak ich po svete chodí a každá šumná a pekná!

JÁNOŠÍK: (*pozerajúc na pripitého Ondra*) Baba nie je tvoja vec, nepi tolko tej pálenky, bo začneš horieť!

(Aniela Gut-Stapińska, s. 143)

ZBOJNÍK I: Jánošík – a pekná to bola baba?

JÁNOŠÍK: Pecná veru, pekne obstrojená – ale moja Marína krajšia je!

ZBOJNÍK III: A čože ste tam robili? Pálenky bolo dost?

JÁNOŠÍK: Hej veru bolo, bolo!... A vína zlatého to očiam sa veriť nechce – tančovania – hudby! Všetkého bolo nadostač!

ZÁVER

V tejto práci sme zanalyzovali len vybrané jazykové výrazy určitých prvkov skutočnosti, ktoré zaraďujeme do podhalanského nárečia. Výrazy sú príkladmi rozdielnych pohľadov na svet dvoma skupinami užívateľov poľštiny: spisovnej a nárečovej.

Hlavným cieľom bolo poukázať na fakt, že autori - gorali pri tvorbe vymysleného podhalanského sveta, tiež podstupujú určitému výberu prostriedkov. V literárnej „skutočnosti“ zbojníkov je len časť zo skutočného goralského života. Sú to len tie základné prvky, ktoré sú potrebné pre rozpovedanie minulosti a vytvorenie ilúzie pravdy, prvky podhalanských JOS boli použité v regionálnych povestiach o Jánošíkovi a jeho družine.

Legendárny svet, vytvorený z určitých prvkov, prerobený, vylepšený, naďalej žije v našich slovách, pocitoch a predstavách. A len vďaka jazyku sa bude zachovávať aj naďalej.

²¹ Maria Peisert, *Etykieta językowa i jej wyznaczniki*, v knihe *Język a kultura*, zv. 1, vyd. Janusza Anusiewiczza, Jerzego Bartmińskiego, Wrocław 1991, s. 124.

LITERATÚRA

- J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa*, Wrocław 1994.
- J. Anusiewicz, *Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki*, v knihe *Język a kultura. Podstawowe pojęcia i problemy*, vyd. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego, Wrocław 1991, s. 17-30.
- J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata* v knihe *Językowy obraz świata*, vyd. J. Bartmińskiego, Lublin 1999, s. 103-120.
- J. Bartmiński, Jolanta Panasiuk, *Stereotypy językowe* v knihe *Współczesny język polski*, vyd. J. Bartmińskiego, Lublin 2001, s. 371-395.
- E. Cassirer, *Język i budowa świata przedmiotowego* v knihe *Antropologia słowa*, vyd. G. Godlewski, Warszawa 2004, s. 68-76.
- L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1995.
- W. von Humboldt, *O różnicach w budowie ludzkich języków oraz ich wpływie na duchowy rozwój rodzaju ludzkiego* v knihe *Antropologia słowa*, red. G. Godlewski, Warszawa 2004, s. 63-67.
- A. Maria Lewicki, Anna Pajdzińska, *Frazeologia*, v knihe *Współczesny język polski*, vyd. J. Bartmińskiego, Lublin 2001, s. 321-342.
- A. Kroh, *Sklep potrzeb kulturalnych*, Warszawa 2000.
- M. Peisert, *Etykieta językowa i jej wyznaczniki*, v knihe *Język a kultura. Podstawowe pojęcia i problemy*, vyd. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego, Wrocław 1991, s. 123-130.
- E. Sapir, *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*, Warszawa 1978.
- R. Tokarski, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych* v knihe *Językowy obraz świata*, vyd. J. Bartmińskiego, Lublin 1999, s. 65-81.
- B. Lee Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, Warszawa 1982
- Zbójnicki dar. Polskie i słowackie opowiadania tatrzańskie*, wybrały Teresa Komorowska, Viera Gašparíková, Warszawa 1976.

ANALYZOVANÉ TEXTY

- Jan Gutt-Mostowy, *Śmierć Janosika* v knihe *Utwory sceniczne po góralsku*, opracował Jan Gutt-Mostowy, Kraków 2003, 237-246
- Aniela Gut-Stapińska, *Janosik. Sztuka w trzech odstępach* v knihe A. Gut-Stapińska, *Ku jasnym dniom*, Kraków 1998, 129-153.

Zbojnícki muzikanti

prekl. Kumiria

O záľube podkarpatských zbojníkov v hudbe a tanci sa dozvedáme z odkazov od cestovateľov, literátov a etnografov z 19. storočia. Hudobníci spríjemňovali voľný čas „dobrým chlapcom“ už oveľa skôr, ale je ťažké jednoznačne to potvrdiť. Niektorí odborníci sa domnievajú, že práve Južani sa pričínili o rozšírenie tradičnej kultúry niektorých hudobných nástrojov, určitých druhov píšťaliek a gájd (Putek 1938: 207-208; Kamiński 1971: 79, 103; Pilecki 1972: 126-127; Jeszka-Blechert 1997: 78). Teofil Wałach bol presvedčený, že: „Pokladmi južanskej kultúry dávnych epoch sú: fujary, pastierske píšťalky, kobzy, gajdy, husle, basy zo smrekovej kôre, dvojité píšťalky, a Panova flauta“ (2002: 115). Početné skupiny kočovných pastierov, tzv. južanov, z rôznych etnických skupín (hlavne z rumunských, maďarských, ukrajinských), putovali zo Sedmohradu alebo z Balkánu cez Karpaty na severo-západ, prichádzali do južného Malopoľska od 15. alebo 16. do polovice 17. storočia. Kočovní Južani, podobne ako Srbi a Cigáni prekračovali niekedy hranice práva. Svedčia o tom *Konstytucje Seymu Walnego Generalnego Warszawskiego Roku P. 1624 (Konštitúcie Generálneho Warszawského Valného Zhromaždenia z roku P. 1624)*, v ktorých je obsiahnutý záznam proti nim „Przechowanie Wołochow y Serbow“ („Ukrývanie Južanov a Srbov“), z ktorého sa dozvedáme, že: *Veľa zla deje sa v našich panstvách, pre ukrývanie Južanov a Srbov neusadených i pocestných: preto ustanovujeme autoritu Conventus praesentis, aby nikto cuiuscunque Status neukrýval týchto ľudí: pretože v zákone je ustanovený trest za ukrývanie cigánov* (Ohryzko 1859, 3: 225-226). Aj v *Słowniku języka polskiego* od Samuela Bogumiła Lindego môžeme čítať: *Hajdúchovia, hajdúsi, tak môžem nazvať nomades, kočovníkov, s kočmi potlkajú sa sem a tam, tabajúc so sebou malé príbytky [...] Prichádzajú hajdúsi, zoskupení s veľkými skupinami na zboj zo Sedmohradskej zeme, z krajiny moldániek (v staropoľštine multanki-dudy), od Madarov a z iných strán* (1855, 2: 166). A možno tí, z pastierov, ktorí vrtali sa v zbojníckom remesle, našli si tiež čas na hudbu, tak ako ich bratia v mobilnom modus vivendi (*lat. spôsobe života*). Cigánski a srbskí kočovní muzikanti predstavovali

kultúrny prvok obrazu krajiny dávneho Poľska. O Srboch Waclaw Aleksander Maciejowski napísal: *Prechádzali cez náš kraj poľskí, podkarpatskí, ale hlavne srbskí muzikanti, vyhrávajúc na divokých husliach i na gajdičkách spievali historické piesne, vítaní v chatrči roľníka a iných príbytkoch* (1842, 3: 139-140).

Zo začiatku 19. storočia pochádza odkaz Ignacego Franciszka Blumenfelda, pridaný k rukopisu *Kurze Beschreibung der Karpaten aus Gebräuchen der Einwohner, Seen, Kościelisker Thale, Mineralien, Bergbau, Wäldern, Pflanzen, Thieren und Räubern* z roku 1836 (Knižnica Jagielloňskej univerzity, rukopis 5320), preložený a uverejnený Stanislawom Eljaszom-Radzikowskim v „Lud-(e)“ (1897). Blumenfeld, hájnik vo Witowie a Poroninie, ktorý pred 22 rokmi bojoval proti zbojníkovi na Podhale, prikláňa sa k zbojníckej „návsťe“ u Franza Kleina, správcu hút v Kościeliskiej doline, a neskôr hájnika na Bukovine (Tatranskej). Dozvedáme sa, že v roku 1805 zbojníci zakončili „svoju“ prácu a podľa Kleina a jeho hostí *žiadali jedlo a pitie, ktorého museli mať nadostač. Najedení a podnapití kázali brať na dudách [...], vrhali sa na ženy, pojali bez zmilovania a zlutovania do tanca, pošpinili ich špinavými košelami napáchnutými maslom a ovcami, utierali si do ich čistých ručníkov pot zo špinavých tváří. [...] Keď sa do sýtosti vytancovali, nakázali si zbojníci z najbližšieho salaša priniesť dve ovce, zarezat ich a mäso na masle a v sladkom mlieku pripraviť, vo veľkom kotly na lúke pred správcovým domom. Medzitým sa útočníci zabávali hrami, tancovali, strielali, robili figliarstva* (Eljasz-Radzikowski 1897: 243). O zbojníkoch rozpovedal Klein Albrechtowi von Sydowi, pocestnému po Podhale, ktorý v *Bemerkungen auf einer Reise* sa o tejto téme zmienil: *ladeten die Gesellschaft höflichst dazu ein, belustigen sie nach dem Essen durch gymnastische und Schiefübungen, zwangen sie die ganze Nacht hindurch nach einem Dudelsacke mit ihnen zu tanzen* (1830: 340). Podľa slov tohto nemeckého pocestného karpatskí zbojníci pochádzajúci hlavne zo Slovenska, nerobili veľké škody, a okrem toho sa veľmi radi zabávali pri hudbe na dudách: *Man bezüchtigt die Slowaken der Räuberei. [...] Auch war ihre Räuberei dem Reisenden und den Kaufleuten nie so gefährlich, wie die in anderen Ländern, denn die Slowaken beschränkten sich nur darauf, sich ohne Arbeit ihre tägliche Nabrung zu verschaffen, die Speisevorräthe der einzeln gelegenen Häuser zu plündern, auf den Salaschen Milch zu trinken, Käse zu essen, Vieh zu schlachten, sich ein Mahl daraus zu bereiten und sich an der Dudelsack-Musik der Hirten und dem Gesange der Hirtinnen zu ergötzen* (Sydow 1830: 339).

Blumenfeld a ani von Sydow však neuviedli, či gajdoš patril k zbojníkom. Muzikanti často vyhrávali „dobrým chlapcom“. Najčastejšie hrávali na dudách (v dávnejších časoch) alebo na husliach, alebo na rodinných ľudových nástrojoch ako boli škripce (szpilet), či podhalanské husličky. Často to boli dedinskí muzikanti, ktorí boli prinútení hrať a tancovať pre zbojníkov,

niektorí z nich sa k nim aj pridali. Dokazujú to súdne spisy a folklórne texty (Janicka-Krzywda 1986: 51). Umenie hudby nebolo cudzie ani „pravým“ zbojníkom. O jednom z nich, ktorý v čase zimy, nevhodom na „zbojníčenie“, *sadol na Buńdówkak v Zakopanom ku vrátam, na mraze pri Samkových ovciach*, rozprával Kazimierzowi Przerwie-Tetmajerowi slávny goralský rozprávač Sabala. Mal to byť chlap *na všetko: rozprával sa s kňazom, ako nič, na gajdách bral zázračne! Ludia ho mali za niekoho* (1906: 78). V nedeľu kázal svoje „evanjelium“, spojené s bohato pripravenými hostinami, nápojmi a tancami, kde vyhrával na dudách. Tetmajer potvrdzuje hudobné praktiky zbojníkov, ktoré niekedy prerastali do väčších rozmerov, náročných pre hranie na dudách, ktoré sa ťažko zostrojujú. *Zbojníci milovali hudbu. V jednej skupine, ako rozpráva starý Wojtek Topór z Hrubého, mali až tri kobzy. „Keď prechádzali ku salašom cez dolinu, gajdy sa ozývali po kopcoch. V tých neskutočne divokých, hromových, smutných a strhávajúcich melódiách, ktoré Sabala vyhrával na svojich „podhalanských busličkách“ muselo „dunieť“, kobzy, všetka muzika, ktorú počul za mlada – a tiež všetko, na čo si pamätal* (1906: 72).

V časoch, keď žil Sabala malo zbojníctvo už iný charakter. Zaujímavé úvahy na túto tému napísal Wincenty Pol: *Každý mládenec, ktorý vek dospelosti dosiahol, začína divočieť – a pridávajú sa k zbojníkom. Tak sa tu odpradávná nazývali rozbrojníci. Kedysi to určite bývali rozbrojníci, ktorí zbíjali na hraniciach Polska a Maďarov. Dnes končí sa výprava zbojníkov na pustatine: na tom – že parobok nie je zdolný, za pár nediel alebo niekoľko mesiacov zabynie v horách, pri zbojníkoch Ale celá výprava končí sa vtedy – keď zajmú gajdoša, aby im vyhrával – kde inde ako na salaš upadnú, do známych dievčín a celú noc tancujú – inde upadnú do hostinca berú vodku, slivovicu, maďarskú pálenicu – potom na salaš, vystrašia dievky a kážu im zabiť barana! [...] Parobok, čo nebol pri zbojníkoch, považuje sa za padavku, a nemá šťastie ani u gazdinej, ani pri dievčatách* (1870: 308-309). Z toho vyplýva, že ešte v druhej polovici 19. storočia „chlapci spoza buka“ zdieľali svoju záľubu v muzike na gajdách so svojimi oveľa strašnejšími predchodcami zbojníckeho remesla z dávnych časov.

Zbojnícke „návštevy“ pastierov na pastvinách opisuje Stanisław Witkiewicz: *Zbojníci prichádzali v noci, priniesli so sebou vodku, víno, zarezali ovce a do svítania vyprávali príboby, oddávajúc sa celým telom a dušou piesňam, tancom, zábave s pomocníkami, medzi ktorými mali často svoje milé. Bača a mladí honelníci ich radi videli, bolo s nimi veselo, gajdy brali, kobzy, fídlkali busle, píšťalky pískali a o ovciach, ktoré nožmi pozabíja, sa nikdy nerozprávalo.* (1891: 97). Dobré vzťahy baču a honelníkov so zbojníkmi nie sú prekvapením, sami bačovia niekedy spájali pastierske záväzky so zbojníče-

ním. O čom písal už Kazimierz Władysław Wójcicki: *Bačov treba považovať za oddelenú kastu; odlišujú sa tiež krojom. Veľký klobúk, košela a nohavice olejovej farby, čím sú tmaušie, široký opasok s dlhým nožom. Počas leta žijú samotne, majú sklony k lúpežiam a ich kosti najčastejšie brkajú na šibeniciach* (1842, 1: 340-341). Niekedy sa stalo, že bačom, zbojníkom aj muzikantom bola jedna osoba. Takým príkladom bol Wojciech Gał, bača z Kondrátovej hole, ktorý *hral slávne na dudách*. Okrem toho *bol hlavne zlodejom, prepadával iné miesta, uchmatol baranov, býčkov, syr, čo mu pod ruku prišlo. Najčastejšie kradol, keď prechádzal z Kondrátovej hole na Liptov. Mäsa z ukradnutého dobytku bolo vždy hodne a aj rozprávaní pri posedení bolo neúrekom. Prepadával aj kupcov, ktorí nechávali na jeseň ovce na holiach. Ale žeby niekoho niekedy zabil, alebo niekomu ublížil, nebolo počuť. Gał bol slávny preto, že mal nôž, ktorým keď napr. na hraniciach poľsko-uborských hôr nakreslil krub, do stredu vrazil nôž: a z toho vždy „vyčítal“ či „sa mu pošťastí alebo nie“ a pravdepodobne sa nikdy nemýlil* (Przerwa-Tetmajer 1906: 94).

Zbojnícku záľubu v muzike potvrdzujú aj historické zdroje, ale hlavne ľudové piesne a legendy. Jeden zo starých goralských „spevov“ z podhalanského Odrowąža znie: *Janičku s dudkami / Naverbuj, pod s nami / Do drubej dediny / Potešit dievčiny* (Chybiński 1924: 85). Folklórne texty, legendárne odkazy, v ktorých dnes už ťažko oddeliť historické fakty, inšpirovali literátov, medzi inými aj Tetmajera. Spisovateľ uvažoval nad tým, či obrazy na skle znázorňujú aj prítomnosť muzikantov pri zbojníkoch: *Legenda hovorí akú mal Jánošík oblubu v hudbe, v popiskovaní svojich druhov. Na obrázkoch znázorňujúcich zboje, malovaných na skle, stojí Jánošík s krčabom v ruke, v červenom zlatom vyšívanom kroji, jeden zo zbojníkov hrá na kobze, druhý vyskakuje tak vysoko, že na pravej strane valašskou stína vrcholček jedle a vľavo vystieluje z pištole* (1906: 40). Ide tu o slávnu udalosť v podhalanskom ľudovom umení v deji o *Prijatí Surovca*. Takým menom obdarila tradícia mocného mládenca, ktorý prišiel na skúšku ku zbojníkom. Kazimierz Łapczyński, milovník etnografie a botaniky v 19. storočí, dopyčul sa o tejto udalosti od goralov zo Šlachtovej: *Je tu namalované ako Jánošík prijíma Surovca do svojej bandy. Tak bolo. Jánošík bral len samých mocných a smelých chlapov. Surovec prišiel a prosí: Vezmi ma do bandy. Jánošík odpovedá: a čo dokážeš? Surovec vyskočil do výšky dvoch chlapov, v skoku vystrelil a do cieľu trafil [...] Jánošík, ako Surovcov skok a výstrel uvidel [...] vína nalial do sklenice, zdvihol do výšky a zvolal: Vivat Surovec / Náš chlapec! / A ty gajdoš na dudách mu zahraj / Lebo Surovec / bude náš chlapec. Gajdoš hrá na rozkaz Jánošíkov* (1862: 148-149). Łapczyński sa z goralských úst ešte dozvedel, že na obrázku vedľa Jánošíka a Surovca stojí aj gajdoš Klapka (ktorý „mal také ústa, že nimi každý zámok otvoril), Silák, Vyskoč a gajdoš Dvojnoha (1862:

148-149). Nie nadarmo im boli dané také mená. V Tatranskom Múzeu v Zakopanom sa nachádza ich obraz namaľovaný na skle z roku 1830. Patrí kedysi známym milovníkom goralčiny Bronisławowi a Marii Dembrowskim. Na opačnej strane obrazu sú slová Marie Dembrowskiej: Jánošik, Gajdoš, Ilčík, Janko, Hyczyk, Baczyński (Błaszczyk-Żurowska 1997: 376, č. 452). Z poradia postáv môžeme vydedukovať, že zbojníka hrajúceho na dudách, s jeho nástrojovou špecializáciou nazývali Gajdošom.

„Skúška“ Surovca bola zobrazovaná aj na ľudových drevorezbách v 19. storočí. Rezbár, ktorý vyrezal jeden z farebných drevených obrazov napísal mená zobrazených zbojníkov. Dva prvé mená sú nevýrazné, a preto sa aj rôzne čítajú: *Sinocha, Potaczek, Adamczyk, Surovec, Flyg, Jánošik* (Stecki 1914-1921: 196) alebo: *!...ach (?), Spotaczek, Adamczyk, Surovec, Flyg, Jánošik, Zbojníci* (Sawicka 1931: 30), veľmi podobne: *I.oG, Spotaczek, Adamczyk, Surovec, Flyg, Jánošik, Zbojníci C* (Pokropek, Fryś-Pietraszka, Kunczyńska-Iracka 1988: 294-295). Z poradia mien je zrejmé, že zbojník-gajdoš sa nazýval Flyg. Rezbárska práca zo Zakopaného bola vypracovaná asi v druhej polovici 19. storočia, čo dokazujú doplnky zbojníckych šiat, ktoré vtedy obohatili goralský kroj (vyšívané vzory na prednej strane nohavíc a zdobené nášivky po bokoch nohavíc). Podobne ako na ďalších obrazoch maľovaných na skle ani tento nemá „kotol s červenými jazykmi“, cez ktorý preskakuje Surovec na prvých obrazoch (Skłodowski 1993: 13-14). Je pravdepodobné, že tvorcovia neskorších obrazov na skle sa inšpirovali obrazom vyrezávaným z dreva (Pokropek, Fryś-Pietraszka, Kunczyńska-Iracka 1988: 294-295). Mená z drevorezby dokazujú jeho poľský pôvod, kompozíciou je podobný so scénou na slovenskej drevorytine (Grabowski 1970: 80, 229). Od začiatku 19. storočia dielo patrí do obširného ľudového umenia. Obrazov ako je *Prijatia Surovca*, maľovaných na skle, bolo viac, hovorí Kazimierz Władysław Wójciski: *Obrazy o czynoch Janińka zdobia všetky hostince, v poľských aj uborských Karpatoch. Dva z nich som videl. Prvý. Janińko vyobliekaný v bobatom uborskom kroji, stojí zamyslený na vrchu, pred ním kotol plný zlata. Veselí druhovia ho obkolesujú. Jeden z nich brá na gajdách (dudách), ostatní tancujú pomalé (verbovacie) alebo rýchle tance, vystreľujú z pištoľí. Scéna v lese* (1842, 1: 334).

Prvé zmienky a predstavy o zbojníckej tematike vznikli na začiatku 19. storočia v Maďarsku, odkiaľ sa dostali do severnej časti rakúsko-uhorskej monarchie, čo vysvetľuje uhorské prvky v zbojníckych krojoch a tiež v neskorších prácach (Skłodowski 1993: 14). Na strednom Slovensku, popri sklárskych hutiach vyrábali aj v maliarskych dieňach, ktoré používali nepotrebné sklo z hutí a maľovali naň obrazy. Odtiaľ vlastne a rovnako aj z moravských, českých, rumunských dielní pochádzajú obrazy, ktoré

predávali pocestní obchodníci (nazývaní obrazári) v Malopolsku, Podhale (Błaszczuk-Żurowska 1997: 28-31; 1998: 1-3). Goralí kupovali obrazy aj na jarmokoch a odpustkoch (napr. v Ludźmierzu, Kalwarii Zebrzydowskiej, v slovenskej Levoči, na Suchej Hore). Väčšina zachovaných obrazov maľovaných na skle v Zakopanom a z okolia pochádza zo Slovenska, rovnako ako väčšina zbojníckych scén siahajúcich na Podhale v 20tich rokoch 19. storočia. Ale len tie, ktoré boli namaľované v Podlahe boli inšpirované slovenskými vzormi, pretože ani samotné zbojnícke scény sa nezrodili na Podhalu, ale boli prebraté od južných susedov a ďalších podkarpatských zemí (Estreicher 1942: 332; Grabowski 1947: 42-43; Reinfuss 1949: 152-154).

Môžeme potom doložiť, že zbojníci zobrazovaní grafickými alebo maliarskymi spôsobmi ikonografie *Prijatie Surovca* boli rodákmi Jánošíka. Je to odpoveď na otázku, prečo dudy, na ktorých hrá Dvojnoha, Gajdoš či Flyg patria k inému nástroju, ako nástroje používané na Podhale od druhej polovice 19. storočia. Zbojník-gajdoš predsa nehra na štvorhlasových gajdách s jednoduchými píšťalkami (krátkou, trojitou melodicko-burdunovou, oddelenou, dlhou burdunovou), ale hrá na dvojhlasových gajdách s typickými ohnutými rohovými nafukovacími trubicami pri oboch píšťalkách (melodickej aj burdunovej). Podobné hudobné nástroje sa používali aj v okolí Żywiec a na druhej strane Tatier. Slovenskí maliari znázorňovali slovenské gajdy. Vo všeobecnosti sa dudy znázorňované v *Prijatí Surovca* stali v poľskej umeleckej činnosti (rovnako aj v profesionálnej ako ľudovej) vzorom či modelom nástroja, na ktorom hrajú podhalanskí goralí (Przerembski 2000: 149-150).

Zbojníci tancovali pri hudbe gájd – svojej obľúbenej, zbojníckej. Prípísanie vyhrávania pastierov „dobrým chlapcom“ navždy zostalo v legendách o nich. Mieczysław Cholewa, animátor goralскеj kultúry v okolí Sądeczy-na, káže im tancovať, aj keď im je ťažko: *Dávni zbojníci tancovali hocikde: na skale, na rovine, vrchu, na skalnom výstupe. Nikdy nehladali špeciálne miesto, ani veľký priestor. Tancovali pri kobze a husličkách; vtedy ešte niekto hral basu, na veľmi jednoduchom nástroji, na drevenej kanvica. Bol to veru divný „bas“: naplnená do polovice vodou, potom sa priviazal špeciálny motúzik o tenké drievko, ktoré sa spustilo na dno kanvice; kanvica má širšie dno a drievko sa obuchovalo o strany. Basista ľavou rukou držal motúzik a druhou rukou po ňom kĺzal vo vnútri kanvice. Tak vznikal hrubý tón, ktorý zastupoval basu starým goralom. O iných „drevených“ hudobných nástrojoch sa nehovorilo. Jednoduchý zbojnícky život a stále nebezpečenstvá to nedovoľovali* (1938: 13-14). Z opisu môžeme vyčítať, že tretím nástrojom nebola basa, ale určitý typ potáhaného bubna (ako kašubský burczybas). Poetickú víziu o zbojníkoch, zbojníčení a muzike vyhrávanej na dudách zviditeľnil Józef Kantor, pretože je dobré sprítomniť a stretnúť sa v našej litera-

túre s „obhajobou“ gájd a ich umeleckosti: *A keby si chcel znat dušu, hudbu, piesne a „hrdý“ život zbojnícky, plný nebezpečenstiev a radostí, prenes sa myslou na jasnú polanu, na lesné pastviny, kde odveké komôrky s oknami zbojníkov sú, uvidíš tam horiacu vatru, hrajúceho kobzára obok sediac, postavy zbojníkov v divokom tanci. Vidno, že len čo sa navrátili z uhorskej krajiny, zaliati potom, špinaví neraz od krvi, premerali bohatý lup v kotlíku, časť z neho vydělili na obeť Bobu, do kostolov, privesky rozhodli sa dať kňazovi, aby okrášlil najsvätejšiu Pannu, časť pre chudobných, duchov zeme a pre seba rozdelili. A potom popíjali pálenku a tokajské vínečko okolo vatry, kobzár bral im zbojnícku. A zdá sa im, že v tej hudbe je šum lesov a praskot horiaceho zámku, krik počas prepadnutia, volanie o pomoc, vojna s panskými hajdúchmi, cengot zlatých „dukátov“, poklad unesený z víťaznej výpravy. A tie „gajdy“ pripomínajú im to všetko, pospevujú si, tancujú okolo vatry, bijú o zem valaškami, s tou hudbou, šumom, mieša sa zvuk neutíchajúcich valašiek, zrýchľujú pri tanci, akoby chceli preskočiť vrcholky bukov i smrekov. Ty vtedy pocítiš, v čom je tá zdanlivá monotónnosť kobzy, jej zvuk, tie rôznorodé hlasy, rozprávajúce o niečom, čo bolo, ale už nie je, plynúce hen tam „do dialav“ (1920: 199).*

V Malopolsku, ale aj vo Veľkopolsku sa vo všeobecnosti v ľudovom umení spájajú dudy (gajdy) s pastiermi oviec (Pietruszyńska 1936: 30). V starších vedeckých písomných dokumentoch sa dudy (gajdy) nepovažovali za dedinský (Stoiński 1938, 3: 151) ani pastiersky nástroj (Fischer 1926: 111), ale zbojnícky (Chybiński 1924: 85). Neskoršie štúdie potvrdili, že v minulosti na gajdách hrávali aj profesionálni muzikanti. V starom Poľsku predstavovali hlavný tradičný nástroj, na ktorom sa hrávalo vo veľkej miere v rôznych štátoch a spoločenských vrstvách.

Literatúra

- Błaszczyk-Żurowska, H., (red.) *Obrazy na szkle XVIII-XIX w. w zbierkach Tatrzańského Muzea Dra Tytusa Chałubińskiego*, Zakopane – Kraków 1997.)
- Cholewa, M., „Zbójnicy” do Hamburga, „Na Szerokim Świecie”, 1938, r. XL, č. 23, s. 13-14.
- Chybiński, A., *Instrumenty muzyczne ludu polskiego na Podhalu*, „Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1924, 3, 3: 3-154, s kópiou.
- Eljasz-Radzikowski, S., 1897 Polscy Górale tatrzańscy czyli Podhalanie i Tatry na początku wieku XIX, „Lud” 1897, r. III, s. 225-273.

- Estreicher, K., *Podbalańska kultura artystyczna*, „Nowa Polska“ 1942 zošit 4-5, s. 326-347.
- Fischer, A., *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*, Lwów – Warszawa – Kraków 1926.
- Grabowski, J., *Obrazy zbójnickie na szkle*, „Polska Sztuka Ludowa” 1947 č. 1-2, s. 32-44;
Ludowe obrazy drzeworytnicze, Warszawa 1970.
- Janicka-Krzywda, U., *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, Warszawa – Kraków 1986.
- Jeszka-Blechert, B., „Gajdy beskidzkie (všeobecná charakteristika ” v kniže *Z zagadnień folkloru muzycznego na Śląsku Cieszyńskim*, red. J. Kubik, s. 75-86, Katowice 1977.
- Kamiński, W., *Instrumenty muzyczne na ziemiach polskich. Zarys problematyki rozwojowej*, Kraków 1971.
- Kantor, J., *Pieśń i muzyka ludowa Orawy, Podbala i Spisza*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, zväzok 37, s. 178-205, Kraków 1920.
- Linde, S. B. *Słownik języka polskiego*, zväzok 2, Lwów 1855.
- Łapczyński, K., *Lato pod Pieninami i w Tatrach*, „Tygodnik Illustrowany” 1862, č. 161, s. 163-149.
- Maciejowski, W. A., *Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów w czterech częściach opisana*, zväzok 1-4, Petersburg – Warszawa 1842.
- Ohryzko, J., *Volumina legum.*, zväzok 3, Petersburg 1859.
- Pietruszyńska, J., *Dudy wielkopolskie*, Poznań 1936.
- Pilecki, Cz., „Gajdy”. *Ludowy instrument muzyczny w Beskidzie Śląskim*, „Roczniki Etnografii Śląskiej”, 1972 zväzok 4, s. 91-146.
- Pokropek, M., Fryś-Pietraszkowa, E., Kunczyńska-Iracka, A. *Katalog v kniže Sztuka ludowa w Polsce*, Warszawa 1988.
- Pol, W., *Obrazy z życia i natury*, séria 2, Kraków 1870.
- Przerembski, Z. J., *Siesieńki na Krupówkach – przemieszanie czy synteza tradycji?* v kniže *Muzykologia u progu trzeciego tysiąclecia. Teoria i praktyka*, red. L. Bielawski, J. K. Kozicka, A., s. 136-154, Warszawa 2000.
- Putek, J., *O zbójnickich zamkach, heretyckich zborach i oświęcimskiej Jerozolimie. Szkice z dziejów pogranicza śląsko-polskiego*, Kraków 1938.
- Reinfuss, R., *Przyczynek do ikonografii obrazów janosikowych na szkle malowanych*, „Polska Sztuka Ludowa” 1949 č. 5, s. 150-155.
- Sawicka, S. M., *Drzeworyt ludowy z Podbala*, „Grafika”, 1931, I č. 6, s. 28-31.

- Skłodowski, J., *Tatry i Podhale w drzeworycie*, Warszawa 1993.
- Stecki, K., *Ludowe obrazy na szkłe z okolic podtatrzańskich*, „Rocznik Podhalański”, 1914-21, zväzok I, s. 189-218, Zakopane – Kraków.
- Stoiński, S. M., *Dudy żywieckie*, „Gronie” 1938, I, č. 1, s. 25-34, č. 2, s. 58-66, č. 3, s. 144-153, s kópiou.
- Sydow, A. von, *Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden über Krakau und Wieliczka nach den Central-Karpathen, als Beitrag zur Charakteristik dieser Gebirgsgegenden und ihrer Bewohner*, Berlin 1830.
- Tetmajer Przerwa, K., *Bajeczny świat Tatr*, Warszawa 1906.
- Wałach, T., *Historie wołoskie*, Kraków 2002.
- Witkiewicz, S., *Na przełęczy. Wrażenia i obrazy z Tatr*, Warszawa 1891.
- Wójcicki, K. W., *Zarysy domowe zväzok I-IV*, Warszawa 1842.

Mýtus zbojníctva v poľskej hudbe 20. storočia

prekl. Vlasta Juchniewiczová

Zbojníctvo, mýtus nesmierne silno pôsobiaci na predstavivosť, o ktorom Urszula Janicka – Krzywda píše, že *je motívom, ktorý sa stal - ako žiaden iný prvok karpatskej ľudovej kultúry – stálou súčasťou elitárnej kultúry*¹, nebolo predmetom záujmu poľských skladateľov v období romantizmu. Až 20. storočie prinieslo niekoľko všeobecne známych diel, hlavne hudobných predstavení, ktoré sa priamo, alebo len náznakovo vzťahujú na vybrané prvky zbojníckeho mýtu. Môžeme predpokladať, že príčiny takéhoto stavu spočívajú vo zvláštnom chápaní fenoménu ľudovosti v hudbe a jeho roly vo formovaní národnej hudby v 19. a 20. storočí.

Optika siahajúca ku koreňom herderovskej koncepcie, platná v 19. storočí, idealizovala všeobecný obraz ľudovosti v hudbe. Preto poľskí skladatelia tohto obdobia ochotne siahali po tanečné formy spájajúce sa s poľskosťou, pochádzajúce z rôznych regiónov Poľska. Tento záujem sa týkal taktiež oblasti Podhalia, kde sa goralským folklórom inšpirovali napríklad Stanisław Moniuszko, ktorý umiestnil v opere *Halka* goralské tance, Władysław Żeleński – autor uvertúry *W Tatrach*, alebo Zygmunt Noskowski, ktorý skomponoval *Morskie Oko*. Fascinácii prírodou a krásou goralskej hudby podľahol aj Ignacy Jan Paderewski, výsledkom čoho bol *Album tatrzański* op. 12, pomerne voľná parafráza typických goralských melódií. Aj vo svojej jedinej opere *Manru* z roku 1901 Paderewski, respektíve autor libreta Alfred Nossig preniesol dej do hôr (dielo je inscenizáciou románu J. I. Kraszewského *Chata za usią*), čo bolo zámienkou na predstavenie goralských tancov na konci prvého dejstva.

Začiatok 20. storočia výrazne naznačuje odlišný prístup k otázke ľudovosti v hudbe, a týkalo sa to nielen celej Európy, ale aj Spojených štátov. Odvolávanie sa na obrady a vieru prinieslo v 20. storočí plody v podobe baletu, ktorý mal nesmierny vplyv na dejiny hudby. V roku 1923 malo pre-

¹ U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, Warszawa – Kraków 1986, s. 74.

miéru dielo I. Stravinského *Svätenie jari*, skladajúce sa z dvoch častí, ktorého inovačnosť šokovala súdobý svet. Inšpiračná vlna národnými mýtmi, resp. rituálmi, ktoré sa s nimi spájali, mala za následok vznik nielen európskych, ale aj amerických baletov – napr. v roku 1942 Aaron Copland skomponoval *Rodeo*. Tým, že siahol po romantickej vízii Divokého západu – legendy, ktorá žije vlastným životom vzdialeným od skutočného, odvolal sa v podstate na veľký americký mýtus².

Podobne bolo koncipované prvé poľské dielo otvorene využívajúce zbojnícky mýtus, ktoré sa zapísalo do tradícií „národných“ baletov prezentujúcich hudbu a zvyky danej krajiny v zahraničí. Balet Karola Szymanowského *Harnasie* (Zbojníci) sa takmer úplne opiera o podhalijský folklór, v ktorom skladateľ videl *symbol prapolskosti*³. Ideou baletu bolo prezentovať poľskosť a určený bol pre širokú medzinárodnú verejnosť. Premiéra baletu sa konala v roku 1935 v Národnom divadle v Prahe, o rok neskôr bol predvedený v Paríži vďaka veľkému úsiliu vtedajšieho veľvyslanca Jana Lechoña. Predstaviteľom hlavnej úlohy, ako aj autorom choreografie bol svetoznámy tanečník Serge Lifar. Na jeho prosbu Szymanowski rozšíril balet o sólový výstup. Dielo, o ktorom Iwaskiewicz napísal, že *ako sa zdá, zo začiatku to mala byť opera, ale potom sa Szymanowski rozhodol pre balet*⁴, je napísané pre symfonický orchester, zbor a jeden sólový hlas – tenor.

Na to, že Szymanowski siahol po zbojníckej tematike v druhom zo svojich baletov (v roku 1920 napísal balet-grotesku *Mandragora*) mala vplyv (možnože dovedy najväčší) dobová atmosféra. Kazimierz Nowacki napísal, že podania a legendy o tatranských zbojníkoch boli v časoch Szymanowského, ale sú až dodnes *základnou témou goralského umenia; predstavujú určité spojivo medzi minulosťou a prítomnosťou*⁵. Szymanowski mal na svojom písacom stole popri portréte Sabalu aj drevoryt predstavujúci tancujúcich zbojníkov, o ktorých rozprával priateľovi Augustovi Iwańskému s veľkým nadšením⁶. Keďže sa budúci autor *Harnasiov* živo zaujímal o goralog a všetko, čo bolo s nimi spojené, zúčastňoval sa neraz na tanečno-hudobných posedeniach, kde spolu hrali a tancovali najlepší hudobníci a tanečníci Podhalia. Tu sa tiež zoznámil so známym huslistom Bartuśom Obrochtom.

Nadväznosť na zbojnícky mýtus sa odrazila v názvoch diela, ktoré navrhoval spoluautor Mieczysław Rytard. Popri definitívnom názve *Harnasie* sa

² K. W. i M. W. Clarke, *Introducing Folklore*, New York 1963, s. 105.

³ K. Szymańska, *Harnasie Karola Szymanowskiego. Poziomy istnienia dzieła*, Warszawa 1996, s. 35.

⁴ J. Iwaskiewicz, *Spotkania z Szymanowskim*, Kraków 1981, s. 122.

⁵ K. Nowacki, komentár k CD nosiču Karol szymanowski „Harnasie”, Polskie Nagrania 1993.

⁶ T. Chylińska, *Szymanowski i jego muzyka*, Warszawa 1990, s. 129.

objavili aj *Šuhaj*, *Jánošík*, alebo *Harnaś*⁷. Hrdinami baletu sú obyčajní gorali. Autor ukázal zároveň ich všedný deň, prácu (v scéne pod názvom *Redyk* [Redik]), ako aj slávnostné obrady, ktoré boli zámienkou na predstavenie radostnej atmosféry goralskej svadby (scéna *Cepiny* [Čepčenie]). Dramaturgia diela sa odohráva v troch rovinách: doslovnej – udalostí, v symbolickej, (ktorá sa prejavuje tým, že hrdinovia nemajú ani mená) a v kultúrnej, spätjej s fungovaním legendy, s tradíciou a mýtom. Szymanowski používa zbojnícky mýtus alegoricky, pretože – ako sa zmieňuje Irena Turska – *cieľom [...] skladateľa nebolo predstaviť len reálne epizódy zo života tatranských gorolov, ale široké zovšeobecnenie, poetická metamorfóza „goralskosti”, jej psychických znakov, obradov, zvykov a hudobno-tanečného folklóru*⁸. Szymanowski teda prevzal zo zbojníckeho mýtu určité charakteristické prvky, zmodifikoval a pretransformoval ich a niekedy na ne nadviazal formou alúzie.

Najdôležitejšou postavou baletu je mladý zbojnícky kapitán. V balete je zobrazený podľa vzoru ľudových povestí, ako driečny muž zahalený závojom tajomnosti. Hoci v prípade ozajstných tatranských zbojníckych kapitánov vek a sociálne postavenie nemali žiaden význam, idealizácia hrdinu v balete sa spájala s jeho mladým vekom. Podobný zásah urobil aj Copland pri komponovaní baletu o známom Billyovi the Kidovi, ktorý sa práve vďaka bezstarostnému postojú, mladému veku a záletnosti stal témou nielen rôznych príbehov, ale aj hrdinom filmov alebo baletov. Ako vieme, tatranský zbojník musel mať také vlastnosti ako výnimočná odvaha, fyzická zdatnosť, prešibanosť, vodcovstvo⁹. Taký bol aj zbojnícky kapitán v Szymanowského balete. Napriek svojmu mladému veku má už svoju družinu, s ktorou sa zoznamujeme v prvom dejstve. Počas rediku tancujú na stráni valasi s dievčatami a neznámy goral vzbudzuje v srdci dievčata driemajúci cit. Dievča je však zasnúbené proti svojej vôli s iným. Napriek tomu sa medzi ňou a zbojníckym kapitánom, ktorý sa znenazdania objavuje na pastvisku, rodí láska. Dievča si vyberá spomedzi všetkých mužov práve jeho. Je to dôležitá skutočnosť, pretože kapitán musel vynikať - a ako píše Janicka-Krzywda *podľa všeobecnej mienky [...] musel všetko robiť najlepšie*¹⁰.

Szymanowski nepredstavuje zbojnícku družinu pri typickom zbíjaní. Túto stránku zbojníckeho remesla modifikuje a v druhom dejstve predstavuje netypickú lúpež – unesenie nevesty z jej vlastného sobáša. Zvečnením snáh zbojníckeho kapitána je šťastie, ktoré prežíva so svojou vyvolenou v poslednej scéne baletu nazvanej *Epilóg*.

⁷ M. Rytard, *Wspomnienie o Karolu Szymanowskim*, Kraków 1947, ss. 60-61.

⁸ I. Turska, *Przewodnik baletowy*, Kraków 1989, s. 144.

⁹ U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, op. cit., s. 22.

¹⁰ U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, op. cit., s. 22.

Veľmi dôležitým prvkom mýtu je zbojníkova milá. V balete verne nasleduje svojho milého, keď ju unesie zo sobáša. Bezpochyby je odvážna, keďže sa nelaká náhleho príchodu zbojníkov a ich strielania z pištolí, zatiaľ čo jej nastávajúci čo najrýchlejšie uteká.

Balet je zámienkou na prezentovanie hudobného bohatstva Podhalia, a zbojnícky mýtus je úzko spätý práve s vyhrávaním. Zbojníkov neustále sprevádzali tanec a muzicírovanie. Podľa mýtu to bola popri zbíjaní hlavná činnosť, ktorej sa venovali. Hlavne z ústnej slovesnosti sa dozvedáme, že zbojníci sa radi zabávali, hodovali a tancovali. Taktiež historické pramene v podobe súdnych materiálov potvrdzujú častú zábavu zbojníkov. V balete *Harnasie* sa zbojnícky tanec objavuje dvakrát, v obidvoch dejstvách. V druhom obraze naisto plní obradnú úlohu – zbojníci ním zdôrazňujú svoju prevahu nad goralmi, oslavujú únos kapitánovej milej. Súčasne tu tanec plní spoločenskú úlohu: zbojnícky tanec nasleduje hneď po goralskom a jeho úlohou je zdôrazniť rozdiel medzi „obyčajnými“ goralmi a zbojníkmi, rozdiel nielen v spôsobe života, ale aj v tanci. Do prvého dejstva Szymanowski uviedol „Zbojnícky pochod“, čím zdôraznil spoločenský poriadok v zbojníckej bande podobný vojenskému. Túto črtu družiny sugeruje mimovoľné spojenie pochodu s armádou. „Zbojnícky tanec“, ktorý potom v prvom dejstve nasleduje, vyjadruje bratstvo zbojníkov tvoriacich jednu rodinu. V porovnaní s predchádzajúcimi scénami, kde je ukázaná rodiaca sa láska medzi zbojníckym kapitánom a mladou goralkou, to nadobúda zvláštny význam. Potreba lásky a rodinného tepla je u zbojníkov nahradená tancom a spoločnou zábavou. Tanec plní súčasne rekreačnú funkciu.

Hudba a tanec sprevádzali zbojníkov aj v iných situáciách, čo Szymanowski neukázal. Počas voľných chvíľ radi hrávali kocky, hádzali nožom do terča, ale aj spievali a tancovali. Preto – ako píše Janicka-Krzywda – *takmer každá zbojnícka družina mala medzi sebou niekoho, kto vedel hrať na nejakom hudobnom nástroji. Najčastejšie to boli husle a gajdy. Ak družina nemala muzikanta, zbojníci sa počas krátkych zábav zaobišli bez hudby, ale na búrlivé zábavy si zaobstarali muzikanta z dediny*¹¹. Pravdivé „hudobné“ príhody zbojníckeho kapitána Józefa Baczyńského, ktorý zomrel v roku 1735 alebo 1736 v Krakove, zvečnila aj literatúra. Stanisław Pagaczewski v poviedke *Klawikord* (1959) spomína skutočnú udalosť zo života zbojníka, kde Baczyński spolu s kompánmi zobrali organistovi z Łętowne klavichord, previezli ho do lesa a... spolu s ostatnými zbojníkmi ho spálili, lebo bol ťažký a nemal ho kto nosiť. Okrem toho, nikto z nich na ňom nevedel hrať. Ku krádeži teda nedošlo preto, aby si zaobstarali hudobný doprovod, ale skôr preto, aby urobili napriek spomínanému organiztovi.

¹¹ U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, op. cit., s. 74.

Szymanowski sa nedotkol ani súvislostí medzi hudbou a poslednými chvíľami života zbojníkov a roly hudby (obzvlášť charakteristickej) na ich poslednej ceste, ceste na smrť. Juro Jánošík, podľa legend najznámejší zbojnícky kapitán v západných Karpatách, tesne pred popravou, keď už stál pod šibenicou, poprosil o splnenie posledného želania... zatancovať si.

V Szymanowského *Harnasioch* nie je ani scéna údajného pokladu, ktorý vraj zbojníci schovávali v tatranských jaskyniach, a špecificky je zobrazený aj problém času. Príhoda sa odohráva počas rediku, ale nie je zrejmé, či sa dej odohráva v súčasnosti, či v minulosti – v období rozkvetu zbojníctva, v rozmedzí od 15. – 19. storočia¹². Časový rámec nie je podstatný a nepresné vymedzenie epochy je zámerné, aby sa vytvoril dojem všeobecnosti a istého symbolu. Odvolávajúc sa na koncepciu časových zón Ludwika Bielawského môžeme konštatovať, že v Szymanowského *Harnasioch* sa *historický čas* dostáva do pozadia, resp. sa zastavuje; sotva viditeľný (v prvej scéne rediku) je *čas cyklu ročných období*; dôraz sa kladie na prítomnosť, priamo na danú chvíľu¹³.

Univerzálny charakter mýtu zachytený v baletе je teda vyžarovaním eliadovského mýtu, tvorivého a zároveň aj modelového, ktorý *hovori, že sa naozaj niečo stalo, [...] odhaluje, ako sa táto skutočnosť stala ozajstnou*¹⁴. Výber jednotlivých prvkov mýtu využitých v diele, ako aj ich modifikácia sú prirodzeným následkom predstavenia istej časti mýtu. Szymanowského *Harnasie* sa rozhodným spôsobom odvolávajú na dve fázy mýtu, ktoré definoval Northrop Frye¹⁵. Frye navrhol zobrazit mýtus z hľadiska ročných období, pripísaním jeho určitých atribútov k nasledujúcim ročným obdobiam – k jari, letu, jeseni, zime. Prostredníctvom nadviazania na ročné obdobia je v Szymanowského diele nesmierne plasticky znázornená jar, úsvit, začiatok vzajomného citu hrdinov a leto, zenit ako alegória víťaztva, apoteóza šťastia, naplnenie vzťahu. Dve ďalšie fázy, t.j. jeseň, západ slnka, úpadok, samota, ale aj zima, tma, rozklad, zabudnutie Szymanowski úplne vynechal. Vďaka dôslednosti realizovania cieľa, ktorým bola snaha vzdať hold umeniu, zbojníckym a goralským zvykom, Szymanowski ukázal najkrajšie chvíle spojené so zbojníckym mýtom.

Nadväzujúc na postavy vyzdvihnuté Janom Majdom v práci *Młodopolskie Tatry literackie* môžeme konštatovať, že v *Harnasioch* bol predstavený dionýzovský postoj. Už nielen Tatry, ale aj zbojníctvo *sa stalo symbo-*

¹² U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, op. cit., s.10.

¹³ L. Bielawski, *Muzyka ludowa w tradycji i życiu współczesnym* [w:] Oskar Kolberg – *prekursor antropologii kultury*, Warszawa 1995, ss. 147-155.

¹⁴ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, preklad Stanisław Tokarski, Warszawa 1994, s. 7.

¹⁵ N. Frye, *Archetypy literatury* [w:] *Współczesna teorie badań za granicą*, sprac. H. Markiewicz, Kraków 1976, ss. 313-314.

lom života, ľudických radovánok [...] platili tam iné medziludské pravidlá, doporúčujúce opájať sa novým svetom a živelne čerpať zo života všetko, čo ponúkal Dionýz¹⁶. Treba pripomenúť, že ku konkretizácii plánov libreta došlo bezprostredne po veľmi radostnej udalosti, ktoru bola svadba Mieczysława Rytarda a Heleny (Eli) Gąsienicovej-Rojovej. Výrazný erotizmus v *Harnasioch*, vyplývajúci z napätia medzi mladou goralskou a zbojníckym kapitánom, dokonale doplnil jav, ktorý Majda definoval ako *folklorizácia a karnevalizácia tatranskej ľudickosti*¹⁷. Gorali aj zbojníci sa počas rediku v prvom dejstve baletu, ako aj počas svadby v druhom dejstve veselo zabávajú a tancujú. K takémuto predstaveniu zbojníckeho sveta – cez prizmu zábavy a nie utrpenia a existenčného bólu – sa nepochybne pričínala všeobecná konjunktúra, s ktorou sa musel Szymanowski vysporiadať. Majda spomína, že tatranskú zábavu totiž tvorili aspoň dva činitele: *prirodená predispozícia goralov pre zábavu, ktorá vyrástla zo zbojníckej tradície bezstarostného a veselého života*, ale aj očakávanie potenciálnych divákov, prijímateľov diela – čo má tiež svoj význam – spolu s *ich túžbou po neobmedzenom karnevale kontrakultúry*¹⁸. V baletе sú teda dôsledne odmietané iné postoje rozsiahle reprezentované literátmi modernistického hnutia (Młoda Polska), o.i. apolónsky, nietzscheovský a dekadentný.

Námietky, že z dramaturgického hľadiska dielo nie je presvedčivé, môžeme teda vyvrátiť konštatovaním, že *Harnasie* existujú predovšetkým na úrovni mýtu, ktorý sa odvoláva – ako tvrdí Eliade – nie tak na inteligenciu, ako na predstavivosť človeka¹⁹ a jeho skúsenosť, koncentrujúc sa na prežívané chvíle (čo potvrdzuje tiež koncetrovanie sa na prítomný čas a ospravedlňuje spomínané odmietnutie historického času).

Na rýdzo estetické, sluchové dojmy nadväzuje Szymanowski partitúrou *Harnasiou*, ktorá je logickým doplnením libreta založenom na zbojníckom mýte, jeho vitalizme, divokosti a dokonca určitej drsnosti. Skladateľ bol pevne rozhodnutý čo do charakteru diela, o čom svedčia jeho slová – *môj balet bude takmer úplne národopisný*²⁰. Toto vyhlásenie sa týka aj hudobnej roviny diela predstavujúcej živý organizmus pulzujúci súčasným podhalianskym folklórom, ktorý Szymanowski využil rôznym spôsobom. Goralská hudba sa stala inšpiračným zdrojom skladateľa pri fragmentoch o goraloch, ako aj o zbojníkoch. Jedným z cieľov Szymanowského bolo zachytiť krásu autentičnosti tejto hudby. Už na začiatku 20. storočia sa skladateľ sťažoval, že *goralská hudba síce pomaly, ale nenávratne vädne a umiera, ako takmer*

¹⁶ J. Majda, *Młodopolskie Taty literackie*, Kraków 1999, s. 163.

¹⁷ J. Majda, *Młodopolskie Taty literackie*, op. cit., s. 165.

¹⁸ J. Majda, *Młodopolskie Taty literackie*, op. cit., s. 164.

¹⁹ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, op. cit., s. 8.

²⁰ A. Chybiński, *Karol Szymanowski a Podhale*, Kraków 1980, s. 49.

všetko, čo bolo kedysi spontánnou, farebnou a živou kultúrou tejto krajiny²¹. Dôsledne realizovaná myšlienka Orkanovho regionalizmu v baletе *Harnasie* nebola doslovným citovaním pôvodných melódií. Hudobný folklór bol pre Szymanowského – ako sám povedal – *oplodňujúcim činiteľom*²². Základnými spôsobmi tvorenia zvukového kontinua v *Harnasioch* sú podľa K. Szymańskiej²³

- a. citáty z pôvodných ľudových melódií Podhalia. Využitých je 11 melódií, nachádzajú sa vo všetkých scénach obidvoch dejstiev a v *Epilógu*, okrem výjavu 2 tzv. mimického. Skladateľ najčastejšie siahal po „Sabalovej“ melódií a jej umiestnením na začiatku, v strede a na konci vytvoril z nej určitú os diela. Využitím *Sabalovej a Hej, idem w las, piórko mi się migoce!* v prvom aj v druhom dejstve zaistuje aj koherenciu diela.
- b. použitie motívov, intervalov a rytmov typických pre hudbu Podhalia v štylizovanej podobe. Szymanowski dôsledne využíval goralskú stupnicu (so zvýšeným 4. a 6. stupňom), kombináciu iných modálnych stupníc, rytmickú asymetriu, nepravidelné rozloženie hodnôt atď.
- c. odvolanie sa na charakteristickú goralskú manieru prevedenia. Ku goralskej zvláštnosti patrí prevedenie parlanda a používanie rubato, časté agogické zmeny spočívajúce v zrýchľovaní a spomaľovaní v rámci krátkych odsekov, zmeny metra spôsobujúce pocit nepravidelnosti. Dôležitou skutočnosťou bolo tiež využitie inštrumentálneho rozmiestnenia, ktorého efektom bolo „goralské“ znenie.

V prípade *Harnasiov* môžeme nepochybné hovoriť o viacstupňovom procese integrácie ľudovej hudby v celom diele, o čom píše Krzysztof Baculewski. Ľudová hudba je nielen *melodickou osnovou diela*, ale predstavuje zdroj citátov *stmelených do autorského celku*. *Jednotlivé hudobné prvky, ktoré kreuujú vzťahy a závislosti hudobných súčiniteľov, podliehajú štylizácii*. Skladateľovi sa okrem toho podarilo *dosiabnuť zvláštnu atmosféru a národný štýl*²⁴. Zbojníctvo umiestnené v takýchto reáliách sa stáva zložkou väčšieho celku – národného mýtu, ktorý bol pre Szymanowského prvoradý, keďže

²¹ por. T. Chylińska, *Zakopiańskie dni Karola Szymanowskiego 1894-1936*, Kraków 1981, s. 83.

²² T. Chylińska, *Zakopiańskie dni Karola Szymanowskiego 1894-1936*, op. cit., s. 80.

²³ K. Szymańska, *Harnasie Karola Szymanowskiego. Poziomy istnienia dzieła*, Warszawa 1996, s. 51.

²⁴ K. Baculewski, *Polska twórczość kompozytorska 1945-1984*, s. 61.

Harnasie boli už vo svojej koncepcii národným baletom, čo sme už spomínali.

Balet *Harnasie* bol v dejinách poľskej hudby prvým scénickým dielom opierajúcim sa vcelku o podhaliansky folklór. Naň výrazne nadväzuje balet Artura Malawského *Wierchy* z roku 1962. Konflikt dvoch goralov Franka z rodiny Kasicorzovcov a divého Valacha-Zabijaka čiže Józka Grońa zo Zębu uchádzajúcich sa o priazeň Maryše, sa stáva zámienkou na bitku, ktorá sa vzhľadom na zúriacu búrku odohráva v krčme – mieste veľmi dôležitom pre zbojnícky mýtus. Tu podľa tradície dochádza k ukážke tanca, ktorý je de facto prezentáciou sily, zručnosti a šikovnosti rivalov. Napriek tomu, že si dievča (výnimočne) nevyberá zbojníka, všetci mladí zostávajú kamarátmi. V librete boli využité básne Jana Mazura, napríklad *Z wysokich Tater wiater-ny sum; Świt, Nasko gwara; Sabala; Mojo szkoła*. V hudobnej rovine skladateľ uskutočnil syntézu vlastného jazyka s typickými vlastnosťami goralскеj hudby. Vyhýbajúc sa citovaniu, zachoval charakter hudby typickej pre Podhalie, okrem iného aj dôsledným využitím mixolidickej stupnice. Štylizácia popri tom spočíva v zavedení rytmických schém goralských tancov.

V období, keď Szymanowski pracoval na opere *Harnasie*, v znikla v roku 1924 opera Boleslawa Walleka-Walewského *Pomsta Jontkowa*, ktorá má štyri dejstvá. Autor ju skomponoval podľa vlastného libreta a predstavuje určité pokračovanie Moniuszkovej *Halky*. Prostredníctvom syna nešťastnej Halky a Janusza je v nej zakomponovaný aj zbojnícky motív. Mládenec zamilovaný do svojej nevlastnej sestry je zároveň kapitánom tatranských zbojníkov, slávnym Jánošíkom. V tradícii včleňovania zbojníckeho mýtu do libriet opier pokračoval tiež Szymanovského žiak Jan Maklakiewicz. Od roku 1952 pracoval na opere *Wiatr halny* (4 dejstvá), ku ktorej libreto napísal ľudový goralský básnik Adam Pach²⁵. Žiaľ, smrť Maklakiewicza prerušila spoločnú prácu a dokončené bolo iba prvé dejstvo. Potom už len málo hudobno – scénických diel nadväzovalo vo svojich libretách na zbojnícky mýtus. Až muzikál Katarzyny Gärtner z roku 1970 *Na skle malované* s textom Ernesta Brylla (je to vlastne spevohra skladajúca sa z troch dejstiev bez rýchlej akcie) uvádza motív zbojníckej zábavy, tanca, spevu a rozhovorov o Jánošíkovom osude. Neobyčajne zaujímavá je hudobná rovina diela, ktorá osciluje medzi goralským folklórom a rhythm and bluesom.

Aj keď zbojnícky mýtus nebol v poľskej hudbe často využívaný ako základ libriet scénických diel, stal sa inšpiráciou jedného z najvýznamnejších poľských národných baletov *Harnasie* K. Szymanovského. Podľa Włodzi-

²⁵ L. Długolecka, M. Pinkwart, *Muzyka i Tatry*, internetové vydanie, http://www.mati.com.pl/pinkwart/muzyka_i_tatry/nastepcy_sz.htm stav z 11.9.2006.

mierza Wnuka aj nedokončená opera *Wiatr halny* (nazývaná tiež *Wiatr skalny*) Maklakiewicza by sa bola mohla stať *novým významným dielom, zrodeným z tatransko-podhalianskych išpirácií*²⁶. Aj napriek malému počtu diel využívajúcich v poľskej hudbe zbojnícky mýtus, ich silu predstavuje nosnosť samotných diel, a nosnosť samotného zbojníckeho mýtu.

Bibliografia

- K. Baculewski, *Polska twórczość kompozytorska 1945-1984*, Kraków 1984.
- L. Bielawski, *Muzyka ludowa w tradycji i życiu współczesnym* [w:] Oskar Kolberg – *prekursor antropologii kultury*, Warszawa 1995.
- T. Chylińska, *Zakopiańskie dni Karola Szymanowskiego 1894-1936*, Kraków 1981.
- T. Chylińska, *Szymanowski i jego muzyka*, Warszawa 1990
- M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, tłum Stanisław Tokarski, Warszawa 1994.
- N. Frye, *Archetypy literatury* [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1976.
- J. Iwaszkiewicz, *Spotkania z Szymanowskim*, Kraków 1981.
- U. Janicka-Krzywda, *Niespokojne Karpaty czyli rzecz o zbójnictwie*, Warszawa – Kraków 1986.
- U. Janicka-Krzywda, *Poczet harnasi karpackich*, Warszawa – Kraków 1988.
- S. Łobaczewska, *Spotkania z Szymanowskim*, Kraków 1946.
- J. Majda, *Młodopolskie Tatry literackie*, Kraków 1999.
- K. Nowacki, *Rola folkloru góralskiego w Harnasiach* [w:] *Księga Sesji Naukowej poświęconej twórczości Karola Szymanowskiego*, red. Zofia Lissa, Warszawa 1962.
- M. Rytard, *Wspomnienie o Karolu Szymanowskim*, Kraków 1947.
- K. Szymanowski, *Z listów*, oprac. T. Chylińska, Kraków 1958.
- K. Szymańska, *Harnasie Karola Szymanowskiego. Poziomy istnienia dzieła*, Warszawa 1996.
- I. Turska, *Przewodnik baletowy*, Kraków 1989.
- W. Wnuk, *Na góralską nutę*, Warszawa 1975.

²⁶ W. Wnuk, *Na góralską nutę*, Warszawa 1975, s. 153.

Jánošík vo filme

„*Jánošíka nemôžete zabiť. Jánošík je sloboda a sloboda je večná.*“ Tento slogan z plagátu filmu Jánošík z roku 1935, myslím si, výstižne charakterizuje výsostné postavenie jánošíkovskej tematiky v dejinách slovenskej kinematografie. Pred 85 rokmi začal Jánošík písať prvé stránky týchto dejín. Prešli dlhé decéniá a táto zvodná postava priťahovala tvorcov aj na prelome 20. a 21. storočia. Jánošík je skrátka symbol a jeho pozitívny obraz býva o to silnejší, že vychádza z detstva. Mnoho generácií si obľúbilo mladého rebela, ktorý si nevšíma všeobecné pravidlá, ale prísne dodržiava vlastné – romantické. A tak milióny divákov v rozpätí takmer celého storočia sa nechalo unášať legendou šviháka s valaškou, s charizmou spravodlivého vodcu a aurou milosrdného brata chudobných – bráni slabých a trestá zlých. Navyše, keď všetko, čo robil, robil frajersky, so šarmom a zľahka. Takáto línia priťahuje mladých i starých. Filmový Jánošík sa stal všeobecne zrozumiteľným a pre mnohých súčasníkov predstavuje azda poslednú postavu, ktorá v ich zaneprázdnenej mysli ostala ešte zo školských čias. Nehovoriac o hlbokých tónoch národnej hrdosti, na ktoré zas vedeli takmer vždy promptne reagovať politické špičky...

Ponorme sa však do minulosti, dávnej i tej nedávnej, a priblížme si aspoň v stručnosti genézu jánošíkiady v dejinách slovenského filmu, pri zrode ktorého stáli bratia Siakelovci, Ján Závodný a ich americkí a českí priatelia.

JÁNOŠÍK I. (1921)

Realizácia „siakelovského“ nemého Jánošíka veľmi úzko súvisela so vznikom vôbec prvej slovenskej filmovej spoločnosti – Tatra Film Corporation. Z rozprávania režiséra filmu **Jaroslava Siakela** (1896 – 1997) vieme, že časť česko-slovenských legionárskych dôstojníkov, ktorí sa vracali po skončení I. svetovej vojny zo Sĺbře domov, nadviazala osobné kontakty s viacerými vplyvnými Slovákami z Chicaga. Nechýbal medzi nimi ani majiteľ pro-

sperujúcej uhliarskej firmy Samuel Tvarožek. Ten spoločne s majiteľom kina Casimir v Jefferson Parku Jánom Závodným (rodák z Brezovej pod Bradlom) navštívil vtedy už uznávaného filmového konštruktéra a kameramana **Daniela Siakela** (1886 – 1946), ktorého chceli presvedčiť o nevyhnutnosti založenia americko-slovenskej filmovej spoločnosti. Daniela Siakela nebolo treba dlho presvedčovať, a tak sa spoločne s mladším bratom Jaroslavom ihneď zapojili do prípravných prác na dohodnutom projekte. Spoločnosť Tatra Film Corporation sa stala realitou v novembri 1920, mala v úmysle nakrúcať hrané filmy a plánovala vybudovať tri filiálky v Prahe, Bratislave a Žiline. Jej počiatočný kapitál predstavoval sumu vo výške 50 tisíc amerických dolárov a na získanie tohto objemu vypísala spoločnosť 50-dolárové podiely. Na formulári jedného podielu režiséra Jaroslava Siakela z apríla 1921 bol podpísaný ako prezident spoločnosti Ján Závodný, a ako tajomník mladší z bratov Siakelovcov; na druhom podiele Jaroslava Siakela zo 16. júna 1921 (vtedy sa už nakrúcalo na Slovensku) figuruje podpis prezidenta Richarda Blahu a tajomníka Samuela Fábryho.

Prvý slovenský hraný film *Jánošík* sprevádzali od prvej chvíle rôzne problémy. Začali už scenárom, ktorý z poverenia Tatra Film Corporation písal Jozef Žák – Marušiak (podľa románovej predlohy spisovateľa Gustáva Maršalla – Petrovského *Jánošík, kapitán horských chlapcov* – jeho búrlivý život a desná smrť, New York 1894). Do odchodu filmového štábu z amerických brehov nebol scenár ani zďaleka hotový, preto musel Jaroslav Siakel urobiť na lodi niekoľko úprav, doplnkov a, samozrejme, prepisov pre potreby svojich kolegov.

Filmový štáb tvorili spolu s bratmi Siakelovcami producent **Ján Závodný** (1890 – 1980) a František Horlivý, ktorý mal v kompetencii herecké obsadenie, kostýmy a doplnenie štábu v Česko-Slovensku. Pre úplnosť uvádzam, že posledne menovaný pôsobil v USA veľmi krátko a predtým účinkoval ako režisér, herec a redaktor známej divadelnej skupiny Ludvíkovcov z Prahy. Jeho mimoriadne cennou devízou bolo aj to, že mal priateľské kontakty s vtedajšími pražskými umeleckými kruhmi.

V máji 1921 doputovala táto interesantná filmová kompánia do Prahy. Krátko na to prichádzajú bratia Siakelovci po rokoch opätovne do rodnej turčianskej obce Blatnica. Ubytovali sa v rodičovskom dome a okamžite začali s vyhľadávaním vhodných exteriérov a priestorov na ubytovanie celého štábu. Tieto náročné prípravné práce trvali zhruba mesiac a Siakelovci si veľmi dobre uvedomovali, že nakrúcať môžu iba v letných týždňoch, teda v čase študentských i divadelných prázdnin.

Osobitnú pozornosť by si zaslúžili aj mnohé neveriteľné historky či iné skutočnosti, súvisiace s prípravou i samotným nakrúcaním filmu (obetavosť a ochota Blatničanov, vyriešenie stravy, zháňanie adekvátnych kostýmov, problematika komparzistov...).

Keď sa konečne začalo s nakrúcaním, prišiel od Žáka-Marušiaka predposledný fragment scenára. Nepredvídané okolnosti však nastali koncom augusta 1921, keď ešte stále neprišla na Slovensko avizovaná a dohodnutá posledná scenáristická časť. Situácia bola napätá, pretože filmovanie sa muselo z dôvodu konca vakácií ukončiť. Režisér Jaroslav Siakel sa nakoniec po dohode so štábom i predstaviteľom titulnej postavy Theodorom Pištěkom rozhodol záverečné sekvencie dokrútiť bez scenára. A až po ukončení filmovačky doručili štábu toľko očakávaný scenáristický záver... Dôsledky tejto „partnerskej“ kooperácie s Jozefom Žákom-Marušiakom potom vyústil do situácie, že ho neuviedli ako tvorca scenára na propagačnom letáku pred slávnostnou premiérou filmu v Chicagu (1. 12. 1921).

Jednoznačne najväčší a neriešiteľný problém, ktorý trápil filmárov, bol permanentný nedostatok finančných prostriedkov. Z tohto dôvodu museli tvorcovia Jánošíka nedobrovoľne pristúpiť k viacerým „racionalizačným“ opatreniam, znamenajúcim v nejednom prípade zásadný rez do zamýšľaných zámerov. K tejto skutočnosti sa vzťahuje aj dnes už úsmevná príhoda, ktorú vyrozprával novinárom Jaroslav Siakel počas svojho pobytu na Slovensku v roku 1981.

„Dajakí nepravníci písali do Chicaga, že málo šetríme, preto som si vymyslel záchrannú brzdu. Cestovali sme totiž rýchlikom, a ten na odbočke do Šútova nestál. Keby nás zaviezol až na ďalšiu zastávku, odvoz ľudí, kamier, filmov a kostýmov by bol stál veta peňazí. Tak som sa dohodol so Šútovčanmi, aby čakali náš vlak na hlavnej bradskej. Ja som vlak na odbočke zabamoval, zaplatil pokutu päťsto korún – aj dal železničiarom niečo do vrečka – a za pár korún sme boli v Šútove... Veľmi sme vtedy šetrili peniaze, pravda je to...“ 1

Tvorcovia filmu sa pokúsili o čo najzrozumiteľnejšiu výpoveď vlastného vnímania jánošíkovskej legendy na pozadí biedneho rozpoloženia slovenského ľudu. Konanie hlavného protagonistu deja však zobrazili v rovinách náznakov sociálneho útlaku, nie vzbury. Osobitnú líniu príbehu tvorí ľúbostná zápleтка Jánošíka s Aničkou (Mária Fábryová). Dielo je vo väčšine prípadov založené na statických obrazoch, v ktorých sa odohrávajú jednotlivé scény. Niekde akoby si autori neboli istí obrazovým vyjadrením myšlienky, a tak ju umocňujú uvádzaním titulkov („*Chleba málo, roboty veľa*“). Zaujímavosťou snímky je aj používanie retrospektív.

Veľký úspech zožal predstaviteľ titulnej role, český herec **Theodor Pištěk** (1895 – 1960), ktorého urastená postava dodávala Jánošíkovi nádych skutočnej legendy. Pozitívne reagovali aj recenzie českej filmovej kritiky; „*Jánošík je prvou radostnou zvestou o spolupráci Slovákov na vytváraní čes-*

ko-slovenskej kinematografie. Slováci môžu do filmu vniesť základné prvky svojho národa: citlivosť, mäkkosť a vášnivosť, ktoré sa vo filme vždy uplatnia.“ 2

O prvom slovenskom celovečernom filme sa popísalo množstvo prípevkov, v rámci ktorých zohrávali svoju úlohu rôzne legendy a konkrétnou argumentačnou bázou nepodložené tvrdenia a súvislosti. V toku desaťročí sa ale podarilo mnohé objasniť a uviesť na pravú mieru. Dnes už vieme, že jestvovali dve verzie tejto snímky (americká a slovenská); jedna bola nasnímaná kamerou Pathé, druhá kamerou Rothacker. Slovenská verzia Jánošíka vrcholí tribunálom, stavbou šibenice a príchodom hlavného hrdinu pod povraz. V americkej, v súlade s tradíciou happy endu, sa vo finále filmu objaví bača-rozprávač a predstavitelia jednotlivých rolí, vyobliekaní do turistického odevu. Bača dohovorie Jánošíkov príbeh až po rozsudok a návštevníci salaša odchádzajú smerom k horizontu, kde práve zapadá slnko... Film sa končí v americkej i slovenskej verzii prečítaním rozsudku.

Prvý film o Jánošíkovi sa nakrúcal v Blatnici, Gaderskej doline, Mošovciach a Šútove. Interiérové práce sa robili v pražských ateliéroch. Je všeobecne známe, že dlhé roky sme na Slovensku nevedeli, či existuje čo i len jedna kópia „nemého“ Jánošíka. Nakoniec sa podarilo vypátrať a zachrániť úplne posledný negatív, ktorý od zániku filmovej účastinnej spoločnosti Tatra Film Corporation vlastnil Ján Závodný. A bol to práve tento producent filmu, čo kópiu (išlo o americkú verziu) v roku 1970 daroval Slovenskému filmovému ústavu. Závodný následne spolupracoval i na ozvučenej rekonštrukcii tohto priekopníckeho diela slovenskej kinematografie; rekonštrukciu režíroval filmový historik **Ivan Rumanovský**, pre ktorého boli bratia Siakelovci a ich spoločná snímka dlhoročnou srdcovou záležitosťou. Celkovo sa vo filmových laboratóriách na Kolibe prekopyrovalo 89 000 políčok (62 minút) filmu.

„Možno viacerí očakávali, nakoľko ide o nemý film, že bude pôsobiť na dnešných divákov groteskným dojmom, istou nešikovnosťou, či smiešnym pátosom... Napriek časovému odstupu nadchýna nás svojou lyrikou i pozoruhodným obrazovým videním... Spolu s istou dávkou živelnosti a nadšenia vytvára čarovnú, neopakovateľnú atmosféru s troškou melanchólie... A že sa na toto dielo aj dnes môžeme pozerat', to je najväčším dôkazom jeho kvalít.“

(I. Rumanovský, 1988) 3

I napriek nedostatkom, ktorým sa prvý filmový Jánošík nevyhol, si dovoľujem povedať, že ide o výnimočné dielo slovenskej kinematografie. V čase svojho vzniku dôstojne konkurovalo oveľa vyspelejšej českej filmovej produkcii. Zároveň treba jedným dychom doplniť, že zásluhou tejto snímky sa Slovensko zaradilo medzi desať štátov sveta, v ktorých sa v nemom obdo-

bí kinematografie nakrúcali celovečerné hrané filmy! (V roku 1995 zaradilo UNESCO Jánošíka do zoznamu Svetového kultúrneho dedičstva.) Iróniou osudu i nepriazne dejín navždy ostáva, že takmer polstoročie ležala posledná kópia filmu zabudnutá v chicagskej garáži producenta Jána Závodného. Nehovoriac už o tom, že prvý slovenský Jánošík takmer existenčne zruinoval jeho obetavých tvorcov – priekopníkov slovenskej kinematografie.

Karol Plicka a filmové spracovanie Jánošíka

Na inom mieste som už naznačil, že filmové spracovanie jánošíkovskej tematiky sa vinie v dejinách slovenskej kinematografie od prvopočiatkov a patrí bezpochyby k jej najvýznamnejším kapitolám. Mimoriadne cenný prínos priniesla do tejto problematiky aj jedna zo zakladateľských osobností slovenskej kinematografie **Karol Plicka** (1894 – 1987).

V roku 1923 vstupuje Plicka do služieb Matice slovenskej ako zberateľ hudobného folklóru. Od začiatkov svojich zberateľských ciest dopĺňal folklórne záznamy fotografickou dokumentáciou, ktorá zobrazuje nositeľov ľudovej tradície či konkrétneho prostredia. Od roku 1926 začína používať na obrazovú dokumentáciu národopisných javov aj filmovú kameru. Výsledkom jeho neoceniteľnej práce sú tri celovečerné dokumentárne filmy s národopisnou tematikou – *Za slovenským ľudom* (1928), *Po horách, po dolách* (1929) a *Zem spieva* (1933). V Plickovej fotografickej i filmovej dokumentácii etnografických javov a súvislostí vystupuje výrazne do popredia poetizujúca obrazová interpretácia. Tento autorsko-tvorivý prístup a koncept dosiahol svoj vrchol v jedinečnej snímke *Zem spieva*, ktorá je akosi filmovou básňou sui generis.

Vlastnou filmovou tvorbou v Matici slovenskej naplňoval Karol Plicka nielen etnografické dokumentačné poslanie, ale zároveň sledoval i priekopnícky matičný cieľ – konštituovať národnú kinematografiu. V predpokladanej kontinuálnej filmovej práci mal byť jednou z najbližších tém film o Jánošíkovi. Pre Plicku to súčasne malo znamenať aj vstup na nové teritórium tvorby – do oblasti hraného filmu.

Témou Jánošíka sa Plicka sústavne zaoberal už od čias, keď prvými metrami exponovaného materiálu vstúpil do sveta filmu. Koncom jari 1926 začal po prvý raz krútiť klukou filmovej kamery a už o niekoľko mesiacov, 4. novembra, v liste adresovanom Matici slovenskej píše:

„Keď už hovoríme o filme, oznamujem vám, že mám veľký materiál pre „Jánošíka“. Mnohé scény fotograficky, svetelne i režijne premyslené. Ateliér: Božia príroda; herci: zväčša prostý ľud. Premýšľam o tom už niekoľko rokov, teraz to však dozrieva. V roku 1928 by sa mohlo pristúpiť k realizácii. Bola by to filmová báseň; príroda tatranská, jar s hora-

mi, život pastiersky, priadky, krčma, tanec v bučinách, ohne na holiach atď. A osou všetkého družina Jánošíkova. Raz veselá, inokedy bojujúca a nakoniec tragická. Ak sa teda volá po filmovom librete v pravom zmysle slova, bolo by tu. I keď by film stál pomerne nekonečne menej ako podobné podujatia, predsa by bolo chybou akcentovať práve túto jeho stránku. Pokúsím sa získať pražského zástupcu amerického „Univerzálu“ – tí by nákladmi nešetrili. Škoda, že prvý Jánošík pohltil tolko peňazí. Viac až ústne.“ 4

Z tohto prvého listu na tému Jánošík, ako aj z ďalších prameňov možno dedukovať Plickov prístup k téme, filmové vzory, ktoré nachádzal v sovietskej avantgarde, dôslednú orientáciu na hercov-naturščikov, na funkciu prírody v duchu dobového filmového naturizmu a na iné aspekty autorskej poetiky i tvorivej interpretácie tejto veľkej látky.

I keď Karol Plicka nebol zďaleka sám, čo sa zaoberal témou Jánošíka, bol jediným z vtedajšej filmárskej obce, ktorý dôverne poznal jánošíkovskú tradíciu, ľud i krajinu. Možno práve preto sa jeho projekt stretával s viacerými návrhmi na tvorivú, ako aj realizačnú spoluprácu. Plicka však i napriek lákavým ponukám vytrvalo odolával umelým pohľadom zvonka, sledujúcim len atraktívny obal témy (tým si ale zatvoril dvere pred vstupom potenciálnych producentov...). Jeho Jánošík vychádzal z dramaturgického hľadiska dôsledne z folklórnej tradície a z formálnej stránky chcel nadviazať na typ ľudovej balady. Film mal vyznieť ako pieseň voľnosti i túžby po slobode, ako oslava živelného vzdoru utláčaných. Príbeh tejto filmovej básne sa mal odohrávať, podobne ako archaické formy života, v tesnom spojení s prírodou. Vychádzajúc z folklórneho žriedla, osudy legendárneho hrdinu sa mali vo filmovej transpozícii odvíjať v mýtickom prestupovaní života človeka a krajiny.

Plickov Jánošík mal poetický názov **Dvanásť bielych sokolov** a jeho scenáristická predpríprava obsahovala stovky motívov vyexcerpovaných z ľudových piesní, balád a rozprávok so zbojníckou tematikou. Filmové i fotografické štúdiá krajiny, lesov, jarných bystrín a najmä ľudských typov predstavovali cieľavedomú kameramanskú prípravu. Režijnými štúdiami sa stali skice z predchádzajúcich autorových filmov – téma živelnosti, monumentality, sily, vzťahu človeka a krajiny. Jarná búrka v Tatrách ako úvodná časť diela Zem spieva bola napríklad štúdiou záverečnej sekvencie filmu, v ktorej sa príroda, ako v mýtických obrazoch ľudovej poézie, búri nad smrťou milovaného hrdinu.

Roky zanieteneho štúdia materiálov, tvorivých príprav a realizačných predsavzatí sa mali zavŕšiť nakrúcaním filmu. Plicka mienil nakrúcať hneď po dokončení snímky Zem spieva, pretože si chcel, ako to oznámil v tlačí, zabezpečiť tému Jánošíka pred tými, ktorí sa na ňu taktiež pripravovali. Ibaže hrou osudu sa filmom Zem spieva definitívne zavŕšilo autorsky svoj-

bytné obdobie Plickovej filmovej tvorby. Aj keď Zem spieva získala mimoriadny umelecký úspech i zaslúžené ocenenie na festivale v Benátkach (1934), nedočkala sa, žiaľ, očakávaného finančného prínosu. **5** V ekonomicky skromných matičných pomeroch znamenala táto skutočnosť koniec nádejam a perspektívnym plánom, ktoré Karol Plicka spájal s filmom Jánošík.

JÁNOŠÍK II.

(1935)

Brnenská filmová spoločnosť Lloyd film, ktorá bola okrem iného aj distribútorom Plickovho filmu Zem spieva, pristupuje v roku 1935 k filmovej adaptácii drámy Jiřího Mahena Jánošík v réžii Martina Friča (v tom čase išlo o jedného z najzamestnanejších i najúspešnejších českých režisérov). Nakolko Mahen už dávnejšie rezervoval filmové spracovanie svojej predlohy Karlovi Plickovi, Lloyd film ponúkol Plickovi scenáristickú a odbornú spoluprácu. Ten ju prijíma, pretože nemá nijaké reálne vyhliadky na vlastnú realizáciu témy, ktorá ho roky vzrušovala a ktorej venoval toľkú prípravu.

(Mahenovu divadelnú predlohu z roku 1910, ktorú do slovenčiny prebásnil známy spisovateľ Martin Rázus, hrávali na Slovensku viaceré ochotnícke súbory.)

Karol Plicka sa stáva spolu s Karlom Hašlerom scenáristom Fričovho filmu. Poskytol mu svoj výber typov ľudových postáv a ponúkol i vlastný herecký objav – obrovitého **Paľa Bielika**, s ktorým počítal ako titulnou postavou zamýšľaného filmu Dvanásť bielych sokolov. (Paľa Bielika objavil Plicka na IX. celoslovenských divadelných závodoch v Martine v novembri 1932. Účinkoval v hre Hôrni chlanci, ktorú naštudoval ochotnícky súbor zo Senice pri Banskej Bystrici.)

V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že Plickova interpretácia Jánošíka mala byť v porovnaní s Fričovou verziou diametrálne odlišná. Plicka sa chcel vo svojom filmovom projekte výraznejšie opierať o ľudovú tradíciu, plánoval väčšie prepojenie funkcie prírody do dramaticko-baladického príbehu... Mahenova predloha tvorila skôr latentnú osnovu. Pravdou však ostáva, že i napriek autorsky rozdielnej koncepcii a prístupu Plicka vysoko ocenil kvalitatívnu úroveň Fričovej snímky. Ba zastával názor, že režisér **Martin Frič** (1902 – 1968) bol v tom období jediným česko-slovenským filmovým tvorcom, ktorý mohol adaptáciu Mahenovej predlohy úspešne zrealizovať. Vlastnou scenáristickou participáciou, dôkladnou znalosťou ľudovej tradície, ako aj fotografickým poznaním slovenského prostredia priniesol Karol Plicka neoceniteľný vklad do tohto mimoriadne úspešného filmového diela, ktoré predstavuje významnú kapitolu v dejinách česko-slovenskej kinematografie. **6**

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že dejová línia Fričovho Jánošíka nesie pomerne veľa spoločných znakov s projektom bratov Siakelovcov. Uvedená skutočnosť zrejme vyplývala najmä z toho, že i krajanskí tvorcovia

sa nechali inšpirovať Mahenovou drámou. Dejová osnova však nebola tým, čo film urobilo zaujímavým. Fričova réžia vytvorila vo vzťahu k ponímaniu strihovej skladby určité dynamické napätie, s cieľom obmedziť dialógovú zložku. Už úvodné sekvencie diela, snažiace sa vyjadriť biedu a útlak vtedajších čias, sú výsledkom citlivého filmového videnia a zmyslu pre dynamickú skladbu príbehu. Vari najdramatickejší účinok vyvoláva Jánošíkov odzemetok pod šibenicom v závere snímky. Režisér a jeho kameraman bravúrne zvládli prudké strihy záberov na hlavného protagonistu, jeho tancujúce nohy a visiaci hák, aby sa nakoniec zastavili pri Jánošíkovom skoku naň. Fričovi sa tak podarilo vytvoriť snímku v tempe v takej podobe, akú česko-slovenský film do tých čias nepoznal. Táto okolnosť iba potvrdzuje režisérov experimentátorský prístup k filmárskej práci.

V porovnaní s predchádzajúcou verziou posunul Martin Frič svojho Jánošíka do polohy rebela, buriča; tak trochu romantického, tak trochu osamoteného. Je to však pochopiteľné, pretože režisér fabuloval titulnú postavu ako legendu. Jánošík všade vystupuje ako smelý, nebojácny muž, pričom Frič tento fakt zdôrazňuje i jeho oslavou prostredníctvom piesní pospolitého ľudu, ktoré sa bezprostredne viažu k ospevovaniu činov svojho hrdinu. Možno teda zdôrazniť, že autorskému kolektívu sa podarilo zrealizovať „... *dynamický stupňovaný príbeh, v ktorom sa snúbi realistické ponímanie života s poéziou dávných hrdinských spevov*“ (I. Peterka, 1992). 7 Avšak ani romantické chápanie Jánošíkovej osobnosti, ktoré časť kritiky Fričovi vytykala, nemohlo nič zásadnejšie zmeniť na skutočnosti, že ide o štýlovo čisté a svojrázne filmové dielo. (Slovenská verejnosť bola nadšená, pretože ju zaujal romantický príbeh Jánošíka a Aničky, s idealizovanou poetickou legendou o národnom hrdinovi.)

Povedľa dvojmetrového Paľa Bielika (odišiel do jánošíkovského odevu pred kameru rovno zo žandárskej uniformy) vo filme ďalej účinkovali Zlata Hajdúková (Anička), Andrej Bagar (gróf Šándor), prvý slovenský detský herec, terchovský rodák Filip Dávidík (Janko). V roli grófa Markušovského sa predstavil ústredný protagonista Jánošíka z roku 1921 Theodor Pištěk.

Slovenská dobová publicistika všeobecne považovala tento film za slovenský, hoci snímka bola nakrútená v českej produkcii a slovenskom jazyku; išlo o zriedkavý príklad česko-slovenskej tvorby v medzivojnovom období 20. storočia (roky 1. ČSR).

Film režiséra Martina Friča Jánošík zožal obrovský divácky úspech a bol jedným z najpredávanejších súvekých titulov (a zároveň jedným z najlepších diel predvojrovej česko-slovenskej kinematografie). Predpokladá sa, že len v roku 1936 ho videlo zhruba 100 miliónov divákov. Z Paľa Bielika sa tak stala zo dňa na deň skutočná filmová hviezda... Snímka získala aj veľký svetový ohlas, o čom svedčí jej uvedenie (napriek tvrdému odporu Maďarov) na IV. Medzinárodnom filmovom festivale v Benátkach (1937). Ocenenie

priniesol film i jeho tvorcom; režisér Martin Frič a kameraman Ferdinand Pečenka boli v roku 1936 vyznamenaní Filmovou cenou. Tento úspešný film sa hral veľmi dlho a do roku 1980 ho premietli v 32 štátoch sveta!

JÁNOŠÍK III. (1963)

Palo Bielik sa po kolosálnom úspechu Fričovho filmu Jánošík stal na istý čas členom Činohry Slovenského národného divadla. Neskôr sa začal venovať dokumentárnemu filmu (hraná tvorba na Slovensku vtedy prakticky nejestvovala) a po vypuknutí Slovenského národného povstania nakrúcal uprostred bojov. V povojnovom období sa ako režisér i scenárista významne zaslúžil o rozvoj národnej kinematografie.

Začiatkom 60. rokov minulého storočia pristupuje Palo Bielik k realizácii svojho dlhoročného filmárskeho sna – nakrútenia vlastnej verzie príbehu o Jurajovi Jánošíkovi.

Čas bol žičlivý k naplneniu tejto myšlienky, pretože komunisti radi porovnávali boj Slovákov proti fašizmu s bojom Jánošíkovej družiny. Ďalší významný impulz predstavovalo blížiac sa 250. výročie Jánošíkovej smrti.

Bielikovi teda trvalo niekoľko rokov, kým sa mu podarilo uskutočniť zamýšľaný tvorivý zámer. Svoju filmovú koncepciu niekoľkokrát prepracoval; pôvodne malo ísť o dvojdielnu snímku, potom jednodielnu a napokon sa definitívne vrátil k dvojdielnej verzii.

Prvý marec 1962 bol aj prvým filmovacím dňom Bielikovho životopisného veľkofilmu vo farebnom prevedení na širokohlé plátno. Do hlavnej úlohy obsadil režisér (podobne ako kedysi Frič jeho) neherca, lekára **Františka Kuchtu** z Ilavy. Ten sa okrem iného dosť svojrázne vyjadroval na okraj svojho hereckého výkonu. „*Zásadne som Jánošíka nebral, bral som seba. Teda, nepovažujem sa za filmového herca, ale za predstaviteľa Jánošíka...*“ **8** Pravdou ostáva, že neopozieraná tvár titulnej postavy priniesla snímke realistický rozmer.

Bielikov scenár a režijné stvárnenie sa podstatne odlišujú od predchádzajúcich hraných verzií filmového Jánošíka. Základný rozdiel spočíva v snahe o demytologizáciu a biografické zobrazenie hlavného protagonistu príbehu. Obsahovo vychádzal režisér z výrazovej skratky „*bohatým bral, chudobným dával*“, pričom sa usiloval zbaviť príbeh falošného romantického násosu a dej obohatil o viaceré nové postavy. V prvej časti približuje hrdinove detstvo, počas ktorého sa začína vyhranene formovať Jánošíkov vzťah k panskej svojvôli. Bielik tu neobišiel ani zaužívaný mýtus Jánošíkovho kňazského štúdia. Druhý diel je fabulovaný ako Jánošíkov odpor proti panskému bezpráviu.

Tvorca vlačil svojej snímke podobu výpravného farebného veľkofilmu, eposu s trochou westernovského páťosu.. Faktom ale ostáva, že túto skutočnosť ocenili viac diváci ako kritika. Zásadná zmena v porovnaní

s minulosťou tkvie v chápaní podstaty hlavnej myšlienky rozprávania. Bielik nechcel modelovať titulnú postavu ako osamoteného rebela, či tajomnú romantickú legendu. Jeho koncepciu príbehu možno charakterizovať ako snahu o vystihnutie dobových reálií a súvislostí sociálneho útlaku a sociálneho pozadia. Hrdinove motívy vzbury sú však vykreslené veľmi jednostranne a zatlačajú Jánošíka do značne pasívnej pozície. A tak pokus o vzdanie sa extrému osamelého romantického buriča končí, paradoxne, extrémom opačným. Naznačená jednostrannosť sa jasne prejavuje aj v „... *charakterokresbe, najmä patetizujúcou teatrálnosťou v treste postáv pánov a melodramatickou prisladenosťou postáv kladných*“ (I. Peterka, 1992). **9**

V konfrontácii dvoch dielov vyznieva lepšie prvá časť. Je umelecky presvedčivejšia, máme tu pred očami slušne vyrozprávaný príbeh, kde popri zručnom filmárskom rukopise cítiť aj vkus a citlivé oko kamery. Druhý diel pôsobí z veľkej časti dosť naivne. Prevláda jednoduchá popisnosť idylických podmienok v zbojníckom tábore, zbojnícke zábavky a podobne. Citelne tu absentuje potrebný dramatický náboj, ktorý by dokázal funkčne posúvať dejovú líniu. Prednosťou druhej časti je najmä vizuálna stránka, v rámci ktorej dominujú krásne prírodné scenérie. Ale ani táto skutočnosť nedokázala zastrieť prevládajúce negatíva. Akoby išlo hlavne o to, ako prekvapiť diváka čo najviac, vyraziť mu dych a vzápätí zahrať na jeho citlivú strunu. Na prvý pohľad sa tento koncept darí realizovať, avšak za cenu ústupkov umeleckému vkusu, na aký bol náročnejší filmový percipient u Bielika dovtedy zvyknutý. Na druhej strane ale treba oceniť autorovo úsilie nakrútiť veľkolepú historickú epopeju o ťažkom živote slovenského ľudu v prvých rokoch 18. storočia. Aj keď mu zrejme nešlo o objavné detaily, oproti predošlým spracovaniam Jánošíka sa Bielikovi podarilo hlbšie a plastickejšie odhaliť praktiky dobových pomerov. Popri tejto skutočnosti azda najvýraznejšie vynikla presvedčivá kamera **Vladimíra Ješinu**, kde „... *jesenné, baladicky ladené pohľady na fatranskú prírodu ožívujú ovzdušie hrdínskej legendy, tak ako vyrástla v najkrajších výtvoroch ľudového umenia, tak ako vošla do slovenskej literatúry a výtvarného umenia*“ (P. Branko, 1963). **10**

Vo filme sa predstavila celá plejáda známych slovenských hercov ako Ctibor Filčík (Hrajnoha), Jozef Króner (Uhorčíkov otec), Ondrej Jariabek (Gajdošík), Viliam Záborský (Zubor), Karol L. Zachar (Jánošíkov starý otec), Dušan Blaškovič (Surovec), Eduard Bindas (Aurel Žuraj)... Andrej Bagar, ktorý účinkoval aj vo Fričovom filme *Jánošík*, si tu zahral postavu grófa Žuraia. Významná divadelná režisérka Magda Lokvencová, prvá manželka Gustáva Husáka, stvárnila rolu Jánošíkovej matky. Do úlohy Terezy obsadil režisér neskoršiu svetoznámu opernú speváčku Luciu Poppovú.

Bielikov film *Jánošík* mal veľký divácky úspech na III. Medzinárodnom filmovom festivale v indickom meste Dillí (1965), kde získal Cenu poroty za vynikajúcu farebnú fotografiu kameramana Vladimíra Ješinu. O diváckom

úspechu snímky svedčí tiež fakt, že išlo o jeden z najsledovanejších filmov v dejinách česko-slovenskej kinematografie. Videlo ho viac ako 5 miliónov priaznivcov strieborného plátna.

ZBOJNÍK JURKO (1976)

Zakladateľská osobnosť slovenského animovaného filmu **Viktor Kubal** dlhé roky nosil v hlave nápad stvoriť kresleného Jánošíka. V mladosti sa často zdržiaval v Terchovej, kde bolo vtedy (30. roky 20. storočia) cítiť legendárneho zbojníka takmer na každom kroku. Možno teda oprávnené usudzovať, že si do svojho veľkého sveta dospelosti odniesol z detstva i veľkú tému. Jánošíka! Bytosť, s ktorou sa roky rokúce v mysli pohrával, s ktorou decénia vo svojej bujarej fantázii koketoval a ktorú takmer po celý život túžil zvečniť umením jemu najbližším – animovaným filmom.

V čase realizácie svojho „zbojníckeho projektu“ mal Viktor Kubal (1923 – 1997) za sebou celý rad úspešných diel. Do širokého povedomia sa zapísal najmä populárnymi televíznymi večerníčkami (napríklad nezabudnuteľný seriál o Jankovi Hraškovi), kreslenými anekdotami a karikatúrami, ktoré zverejňoval vo viacerých (prevažne humoristických) časopisoch. To sa už ale začalo pomaly schyľovať k naplneniu dávneho sna. Čoraz nástojčivejšie sa v Kubalovej hlave zobúdza Juro Jánošík...

„Zbojníka Jurka som si vôbec nemusel vymýšľať. To bola moja srdcová téma. Veď už svoj prvý film som chcel nakrútiť o Jánošíkovi... Robil som ho dva a pol roka, alebo koľko. To nie je podstatné. Vždy si nakreslím záber, očíslujem ho, napíšem si, koľko bude mať metrov, koľko obrázkov. Tak píšem, píšem a zrazu zistím, že už mám pol hodiny.. Tak som nakreslil asi 45 tisíc obrázkov a ďalších 600 pre pozadie. A medzitým týždeň čo týždeň cesty do Terchovej, aby som si naskicoval potok, alebo strom či skalú, aby to bolo uskutku terchovské.“ (V. Kubal, 1988) 11

Scenárista a režisér v jednej osobe Viktor Kubal využil pri realizácii svojho filmu početné rozprávkové námety, ktoré na jánošíkovskú legendu nadväzujú, respektíve ju rozvíjajú. A hoci snímku postavil aj na silných sociálnych motívoch, premietol ich cez optikou zhovievavého humoristu.

Filmová kritika a publicistika toho o Kubalovom zbojníckom diele napísali viac ako dost. Zhodli sa v konštatácii, že v prípade Zbojníka Jurka ide o výsostne autonómny (až intímne citový) pohľad autora na svoju veľkú, milovanú tému. Kubalovi sa podarilo zhutniť do syntetickej podoby obraz, líniu, tvary, gestá, zvuk a v neposlednom rade aj pôsobivú hudbu – „vedno s námetom účinný jednotiaci činiteľ“ (M. Veselý, 1977). Umelec opätovne prekvapil bez-

brehým morom „bravúrne vybudovaných invenčných gagov, tak, ako to naučila filmárov nemá groteska“ (J. Kamenistý, 1977). V celej svojej kráse sa potvrdila Kubalova povest vynálezcu svojrázneho vizuálneho rukopisu, ktorým svet vôkol seba pôsobivo zašifroáva do výtvarných skratiek a samoznakov.

Pre budúce generácie ostane Kubalov Zbojník Jurko jedinečným, neopakovateľným osobnostným pohľadom na legendu, ktorú si tvorca vo svojom vnútri starostlivo strážil, ktorú takto videl, cítil a ktorú práve v takejto podobe chcel odovzdať ďalej. Pretlmočil vlastné vnímanie jánošíkovského fenoménu do pozoruhodného originálneho umeleckého diela, ktoré citlivým zvýraznením národnej hrdosti, ľudským nadhľadom a lyrickým romantizmom zaujalo množstvo slovenských i zahraničných divákov. V našej pamäti ostane hádam navždy zapísaná jedna z posledných sekvencií filmu, keď namiesto Jurka obesili atrapu zo slamy. „Náhradu“, ktorú s plnými nohavicami strachu pred trestom za zbojníkov útek zhotovila jeho popravčia čata... Tento záver originálnou formou korešponduje s ľudovou tradíciou, podľa ktorej „meno Jánošíka nikdy nezahynie“. A citlivý umelec si veľmi dobre uvedomoval, že keď nemôže zahynúť legenda, ako potom môže byť v jeho filme popravený jej reprezentant, jej stelesnenie!

„Nakoniec som sa rozhodol karikovať i Jánošíka. Nie však v komickom, ale heroickom zmysle, a tak som po mnohých skicách navrhol štylizovanú postavu štíhleho, statného junáka, z ktorého vyžaruje sila, istota a mrštnosť... Je dosť pravdepodobné, že niektorí diváci mohli byť prekvapení evidentným odklonom od historickej skutočnosti Jánošíkovho príbehu. A to je vlastne dôvod, prečo som z neho urobil Zbojníka Jurka. Teda nie takého, akým bol (to by už dnes ťažko niekto dokázal), ale akého si ho vytvoril jednoduchý ľud vo svojich predstavách. Spravodlivého, ktorý sa nemohol nečinne prizerať krivdám, páchaným na poddaných. A čistého, ktorý tieto krivdy napravoval bez násilia, bez krvipreliačia...“ 12

Od momentu svojej premiéry začal žiť prvý slovenský dlhometrážny kreslený film Zbojník Jurko svojím vlastným životom. Stretol sa s nadšeným ohlasom doma aj v zahraničí a odniesol si niekoľko prestížnych medzinárodných ocenení (Teherán, Montecatini, Gijon, Lyon, Espinho a inde). Z domácich uznaní pripomeniem aspoň Cenu Jiřího Trnku, ktorú snímka získala na XVII. festivale filmov pre deti (1977). V roku 2000 bol Zbojník Jurko vyhlásený za najlepší slovenský animovaný film všetkých čias!

Jánošík ? (1997 – 2003)

Posledné dva novodobé pokusy nakrútiť film s jánošíkovskou tematikou sa skončili ako trápna fraška. Za celým rozruchom, ktorý mediálne sprevádzal tieto pokusy, stáli nielen peniaze, respektíve ich nedostatok, ale aj silné politikum.

V prvom prípade sa ani nezačalo poriadne nakrúcať, hoci slovenské ministerstvo kultúry vyčlenilo v roku 1997 na projekt Jánošíka 22,5 milióna korún. Po najdrahšom neviditeľnom filme v dejinách slovenskej kinematografie ostalo len zopár záberov komparzistov z Terchovej ako kopú zemiaky, ďalej účet vo výške 42 tisíc korún za úpravu chrupu predstaviteľa hlavnej úlohy, a nespočetné množstvo neprehľadných účtovných písomností a zápisníc kontrolných orgánov.

O päť rokov neskoršie, v už zmenených politických pomeroch, sa iná skupina filmárov pokúsila o nakrútenie výpravného veľkofilmu o Jánošíkovi. Snímka mala byť slovensko-českou koprodukciou; Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky poskytlo 65 miliónov korún, Český kinematografický fond požičal milión korún, Česká televízia prisľúbila 13 miliónov výmenou za trojdielnu televíznu verziu. S nakrúcaním sa začalo na jeseň 2002. Známa hollywoodska režisérka poľského pôvodu Agnieszka Hollandová spolu s dcérou Kasiou Adamikovou však film Pravdivá história o Jurajovi Jánošíkovi a Tomášovi Uhorčíkovi (podľa scenára Evy Borušovičovej a v produkcii Rudolfa Biermanna) nedokončili. Jeden z dôležitých producentov z financovania projektu vycúval, náklady prudko narastali, až sa napokon práce na nakrúcaní zastavili definitívne. Dnes už nič nenasvedčuje skut

očnosti, že by sa tento zamýšľaný prvý plne digitalizovaný slovenský film niekedy dokončil. Po diele tak ostali len strohé informácie z dobovej tlače: „Tvorcovia sa snažia pracovať na svetovej úrovni“; režisérka Hollandová robí za najnižší honorár, aký jej dovoľujú americké odbory“; mladý český herec Václav Jiráček, ktorý stvárňuje Jánošíka, si v okovách a s krvácajúcimi jazvami odohral záver filmu; stred snímky, ktorý bol naplánovaný na jarné a letné mesiace, si musí počkať na čas, keď sa producentovi Rudolfovi Biermannovi podarí získať ďalšie peniaze...“ (T. Čorná, 2003) 13

Poľská reflexia (v skratke)

Osobnosť Juraja Jánošíka inšpirovala nielen slovenských, respektíve česko-slovenských tvorcov, ale aj poľských filmárov. Ako príklad uvediem dva projekty. Poľskí umelci pod režijným vedením Włodimierza Haupeho zrealizovali na pozadí odkazu tradície ľudového rezbárstva farebný animovaný film Jánošík, ktorý bol dokončený v roku 1954. Pozoruhodnosťou tejto snímky je rámcovanie príbehu, symbolizujúceho silu a vôľu ľudových bojovníkov za ideály spravodlivosti. V lone scenérie poľskej strany Vysokých Tatier rozpráva bača turistom povest o Jánošíkovi. Keď sa narátor rozhovorí, začne sa

prelínať prítomnosť s minulosťou. „Prítomnosť“ hrajú živí herci, dominantný historický dej je animovaný. Podobný koncept si pre svoj film kedysi vymyslel aj Jaroslav Siakel’.

Režisér Jerzy Passendorfer, absolvent FAMU v Prahe, išiel vo svojom duplexnom kinovo-televíznom filme *Jánošík* z roku 1974 ešte ďalej. Príbeh z prvej polovice 18. storočia posunul o niekoľko desaťročí neskôr (záver 18. storočia), do obdobia konfederácie, keď Poliaci bojovali za svoju slobodu. Preto sa jeho *Jánošík*, hraný Markom Perepeczkom, pohybuje medzi pánmi s cylindrami na hlave a postavy z jednotlivých obrazov pripomínajú románových hrdinov Julesa Vernea.

„Uhorských feudálov zmenil režisér na reprezentantov mladej buržoázie... Žiaľ, toto dielo pre prílišnú štylizáciu strázcovia národnej bezúhonnosti do slovenských kín nepustili, čo je pre komparatistiku jánošíkiad škoda.“ (I. Rumanovský, 1988) 14

Epilóg

„Jánošíka nemôžete zabiť. Jánošík je sloboda a sloboda je večná!“ Tieto slová budú platiť ešte veľmi dlho. Prinajmenšom dovedy, pokým bude existovať slovenská kinematografia. Nič si nenahovárime, pretože vieme svoje. Ktorý slovenský filmár by netúžil nakrútiť vlastného *Jánošíka*? A určite by nebolo málo ani tých, čo by si ďalší jánošíkovský príbeh išli veľmi radi pozrieť do kina. Uvidíme. Pred nedávnom som sa dopočul, že sa opätovne niečo chystá...

Poznámky

1. M.H.: *Videl som to srdcom. Spomienky Jaroslava Siakela*. In: *Televízia*, 16, 1981, č. 44, s. 26 – 27
2. Peterka, I.: *Jánošík /1921/*. In: Cabadaj, P.: *Jánošík vo filme*. Terchová 1992, s. 8 – 9
3. Rumanovský, I.: *Filmová Jánošíkiada*. In: *Výtvarníctvo-fotografia-film*, 26, 1988, č. 11, s. 18
4. Slivka, M.: *Karol Plicka – básnik obrazu*. Martin 1982, s. 140
5. Slivka, M.: c. d., s. 141
6. Slivka, M.: c. d., s. 141
7. Peterka, I.: *Jánošík /1935/*. In: Cabadaj, P.: *Jánošík vo filme*. Terchová, 1992, s. 33
8. Peterka, I.: c. d. 45

9. Peterka, I.: c. d., s. 45
10. Kalinová, A.: *Jánošíkowska legenda pokračuje*. In: Kultúrny život, 18, 1963, č. 28, s. 9
11. Pauer, M.: *Malým i veľkým*. In: Nové slovo (príloha Nedela), 30, 7. 4. 1988, č. 14, s. 18
12. Pauer, M.: c. d., s. 19
13. Čorná, T.: *Jánošík*. In: TV oko, č. 26, 27. 6. – 3. 7. 2003, s. 12 – 13
14. Rumanovský, I.: c. d., s. 21

Použitá literatúra

- Cabadaj, P.: *Jánošík vo filme*. Terchová 1992
- Slivka, M.: *Karol Plicka – básnik obrazu*. Martin 1982
- Bartošek, L.: *Dějiny československé kinematografie II. Zvukový film 1930 – 1945*. Praha 1982, s. 125 – 128
- Slivka, M.: *Karol Plicka vo filmovej faktografii*. Bratislava 1982
- Bartošek, L.: *Náš film. Kapitoly z dějin (1896-1945)*. Praha 1985, s. 248 – 251
- Kubal, V. – Urc, R.: *Zbojník Jurko v obrazovej publikácii*. Bratislava 1986
- Macek, V. – Paštékova, J.: *Dejiny slovenskej kinematografie*. Martin 1997, s. 44 – 46, 57, 173 – 174 a 373
- Šmatláková, R.: *Katalóg slovenských celovečerných filmov*. Bratislava 1999, s. 79 – 82
- Jánošík zvíťazil*. In: Národné noviny, 67, 3. 9. 1936, s. 3
- Jánošík v Benátkach*. In: Slovenské zvesti, 1, 3. 9. 1936, s. 5
- Blech, R.: *Jánošíkowska téma ve filmu*. In: Kino, 17, 1962, č. 16, s. 4 – 5
- Kalinová, A.: *Jánošíkowska legenda pokračuje*. In: Kultúrny život, 18, 1963, č. 28, s. 9
- Lehuta, E.: *Pri Jánošíkovom jubileu*. In: Slovenské divadlo, 11, 1963, č. 3, s. 409 – 440
- (vrátane scenára prvého slovenského celovečerného hraného filmu *Jánošík* z roku 1921)
- Dvořák, I.: *Reminiscence po čtvrtstoletí*. In: Film a doba, 9, 1963, č. 10, s. 554 – 555
- Bagar, A.: *Jánošík do tretice*. In: Film a divadlo, 7, 1963, č. 13, s. 10 – 11
- Mihálik, P.: *Po päťdesiatych rokoch*. In: Film a divadlo, 15, 1971, č. 24, s. 20 – 21

- Kamenistý, J.: *Zbojnická legenda*. In: *Smena na nedelu*, 12, 4. 3. 1977, č. 9, s. 1 a 6
- M.H.: *Videl som to srdcom. Spomienky Jaroslava Siakela*. In: *Televízia*, 16, 1981, č. 44, s. 26 – 27
- Vizár, D.: *Neuveriteľná deväťdesiatka*. In: *Javisko*, 18, 1986, č. 1, s. 29 – 31
- Pauer, M.: *Malým i veľkým*. In: *Nové slovo (príloha Nedela)*, 30, 7. 4. 1988, č. 14, s. 18 – 19
- Rumanovský, I.: *Filmová Jánošíkiada*. In: *Výtvarníctvo-fotografia-film*, 26, 1988, č. 11, s. 18 – 21
- Cabadaj, P.: *Jánošík bratov Siakelovcov bude mať 75 rokov. Rozprávanie o prvom slovenskom hranom filmovom diele*. In: *Slovenské národné noviny*, 7(11), 1996, č. 7, s. 7
- Čorná, T.: *Jánošík*. In: *TV oko*, č. 26, 27. 6. – 3. 7. 2003, s. 12 – 16.

Podhalańska Państwowa Wyższa
Szkoła Zawodowa w Nowym Targu

10014803

ISBN 978-83-60621-02-8